KÂVYAPRADÎPA

OF GOVIND.

With the Commentary of Vaidyanatha Tatsat.

महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दप्रणीतः

काव्यप्रदीपः ।

तत्सदुपाख्यवैद्यनाथविरचितया
टीकया समेतः ।

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

KÂVYAMÂLÂ 24.

THE KÂVYAPRADÎPA OF GOVIND.

With the Commentary of Vaidyanâtha Tatsat.

EDITED BY

PANḌIT DURGÂPRASÂD

AND

VÂSUDEV LAXMAN SHÂSTRÎ PANSÎKAR.

Second Edition.

PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRṆAYA-SÂGAR" PRESS.

Bombay:

1912.

Price 2 Rupees.

PUBLISHER:—Tukaram Javaji, } the "Nirnaya-sagar" Press,
PRINTER:—B. R. Ghanekar, } 23, Kolbhat Lane, Bombay.

काव्यमाला. २४.

महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दप्रणीतः

काव्यप्रदीपः ।

तत्सदुपाख्यवैद्यनाथविरचितया टीकया समेतः ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना पण्डित-
दुर्गाप्रसादेन, मुम्बापुरवासिना पणशीकरोपाह्व-
लक्ष्मणशर्मात्मजवासुदेवशर्मणा च
संशोधितः ।

(द्वितीयावृत्तिः ।)

स च
मुम्बय्यां
तुकाराम जावजी
इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये
मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

१९१२.

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दः.

अयं ठक्कुरोपनामको विद्वद्वरश्रीगोविन्दो मिथिलायां श्रीरविकरवंशे जन्म लेभे इति तद्देशप्रसिद्धपञ्जीकारपुस्तकेषु समुपलभ्यते. अधुनापि गोविन्दवंशोद्भवा मिथिलान्तर्गत–'भटसीमरि'ग्रामे निवसन्तीत्यपि तत्पुस्तकेभ्य एव ज्ञायते. समयस्त्वनिश्चित एव. केवलमेतदनुमीयते यत्काव्यप्रकाशव्याख्या नरसिंहमनीषाभिधा ताराभक्तिसुधार्णवश्चेति ग्रन्थद्वयं नरसिंहठक्कुरप्रणीतमुपलभ्यते. स च नरसिंहठक्कुरः १६६८ मिते विक्रमाब्दे निर्णयसिन्धुनिर्मातुः काव्यप्रकाशटीकाकर्तुश्च कमलाकरभट्टादर्वाचीन इति तद्ग्रन्थपर्यालोचनया प्रतीयते. एतेन नरसिंहः ख्रिस्ताब्दीयषोडशशतकोत्तरभागसमुद्भूतः स्यादित्यनुमीयते. स च नरसिंहो गोविन्दात्पञ्चम इति गोविन्दोऽपि ख्रिस्ताब्दीयपञ्चदशशतकोत्तरभागासन्नकाले विद्यमान आसीदिति वक्तुं युज्यते. अथ च कमलाकरभट्टप्रणीतकाव्यप्रकाशटीकायां प्रदीपकारस्य नाम समुपलभ्यते. कमलाकरश्च १६१२ मिते ख्रिस्ताब्दे निर्णयसिन्धुं जग्रन्थेति ख्रिस्ताब्दीयषोडशशतकान्तिमभागतः कथमपि नार्वाचीनः प्रदीपकारो गोविन्द इति सुव्यक्तमेव.

काव्यप्रदीपस्यास्य टीकाद्वयमुपलभ्यते नागेशभट्टप्रणीता उद्द्योताभिधा, तत्सदुपाख्यवैद्यनाथभट्टप्रणीता प्रभा चेति. उद्द्योतोऽस्माभिस्त्रुटित एव लब्ध इति केवलं प्रभैव मुद्रिता. अयं प्रभाप्रणेता वैद्यनाथः स्वकृतोदाहरणचन्द्रिकासमाप्तौ 'वियद्वेदमुनिक्ष्माभि(१७४०)र्मितेऽब्दे कार्तिके सिते । बुधाष्टम्यामिमं ग्रन्थं वैद्यनाथोऽभ्यपूरयत् ॥' इति स्वसमयं स्वयमेव दर्शितवान्.

तत्रास्मन्मुद्रणाधारतां गतानि पुस्तकान्येतानि—

क—जयपुरराजगुरुभट्टलक्ष्मीदत्तसूनुभट्टश्रीदत्तानां प्रायः शुद्धं १७९२ विक्रमाब्दे केनचन व्रजनाथनाम्ना लिखितं १५० पत्रात्मकं प्रभासमेतकाव्यप्रदीपपुस्तकम्.

ख—जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपनामकनारायणभट्टानां काव्यप्रदीपमूलं शुद्धं ८४ पत्रात्मकं १७७१ विक्रमाब्दे श्यामभट्टतनूजशिवरामेण लिखितम्. प्रभापुस्तकं च तेषामेवानतिशुद्धं १८५७ संवत्सरे लिखितं १६८ पत्रात्मकम्. एतत्पुस्तकद्वयं समुदितं **ख**-नाम्ना व्यवहृतम्.

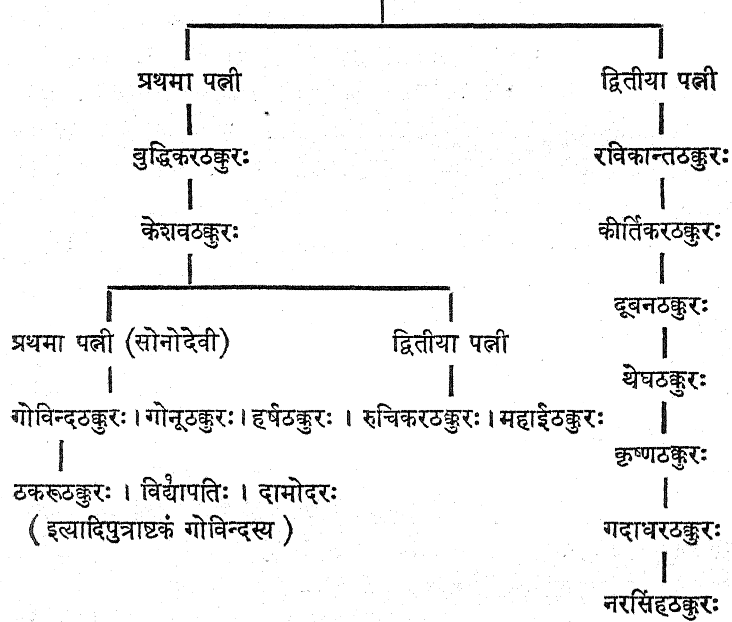
ग—जयपुरमहाराजाश्रितगोपीनाथभट्टाचार्याणां नातिशुद्धं नवीनं ३०३ पत्रात्मकं मूलमात्रम्.

एवमुदाहरणचन्द्रिकापुस्तकान्यपि त्रीणि समासादितानि. तत्रैकं जयपुरमहाराजाश्रितमिथिलाभिजन-तार्किकवर-श्रीसुन्दरशर्मणाम्. शुद्धम्.

अपरं जयपुरसंस्कृतपाठशालायां साहित्याध्यापकानां पण्डितगोपीनाथशर्मणां शुद्धं प्राचीनं च.

अन्यत् पूर्वोक्तगोपीनाथभट्टाचार्याणामेव नवीनं नातिशुद्धं चेति.

पूर्वोक्ततार्किकवरश्रीसुन्दरशर्मभिः स्वदेशस्थपञ्जीकारपुस्तकं साक्षाद्विलोक्य गोविन्दठक्कुरस्य वंशवृक्षः प्रहित इति तेषाम्, मुम्बापुरवास्तव्यसारस्वतभूसुरमङ्गेशरावशर्मभिश्च प्रदीपस्य शोधनपत्रमनुक्रमणी च भूयांसं श्रममूरीकृत्य निर्माय प्रहितेति तेषां चोपकृतिं सप्रश्रयमङ्गीकुर्म इति शिवम्.

---

१. पुरुषपरीक्षाप्रणेतुर्विद्यापतेरयं भिन्नः.

काव्यप्रदीपस्य सूचीपत्रम् ।

पञ्चमोल्लासः।

षष्ठोल्लासः।

सप्तमोल्लासः।

अष्टमोल्लासः ।

नवमोल्लासः ।

दशमोल्लासः।

काव्यमाला।

महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दप्रणीतः

काव्यप्रदीपः।

तत्सदुपाख्यवैद्यनाथविरचितया प्रभया समेतः।

प्रथम उल्लासः।

सोनोदेव्याः प्रथमतनयः केशवस्यात्मजन्मा
श्रीगोविन्दो रुचिकरकवेः स्नेहपात्रं कनीयान्।
श्रीमन्नारायणचरणयोः सम्यगाधाय चित्तं
नत्वा सारस्वतमपि महः काव्यतत्त्वं व्यनक्ति॥

वचनसंदर्भविशेषरूपस्य ग्रन्थस्य प्रारिप्सितत्वेन स्तोतुमुचिताया: सेव्यमा-

---

यः सर्वदैवतगणेषु महानुपेन्द्रब्रह्मादिभिः सततपूजितपादपद्मः।
स स्वर्धुनीविमलवारितरङ्गभङ्गैरस्माकमाशु शमयत्वशुभं महेशः॥
गुरुपादसरोजानि प्रणम्य च गजाननम्।
काव्यप्रदीपसद्व्याख्यां प्रभाख्यां वितनोम्यहम्॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये स्वपित्रादिनामपूर्वकं मङ्गलमाचरन्नेवाभिधेयं दर्शयति—**सोनोदेव्या इति**। रुचिकरकविः सपत्नभ्रातेति ज्ञेयम्। अन्यथा प्रथमतनयः कनीयानिति च न संगच्छेत्। तस्माद्वैमात्रेयो रुचिकरकविः। अयं तु स्वमातुर्ज्येष्ठ एवेति ज्ञेयम्। व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषङ्गतो मङ्गलाय ग्रन्थादिनिबद्धपद्यं व्याख्यातुमवतारयन्नेव तदवतारिकां वृत्तिं ताटस्थ्येन व्याचष्टे—**वचनेत्यादि**। उच्यते प्रतिपाद्यतेऽर्थो यैस्तानि वचनानि वाक्यानि। तेषां संदर्भो रचनम्। संदर्भ्यमाणानि वाक्यानीति यावत्। 'कृदभिहितः' इति न्यायात्। विशेषश्चाविवक्षितार्थप्रतिपत्त्यनुकूलत्वे सति निबद्धत्वम्। इत्थं च यावतां संभूय विवक्षितैकार्थप्रतिपादकत्वं तावतामेकग्रन्थत्वम्। महाग्रन्थानां च विशिष्टमहावाक्यार्थप्रतिपादकतयैकग्रन्थत्वम्, तत्तदवान्तरपूर्वपक्ष-सिद्धान्ताद्यर्थभेदेन नानाग्रन्थत्वं चाविरुद्धमिति विभावनीयम्। एकैकस्मिंस्तु वाक्ये ग्रन्थव्यवहारस्तान्त्रिकासंमततया हस्तादौ शरीरादिव्यवहारवद्गौण इति दिक्। ग्रन्थस्य लक्षणान्तराणि तद्दूषणानि च प्रकृतानुपयोगाद्विस्तरभयाच्च न दर्शितानि। प्रारिप्सि-तत्वेनेत्यनेन वृत्तौ ग्रन्थारम्भ इत्यनन्तरं चिकीर्षित इति शेषो दर्शितः। समुचित-त्वस्य क्रियाविशेषापेक्षापूरणाय स्तोतुमिति। वाग्देवताया ग्रन्थारम्भे स्तुत्यर्हत्वं

नायाश्च वाग्देव्या आस्पदभूतां कविभारतीं तदभिन्नत्वेनाध्यवसितां प्रारिप्सित-प्रतिबन्धकदुरितशान्तये ग्रन्थकृत्संस्तौति—

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ १ ॥

नियम्यन्ते सौरभादयो धर्मा अनेनेति नियतिरसाधारणः पद्मत्वादिरूपो धर्मोऽदृष्टं वा । ह्लादैकमयीमिति ह्लादेनैकमयीमेकस्वभावाम् । ह्लादमात्रस्वभा-

---

सुप्रसिद्धम् । एतत्स्फोरणायैवादौ ग्रन्थस्वरूपकथनम् । इष्टेत्यस्य व्याख्यानं सेव्यमानाया इति । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' इत्यनुशासनाद्यजेः पूजार्थत्वेन 'मति-बुद्धि–' इत्यनेन वर्तमाने क्तप्रत्ययादुक्तार्थलाभः । श्लोके कविपदसमभिव्याहृतस्य भारतीपदस्य काव्ये प्रसिद्धिबाहुल्येन तस्यैव स्तुतिविषयत्वप्रतीतेः कविवाङ्नि-र्मितिरिति स्वोक्तिविरोधाच्च वृत्तौ देवतामित्ययुक्तमित्याशङ्क्य तदभिन्नत्वेनेत्या-द्युक्तम् । केवलं कविभारतीस्तुतेर्मङ्गलाप्रयोजकतया भारतीपदश्लेषापादितवाग्देवता-भेदवत्त्वेनाध्यवसिताया एव स्तुतौ श्लोकतात्पर्यमिति सूचयितुं देवतामित्युपचारेण वृत्तिकृतोक्तमित्याशयः । दुरितान्तेन विघ्नस्य रूपमुक्तं वृत्तौ । ग्रन्थकृदिति स्वस्यैव मम्मटभट्टाख्यस्य कारिकाकर्तुर्निर्देशः । स्वनामाग्रहणं तु धीरोदात्तस्वभावतया गुण एव । भरतसंहितायां कासांचित्कारिकाणां दर्शनात्स एव ग्रन्थकृदिति तु न युक्तम् । चतुर्थे—'कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि–' इत्यादि कारिकार्थे 'तदुक्तं भरतेन' इति भरतसंमतिप्रदर्शनस्यासंगतित्वापत्तेः । भरतसंहितागतानां कासांचिल्लिखनं प्रामाणिकत्वद्योतनायेति सर्वमनवद्यम् । अनयैव दिशा सर्वमवयवशो वृत्तिव्याख्यान-मस्माद्ग्रन्थादवगन्तव्यम् । अस्माभिस्तु विस्तरभीतैः क्वचित्क्वचिदेव प्रकाशयिष्यते । **नियम्यन्त इति** । स्वाविनाभावित्वेन व्यवस्थाप्यन्त इत्यर्थः । सौरभपदं तद्विशे-षपरम् । आदिपदेनाह्लादकत्वविशेषादिपरिग्रहः । असाधारणः पद्मेतरमुखादिव्यावृत्तः । स्वस्यैव साधारण्ये इतरव्यवस्थापकत्वायोगादिदमुक्तम् । तथा च नियतिकृतस्तन्निरू-पितो यो नियमो व्याप्तिस्तद्रहितामिति श्लोकार्थः । कान्तामुखेऽपि कविप्रतिभानिर्मि-तसौरभविशेषादेः सत्त्वादिति रूढेर्बलवत्त्वादाह—**अदृष्टं वेति** । अत्राप्यदृष्टकृतो नियमः पद्मादावेव सौरभविशेषादिरित्यादिरूप एव । तथामुष्मिकस्वर्गादिजनकादृष्ट-विशेषकृतश्च नियमः स्वर्गादियोग्यशरीरान्तरोत्पादनद्वारैव स्वर्गोपधायकत्वरूपः । तद्राहित्यं च 'स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनि' इत्यादि कविनिर्मितौ बोध्यम् । ह्लादैकशब्दयोः कर्मधारये एकशब्दस्य 'पूर्वकालैक–' इत्यादिना समासे पूर्वनिपाते एकह्लादेत्यापत्तेरन्यथा व्याचष्टे—**ह्लादेनेति** । धान्येन धनमयो ग्राम इतिवदभेदे तृतीया । एकशब्दो मात्रार्थे । स्वार्थे मयट् । ततश्चायं पर्यवसितोऽर्थ इत्याह—**ह्लादमात्रेति** । मात्रपदेन दुःखमोहयोर्व्यवच्छेदः । इदं च सुखदुःखमोहस्वभावे-तिव्यतिरेकप्रदर्शकसांख्यसिद्धान्तानुसारि वृत्तिग्रन्थानुरोधात्कार्यकारणयोरभेदमाश्रि-त्योक्तम् । ह्लादमात्रप्रचुरामिति तु परमार्थः । कविवर्ण्यमानवियोगशोकादेरप्यलौकि-कानन्दहेतुत्वात् । यत्तु 'विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् ह्लादरूपं यदेकमित्येक-

वामिति यावत् । अनन्यपरतन्त्रामिति । कवेस्तत्प्रतिभायाश्चान्यो य आत्मनः परस्तदायत्तत्वरहिताम् । परतन्त्रशब्द एवायत्तवचन इति कश्चित् । नवरसरुचिरामिति कर्मधारयः । वृत्तौ 'षड्रसा न च हृद्यैव तैः' इति व्यतिरेकद्वयदर्शनात् । न चैवं 'हृद्यैव तैः' इति हेतूपदर्शनवैयर्थ्यम् । तैस्तिक्तादिसाधारणैः षड्रसैरुपलक्षिता यतोऽतो न च हृद्यैवेति[1] तदर्थत्वात् । अस्तु वा तृतीयातत्पुरुष एव । न चैवं नवरसीति रूपप्रसङ्गः । त्रिगुणसचिव इत्यादिवदुपपत्तेः । न च वृत्तिविरोधः । नवरसरुचिरत्वरूपविशिष्टधर्मव्यतिरेकस्तत्रत्यरसेषु नवत्वाभावेनायोगव्यवच्छेदिहृद्यत्वप्रयोजकत्वविरहेण चेति वृत्तिप्रतिपाद्यत्वात् । निर्मितिमादधतीति[2] तृणोलपन्यायेन सामान्यविशेषभावेनान्वयान्न पुनरुक्तिः । अत्र निर्माणव्यतिरेकमुखेन चतुर्मुखात्कविभारत्याख्यव्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः । तथा

स्यैव विशेष्यत्वात्कर्मधारयेऽपि नैकह्लादेति प्रयोगः' इति कैश्चिदुक्तं तदयुक्तम् । 'पूर्वकालैक-' इति सूत्रस्य पूर्वनिपातनियमार्थत्वेन तथा प्रयोगापत्तेरनिवार्यत्वात् । नन्वन्यत्वपरत्वयोर्भारतीमात्रनिरूपितत्वविवक्षायामन्यतरपदस्य वैयर्थ्यम्, भारतीभिन्नकवितत्प्रतिभासापेक्षत्वेनासंभवश्चेत्यतो व्याचष्टे—**कवेरिति** । आत्मनो भारत्याः । यद्यपि शब्दार्थोभयात्मककाव्यरूपायां निर्मितौ शब्दांशे उपादानाद्यधीनत्वमस्त्येव, तथाप्यनिर्वचनीयार्थांशे तन्त्रितयातिरिक्तसमवायिकारणाद्यधीनत्वव्यतिरेको विवक्षित इति भावः । 'परतन्त्रः पराधीनः' इति कोषवाक्यात्परायत्तवचनः परतन्त्रशब्दः, नायत्तवचनः । भारतीभिन्नकवितत्प्रतिभाधीनत्वेनासंभवश्चेत्यस्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः । **कर्मधारय इति** । नव रसा यस्यां सा नवरसा सा चासौ रुचिरा चेत्येवं बहुव्रीहिगर्भ इत्यर्थः । नवरसै रुचिरेति तृतीयातत्पुरुषत्यागेनोक्तकर्मधारयाङ्गीकारे बीजमाह—**वृत्ताविति** । न चेति चकारेण व्यतिरेकद्वित्वावगतेरित्यर्थः । **न चैवमिति** । नियतहृद्यत्वमात्रव्यतिरेककथने तैरिति व्यर्थम्, प्रत्युत विशिष्टव्यतिरेकबोधकतया विरुद्धार्थकमेवेत्यर्थः । तैरिति न करणे तृतीया । किंतूपलक्षणे । अतो न विशिष्टव्यतिरेके तात्पर्यमिति नोक्तदोष इत्याह—**तैरिति** । इतीति षष्ठ्यन्तम् । इत्यस्य तदर्थत्वादित्यर्थः । एवमपि तैरित्यस्य हेतुगर्भत्वादनुपयोग इत्यस्वरसादाह—**अस्तु वेति** । एवं द्विगुत्वे सति त्रिगुणेति त्रिशब्दस्य त्र्यवयवकपरत्वेन द्विगुत्वाभावाद्यथारूपप्रसङ्गो नेत्यर्थः । **न चेति** । व्यतिरेकद्वयप्रदर्शकप्रकाशविरोधश्च नेत्यर्थः । कथं तत्राह—**नवेति** । विशेषणविशेष्ययोर्व्यतिरेकद्वयस्य प्रदर्शनं विशिष्टव्यतिरेके द्वयोरपि प्रयोजकत्वमस्तीति प्रदर्शयितुमित्यर्थः । उत्तमकाव्यत्वसिद्धये वाच्यातिशयव्यङ्ग्यं दर्शयति—**अत्रेति** । कविभारतीनिर्माणस्य मुखाद्यात्मकचन्द्रादेर्ब्रह्मनिर्माणात्प्रसिद्धे चन्द्रादेर्व्यतिरेक आधिक्यम् । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः' इति दशमे व्यतिरेकालंकारतया वक्ष्यते । स च विशेषणैरेव स्फुट इति तद्द्वारा निर्मात्र्या भारत्या ब्रह्मापेक्षया व्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः । शिल्पोत्कर्षेण शिल्पिनोऽपि तत्प्रतीतेः । **शक्त्येति** । कारणतारूपयेत्यर्थः ।

---

१. 'हृद्यैव तैरिति' **ग.**   २. 'निर्मितिं' इत्यादि 'पुनरुक्तिः' इत्यन्तं **ग**-पुस्तके नास्ति.

हि—नियतेः शक्त्या नियतरूपा सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणत्र-यात्मकत्वाद्विश्वस्य सुखदुःखमोहस्वभावा, परमाण्वादि यत्समवायिकारणं तदीयश्च यः स्पन्दस्तत्प्रभृतिसहकारिपरतन्त्रा, मधुरादिषड्रसा च, न च मनोरमैव, तैः निर्मितित्वादिसादृश्यवती च ब्रह्मणो निर्मितिरिति सुप्रसिद्धमेव। एतद्विलक्षण-नियतिकृतनियमरहितत्वादिधर्मवत्त्वेन तु कविभारती निर्दिष्टेति व्यक्तो व्यति-रेकः। य[1]देतादृशनिर्मितिशालिनी, अत एव जयत्युत्कर्षेण वर्तते, न तु वर्तता-मित्यर्थः। तथा सत्युत्कर्षस्यासिद्धत्वेन नमस्काराक्षेपकत्वानुपपत्तेः। नन्वेतादृशे गुरुकर्मणि प्रेक्षावतामिष्टदेवताप्रणतिरवश्यं दृश्यते युक्तिमती च। तदनेन स्तुतिमात्रमाचरता यन्न कृता तदवलेपादज्ञानाद्वा। उभयथाप्यनवधेयवच-नता प्रसक्ता। अथ कृतैव, तर्हि स्तुतिवन्नोपनिबद्धा विशेषाभावात्सैव वा किं नोपनिबद्धेति चेत्, उच्यते—न खलु नतिमात्रोपनिबन्धे स्तुतिर्निबद्धा भवति। स्तुतिनिबन्धे त्वर्थान्नतिरपि निबद्धैव। यतो जयत्यर्थेन वक्तुर्विषयस्य च वैशि-ष्ट्यान्नमस्कार आक्षिप्यते। तेन तां प्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते। यत्तु 'उत्तम-काव्यत्वसिद्धये व्यङ्ग्यं दर्शयति जयत्यर्थेन चेत्यादि' इति वृत्त्यवतारणं तदयुक्तम्। प्रणामरूपव्यङ्ग्यस्यानतिशयितत्वेन ध्वनित्वाप्रयोजकत्वात्। तदर्थं चातिशयिनो व्यतिरेकालं[2]कारस्यैवोपन्यासौचित्यादिति॥

इहाभिधेयं ग्रन्थरूपमङ्गिनः काव्यस्य फलेन सफलमिति प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रतिपादयितुमाह—

अथवा व्याप्यव्यापकभावरूपयेत्यर्थः। नियतरूपा पद्मत्ववत्यवश्यं सौरभविशेषः पद्मत्ववत्येव च स इति च नियमवती। भारतीनिर्मितौ तु नैवम्। कान्ता-मुखसंनिधौ पद्मे तदभाववर्णनात्, मुखेऽपि तद्वर्णनाच्चेति भावः। **विश्वस्येति।** एकस्या एव कामिन्याः कंचित्प्रति सुखात्मकसत्त्वसमुद्भूतत्वम्, सपत्नीं प्रति दुःखा-त्मकरजःसमुद्भूतत्वम्, खमलभमानं प्रति तमोरूपमोहसमुद्भूतत्वमिति रीत्या सर्व-पदार्थानां सुखदुःखमोहात्मकत्वमिति सांख्यमतानुसारेणेदम्। भारतीनिर्मितौ तु रसाद्यभावेऽप्यलंकारकृताह्लाद एवेति भावः। अतएव नवरसरुचिरामित्यनेन न पौनरुक्त्यम्। ब्रह्मनिर्मितेरुपमानसिद्ध्यर्थमाह—**सादृश्यवती चेति।** कविभार-तीनिर्मितिरिति वक्तव्ये कविभारतीत्युक्तिर्भारतीकल्पिताया अनिर्वाच्याया निर्मितेर्भा-रत्यात्मकत्वमेवेत्यभिप्रायेण। काव्यरूपाया भारत्या उत्कर्षस्याशंसनीयतया तात्पर्य-विषयत्वभ्रमनिरासायाह—**नन्विति।** वक्तुर्विषयस्य चेति। विषयः प्रतिपाद्यो देवतारूपः। वैशिष्ट्यमुपास्योपासकत्वरूपम्। आक्षिप्यते व्यज्यते। नन्वस्मदादी-न्प्रति तद्व्यञ्जने वक्तुः किमायातमत आह—**तेनेति।** इति वक्तृगतं ज्ञानं श्रोतृ-भिर्व्यञ्जनया गम्यत इत्यर्थः॥

ननु प्रकृतग्रन्थे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं सप्रयोजनत्वं वाच्यम्, न तु तदुपेक्ष्य काव्यप्र-योजनकथनं युक्तमित्याशङ्कामपाकर्तुमाह—**इहेति।** अभिधेयं 'शक्तिर्निपुणता—'

---

१. 'यदा इतीदृश' क. २. 'लंकारस्य चोपन्यासौ' क.

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥

अत्र कृत्–वित्–युज्–शब्दा भावे क्विबन्ताः । काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणस्वरूपस्य कवेरसाधारणं तादृग्वर्णनात्मकं कर्म । तत्कवेस्तावत्कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेरपादानाद्धावकादीनामिव धनम्, मयूरशर्मादीनामिवानर्थनिवारणं च करोति । सहृदयस्य तु काव्यश्रवणानन्तरमेव सकलप्रयोजनेषूत्तमं स्थायिभावास्वादनसमुद्भूतं वेद्यान्तरसंपर्कशून्यं रसास्वादरूपमानन्दम्, राजादिगतपृथिवीपालनादिसमुचिताचारपरिज्ञानम्, रामादिवद्वर्तनमिष्टसाधनं न तु रावणादिवदित्युपदेशं च निर्मिमीते । काव्यास्वादनकाले कवेरपि सहृदयान्तःपातितया रसास्वादः । ननूपदेशार्थं नीतिशास्त्राण्येव सन्ति किं तत्र काव्येनेत्यत उक्तं कान्तासंमिततयेति । शब्दस्तावत्रिधा—प्रभुसंमितः, सुहृत्संमितः, कान्तासंमितश्च । तत्राद्यः शब्दप्रधानो वेदादिः शासनाप्राधान्येन विधिलक्षणः । स हि प्रभुरिव 'त्वमेवं कुरु' इति समाज्ञापयति । ततश्च नियुक्तः संध्यावन्दनादौ निष्फलेऽपि प्रवर्तते । द्वितीयस्त्वर्थतात्पर्यवान्सिद्धार्थरूपः

इत्यादि वक्ष्यमाणग्रन्थरूपम् । तथा चाङ्गस्य स्वतन्त्रफलाभावात्प्रधानफलकथनमङ्गभूतग्रन्थस्य फलवत्त्वबोधार्थमेवेति न निष्फलत्वं ग्रन्थस्य, न वा काव्यफलकथनस्येति भावः । यथाश्रुतेऽभिधेयस्य प्रयोजनमाहेति वाच्ये सप्रयोजनमित्याहेतीतिशब्दानर्थक्यमपि बोध्यम् । **क्विबन्ता इति** । तादर्थ्ये चतुर्थ्यः इत्यपि ज्ञेयम् । **लोकोत्तरेति** । चमत्कृतिजनकेत्यर्थः । मुखादेश्चन्द्राद्यात्मकत्वेन वर्णनायाश्च शब्दार्थाश्रयत्वात्तयोरपि तद्विशिष्टतया कविकर्मत्वमविरुद्धमिति वक्ष्यमाणलक्षणासंगतिः । अस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वाच्च न तद्वैयर्थ्यमिति बोध्यम् । यश इत्यादेः करोतीत्यनेनान्वयः । श्रीहर्षाख्यस्य राज्ञो नाम्ना रत्नावलीनाटिकां कृत्वा धावकाख्यकविर्बहुधनं लेभे इति प्रसिद्धम् । तथा मयूरकविः सूर्यशतकेन कुष्ठान्निस्तीर्ण इत्यपि । अनर्थः पापं तत्फलं च शिवेतरपदार्थः । सद्यःपरपदार्थावाह—**अनन्तरमेवेत्यादिः** । उत्तमत्वं च सुखस्य स्वतः पुमर्थत्वात् । अन्येषां तु सुखसाधनत्वादपकृष्टत्वम् । वक्ष्यमाणस्वरूपस्य रसस्य प्रागसिद्धत्वेनास्वादनरूपत्वेन च तदास्वादनासंभवात्तस्यैव चानन्दत्वेन तत्समुद्भूतत्वासंभवादाह—**स्थायीति** । तथा च रस्यत इति व्युत्पत्त्या रसपदं रत्यादिस्थायिभावपरमिति भावः । विभावादीनामप्यास्वादविषयत्वेऽपि प्राधान्यात्स्थायिमात्रोपादानम् । आस्वादनं चैषां मुहुर्मुहुर्विभावनम् । रसरूप आस्वादो रसास्वादः । संमितशब्दस्तुल्यपर्यायः । **शब्दस्तावदिति** । उपदेशकशब्द इत्यर्थः । **शब्दप्रधान इति** । विधिरूपशब्दबलादेव प्रवर्तक इति तदनुसारेणैव फलरूपार्थलाभः, न तु फलवशेन तदन्यथात्वकल्पनेति शब्दप्राधान्यम् । तदाहुः—'न विधौ परः शब्दार्थः' इति । लाक्षणिकोऽर्थ इत्यर्थः । **शासनेति** । प्रवर्तनारूपशब्दभावनेत्यर्थः । **निष्फलेऽपीति** । स्वर्गादिफलरहितेऽपीत्यर्थः । प्रत्यवायपरिहारस्य तत्रापि फल-

पुराणेतिहासादिः । स हि सुहृदिव 'एवं कृते इदमिष्टं भवति, एवं च कृते इदमनिष्टम्' इत्येतावन्मात्रं बोधयति, न त्वाज्ञापयति । तृतीयस्तु ताभ्यां विलक्षणो रसप्रधानः काव्यलक्षणः । तत्र हि रसाङ्गभूतो यो व्यापारो विभावादिसंयोजनात्मा व्यञ्जनारूपो वा तन्निष्पाद्यरसादिव्यक्तिनिष्पादकतया शब्दार्थयोर्द्वयोरपि गुणत्वाद्रसस्यैव प्राधान्यम् । स च कान्तासंमितत्वेनोपदेशं करोति । तेनैतदुक्तं भवति—ये सुकुमारमतयोऽतिसुखिस्वभावा राजकुमारादयो नीरसे नीतिशास्त्रे प्रवर्तयितुमशक्यास्तान्काव्यं कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्योपदेशं ग्राहयति । गुडजिह्विकया शिशूनिवौषधम् । यदाहुः—

'स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं वाक्यार्थमुपभुञ्जते ।
प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटु भेषजम् ॥'

यत एतावदिष्टविशिष्टं काव्यम्, अतः सर्वथा तद्धेतुरुपादेयः ॥

नन्वेवमप्यभिधेये किमायातम्, किं च हेतुमज्ञात्वा तदुपादानं कथं स्यादित्यपेक्षायां काव्याङ्गशिक्षारूपतया काव्याङ्गत्वं ग्रन्थस्य प्रतिपादयन्नेव कारणान्तरमप्याह—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्याङ्गशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ ३ ॥

शक्तिः कवित्वबीजभूतो देवताप्रसादादिजन्मा संस्कारविशेषः प्रतिभाव्यपदेश्यः । तस्याः कारणतायां किं मानमिति चेत्, निपुणतादिकारणान्तरसद्भावेऽप्यनुपहसनीयकाव्यप्रसरस्य कार्यस्य व्यतिरेकः । स च विशेष्यस्य काव्यप्र-

---

त्वोपगमात् । अर्थस्तात्पर्यवानिष्टानिष्टार्थबोधनमात्रपरः । सिद्धो विधेयोऽर्थो यस्य तद्रूप इत्यर्थः । रसप्रधानो रसप्रतीत्युद्देशकः । विभावादीनां संयोजनं समूहालम्बनम् । अथवा प्रभुसंमिते शब्दप्राधान्याच्छक्यार्थपरत्वम् । पुराणादावर्थवादरूपतया लाक्षणिकार्थपरत्वम् । काव्ये तु रसरूपव्यङ्ग्यप्राधान्याद्व्यञ्जनैव रसाङ्गभूतव्यापारो ग्राह्य इत्याह—**व्यञ्जनारूपो वेति** । शब्दार्थयोर्व्यञ्जनास्वरूपनिष्पादकत्वाभावाद्व्यञ्जनाफलोपकार्याङ्गत्वं तयोरित्याह—**तन्निष्पाद्येति** । कान्तासाम्यमाह—**सरसतेति** । कान्तारसो लौकिकशृङ्गारः । काव्ये त्वलौकिको मुख्यः । अभिमुखीकृत्य आस्वादने सादरीकृत्य । कान्तोपदेशस्तु स्वसमीहितवसनालंकारादिसंपादनरूपः । काव्योपदेशस्तु रामादिवदिति प्रागेवोक्तः । कारिकातात्पर्यार्थमाह—**यत इति** ॥

अभिधेये प्रकृतग्रन्थे । संस्कारोऽदृष्टं तद्विशेषः । विशेषमेवाह—**प्रतिभेति** । काव्यघटनानुकूलशब्दार्थोपस्थितिः प्रतिभा । तया कार्येण विशेषतो व्यवहार्यः । तद्धेतुभूत इति यावत् । **तस्या इति** । शक्तेरित्यर्थः । व्युत्पत्त्यभ्यासाप्रतिभोत्पत्त्या काव्यसंभवादिति भावः । समाधत्ते—**निपुणतादीति** । तथा च निपुणतादिजन्यप्रतिभायामप्यनुपहसनीयत्वविशिष्टकाव्यानुत्पत्तेस्तदवच्छिन्ने शक्तेरेव हेतुत्वमित्यर्थः । एवं च शक्तिजन्यतावच्छेदकं प्रतिभागतं वैजात्यं विजातीयकाव्यजन-

सरस्य, विशेषणस्यानुपहसनीयत्वस्य वा व्यतिरेकात्सर्वत्राविशिष्टः । न चैवं कारणान्तरं किंचिदायातु न तु शक्तिरिति वाच्यम् । प्रसिद्धातिरेकिण्येव तद्धेतौ शक्तिव्यपदेशात् । लोकः स्थावरजङ्गमात्मकलोकस्य वृत्तम् । योगादुपचाराद्वा । धर्मिमात्रपरामर्शस्य व्युत्पत्त्यनाधायकत्वात् । शास्त्रं छन्दःशास्त्रादि । काव्यं महाकविप्रणीतं रघुवंशादि । आदिग्रहणादितिहासादि । तेषां विमर्शनाद्व्युत्पत्तिर्निपुणता । काव्यज्ञशिक्षा काव्यं कर्तुं रसानुगुणतया प्रबन्धादौ घटयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशः । तया[1] करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरभ्यासः । इति[2]शब्दो मिलितोपस्थापनाय । अन्यथा तद्वैयर्थ्यमेव स्यात् । तथा च काव्यस्योद्भव उत्कृष्टोत्पत्तिः । तया कार्येण मिलितानामुपधानम् । दण्डचक्रादीनामिव घटेन । न तु मिलितत्वेन कारणतैवेति भ्रमः कार्यः ॥

कतावच्छेदकमिति न व्यभिचारः । यां विनेति । प्रकाशस्याप्यनुपहसनीयत्वविशिष्टकाव्ये शक्तेर्व्यतिरेकव्यभिचाराभावप्रतिपादने तात्पर्यमनेनोक्तम् । कारणान्तरं विजातीयव्युत्पत्तिरूपम् । **न तु शक्तिरिति** । उक्तादृष्टरूपेत्यर्थः । **प्रसिद्धेति** । तथा च तदेव शक्तिपदार्थोऽस्त्वित्यर्थः । शक्नोत्यनया काव्यं कर्तुमिति व्युत्पत्तेः । वस्तुतस्तदवच्छिन्ने उक्तादृष्टमेव हेतुरिति तन्निराकर्तुं शक्यमिति भावः । रसादिविषयकवासनाविशेषस्तु निपुणतैवेति[2] न सा शक्तिपदार्थ इति ज्ञेयम् । केचिच्च यां विनेति ग्रन्थं शक्तिद्वयाभिप्रायेण व्याचक्षते—यां निर्माणशक्तिं विना काव्यं न प्रसरेन्न भवेत् । यां च बोद्धृशक्तिं विना निर्माणशक्त्या प्रसृतमप्युपहसनीयं स्यात् । चमत्कृतेरसंपत्तेरिति । तदयुक्तम् । अस्येति प्रकृतकाव्यपरामर्शात्कारणशक्तेरेव वक्तव्यतया बोद्धृशक्तिकथनस्यासंगतत्वात् शक्तिद्वयपरत्वे शब्दस्वारस्यभङ्गाच्च । समुल्लासे चेत्यनेनानुपहसनीयत्वस्यैव कथनादिति । योगाल्लोक्यत इति लोकव्युत्पत्तेः । रूढिप्राबल्यादाह—**उपचाराद्वेति** । उपचारो लक्षणा । **छन्दःशास्त्रादीति** । आदिना प्रकाशोक्तव्याकरणादिपरिग्रहः । **इतिहासादीति** । आदिना पुराणबृहत्कथादिसंग्रहः । विमर्शनात्पुनःपुनः श्रवणात् । व्युत्पत्तिस्तत्तदर्थरसादिगोचरः संस्कारः । **रसानुगुणतयेति** । यो रसः प्रक्रान्तस्तदानुगुण्येन वर्णनात्मकं काव्यं तत्प्रक्रमे निवेशनीयम्, न तद्विरोधि । अन्यथा रसव्याघातापत्तेरित्यर्थः । इदं च योजनाज्ञानं दोषाभावादिवैशिष्ट्यप्रयोजकतया काव्यहेतुः । **मिलितेति** । शक्त्यादिसमुदितेत्यर्थः । वैयर्थ्यमुपलक्षणम् । हेतुरित्येकवचनानुपपत्तेः । तथा च समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । हेतुत्वं च फलोपधायकत्वरूपं त्रिष्वेकरूपमित्यभिप्राय इत्याह—**तथेत्यादि** । उपधानं प्रयोजकत्वरूपः संबन्धः । दण्डेत्यादिदृष्टान्तेन तृणारण्यादिवद्वैकल्पिकहेतुत्वनिरासः । तेषामन्योन्यनिरपेक्षतया कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वेन समुदायस्य तथात्वविरहादिति । कारणतैव स्वरूपयोग्यतैव । मानाभावाद्दण्डादिष्वपि तथात्वापत्तेश्चेति भावः ॥

---

१. 'तथा' सर्वेपु पुस्तकेपु. २. 'इति' ख-पुस्तके नास्ति.

एवं कारणमुक्त्वा काव्यस्य लक्षणमाह—

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि ।

निर्दोषत्वादिविशेषणविशिष्टौ शब्दार्थौ तत्काव्यमिति व्यवहर्तव्यौ । गुणस्य रसनिष्ठत्वेऽपि तद्व्यञ्जकपरं गुणपदम् । न त्वलंकारेऽतिव्याप्तिः । सालंकारत्व-विशेषणानुपादानादिति न वाच्यम् । यतः क्वापीत्यनेनैतदुक्तम्—यत्सर्वत्र सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यम्, क्वचित्स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः नञोऽल्पार्थत्वात् । अल्पत्वस्य चात्रास्फुटत्व एव विश्रामात् । नीरसेऽप्यस्फुटालंकारे काव्यत्वमिष्टमेवेति ऋजुः पन्थाः । वयं तु पश्यामः—नीरसे स्फुटालंकारविरहिणि न काव्यत्वम् । यतो रसादिरलंकारश्च द्वयं चमत्कारहेतुः । तथा च यत्र रसादीनामवस्थानं न तत्र स्फुटालंकारापेक्षा अत एव ध्वनिकारेणोक्तम्— "अत एव रसानुगुणार्थविशेषनिबन्धनमलंकारविरहेऽपि छायातिशयं पुष्णाति । यथा—

'मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसंभवः ।
येनैकचुलके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥'

लक्षणमिति । लक्ष्यते इतरव्यावृत्ततया ज्ञायतेऽनेन लक्ष्यपदार्थ इति लक्षणम् । अनेन स्वं रूप्यतेऽनेनेति स्वरूपपदं प्रकाशस्थं व्याख्यातम् । तथा हि चमत्कृतिजनकीभूतं वर्णनं काव्यमित्युक्ते चमत्कृतिजनकतावच्छेदकरूपस्येष्टतावच्छेदकस्याज्ञानम् । तत्र प्रवृत्त्ययोगात् । तत्कथनं काव्यशिक्षारूपे ग्रन्थे क्रियत इत्यर्थः । प्रागुक्तस्य वर्णनात्मकलक्ष्यतावच्छेदकस्य शब्दार्थोभयाश्रितत्वात् । कविप्रौढोक्तिकल्पितत्वस्य चार्थ एव सद्भावात् । अर्थचित्रस्याभ्यर्हितत्वाच्च अर्थविशिष्टशब्दस्यैव तत्त्वानौचित्यादुभयोपादानम् । तत्र च 'नामरूपे' इत्यादौ वेदे, 'वागर्थाविव' इत्यादौ लौकिके प्रयोगे शब्दप्राथम्यात् शब्दोद्भवत्वाच्चार्थस्य शब्दप्राथम्यम् । तत्र शब्दप्रयोजनावैचित्र्ये शब्दः काव्यम् । अर्थप्रयोजनावैचित्र्येऽर्थः । उभयवैचित्र्ये द्वयमपि । न तु काव्यत्वमुभयपर्याप्तम् । योजनारूपस्यालंकारादिवैशिष्टयरूपस्य वा व्यासज्यवृत्तित्वायोगात् । 'एको न द्वौ' इतिवच्छ्लोकवाक्यं[2] न काव्यमिति व्यवहारापत्तेश्च । उभयवैचित्र्ये काव्यद्वयमिति व्यवहारः स्यादिति चेन्न । विजातीयैकचमत्कृतिजनकत्वेनैकत्वस्यैव व्यवहारात् । 'काव्यमुच्चैः पठ्यते,' 'काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञातः' इत्यादि व्यवहारश्च शब्दांशे नोपपन्न एव । अर्थमात्रवैचित्र्ये तु काव्यशब्दस्य शब्दमात्रपरतयोपपन्नः । 'काव्यं बुद्धम्'[3] इत्यादिव्यवहारश्चार्थस्य काव्यत्वसाधको ज्ञेय इत्यलं विस्तरेण । **गुणस्येति** । जातावेकवचनम् । 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः' इत्यष्टमे रसनिष्ठत्वं गुणानां वक्ष्यते । **तद्व्यञ्जकेति** । 'मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः' इत्यादि वक्ष्यमाणवर्णयोजनापरमित्यर्थः । अतो नासंभवः, नापि नीरसेऽव्याप्तिरिति भावः । **ऋजुरिति** । चमत्कृतिजनकत्वाभावात्काव्यत्वमयुक्तमित्यस्वरसोऽत्र सूचितः । 'अत एव' इत्या-

---

१. 'क्वचित्तु' ख-ग. २. 'श्लोकवाक्यं' ख. ३. 'बुद्धं' ख.

इत्यादौ । अत्र ह्यद्भुतरसानुगुणमेकचुलके मत्स्यकच्छपदर्शनं छायातिशयं पुष्णाति।" इति। नीरसे तु यदि न स्फुटोऽलंकारः स्यात्तत्किंकृतश्चमत्कारः स्यात्। चमत्कारसारं च काव्यमित्यवश्यं स्फुटालंकारापेक्षा। अनलंकृती पुनः क्वापीत्यनेनाप्यस्फुटालंकारस्य क्वचिदेव काव्यत्वम्, यत्र रसादिः स्फुटः। न तु सर्वत्रेत्येतदेव प्रतिपाद्यते। तस्मात्सालंकारत्वमात्रं न विशेषणम्। किं तु स्फुटालंकाररसान्यतरवत्त्वम्। न चैवमपि रसवत्यनलंकारे काव्यत्वप्रसङ्गो दोषाय। इष्टापत्तेः। यथोदाहृते 'मुनिर्जयति' इत्यादौ। यदि श्रद्धाजाड्येन तत्रापि न काव्यत्वक्षमा, तदा सालंकारत्वे सतीत्यपि पूरणीयमिति।

स्फुटालंकारविरहे काव्यत्वं यथा—

'यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते॥'

अत्र रूपकादीनामसंभव एव। अस्मीत्यस्य विभक्तिविपरिणामादस्तु दीप-

---

रभ्य 'मत्स्यकच्छपदर्शनं छायातिशयं पुष्णाति' इत्यन्तो ध्वनिग्रन्थः। छाया कान्तिः। चमत्कृतिरिति यावत्। **एतदेवेति**। अन्यथा हि सालंकाराविल्येव ब्रूयादिति भावः। उदाहरणं वृत्तौ तदर्थश्चोदाहरणचन्द्रिकायामस्मत्कृतायां सविस्तरं द्रष्टव्यः।

---

१. 'इति' ख-पुस्तके नास्ति. २. 'स्वाधीनपतिका काचिदसकृदुपभुक्तेष्वपि वरोपकरणादिषूत्कण्ठोत्पत्त्या तेषामत्यन्तोपादेयतां सूचयन्ती सखीमाह—**यः कौमारेति**। अत्र हिशब्दस्य यद्यपीत्यर्थकतया अस्तिक्रियाध्याहारेण च यः कौमारहरो वरः स एव यद्यप्यस्ति, चैत्रक्षपास्ता एव यद्यपि सन्ति, उन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलास्ते च यद्यपि सन्ति, अस्मि च सैव यद्यप्यस्मि, तथापि तत्र रेवारोधसि तत्र वेतसीतरुतले तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ चेतः समुत्कण्ठत इत्यन्वयः। कौमारं बाल्यं परमरसिकतया तदवस्थायामपि संभोगेच्छोत्पादनेन हृतवांश्चोरितवानिति कौमारहरः। ततश्चाकृत्रिमप्रेमपात्रताप्रकटनेनानुरागदार्ढ्यध्वननम्। व्रियते प्रियत्वेन स्वयमङ्गीक्रियत इति वरः। तेनोभयानुरागलाभः। स एव। उपभुक्तान्यो नेत्यर्थः। चैत्रस्य क्षपा रात्रयस्ता एवेति पूर्ववत्। उन्मीलिता विकसिता या मालती तया सुरभयः शोभनगन्धाः मालती च वासन्तीलता। न तु जातिः चैत्रे तस्या असंभवात्। प्रौढा रत्युद्दीपनादिप्रागल्भ्यशालिनः। अतो मन्दत्वेऽप्यविरोधः। कदम्बस्य धूलीकदम्बाख्यपुष्पविशेषस्य संबन्धिनः, सर्वदिक्संचारित्वेन कदम्बाकारा वा अनिला वायवः। वसन्ते कदम्बान्तरस्यासंभवात्। चोऽवधारणे। अत एवेत्यर्थः। अत्र च प्रौढा इति श्लिष्टविशेषणबलान्मालत्यनिलयोर्नायिकानायकत्वप्रतीतिः। चकारोऽप्यर्थो भिन्नक्रमः। अस्मीत्यहमर्थकमव्ययम्। अन्यथा सैवेत्यस्योद्देश्यालाभात्। सैवेत्यस्योत्कण्ठाहेत्ववस्थान्तरं न प्राप्तेत्यर्थः। तथापि एतेषामसकृदुपभोगेऽपि। तत्रेत्युपभुक्त इत्यर्थकं सप्तम्यन्तं त्रितयेऽप्यन्वेति। तेन सुरतलीलाविधिरपि नान्यादृशो येन क्रीडास्थानैक्येऽप्युत्कण्ठा स्यादिति व्यज्यते। रेवाया नर्मदाया रोधसि तीरे। वेतसीलता विशालतया

कमिति चेन्न । अस्मीत्यस्याहमर्थकाव्ययत्वात् । अत्रास्मि करोमीतिवत्क्रियापदत्वेऽपि न दीपकत्वम् । तदन्वयिनां सर्वेषामेव प्राकरणिकत्वात् । दीपकस्य तु प्राकरणिकाप्राकरणिकविषयत्वात् । सादृश्याप्रतीतेश्च न तुल्ययोगिता । समुच्चयोऽपि वक्ष्यमाणलक्षणो न संभवत्येव । अतादृशश्च न चारुत्वहेतुः । विशेषोक्तिविभावने विद्यमाने अपि न स्फुटे । कथमिति चेत्, इत्थम्—विशेषोक्तिस्तावत्कारणसत्त्वेऽपि कार्याभाववचनम् । अत्र चानुत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयोरुपभुक्तता । तत्सत्त्वे यद्यप्यनुत्कण्ठाभाव उत्कण्ठारूपो निर्दिष्ट एव, तथापि नानुत्कण्ठाभावत्वेन, किं तूत्कण्ठात्वेनैव । तस्मादस्फुटत्वमस्याः । यदि चेतोऽनुत्कण्ठितं नेत्यभिधीयेत तदा स्फुटत्वं भवेत् । एवं कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिवचनं विभावना । अत्र चोत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयोरतत्ता । तदभावश्च यद्यप्युक्त एव तथापि नातत्ताविरहत्वेन, किं तु तत्तारूपेणैव । अभावाभावस्य तत्त्वात् । अतोऽस्या अस्फुटत्वमेव । न च स एवेत्येवकारेणातत्त्वाभावप्रतीतेरतत्ताभावत्वेन प्रतीतौ कथमस्फुटत्वमिति वाच्यम् । विशेषणसंगतेनैवकारेण विशेष्ये विशेषणायोगस्य व्यवच्छेदो हि प्रत्याय्यते, न तु विशेषणाभावाभाव एवाहत्य । पर्यवसानं तु तत्रेत्यस्फुटत्वमेव । एवं विशेष्यसंगतेनाप्येवकारेण विशेष्यभिन्ने विशेषणाभाव एव नाहत्य प्रत्याय्यते, किं तु विशेषणयोगाभाव

इवाद्यभावेनोपमाया असंभवः स्पष्ट इति रूपकादीनामित्युक्तम् । **अत्रास्मीति** । अन्यत्र 'यूयं कुसुमावचायंकुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः' इति वक्ष्यमाणोदाहरणवदित्यर्थः । **सादृश्येति** । तद्गमकतयैव तस्याश्चमत्कारित्वेनालंकारत्वादित्यर्थः । **वक्ष्यमाणेति** । एकस्मिन्कार्येऽनेककारणोक्तिरित्येके । गुणक्रियायौगपद्यात्मा चापरो वक्ष्यते । स तु नात्रेत्यर्थः । अतत्तानुपभुक्तता । विशेषणायोगस्य विशेषणसंबन्धा[1]भावस्य । **एवं विशेष्येति** । वस्तुतस्तु तत्तैवात्र विशेषणमिति प्रसङ्गाद्विशेष्यसंग-

---

लतान्तराश्रयत्वेन च तरुः । तद्वेष्टितो वान्यस्तरुः । तस्य तलमधोदेशस्तस्मिन् । सुरतानुकूलव्यापाररूपा या लीला कुसुमाभरणादिप्रसाधनादिरूपा सिताश्लेषचुम्बनादिरूपा वा तस्या विधौ संपादने चेतोऽन्तःकरणं समुत्कण्ठत उत्सुकं भवतीत्यर्थः । अत्र वरोपकरणादीनामनुपभुक्तत्वस्य प्रसिद्धस्य कारणस्याभावेऽपि तत्कार्यस्योत्कण्ठारूपस्योत्पत्तिकथनरूपा विभावनालंकारः । वरोपकरणादीनामत्यन्तोपादेयत्वस्याप्रसिद्धस्य कारणस्य विभावनात् । अस्फुटत्वं चानुपभुक्तत्वाभावेनाकथनात् । एवमसकृदुपभुक्तत्वरूपकारणसत्त्वेऽप्यनुत्कण्ठारूपकार्यस्याभावकथनाद्विशेषोक्तिरप्यलंकारः । पूर्वत्रानुपभुक्तत्वरूपकारणाभावत्वेनाकथनादिहाप्यनुत्कण्ठारूपकार्याभावेनाकथनादस्फुटालंकारोदाहरणत्वम् । पार्यन्तिकास्वादहेतुश्चात्र विप्रलम्भः । स्वाधीनपतिकाया अपि क्रीडास्थानाप्राप्त्यादिना सुरतप्रतिबन्धे तत्संभवात् । सविसर्गगुरुरेफानुप्रासो विप्रलम्भीयमाधुर्याननुगुणत्वादचमत्कारित्वेनास्फुटः । एवं चैत्रक्षपाः प्रौढा इत्येतन्मध्यगतत्वादुन्मीलितमालतीत्यस्याप्यस्फुटतेति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'विशेषणासंबन्धा–' ग.

इति द्रष्टव्यम्। अत एव 'शङ्खः पाण्डुर एव' इत्यादौ नापाण्डुरः', 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यादौ च 'नान्यो धनुर्धरः' इत्यादिः कदाचित्स्फुटत्वार्थं प्रयुज्यते। दण्ड्यप्याह—'त्वन्मुखं त्वन्मुखेनैव तुल्यं नान्येन केनचित्' इति। अन्यथा पुनरुक्तिस्तत्र स्यादिति। अनयोरस्फुटत्वे च संदेहरूपसंकरोऽप्यनयोरस्फुट इति विभावनीयम्। शृङ्गाररूपरसस्य स्फुटत्वाद्रसवदलंकारः स्फुट इति चेन्न। रसस्यात्र प्राधान्यात्। अप्राधान्य एव तस्यालंकारत्वोपगमात्।

अर्वाचीनास्तु[1]—"यथोक्तस्य काव्यलक्षणत्वे काव्यपदं निर्विषयं प्रविरलविषयं वा स्यात्। दोषाणां दुर्वारत्वात्। तस्मात् 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति तल्लक्षणम्। तथा च दुष्टेऽपि रसान्वये काव्यत्वमस्त्येव। परं त्वपकर्षमात्रम्। तदुक्तम्—

'कीटानुविद्ध[2]रत्नादिसाधारण्येन काव्यता।
दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः॥' इति।

एवं चालंकारादिसत्त्वे उत्कर्षमात्रम्। नीरसे तु चित्रादौ काव्यव्यवहारो गौणः" इत्याहुः॥

अथास्य भेदांस्तल्लक्षणानि चाह—

इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः॥ ४॥

तैवकारार्थप्रदर्शनं बोध्यम्। **संदेहेति।** वरोपकरणादेरत्यन्तरमणीयताया रसोद्बोधजनिकाया उभयथापि सिद्धिरिति भावः। **रसवदलंकार इति।** वस्त्वलंकाररसरूपस्य त्रिविधस्यापि व्यङ्ग्यस्य वाच्योपस्कारकतयालंकारत्वमेवेति भामहोद्भटप्रभृतिचिरंतनालंकारिकमतेनेयं शङ्का। अर्वाचीना इत्यस्वरससूचनम्। तद्बीजं तु—वस्त्वलंकारप्रधानेषु काव्येषूक्तलक्षणस्याव्याप्तिः। न चेष्टापत्तिः। महाकविसंप्रदायभङ्गप्रसङ्गात्। लक्ष्यानुसारेण हि लक्षणव्यवस्था, न तु वैपरीत्येन। वर्णितानि च महाकविभिर्जलप्रवाहवेगादीनि कपिबालादिचरितानि चेति। यत्तु दोषरहितं काव्यं दुर्लभमिति 'न्यक्कारो ह्ययं' इत्यादौ, 'तथाभूतां दृष्ट्वा' इत्यादौ काव्यत्वं सर्वानुभवसिद्धं नोपपद्यत इति तत्रोच्यते—दोषत्वं ह्युद्देश्यप्रतीतिप्रतिबन्धकत्वम्। तच्चानुभवबलात्तत्तद्व्यङ्ग्यवाच्यवैचित्र्यप्रतीतिविरहविशिष्टदोषस्य तद्भानस्य चेति 'न्यक्कारः' इत्यादौ विशिष्टाभावसंभवान्न काव्यत्वक्षतिः। यस्य च न व्यङ्ग्यवैचित्र्यप्रतीतिस्तं प्रति दुष्टत्वाभिप्रायेण तदुदाहरणम्। अत एव 'वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुणः क्वचित्' इति वक्ष्यते। तथा अप्रतीतत्वं तच्छास्त्रज्ञं प्रत्यदोषः, अन्यं प्रति तु दोष इति 'कीटानुविद्ध-' इत्यस्यापि रसादिवैचित्र्ये दुष्टस्यापि काव्यत्वम्। विशिष्टदोषविरहादिति तात्पर्यमिति दिक्॥

अथेति। सामान्ये ज्ञाते विशेषजिज्ञासोदयादिति भावः। प्रकाशे भेदपदं भाव-

---

१. साहित्यदर्पणकारादय इत्यर्थः २. 'कीटादिविद्ध' क.

इदं काव्यं वाच्यादतिशयिन्यधिकचमत्कारकारिणि व्यङ्ग्ये उत्तमम्। पटादिभिः पदैः स्फोटरूपं शब्दब्रह्म व्यज्यते। तस्मादभिव्यक्तादर्थप्रत्ययः। तादृशस्य स्फोटव्यञ्जकस्य पटादिशब्दस्य ध्वनिरिति संज्ञेति वैयाकरणानां सिद्धान्तसरणिः। अतः प्रधानीभूतव्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वसाधर्म्याद्गुणीभूतवाच्यं यद्व्यङ्ग्यं तद्व्यञ्जनक्षमस्य शब्दार्थयुगलरूपस्योत्तमकाव्यस्य बुधैर्ध्वनिपण्डितैर्ध्वनिरिति संज्ञा कृता। यथा—

'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्॥'

करणव्युत्पत्तिभ्यां विभागविशेषलक्षणोभयपरं व्याख्यातम्। उत्तमस्य ध्वनिसंज्ञायां हेतुमाह—**पटादिभिरिति**। पदशब्देन पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसहकृतोऽन्त्यवर्ण एवोच्यते। पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः। **स्फोटेति**। स्फुटयत्यर्थमिति स्फोटः स च तावद्वर्णोपाध्यनुगतब्रह्मरूप इत्यर्थः। तदभिव्यक्तिश्च तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिः। **मुख्यार्थ-**

१. 'युगलस्योत्तम' ख-ग. २. 'नायकानयनाय प्रेषितां तं संभुज्यागतां दूतीं प्रति विदग्धोत्तमनायिका स्नानकार्यत्वप्रतिपादनमुखेन संभोगचिह्नान्युद्घाटयितुमाह—**निःशेषेति**। अयि मिथ्यावादिनि बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे दूति, इतो वापीं स्नातुं गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्। यतस्तव स्तनतटं निःशेषच्युतचन्दनमित्याद्यन्वयः। मिथ्यावादिनि मया गत्वा बहुधा प्रसादितोऽपि नागत इति मिथ्याभाषणशीले। बान्धवजनस्य मद्रूपस्याज्ञातः स्वार्थपरायणतयानाकलितः पीडाया आगम आगमनं यया तथाविधे। दूति, न तु सखि। तेन मिथ्याभाषणशीलत्वस्य योग्यता व्यज्यते। इतो ममान्तिकाद्वापीं प्रति स्नानाय गतासि। स्नानकालानतिक्रमलोभात्। पुनरिति पुनरेवार्थे। नैवेत्यर्थः। तस्य बहुधा कृतापराधस्य। अत एवाधमस्य परवेदनानभिज्ञतया दुःखप्रयोजककर्मशीलस्य। अन्तिकं समीपं गतासीत्यनुषङ्गः। उक्तार्थे साधकमाह—**निःशेषेत्यादि**। तवेत्यस्य स्तनतटादिभिः सर्वैरन्वयः। यतस्तव स्तनयोस्तटं प्रान्तसमदेशः। निःशेषं च्युतं स्खलितं चन्दनं यस्मात्तथाभूतम्। न तु स्तनसध्यादि। वापीगतबहुलयुवजनत्रपापारवश्यादंसद्वयलग्नाग्रस्वस्तिकाकृतिभुजलतायुगलेन तटस्यैवोन्नततया मुहुः परामर्शात्। अत एव च्युतमित्युक्तम्, न तु क्षालितमिति। युवजनसंमर्देन तत्राप्यनवकाशात्। व्यङ्ग्यपक्षे तु—मर्दनाधिक्यात्तटमेव तथाभूतमिति व्यक्तमेव। एवमधरो निर्मृष्टरागः निःशेषं मृष्टो रागो यस्य स तथा। उत्तानत्वेन बहुलजलसंबन्धात्। न तूत्तरोष्ठः। न्युब्जतया तत्संबन्धमान्द्यात्। व्यङ्ग्यपक्षे तु—चुम्बनकृतं तथात्वमिति। किं च, नेत्रे दूरमुपरिभाग एवानञ्जनेऽञ्जनरहिते। स्नानकाले मुद्रणान्मध्ये जलसंसर्गाभावात्। व्यङ्ग्यपक्षेऽपि प्रान्त एव चुम्बनविधानादनञ्जनत्वम्। तथा इयं तव तनुस्तन्वी कृशा। अत एव शीतवशात्पुलकिता पुलका रोमोद्गमाः संजाता अस्याः सा तथाभूता। व्यङ्ग्यपक्षे तु—सुरतरसस्मरणात्पुलकोद्गमः। एवं विदग्धाया गूढ-

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते। नन्वत्र मुख्यार्थबाधाद्विपरीतलक्षणया तदन्तिकमेव गतासीति लक्ष्यमेव युज्यते, न तु व्यङ्ग्यम्। अन्यथा 'साहेन्ती' इत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणामूलव्यञ्जनोदाहरणेऽपि विपरीतलक्षणा न स्यात्। विशेषाभावादिति। अत्र केचित्—'सत्यमत्र विपरीतलक्षणा। वृत्तिग्रन्थस्तु तदन्तिकमेव गतासीत्यत्र लक्ष्यत इति शेषकल्पनया योजनीयः। व्यज्यत इति रन्तुमित्यनेनैवान्वीयते' इत्याहुः। परमार्थतस्तु न खलु मुख्यान्वयायोग्यत्वं स्वरूपसल्लक्षणायां बीजम्, किं तु ज्ञातम्। तथा च यत्र सख्यादेः प्रसाध्य(द्य) कामुकासंभोगः प्रमाणान्तरेण श्रोतुः प्रतीतिमुपगतस्तत्र मुख्यार्थबाधादस्तु लक्षणा। तदभिप्रायेणैव 'साहेन्ती सहि सुहअं', 'उपकृतं बहु नाम' इत्युदाहृतम्। यत्र तु प्रमाणान्तरं न तज्ज्ञापकमवतरति तद्वाक्यजनितप्रत्ययमहिम्नैव तु तत्प्रत्ययस्तत्र कथं लक्षणा। बाधाभावात्। उत्पन्नेऽपि वाक्यार्थबोधे भवन्नपि बाधोऽकिंचित्कर एव। तदभिप्रायेण वापीं स्नातुमित्युदाहृतम्। अत एवोक्तं 'अधमपदेन व्यज्यते' इति। अत एव च यत्र सख्यादेस्तादृशत्वं न प्रमाणान्तरेणावगतं तत्र न 'साहेन्ती' इत्यादौ विपरीतलक्षणा, व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिर्वा। वापीं स्नातुमित्यादौ तु बाधानवतारेऽप्यधमपदार्थपर्यालोचनया यथोक्तव्यङ्ग्यं प्रतीयत एव। इत्येव प्राधान्यमधमपदस्य।

बाधादिति। वापीस्नानगमनरूपवाच्यार्थबाधादित्यर्थः। अध्याहारोऽन्वयक्लेशो व्यङ्ग्यस्य लक्षणामूलत्वादधमपदेनेत्युक्तेरसामञ्जस्यं चेत्यरुचिः केचिदित्यत्र बोध्या। प्रसाध्यो नायिकाभिमुखीकार्यः। तज्ज्ञापकं बाधकज्ञापकम्। **बाधाभावादिति।** वाक्यार्थबोधात्प्रागित्यादिः। अत एव एवमभिप्रायादेव। अन्यथा लक्षणयैव प्रयोजनीभूतव्यङ्ग्यप्रतीतेरिति भावः। अत एव ज्ञातस्यैव बाधस्य लक्षणाबीजत्वादेव। तादृशत्वं कामुकोपभुक्तत्वम्। इत्येव प्राधान्यं इतरनिरपेक्षनियतव्यञ्जकत्वरूपम्।

तात्पर्यवाचोयुक्त्या साधारणेष्वेतेषु वाक्यार्थेष्ववगतेषु विदग्धोत्तमनायिकात्वदुःशीलत्वादिरूपवक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यबलादधमपदार्थो दुःखप्रयोजककर्मशीलत्वरूपः साधारणो वाच्यतादशायां तादृशकर्मान्तरशीलत्वरूपेणावस्थितो व्यञ्जनया दूतीसंभोगरूपतादृशकर्मशीलत्वाकारेण पर्यवस्यति। अत एव झटिति व्यङ्ग्यबोधकत्वादधमपदस्य प्राधान्यम्। वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यबलेन विशेषाकारेण पर्यवसाने विलम्बाभावात्। चन्दनच्यवनादीनां तु स्नानकार्यतया निबद्धानां योग्यतया संभोगाङ्गभूताश्लेषचुम्बनादिकार्यताप्रतिसंधाने सति तद्व्यञ्जनद्वारा संभोगगमकत्वमिति विशेषः। अत्र च त्वय्यकृतज्ञायां यद्बान्धवबुद्ध्या विश्वसिमि यच्च तत्रैवंविधे दृढमनुरक्तासि तद्युक्तमेव ममैवंविधविविधवञ्चनाजनितपरितापपात्रत्वमितीर्ष्याहेतुकविप्रलम्भसंचारिनिर्वेदध्वनिः। तदनुगुणश्च दूतीसंभोगः। चन्दनच्यवनादीनां च वाच्यानां व्याङ्ग्यानां च परिरम्भचुम्बनाद्यनुभावानां संभोगोत्कर्षद्वारेणेर्ष्योत्तेजकानां निर्वेदोत्कर्षत्वमिति।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

तस्मात् 'साहेन्ती' इत्यादौ यदि व्यञ्जना तदा लक्षणामूलैव । वापीं स्नातुमित्यादौ तु न नियमः ॥

अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।

अतादृशि वाच्यादनतिशायिनि अतिशयितचमत्कारानाधायके व्यङ्ग्ये मध्यमं काव्यम् । तद्गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । कथितमित्यनुषज्यते । अत्र व्यङ्ग्ये स्फुटव्यङ्ग्य इत्यर्थः । तेन नाधमकाव्यातिव्याप्तिरिति केषांचिन्मतमयुक्तम् । 'अगूढमपरस्याङ्गं' इत्यादिना गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदत्वेन प्रतिपिपादयिष्यमाणस्यास्फुटव्यङ्ग्यस्यासंग्रहापत्तेः । किं त्वस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यपरं व्यङ्ग्यपदम् । गुणीभूतव्यङ्ग्ये [1]चास्फुटमात्रं व्यङ्ग्यम् । अधमकाव्ये त्वस्फुटतरम्, तद्विरह एव वेति न काचिदनुपपत्तिः । उदाहरणम्—

'ग्रामत[2]रुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥'

अत्र वञ्जुललतागृहे दत्तसंकेता तरुणी न गतेति व्यङ्ग्यम् । तच्च गुणीभूतम् । तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् । यतः पश्यन्त्या नितरां मुखच्छाया मलिना भवतीत्यनेन दर्शनकाल एव तत्कार्यं मालिन्यं तस्यातिशयः संतन्यमानता चेति वाच्यं प्रतीयत इति ।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ॥ ५ ॥

एतेन प्राधान्येनेत्यधमपदेनान्वितमिति दर्शितम् । **लक्षणामूलैवेति** । गमकान्तराभावादित्यर्थः । **न नियम इति** । लक्षणानवतारेऽप्यधमपदेनैव व्यञ्जनसंभवादिति भावः ॥

वाच्यस्यैवेति । व्यङ्ग्यं तु न तत्सिद्ध्यङ्गम् । वाच्यमेव तु विप्रलम्भपोषकतया चमत्कारे प्रधानमिति भावः । संतन्यमानता चिरकालानुवृत्तिः । सा च भवतीति

---

१. 'चास्फुटव्यङ्ग्यमात्रं व्यङ्ग्यम्' ख. २. 'ग्रामतरुणं मुहुः पश्यन्त्यास्तरुण्या मुखच्छाया नितरां मलिना भवतीत्यन्वयः । ग्रामे एकं तरुणम् । तेन दुर्लभत्वसूचनम् । मुहुर्वारंवारम् । जनताभयेन दर्शने सातत्यासंभवात् पश्यन्त्या भवतीति वर्तमाननिर्देशाभ्यां दर्शनमलिनीभावयोरविरामः सूच्यते । जनकीभूतदर्शनसमकालतया कार्यस्य मुखच्छायामालिन्यस्य कथनादतिशयोक्तिरलंकारः । तरुण्या इति द्वयोस्तरुणत्वोक्त्या परस्परानुरागोत्कर्षो व्यज्यते । छाया कान्तिः । नितरामतिशयेन । नवेत्यादि मलिनीभावोपपादकं तरुणविशेषणम् । नवा नूतना वञ्जुलस्याशोकस्य मञ्जरी तया सनाथो युक्तः करो यस्य तथाभूतम् । एवं च संकेतनिकेतनचिह्नहस्तनायकदर्शनकृतमालिन्यं विषादरूपव्यभिचारिभावोत्कर्षव्यञ्जनमुखेन विप्रलम्भाभासं पुष्णातीति तदेवातिशयम्, न तु तद्व्यङ्ग्यं संकेतस्थानागमनमिति गुणीभूतव्यङ्ग्योदाहरणत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र चित्रमित्यध्याहार्यम्। तेनाव्यङ्ग्यं काव्यमवरमधमम्। तच्चित्रमिति कथितमित्यर्थः। अव्यङ्ग्यं अस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यरहितम्। तादृशं चास्फुटतर-व्यङ्ग्यसद्भावे व्यङ्ग्यमात्राभावे वा चित्रं गुणालंकारयोगि। शब्दचित्रं यथा—

'[1]स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेत[2]राम्बुच्छटा-
मूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय वः।
भिन्द्यादुद्यदुदारदर्दुरदरी दीर्घादरिद्रद्रुम-
द्रोहोद्रेकमयोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम्॥'

वृत्त्यनुप्रासोऽत्र शब्दालंकारः। ननु कथमेतदव्यङ्ग्यमुच्यते। मन्दाकिनीवि-षयायाः प्रीतेरभिव्यक्तेः। किं च नास्त्येव स काव्यार्थो यस्य न व्यञ्जकत्वम्। अन्ततो विभावत्वेनापीति चेत्, सत्यम्। किं तु तदव्यङ्ग्यमस्फुटतरम्।

वर्तमाननिर्देशात्, मुहुर्मलिना भवतीत्यन्वयाच्चेति ज्ञेयम्। **अध्याहार्यमिति।** चित्रसामान्योक्त्यनन्तरमेव तद्विभागकथनौचित्यादिति भावः। **वृत्तीति।** 'छेक-वृत्तिगतो द्विधा' इति नवमेऽनुप्रासद्वैविध्योक्तेरयं वृत्त्यनुप्रास उच्यत इत्यर्थः। **विभावत्वेनापीति।** चमत्कारनैयत्येनाद्भुतस्यालम्बनत्वे तद्व्यञ्जकत्वस्यावश्यंभावा-दित्यर्थः। **अस्फुटतरमिति।** उद्भटानुप्रासचमत्कारेण पुरःस्फूर्तिकेन व्यङ्ग्यस्या-

---

१. 'मन्दाकिनी वो मन्दतामह्नाय भिन्द्यादिति योजना। मन्दाकिनी स्वर्गङ्गा। मन्दस्य भावो मन्दताज्ञानम्। पापमित्यन्ये। पापेनापकृष्टतामित्यपरे। अह्नाय झटिति भिन्द्यान्ना-शयत्वित्याशीः। सजातीयान्तरादुत्कर्षप्रतिपादकं मन्दाकिनीविशेषणमाह—स्वच्छन्देत्यादि। स्वच्छन्दमुच्छलदच्छं कच्छकुहरे छातेतरद्यदम्बु तस्य च्छटया मूर्च्छन्मोहो येषां तैर्महर्षि-भिर्हर्षेण विहिते स्नानाह्निके यस्यामिति विग्रहः। स्वच्छन्दं स्ववशम्। न तु वातादिपर-तन्त्रम्। तेन जलबाहुल्याद्गाम्भीर्याभिव्यक्तिः। स्वस्य च्छन्दोऽभिप्राय इच्छा यत्र तथोच्छ-लदिति क्रियाविशेषणं वा। स्वस्य छन्देनोच्छलदिति वा। अच्छं निर्मलम्। कच्छस्य जलप्रायदेशस्य कुहरे तरङ्गकृते बिले छाताद्दुर्बलादितरत्। वेगातिशयेन बलवदित्यर्थः। इतरान्तमम्बुच्छटाविशेषणम्। अम्बुनश्छटा परम्परा। मूर्च्छन्नश्यन्मोहोऽज्ञानम्। अत एव हर्षः। स्नानस्य प्राधान्यात्पृथगुपन्यासः। यद्वाह्निकबहिर्भूतस्यापि स्नानस्य लाभाय सः। एवं महर्षिसेवितत्वेन तीर्थान्तराद्व्यतिरेकं प्रतिपाद्य नद्यन्तरादुत्कर्षं स्वभावकृतं प्रतिपादयितुं पुनर्विशिनष्टि—उद्यदित्यादिना। उद्यन्तः प्रकाशमाना उदारा महान्तो दर्दुरा भेका यासु एवं-विधा दर्यः कंदरा यस्यां सा तथाभूता। तरङ्गाभिघातैरुपरिभागभङ्गेन तासां प्रकाशनात्। तथा दीर्घा आयता अदरिद्राः शाखादिबाहुल्येनाकृशा ये द्रुमास्तेषां मदन्यो दीर्घ इति द्वेषा-द्द्रोहः पातनं तेनोद्रेक आधिक्यं तन्मयास्तद्युक्ता ऊर्मयस्तरङ्गास्त एव मेदुरो निबिडो मदो गर्वो यस्याः सा तथा। 'महोर्मि' इति पाठे तेनोद्रेको येषामेवंविधा ये महोर्मय इति व्याख्येयम्। अनुप्रासोऽत्र शब्दालंकारः काव्यजीवातुः। अत एव शब्दचित्रोदाहरणम्। सतोऽपि व्यङ्ग्यस्य मन्दाकिनीविषयरतिभावस्य मुखतश्चमत्कारित्वाभावेनास्फुटत्वात्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'तराम्भश्छटा' ग.

यद्वा तत्र न कवेस्तात्पर्यम् । अनुप्रासमात्र एव तस्य संरम्भात् । तात्पर्यविषयीभूतव्यङ्ग्यविरहवत्त्वमेवाव्यङ्ग्यपदेन विवक्षितम् । यदुक्तं ध्वनिकृता—

'रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति ।
अलंकारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मतः ॥' इति ।

अत्र पक्षे मध्यमकाव्यलक्षणे व्यङ्ग्यपदं विवक्षितव्यङ्ग्यपरं द्रष्टव्यम् । अर्थचित्रं यथा—

'विनिर्गतं[1] मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम् ।
ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियामरावती ॥'

अत्रोत्प्रेक्षार्थालंकारः । परं तु रसादौ कथं तात्पर्यविरहोऽस्फुटतरत्वं वा तत्र ज्ञायते । हयग्रीवस्य वर्णनीयतया तत्प्रभावस्य स्फुटं प्रतीतेः । मदीयं तु पद्यमुदाहरणीयम्—

'मध्येव्योम स्फुरति सुमनोधन्विनः शाणचक्रं
मन्दाकिन्या विपुलपुलिनाभ्यागतो राजहंसः ।
अह्नश्छेदे त्वरितचरणन्यासमाकाशलक्ष्म्याः
संसर्पन्त्याः श्रवणपतितं पुण्डरीकं मृगाङ्कः ॥'

अत्र रूपकमर्थालंकारः । तन्मात्रे तात्पर्यम्, न तु रसादौ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे काव्यलक्षणनिर्णयः प्रथम उल्लासः ।

च्छादनादिति भावः । विवदमानं प्रति परिहारान्तरमाह—**यद्वेति** । चमत्कारित्वेन न तात्पर्यमित्यर्थः । संरम्भ उद्यमः । वस्तुतस्तु चमत्कृतेऽपि व्यङ्ग्ये कदाचित्कवेरतात्पर्यसंभवादतिप्रसङ्ग इति प्रथम एव पक्षः साधुरिति बोध्यम् । **रसादाविति** । हयग्रीवगते वीररसे तद्विषयस्तुतौ वेत्यर्थः । वीररसस्य हयग्रीव आलम्बनमिति केषांचिदुक्तेरभिप्रायं न विद्मः । इन्द्राद्यालम्बनो हि हयग्रीवगतो वीररस इति वक्तुमुचितम् । **मध्य इति** । व्योममध्य इत्यर्थः । शाणचक्रं शस्त्रतैक्ष्ण्यजनकपाषाणचक्रम् । पुलिने तीरेऽभ्यागत इत्यर्थः । छेदे समाप्तौ । रूपक मालारूपकम् ॥ इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यरामचन्द्रभट्टसूरिवरसूनुवैद्यनाथभट्टकृतायां प्रदीपप्रभायां प्रथम उल्लासः ॥

---

१. 'हयग्रीवाख्यो दैत्यो विष्णुना हत इति कथाश्रिते हयग्रीववधे नाटके (काश्मीरकमेण्ठकविप्रणीते महाकाव्ये) हयग्रीववर्णनप्रस्तावे पद्यमेतत् । यं प्रकृतं हयग्रीवं शत्रूणां मानं द्यति खण्डयति, मित्राणां ददातीति मानदस्तथाभूतम् । आत्मनो मन्दिराद्गृहात्, न तु नगरात् । यदृच्छया स्वेच्छयापि, न तु युयुत्सया । विनिर्गतं निःसृतम्, न तु प्रस्थितम् । उपश्रुत्य कर्णाकर्णिकया श्रुत्वा, न तु दूतमुखात् । ससंभ्रमेण सभयेनेन्द्रेण अव्याहतैश्वर्येण दौवारिकाह्वानविलम्बासहतया स्वयमेव द्रुतं शीघ्रं पातिता यथाकथंचिन्निक्षिप्ता, न तु विस्रब्धं निहिता अर्गला द्वारपिधानकाष्ठं यस्यां सा तथाविधा अमरावती भिया निमीलिते संकुचिते अक्षिणी यया सा तथाभूतेव भवतीत्यन्वयः । उपश्रुत्येति पातनक्रियया समान-

द्वितीय उल्लासः ।

अथ काव्यलक्षणपदार्थेषु स्वरूपलक्षणादिभिर्विवेक्तव्येषु शब्दार्थयोः प्राधान्यात्प्रथमं तयोः स्वरूपं निरूपयिष्यन्विभागमाह—

स्याद्वाचिको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।

शास्त्रे व्यञ्जकः शब्दो न प्रसिद्ध इत्यत उक्तमत्रेति । अत्रेति काव्ये । शब्दस्वरूपमप्रतिपाद्यैव लाघवादर्थं विभजते—

वाच्यादयस्तदर्थाः स्युस्तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥ १ ॥

वाच्यादयो वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः क्रमेण तेषां वाचकादीनामर्थाः स्युः । केषुचिन्न्यायादिनयेषु । न तु मीमांसकादिमतेष्वपि । लाघवात्पदानां पदार्थमात्रे शक्तिः, न त्वन्वयांशेऽपि । गौरवादन्यलभ्यत्वाच्च । तदंशो हि तात्पर्यार्थो वाच्याद्यर्थविलक्षणशरीर आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिवशादपदार्थोऽपि प्रतीयते । न चापदार्थप्रतीतावतिप्रसङ्गः । स्वरूपसतः शक्यान्वयत्वस्य नियामकत्वात् । इत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ।

अन्वयरूपे वाक्यार्थेऽपि पदार्थानां शक्तिः । व्यवहारेणान्वितस्यैवोपस्थापनात्तत्रैव शक्तिग्रहात् । किं चान्वयभागस्याशक्यत्वेऽनुभवविषयत्वं न स्यात् । तद्विषये शक्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् । अशक्यस्याप्यनुभयप्रवेशेऽतिप्रसङ्गात् । इत्यन्विताभिधानवादिनां मतम् ।

अथेति । काव्यलक्षणतद्विशेषकथनानन्तरमित्यर्थः । पदार्थेषु दोषाभावादिषु । स्वरूपं विभागः । आदिना दोषगुणादिव्यवस्थादिसंग्रहः । प्राधान्याद्विशेष्यत्वरूपात् । स्वं रूप्यतेऽनेनेति स्वरूपं लक्षणम् । विभागोत्तरं लक्षणाभिधानस्य सांप्रदायिकत्वादिति भावः । **लाघवादिति** । विभागप्रकरणैक्ये लाघवादित्यर्थः । **न्यायादीति** । आदिना वैशेषिकभाट्टनयसंग्रहः । मीमांसकाः प्राभाकरा अभिमताः । तात्पर्यार्थं निरूपयति—**लाघवादित्यादिना** । अन्यलभ्यत्वमेव दर्शयति—**तदंशो हीति** । तात्पर्यस्यार्थो विषयः । वाच्याद्यर्थविलक्षणं संसर्गतारूपं शरीरं यस्य सः । **अतिप्रसङ्ग इति** । पदवृत्त्यविषयस्यापि शाब्दबोधविषयत्वे कथंचिदुपस्थितस्य गगनादेरपि तद्विषयत्वापत्तिरित्यर्थः । **शक्यान्वयत्वस्येति** । वृत्तिविषयान्वयस्येत्यर्थः । नियामकत्वात् वृत्त्यविषयस्य शाब्दबोधविषयतायां प्रयोजकत्वात् । तथा चाकाशादेरतथात्वान्न शाब्दधीविषयत्वमित्यर्थः । नन्वन्वितस्योपस्थितावप्यन्वयस्यान्यलभ्यत्वात्केवलपदार्थ एव शक्तिग्रहः स्यादत आह—**किं चेति** । शक्यत्वस्येति वृत्तिविषयत्वोपलक्षणम् । तथा च तच्छाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति वृत्त्या

कर्तृकत्वमाश्रित्य बोध्यम् । अत्रामरावतीति स्त्रीप्रत्ययकृतस्त्रीत्वाध्यवसायमूलोत्प्रेक्षार्थालंकारश्चमत्कारविश्रामभूमिरित्यर्थश्चित्रोदाहरणत्वम् । वीररसस्य तु मुखतश्चमत्कारित्वाभावान्नीरसत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'शक्तिव्यवहारेण' क.

व्यञ्जकत्वं न केवलं शब्दस्य, किं तु तदर्थस्यापि। तत्रापि नैकतरस्य, किं तु सर्वस्यापीत्यभिधादिवैधर्म्यसिद्धये प्रतिपादयति—

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते।

अत्र वाच्यस्य यथा—

'माए घरोवअरणं अज्ज हु णत्थि त्ति साहिअं तुमए।
ता भण किं करणिज्जं एमे अ ण वासरो ठाइ ॥'

अत्र वाच्येनैवार्थेन वक्तुर्वैशिष्ट्यात्स्वैरविहारार्थित्वम्, गृहोपकरणत्वादिना चावश्यविधेयत्वादिकं व्यज्यते।

तदीयपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात्संसर्गेऽपि शक्तिरावश्यकीत्यर्थः। अत्र प्रकारताविशेष्यतान्यतरसंबन्धेन शाब्दबोधे वृत्तिविषयत्वम्। संसर्गतया तस्मिन्नाकाङ्क्षादिसहकृततात्पर्यमात्रं प्रयोजकमित्येतावतानतिप्रसङ्गादन्यलभ्ये संसर्गे न शक्तिकल्पनं युक्तमित्यस्वरसः। स च 'वादिनः' इत्येकवचनेन प्रकाशे ध्वनित इति ज्ञेयम्। यत्तु पदेनैवान्वयग्रहे वाक्यवैफल्यम्, अगृहीतग्राहित्वरूपप्रामाण्यायोगश्चेति दूषणं तदलग्नकम्। इतरान्वितत्वेन पदादुपस्थितावपि घटाद्यन्वितत्वादिना बोधस्य वाक्यलभ्यत्वात्तद्वैयर्थ्याप्रसक्तेः प्रामाण्योपपत्तेश्चेति दिक्। **अर्थस्यापीति**। अनेन व्यञ्जकत्वमपीति कारिकास्थोऽपिशब्दोऽर्थानामपीति योजितः। **वैधर्म्येति**। अभिधालक्षणयोः शब्दमात्रगतत्वात्, लक्षणाया अर्थगतत्वनयेऽपि व्यङ्ग्यगतत्वाभावादिति भावः। इदमुपलक्षणम्। अर्थगतव्यञ्जकत्वानुक्तौ न्यूनतापत्तेः। अग्रे—'अर्थव्यञ्जकतोच्यते' इत्यादिना तन्निरूपणस्यासङ्गतत्वापत्तेश्चेत्यपि ज्ञेयम्। यद्यप्यर्थव्यञ्जकत्वं शब्दव्यञ्जकतोदाहरणानन्तरमुदाहरिष्यते तथाप्यत्रासंभावनापरिहाराय संक्षेपत उदाहरणं द्रष्टव्यम्। **माए इति**। 'मातर्गृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया। तद्भण किं करणीयमेवमेव न वासरः स्थायी ॥' इति संस्कृतम्। **वाच्येनैवेति**। यथाश्रुतवाक्यार्थेनेत्यर्थः। गुरुमते तस्यापि वाच्यत्वान्मतान्तरे तात्प-

---

१. 'काचिदुपनायकसंगमार्थिनी शाकेन्धनाद्यानयनव्याजेन बहिर्गन्तुं मातरं प्रत्याह—माए इति। भो मातः, गृहसंबन्ध्युपकरणम्। उपक्रियतेऽनेनेत्युपकरणमत्रेन्धनशाकादिसामग्री। अद्य खलु निश्चितं नास्तीति त्वया साधितं प्रतिपादितम्। तस्मात्किं करणीयं कर्तव्यं भण वद। आज्ञापयेति यावत्। यतो वासरो दिवस एवमेव अधुना दृश्यमानावस्थ एव स्थायी स्थिरो नेति वाक्यार्थः। अत्र मातरित्यनेनालङ्घनीयाज्ञत्वम्। गृहेत्यनेनावश्यकत्वम्। उपकरणमित्यनेनान्यथासिद्धिपरिहारः। सकलस्य प्रतिवेशिगृहादपि लाभासंभवात्। अद्येत्यनेनाद्यैव संपाद्यत्वम्। साधितमित्यनेन सत्त्वशङ्काराहित्यम्। त्वयेत्यनेन स्वकल्पनाविरहः। तच्छब्देन हेत्वर्थेनावश्यवक्तव्यत्वम्। भणेत्यनेन स्वप्रेरणम्। एवमेवेत्यनेन दिवसावसाने त्वत्प्रेरणयापि कुलाङ्गनया मया न गन्तव्यमिति, त्वरया प्रेरयेति वा द्योत्यते। वाक्यार्थेन तु वक्तृवैशिष्ट्यादुपपतिसमागमार्थित्वमिति वाक्यार्थस्य व्यञ्जकत्व उदाहरणम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

लक्ष्यस्य यथा—

'[1]साहेन्ती सहि सुहअं [2]खणे खणे दूमिआसि मज्जकए ।
[3]सब्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥'

अत्रापकारिण्यां बाधावतारान्मुख्यार्थः श्रोत्रा प्रत्येतुं न शक्यत इति सद्भावस्नेहकरणीयविसदृशं मत्प्रियरमणेन शत्रुत्वाचरणरूपं विरचितमिति मुख्यविपरीतं लक्ष्यते । तेन च कामुकविषयसापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

'[4]उअ णिच्चलणिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ ।
णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ सङ्खसुत्ति व्व ॥'

र्यार्थत्वेऽपि वाच्यघटितत्वेन वाच्यस्यापि व्यञ्जकत्वानपायात् । एवं च तात्पर्यार्थस्य व्यञ्जकत्वमप्युदाहृतमेवेति न न्यूनत्वशङ्कापि । वस्तुतस्त्वन्वयस्यावाच्यत्वेऽप्यन्वितस्य वाच्यत्वान्न विरोधः । वक्त्री कामिनी । तस्या वैशिष्ट्यमवस्थाविशेषः । केवलवाच्यस्यापि व्यञ्जकत्वमिहैव दर्शयति—**गृहेति** । आदिपदेनाद्येत्यादिपदार्थसंग्रहः । **साहेन्तीति** । 'साधयन्ती सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मत्कृते । सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं तावद्विरचितं त्वया ॥' इति संस्कृतम् । **अत्रेति** । सद्भावस्नेहाभ्यां यत्करणीयं तद्विसदृशत्वेन लक्षणा । तत्स्वरूपं मत्प्रियेत्यादिपर्यवसितं दर्शितम् । न तु तेन रूपेण बोध इति ज्ञेयम् । तेन लक्ष्येण । सापराधत्वं च दूतीरमणकर्तृत्वमेव । अथवा दूतीरमणं लक्ष्यान्तर्गतमेव । व्यङ्ग्यं तु कामुकः सापराध इति नायिकाया ज्ञानं रोषमूलं सहृदयान्प्रति । त्वया सदृशमेवाचरितमिति भङ्ग्या दूत्यास्तव नापराधः, किं तु नायकस्यैवेति वा । 'पश्य निश्चलनिस्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका । निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥' इति । निश्चलद्वयं

---

१. 'प्रियानुनयार्थं प्रहितां तमुपभुज्यागतां सखीं प्रति नायिकाया इयमुक्तिः । हे सखि, मत्कृते मदर्थं सुभगं सुन्दरं नायकं साधयन्ती आत्मवशं कुर्वती अनुनयन्ती वा । 'साहयन्ती' इति पाठेऽपि साधयन्तीत्येवार्थः । क्षणे क्षणे दूनासि खिन्नासि । त्वया तावत् त्वया तु सद्भावः साधुत्वं विश्वासो वा । स्नेहः प्रसिद्धः । ताभ्यां करणीयं कार्यं तत्सदृशं ताभ्यां यादृशं कार्यं तादृशं विरचितम् । फलं तु दैवायत्तमिति मुख्यार्थः । अत्र ज्ञातापकारायां मुख्यार्थबाधप्रतिसंधानात्सदृशपदेन विसदृशं लक्ष्यते । तच्च मत्प्रियरमणेन शत्रुत्वाचरणरूपम् । एवं च मत्कृते इत्यस्य स्वकृते इति, दूनासीत्यस्य च हृष्टासीत्यर्थः । अथ वा मत्कृते क्षणमपि न दूनासीत्यर्थः । तेन च नायकः सापराध इति रोषमूलं नायिकाया ज्ञानं सामाजिकान्प्रति व्यज्यत इति लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे उदाहरणम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'खने' **क-ग.** ३. 'सद्भाव' **क-ग.** ४. 'उअ इत्यव्ययं पश्येत्यर्थे । काचिदुपनायकं प्रति वदति । बिसिनी कमलिनी । तस्याः पत्रे बलाका प्रसिद्धः पक्षिविशेषः शोभते त्वं पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मत्वेनान्वयः । समीहितसूचनाय विशिनष्टि—निश्चलेत्यादि । निश्चला चासौ निःस्पन्देति कर्मधारयः । चलनं शरी-

अत्र निः[1]स्पन्दत्वेनाश्वस्तत्वम्, तेन निर्जनत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति कयाचित्कंचित्संकेतस्थानाभिलाषिणं प्रति व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते । अथवा निः-स्पन्द[2]त्वेनाश्वस्तत्वम्, तेन जनागमनाभावः, अतो न त्वमत्रागत इति मिथ्या-वदसीति कयाचिद्दत्तसंकेता त्वं नागता अहं त्वागत इति वादिनं प्रति व्यज्यते—

एवमर्थं विभज्य वाचकादीनां स्वरूपं क्रमेणाह—

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ २ ॥

अभिधत्ते प्रतीपादयतीत्यर्थः । अतो न विशेषणान्तरवैयर्थ्यम् । संकेतितं गृहीतसंके[3]तम् । इदं चेष्टायां साक्षादर्थप्रतिपादिकायामतिव्याप्तिवारणाय, माधु-र्यादिव्यञ्जकस्पर्शादिवर्णेऽतिव्याप्तिवारणाय वा । न च साक्षादित्यधिकम् । 'यन्नामा यत्र चैत्यादिर्विषयोऽपि स तादृशः' इत्यादिव्यवहितसंकेतसत्त्वेऽपि चैत्रा[4]दिनामकचैत्यादियोगिनि विषये प्रतिपाद्ये चैत्रा[5]दिपदेऽतिव्याप्तिवारकत्वात् तत्र शक्यसंकेतव्यवहितसंकेतत्वात् । न च तत्र शक्तिरेवेति सम्यक् । तद्यो-गिनि तत्पदप्रयोगस्य लक्षणयैवोपपत्तेः । न च साक्षात्संकेतवान्वाचक इत्येता-वतैव स्वस्थत्वे अभिधत्ते इत्यस्य वैयर्थ्यम् । संयोगादिनाभिधायां नियमितायां वाच्यार्थव्यञ्जकतादशायामतिव्याप्तेर्वारणीयत्वात् । न च तथापि तत्रातिव्याप्ति-

---

दर्शयति—**अत्रेत्यादिना** । **विशेषणान्तरेति** । अभिधया प्रतिपादयतीत्युक्तौ साक्षात्संकेतितमित्यस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । **इदं चेति** । यद्यप्यनया चेष्टयायमर्थो बोद्धव्य इति संकेतस्तत्राप्यस्ति तथाप्यस्माच्छब्दादित्येवं शब्दघटितसंकेतस्यात्र निवे-शान्न दोषः । ननु प्रकृतत्वादेव शब्दत्वरूपविशेषणलाभान्न चेष्टायामतिव्याप्तिरत आह—**माधुर्यादीति** । 'मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शाः' इत्यादिना वर्णविशेषाणां माधुर्या-दिगुणव्यञ्जकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । **यन्नामेति** । वटादिनाम प्रधानवृक्षो यत्र स विषयो देशोऽपि तन्नामेत्यर्थः । **तत्रेति** । चैत्यादियोगिनि देश इत्यर्थः । **न चेति** । चैत्रादिपदाद्ग्रामविशेषत्वेन प्रतीतेः । अन्यथा तद्वृक्षनाशे तत्प्रतीत्यना-पत्तेरित्याशयः । भूतपूर्वशक्यसंबन्धेनापि प्रतीत्युत्पत्तेर्न शक्तिकल्पनेत्याह—**तद्यो-गिनीति** । चैत्रादिनामकचैत्यादियोगिनीत्यर्थः । **वाच्येति** । वाच्यार्थान्तरेत्यर्थः ।

रक्रिया स्थानान्तरप्रापिका । स्पन्दस्त्ववयवक्रिया तदप्रापिका । 'स्पदि किंचिच्चलने' इति धात्वनुसारात् । निर्मले स्वच्छे मरकतस्य नीलमणेर्भाजने स्थिता शङ्खस्य शुक्तिः शङ्खघटितं शुक्तिसदृशं चन्दनादिनिधानपात्रम् । न तु मुक्ताशुक्तिः । तस्या बला-कावर्णसदृशवर्णत्वाभावात् । शङ्खशुक्तिपदस्य तत्रासामर्थ्याच्च । एवं चाचेतनोपमयात्यन्ति-कक्षोभाभावः सूच्यते । पार्यन्तिकचमत्कारस्थानं तु संभोगविप्रलम्भभेदेन व्यङ्ग्यद्वयं प्रकाशे व्यक्तम् 'व्यङ्ग्यार्थस्य व्यञ्जकत्वेनोदाहरणम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'निष्पन्द' क-ख. २. 'निष्पन्द' क-ख. ३. 'संकतितम्' क. ४. 'चैत्या-दिनामक' ख-ग. ५. 'चैत्यादिपदे' ख-ग.

रेवेति वाच्यम्। यस्य शब्दस्य यत्राव्यवहितसंकेतग्रहो यदर्थग्रह उपयुज्यते स तदर्थवाचक इति हि लक्षणार्थः। अथ संकेतग्रहस्य शब्दसहकारितायां किं मानमिति चेत्, अगृहीतसंकेतस्य शब्दादर्थप्रत्ययाभावः। इदं च 'यत्राव्यवधानेन संकेतो गृह्यते' इत्यादि वृत्तिदर्शनात्संकेतविशेषणतया साक्षात्पदं व्याख्यातम्। वस्तुतस्तु संयोगादिनाभिधायां नियमितायां यत्र शक्यान्तरध्वननं तत्र वाचकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्यभिधानक्रियाविशेषणं साक्षादिति। तत्र तु वाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन तत्प्रतीतिरित्यप्रसङ्गः। न च संकेतितपदवैयर्थ्यम्। लक्ष्यप्रतीतावपि वाच्यप्रतीतिव्यवधानाभावात्। स्पर्शादिवर्णानां साक्षादेव माधुर्यादिव्यञ्जकत्वाच्च।

भास्करस्तु—"लक्ष्यस्याप्यन्विताभिधाननये संकेतितत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति विशेषणम्। तदनभ्युपगमे तु 'साक्षादभिधत्ते', 'संकेतितमभिधत्ते' इति लक्षणद्वयम्। न चाद्यस्य चेष्टायामतिव्याप्तिः। शब्दत्वस्य प्रकरणादेव लाभात्" इत्याह। तत्तु 'साक्षात्संकेतो गृह्यते' इत्यादि वृत्तौ साक्षात्त्वस्य संकेतित[1]विशेषणतया व्याख्यानेन विरोधादुपेक्षणीयम्। किंच प्रथमे माधुर्यादिव्यञ्जकस्पर्शादिवर्णेष्वतिव्याप्तिः। तेषां साक्षादेव शृङ्गारादिव्यञ्जकत्वात्। द्वितीयं तु वाच्य एव व्यङ्ग्यतादशायामतिव्याप्तम्। न च तत्रेष्टापत्तिः। संकेतवान्वाचक इत्यस्यैव तदा सम्यक्त्वेन शेषवैयर्थ्यात्।

संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा।

नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः। जात्यादेरसंकेतितत्वात्। आद्यसंकेतग्रहस्य व्यवहारमात्राधीनतया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यायां व्यक्तावेव तदौचित्यादिति। मैवम्। किं हि व्यक्तिषु सर्वासु संकेतग्रहो व्यवहाराङ्गम्, उत यस्यांकस्यांचित्।

यत्र यस्मिन्काले। एवं तत्रेत्यत्रापि। ननु साक्षादिति व्यर्थम्। यन्नामेत्यादिवाक्यस्य पूर्वपूर्वप्रयोगाधीननिरूढलक्षणाबोधकत्वेन संकेताग्राहकत्वात्। तस्यानादिवृद्धपरम्परयैवावगमाच्छास्त्राधीनत्वात् संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वादिति न्यायात्। अत एव क्वचिदपभ्रष्टशब्दे संकेतस्यानादित्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिः। न चैवं प्राकृतकाव्यविलोपः। तत्र मूलशब्दानुसारेणैव तत्त्वात्। पूर्वपूर्वसंकेतस्य तत्रापि सत्त्वाद्वा। इत्थं चानादिसंकेतस्यैव सहकारित्वान्न क्वाप्यतिप्रसङ्ग इत्यरुचेराह—**इदं चेति**। संकेतितमिति तु माधुर्यादिव्यञ्जकवर्णातिव्याप्तिवारणायेत्युक्तमेव। **अन्विताभिधानेति**। इतरान्वितत्वेन संकेतग्रहे इतरत्वेन लक्ष्यस्यापि विषयत्वादिति भावः। **शृङ्गारादीति**। शृङ्गारशब्दो माधुर्यादिगुणपरः। **प्रवृत्तीति**। दोहनादीष्टसाधनत्वं हि प्रवृत्तियोग्यत्वम्, शृङ्गाघाताद्यनिष्टसाधनत्वं च निवृत्तियोग्यत्वं गोव्यक्तावेव, न तु जाताविल्यर्थः। जात्यादिरित्यादिपदेन गुणक्रियासंज्ञानां संग्रहः। **सर्वास्विति**। सर्वासु गोव्यक्तिष्विल्यर्थः। व्यवहाराङ्गं गोपदजन्यशाब्दबोधाङ्गम्।

---

१. 'संकेतविशेषण' क.

नाद्यः। आनन्त्यात्। नान्त्यः। व्यभिचारप्रसङ्गात्। यतोऽगृहीतसंकेतगोपिण्ड इव घटादेरपि गोपदात्प्रतीतिः प्रसक्ता। अगृहीतसंकेतत्वस्य तुल्यत्वात्। किं च न यत्र संकेतग्रहस्तस्यापि प्रतीतिरिति व्यभिचारान्न व्यक्तौ संकेतः। अपि च व्यक्तिसंकेतपक्षे 'गौः' 'शुक्लः' 'चलः' 'डित्थः' इत्यादिशब्दानामर्थभेदो न प्राप्नोति। किमेवमनिष्टमिति चेत्, सहप्रयोगानुपपत्तिः। तस्मादुपाधावेव संकेतः। स च द्विविधः—स्वभावतो वस्तुवृत्तिर्घटत्वादिः, वक्तुर्यदृच्छया संनिवेशितो नामरूपः। तत्राद्यो द्विविधः—सिद्धः, साध्यश्चेति। सिद्धोऽपि द्वेधा—पदार्थस्य प्राणप्रदः, विशेषाधानहेतुश्च। प्राणप्रदत्वं च यावत्स्थितिसंबन्धित्वम्। यद्यपि शुक्लत्वादेर्नित्यत्वाभ्युपगमे गोत्वादिना समकालमेव संबन्धित्वम्, तथापि तस्य संबन्धः कदाचिदपैत्यपि, न तु गोत्वादेरिति विशेषः। तत्र प्राणप्रदो जातिः। उक्तं हि वाक्यपदीये—'नहि गौः स्वरूपेण गौः, नाप्यगौः। गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौः' इति। अस्यार्थः—'गौः स्वरूपेण न गोव्यवहारस्य, नाप्यगोव्यवहारस्य विषयः। गोत्वाभिसंबन्धात्तु गोव्यवहारस्य विषयः' इति। तथा च प्राणप्रदत्वमस्य सिद्धमिति। विशेषाधानहेतुस्तु गुणः। गोत्वादिना

यस्यांकस्यांचिदिति। संकेतग्रहो व्यवहाराङ्गमित्यनुषज्यते। **आनन्त्यादिति।** गवादिव्यक्तीनामनन्तत्वेनोपस्थापकाभावात्सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तौ च मानाभावान्नाद्यपक्षसंभव इत्यर्थः। **व्यभिचारेति।** [1]संकेतितस्यैव शाब्दबोध इति नियमाभावप्रसङ्गादित्यर्थः। इष्टापत्तिमाशङ्क्य निरस्यति—**यत इति।** गोपदजन्यशाब्दबुद्धौ यत्किंचिद्गोव्यक्तिसंकेतग्रहो हेतुरिति नोक्तदोष इत्यत आह—**किं चेति।** संकेताविषयगोपिण्डस्यापि प्रतीतेर्व्यभिचार इत्यर्थः। एवं च 'व्यभिचाराच्च' इति प्रकाशग्रन्थः प्रकारद्वयेन व्याख्यात इति बोध्यम्। ननु गोत्वादिप्रकारकसंकेतग्रहस्तत्प्रकारकशाब्दबोधे हेतुरित्युक्तौ न कोऽपि दोष इत्यत आह—**अपि चेति।** व्यक्तिसंकेतपक्षे व्यक्तिमात्रसंकेतपक्षे। न प्राप्नोति न संभवति। तर्हि जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिरस्त्वित्याशङ्क्याह—**तस्मादिति।** नागृहीतविशेषणान्यायादिति भावः। यदृच्छया स्वेच्छया संकेतरूपया संनिवेशितः कल्पितो डित्थादिनामरूपः। **यावत्स्थितीति।** पदार्थस्य स्थितिर्व्यवहारयोग्यता। तावत्पर्यन्तं तत्प्रयोजकतया संबन्धित्वमित्यर्थः। यथाश्रुतार्थस्य वाक्यपदीयग्रन्थानुक्तत्वेन 'उक्तं हि' इत्याद्यसंगतेः। **शुक्लत्वादेरिति।** शुक्लादिगुणस्येत्यर्थः। गुणिपरशुक्लपदाद्भावप्रत्ययात्। कदाचित्पाकाद्यवस्थायाम्। गौर्न गौरिति यथाश्रुतासंगतेस्तदर्थमाह—**अस्यार्थ इति।** स्वरूपेण व्यक्तिमात्रेण। **नापीति।** एतच्च दृष्टान्तत्वेनोक्तम्। यथानभिव्यक्तस्वरूपमात्रे वैधर्म्याग्रहादगौरिति न व्यवहारः, तथा गौरित्यपीत्यर्थः। अन्यथा गवि अगोव्यवहारस्य गोत्वसंबन्धाप्रयुक्तत्वेनासंगतेः। विशेषाधानमितरव्यावृत्तिबोधः। लब्धसत्ताकं प्राप्तव्यवहारयोग्यताकम्। [2]विशिष्यते इतरेभ्यो व्यावर्त्यते। अनेन

---

१. 'संकेताविषयगोपिण्डस्यापि प्रतीतेर्व्यभिचार इत्यर्थः' ख. २. 'विशेष्यते' ख-ग.

लब्धसत्ताकं हि वस्तु शुक्लत्वादिना विशिष्यते[1]। साध्यस्तु पूर्वापरीभूतैकदेशत्वेन विवक्षितः क्रियारूपश्छेदनादिः । यदुक्तम्—

'यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥' इति ॥

वक्तृयदृच्छासंनिवेशितस्तु शब्दरूपः । डित्थादिशब्दानां प्रथमवर्णप्रतीत्या किंचित्प्रकाशितमन्त्यवर्णबुद्ध्या निःशेषतो ग्राह्यं नानावर्णात्मकघटादिपदवद्वर्णक्रमशून्यं स्फोटाख्यं शब्दस्वरूपं डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन वक्त्रा यदृच्छया कल्प्यत इति संज्ञारूपयदृच्छात्मको डित्थादिशब्दः ।

प्रकाशगतस्य 'शुक्लादिना' इत्यस्य विशिष्यत[2] इत्यनेनान्वयो दर्शितः । **पूर्वेति ।** पूर्वापरीभूता एकदेशाः कुठारोद्यमननिपतनादिव्यापारा यस्य तत्त्वेन विवक्षितः । द्वैधीभवनफलकोद्यमनादिव्यापारसमूहो हि च्छिदिधातुवाच्यः कल्प्यत इति तद्घटकव्यापाराणां तदेकदेशत्वं काल्पनिकमेवेत्यर्थः । **यावदिति ।** वाक्यपदीयकारिकेयम् । सिद्धं तथा असिद्धं भावि वा यावद्व्यापारवृन्दं साध्यत्वेनाकारेण पचतीत्याख्यातात्प्रतीयते सा क्रियेत्यन्वयः । सिद्धमसिद्धं वेत्यत्र हेतुः—**आश्रितेति ।** आश्रितं क्रमरूपं येन तत्त्वादित्यर्थः । **प्रथमेति ।** पूर्वपूर्ववर्णप्रतीत्या किंचित्किंचित्प्रकाशितमित्यर्थः । **अन्त्यवर्णेति ।** पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसचिवयेत्यर्थः । न च स्फोटस्य निरवयवत्वात्किंचिदित्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । किंचित्त्वस्याभिव्यक्तिगतस्योपपत्तेः । आलोकतारतम्येन घटाभिव्यक्तितारतम्यवत् । बहुभिर्दर्शनै रत्नतत्त्वाभिव्यक्तिवच्च । तदुक्तम्—'सामस्त्येन तु तद्व्यक्तिः सर्वान्ते मणितत्त्ववत्' इति । नानेति व्यतिरेकदृष्टान्तेनाखण्डत्वमुक्तम् । तदाहुः—'एकैकवर्णासामर्थ्यान्मेलकानुपपत्तितः । एकबुद्धेर्नदीदीनसाम्यात्स्फोटः स च द्विधा ॥' इति । एकैकवर्णस्यार्थप्रत्यायनासामर्थ्यात् नानावर्णात्मकपदस्य चोत्तरोत्तरवर्णग्रहे पूर्वपूर्ववर्णनाशेन प्रत्यक्षायोगादनेकपुरुषोच्चारितानां समूहालम्बनस्य च वर्णक्रमाविषयत्वेन जरा राजेत्युभयसाम्यात्स्फोटः स्वीक्रियते । स च पदवाक्यभेदाद्विविध इत्यर्थः । **शब्दस्वरूपमिति ।** वर्णातिरिक्तपदरूपम् । एकपदमिति प्रतीतेर्विषयः । अवयवातिरिक्तपटाद्यवयविवदित्यर्थः । तथा चाखण्डपदशक्तिरेव तादृशपदविशिष्टशाब्दधीहेतुर्जात्यादिशक्तिवदिति भावः । यदृच्छात्मकत्वं च यदृच्छाकल्पितत्वाद्बोध्यम् । एवं मीमांसकमते स्वशब्दस्य द्रव्यत्वाद्द्रव्यशब्दत्वमपीति । स्वलक्षणं शुद्धं वस्तु । **बुद्ध्येति ।** यस्य बुद्ध्या निःशेषतो ग्राह्यं तड्डित्थादीनां स्वरूपमित्यन्वयः । उपाधेः कस्याप्यग्रहणादिति भावः । अत एव जातिप्रतीत्यनन्तरमाक्षेपादिना व्यक्तिप्रतीतिरिति गवादिपदे यः क्रमस्तच्छून्यम् । नन्वत्र जात्यादिवदिह संज्ञाया एवोपाधित्वात्कथमेतदत आह—**उपाधित्वेनेति ।** तथा च पदार्थविशेषणत्वरूपमुपाधित्वेन संज्ञाया इत्यर्थः । तदाह—**उपाध्यन्तरमिति ।** व्याख्यातादन्यदित्यर्थः ।

---

१. 'वेशिष्यते' ख-ग.　२. 'विशेष्यते' ख-ग.

चण्डीदासस्तु—'अन्त्यं स्वलक्षणं बुद्धा निःशेषतो ग्राह्यं यस्य तत् जातिप्रतीत्यनन्तरं व्यक्तिप्रतीतिरिति क्रमशून्यं च डित्थादीनां शब्दानां स्वरूपं डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन पदार्थोपस्थित्यनुकूलतया संकेत्यते। उपाध्यन्तरं तेषां नास्ति। किं तु धर्मिमात्रं ततः प्रतीयते' इति वृत्त्यर्थमाह। तच्च भाष्यविरुद्धम्। तत्र शब्दस्यैवोपाधित्वेन व्यवस्थापनात्। डित्थादिशब्दाड्डित्थादिनामायमिति प्रतीतेः। एवं हि 'गौः' 'शुक्लः' 'चलः' 'डित्थः' इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति महाभाष्यकारः[1]। नन्वेवं परमाण्वादिशब्दानां जातिशब्दत्वं स्यात्, न गुणशब्दत्वम्। परमाण्वादीनां प्राणप्रदत्वेन जातित्वादिति चेत्, सत्यम्। जातिशब्दा एव ते। वैशेषिकनयानुसारेण च[2] तत्र गुणशब्दव्यवहारः। ननु पटादिनिष्ठानां शुक्लादिगुणानाम्[3], गुडतण्डुलादिनिष्ठानां पाकादिक्रियाणां च भेदस्य प्रत्यक्षतः सिद्धौ व्यक्तिसंकेतपक्षोक्तदोषः समान इति चेत्, न। गुणादीनां स्वरूपत एकरूपाणामाश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते। यथैकस्यैव मुखस्य खड्गमुकुराद्यालम्बनभेदात्।

अपरे तु—'हिमपयःशङ्खादिषु शुक्लादिगुणः परमार्थतो भिन्न एव। पाकाच्छुक्लं रूपं नष्टं श्याममुत्पन्नमिति प्रतीतेः। न चेयं भ्रान्तिः। बाधकाभावात्। न चोत्पादविनाशौ समवायस्य प्रतीयेते इति युक्तम्। तदनुल्लेखात्। तथा[4] चानुगतप्रत्ययानुरोधेन तत्रापि शुक्लादिजातिः। लाघवाच्च तत्रैव संकेत इत्यभ्युपेयम्। एवं गुडतण्डुलपाकादिष्वपि पाकत्वादिकम्। तथा तारत्वादिविरुद्धधर्माध्यासाद्बालवृद्धाद्युदीरितडित्थादिशब्देष्विव डित्थाद्यर्थेष्वपि बालाद्यवस्थापरिणतनानापरिमाणरूपविरुद्धधर्माध्यासाद्भिन्नेषु डित्थत्वादिकं जातिः। सैव च डित्थादिपदशक्या। एकत्वाम्। इत्यङ्गीकर्तव्यम्। एतेन बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु डित्थादिशब्देषु च, प्रतिक्षणं भिद्यमाने डित्थाद्यर्थे वा डित्थादित्वमस्ति

उक्तरूपोपाधित्वाङ्गीकारान्न विरोध इत्याशङ्क्याह—**डित्थादीति**। एवंविधोपाधित्वस्य भाष्याभिमतत्वे मानमाह—**एवं हीति**। एवंविधोपाध्यभिप्रायेण हि भाष्यकार इत्यूचे इत्यध्याहारः। तथा च चतुर्विधप्रवृत्तिनिमित्तभूतोपाधिभिर्गवादीनां विषयविभागवचनं भाष्यकारस्य तादृशोपाधित्वे संज्ञाशब्दस्य मानमिति भावः। परमाण्वादिशब्दानामित्यत्रादिशब्देन परममहच्छब्दादिपरिग्रहः। परमाण्वादीनामणुपरिमाणादीनाम्। अत्रादिपदात्परममहत्परिमाणादिग्रहः। अस्मदुक्तजातित्वस्य वैशेषिकाभिमतगुणत्वेन न विरोध इत्याह—**सत्यमिति**। उक्तदोष आनन्त्यव्यभिचाररूपः। **एकरूपेति**। लाघवसहकृतप्रत्यभिज्ञावशेनाभेदसिद्धिरिति भावः। आलम्बनं प्रतिबिम्बाश्रयः। **तदनुल्लेखादिति**। नाशप्रतियोगित्वेन समवायस्याविषयीकरणादित्यर्थः। एतच्च शुक्लतरं शुक्लतममिति तारतम्यप्रतीतेरप्युपलक्षणम्। **अनुगतप्रत्ययेति**। अनुगतशब्दरूपाभिधानस्य प्रत्ययद्वारैवार्थानुगमसाधकत्वात्पृथगनुक्तिः। एवमनुगतप्रत्ययेन पाकत्वादिकमित्यस्य जातिरित्यप्रत-

---

१. 'भाष्यकाराः' ग. २. 'तु' क. ३. 'शुक्लत्वादि' क. ४. 'यथा' क.

इति व्याख्यातम्। इवार्थेन वाशब्देन च शब्दस्य स्थानविनिमयात्। यद्वा सर्वेष्वेव वाक्येषु सामान्यमस्तीत्यत्र तद्वाक्यतात्पर्यम्। अथवा भाष्यकारमते डित्थादिशब्द एवोपाधिरिति तन्मतेऽपि शब्दस्य नानात्वात्तन्निष्ठा जातिरेव शक्याङ्गीकार्येति तत्तात्पर्यम्। तस्मात्सर्वशब्दानां जातिरेव संकेतविषयः' इत्याहुः। येषां मते संज्ञाशब्दानां शब्दो[1] नोपाधिस्तेषां मते आकाशादिशब्दानां कथं जातौ संकेत इति चिन्त्यम्।

नैयायिकादयस्तु—'न व्यक्तिमात्रं शक्यम्, न वा जातिमात्रम्। आद्ये आनन्त्याद्व्यभिचाराच्च। अन्त्ये व्यक्तिप्रतीत्यभावप्रसङ्गात्। न चाक्षेपाद्व्यक्तिप्रतीतिः। तस्माद्विशिष्ट एव संकेतः। न चानन्त्यादशक्यता व्यभिचारो वा। गोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वव्यक्तीनामुपस्थितौ सर्वत्र संकेतग्रहसौकर्यात्' इत्यातिष्ठन्ते।

सौगतास्तु—'व्यक्तावानन्त्यादिदोषाद्भावस्य च देशकालाद्यनुगमाभावात्तदनुगतायामतद्व्यावृत्तौ संकेतः' इत्यादिमतानि प्रकृतानुपयोगान्न सूत्रकृता दर्शितानि।

ननु वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः पदार्था इति विभागोऽनुपपन्नः। मुख्यत्वेन प्रसिद्धस्य तुरीयस्यापि भावादित्यत आह—

स मुख्योऽर्थः

साक्षात्संकेतित एवार्थो मुख्यत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः।

नेनान्वयः। डित्थादिपदशक्येत्यत्रादिपदेन चैत्रादिपदसंग्रहः। **व्याख्यातमिति।** साक्षादर्थगतजातिं विहाय शब्दगतजातौ शक्तिकल्पनानौचित्येन यथाश्रुतासंगतेरिति भावः। वाशब्दस्येवार्थत्वस्य स्थानविनिमयस्य च क्लिष्टा कल्पनेत्यरुचेराह—**यद्वेति।** 'वाच्येषु' इति पाठः। डित्थशब्दं शृणोमीत्यादौ शब्दस्यैव वाच्यत्वात्तद्गतैव जातिस्तदर्थ इति भावः। अत्रापि संदर्भास्वारस्यादाह—**अथवेति। येषामिति।** चण्डीदासादीनामित्यर्थः। आनन्त्यव्यभिचाराभावाद्धि संज्ञाशब्दस्योपाधित्वं तेनाङ्गीकृतम्। तत एव हेतोरिहाप्युपाध्यभावे किंगता जातिः स्यात्। आकाशस्यैकत्वादुपाधेश्चानङ्गीकारात्। तथा च सर्वेषामित्यसंगतं स्यादिति भावः। व्यक्तिमात्रे शक्तिरिति पक्षे सर्वत्र व्यक्तौ, क्वचिद्वा। आद्ये आनन्त्यादिति। अन्त्ये व्यभिचारादिति। **न चेति।** अनुमानस्यार्थापत्तेर्वा आक्षेपपदार्थस्यानवतारेऽपि व्यक्तिप्रतीतेः, आक्षेपनियमेऽपि वृत्त्यनुपस्थितत्वेन शाब्दप्रतीत्ययोगाच्चेति भावः। विशिष्टशक्तिपक्षेऽपि सर्वत्र, क्वचिद्वेति विकल्पाभिप्रायेण दोषद्वयमाशङ्क्याद्यपक्षाङ्गीकारेण समाधत्ते—**सामान्येति।** सर्वत्र व्यक्तौ। सौकर्यात् संकेतग्रहसौकर्यात्। भावस्य जात्यादिरूपस्य। **देशेति।** भावमात्रस्य क्षणिकत्वादिति भावः। अतद्व्यावृत्तौ अघटव्यावृत्तौ। **प्रकृतेति।** प्रामाणिकोक्तमतानुसारेणैव प्रकृतार्थविभागसिद्धौ

---

१. 'शब्देनोपाधिः' ग.

कथमसौ तथेत्यत आह—

तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ॥ ३ ॥

अस्य शब्दस्य तत्रार्थे योऽभिधारूपो व्यापारः स मुख्यो यत उच्यते इत्यर्थः। यद्वा अभिधाव्यवहारस्य नाभिधा समयाभावादित्यादौ दर्शनात्तां लक्षयति—तत्र मुख्य इत्यादि। तत्र यो व्यापारः सोऽभिधेत्युच्यत इत्यर्थः। मुख्यत्वोत्कीर्तनं च वक्ष्यमाणस्य लक्षणायास्तद्बाधपुरःसरत्वस्योपपत्तये।

यत्तु—'मुख्यार्थबाधे तद्योग इत्यादि कारिकोपयुक्ततया वाच्यस्य संज्ञान्तरं करोति—स मुख्य इत्यादि' इति सूत्रावतारणं तदयुक्तम्। वाच्यार्थबाधे तद्योग इत्येवमेव तत्रोपपत्तौ तदर्थं संज्ञान्तरकरणस्य गौरवेणानौचित्यात्।

वाचकं निरूप्य लाक्षणिकं लक्षयितुं लक्षणां लक्षयति—

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ॥ ४ ॥

रूढिः प्रसिद्धिः। प्रयोजनं व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादनरूपम्। क्रिया व्यापारः। अत्रान्योऽर्थो यल्लक्ष्यते सा लक्षणेति लक्षणम्। लक्ष्यते प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। अतो नात्माश्रयः।[1] मुख्यार्थबाधः शक्यसंबन्धो रूढिप्रयोजनान्यतरच्चेति हेतुत्रयवचनम्। व्यञ्जनायां शक्तिस्मृतौ चातिव्याप्तिवारणाय तद्योग इति लक्षणेऽपि प्रवेशनीयम्। योगस्य च हेतुत्वं विवक्षितम्। अतो न मुख्यार्थसंबन्धि-

---

मतान्तरकथनानुपयोगादिति भावः। उपयोगे सति ग्रन्थगौरवस्यादोषत्वात्तदुपेक्षणम्। **अभिधारूप इति।** साक्षात्संकेतितार्थप्रतीत्यनुकूलः शब्दव्यापारोऽभिधा। स च पदज्ञानम्, तद्गोचरः संस्कारो वा। तदुक्तं न्यायरत्नमालायां **पार्थसारथिमिश्रैः**—'कस्तर्ह्यस्य व्यापारः। स्वज्ञानमेव, तज्जनितो वा संस्कारः। तद्योगी शब्दोऽर्थप्रतीतिं जनयति' इति। **अभिधेति।** शब्दस्य व्यापारो य उक्तः स क इति प्रश्नः। तदुत्तरं स्वज्ञानमेवेत्यादि। मुख्यः प्रथमप्रत्यायकः। प्रथमं प्रतीयमानत्वेनैवार्थस्य मुख्यत्वोपपत्तेर्यत इत्यध्याहारक्लेशाच्च पक्षान्तरमाह—**यद्वेति।** तत्र साक्षात्संकेतिते। **तद्बाधेति।** मुख्यासंभवे हि तदन्याङ्गीकार इति न्यायादिति भावः। **हेतुत्रयेति।** 'लक्षणान्तर्गतत्वे हि हेत्वभावान्न लक्षणा' इत्यत्र लक्षणाहेतुत्वं वक्ष्यमाणमसंगतं स्यादिति भावः। अन्यतरच्चेत्यनेनाथशब्दोऽथवेत्यर्थको दर्शितः। प्रयोजनस्यापि स्वेच्छाद्वारा साधनप्रयोजकत्वाद्धेतुत्वम्। **व्यञ्जनायामिति।** 'उपकृतं—' इत्यादि व्यङ्ग्यापकारातिशयादिबोध इत्यर्थः। अतिशयादेरुपकारादिमुख्यार्थासंबन्धान्नातिव्याप्तिः। **मुख्यार्थसंबन्धीति।** गङ्गादिसंबन्धिपावनत्वादिबोध इत्यर्थः। अपिशब्देन शक्तिस्मृतिसमुच्चयः। शक्तेर्मुख्यार्थसंबन्धित्वेऽपि तत्स्मृतेर्मुख्यार्थसंबन्धज्ञानाजन्यत्वात्। न च तात्पर्यविरहान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तात्पर्यग्रहेऽप्युक्तोपस्थितिरूपवृत्त्यभावे घटः[2] कर्मत्वमित्यादित इव शाब्दबो-

---

१. 'इत्यर्थंतो नात्माश्रयः' ख-ग. २. 'घटकर्मत्वं' ग.

व्यञ्जनायामप्यतिव्याप्तिः । मुख्यस्याप्यभिधारूपमुख्यार्थसंबन्धेन प्रतिपादनं संभवतीति तद्वारणायान्य इत्युक्तम् । अन्योऽमुख्यः । यदिति गुणीभूतलक्षणक्रियामात्रपरामर्शः । तेन 'शक्यसंबन्धेनाशक्यप्रतिपत्तिर्लक्षणा' इति प्राचीनमतेनैतल्लक्षणम् । 'तद्धेतुः शक्यसंबन्धो लक्षणा' इति परमार्थः । प्रतिपत्तिहेतुर्हि वृत्तिः, न तु प्रतिपत्तिरेव । यत्तु यदित्यस्य यत इत्यर्थकतया संबन्धपरतयैव सूत्रव्याख्यानं तदयुक्तम् । 'नाभिधा समयाभावाद्धेत्वभावान्न लक्षणा' इत्यत्र 'मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुः' इति व्याख्यानविरोधात् । नहि संबन्धरूपत्वे लक्षणायाः संबन्धो हेतुर्घटते । ननु प्रतिपादनं चेल्लक्षणा तर्हि शब्दधर्मः । गङ्गादिशब्दानां नीरादिकमुपस्थाप्य विरामे नीराद्यर्थेनैव संबन्धेन तीराद्यर्थप्रतिपादनादित्यत आह—आरोपिता क्रियेति । शक्यव्यवहितलक्ष्यार्थविषयत्वाच्छब्दे आरोपित एव स व्यापारः । वस्तुतोऽर्थनिष्ठ एवेत्यर्थः । तदेतदुक्तम्— 'सान्तरार्थनिष्ठः' इति । रूढितो यथा—'कर्मणि कुशलः' इत्यादौ । अत्र दर्भ-

---

धानुदयात् वृत्तेस्तात्पर्यनिर्वाहकत्वात् । मुख्यार्थबोधश्च शब्दतावच्छेदकरूपेण तात्पर्यविषयान्वयबाधः । तेन 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यादौ न व्यभिचारः । न च तदभावेऽपि गङ्गादिपदात्तीराद्युपस्थितिः । मुख्यार्थोपस्थितेरेव गङ्गापदस्योपक्षीणतया विरम्य व्यापारायोगात् तत्र तीराद्युपस्थितेः पदव्यापाराकल्पनात् । अतो न व्यभिचारः । एवं रूढिप्रयोजनयोरभावस्थलेऽप्यशक्योपस्थितेः शब्दवृत्तित्वाकल्पनान्न व्यभिचारः । तथाभूतोपस्थितावेव तद्धेतुत्वोपगमादिति दिक् । लक्षणं निष्कृष्य दर्शयति—**तेनेति** । प्रतिपत्तिरित्यनन्तरं शब्दव्यापार इत्यध्याहार्यम् । वक्ष्यमाणास्वरसादाह—**तद्धेतुरिति** । अशक्यप्रतिपत्तिहेतुरित्यर्थः । एवं चैतन्मतेऽशक्यप्रतिपत्त्यनुकूलत्वेन शक्यसंबन्धग्रहे मुख्यार्थबाधादेः प्रयोजकत्वाल्लक्षणाबीजत्वप्रसिद्धिरिति ज्ञेयम् । प्राचीनमतेऽस्वरसबीजमाह—**प्रतिपत्तिहेतुर्हीति** । वस्तुतस्तु संकेतग्राह्यमर्थप्रतिपादकत्वमभिधावृत्तिः, न तु संकेत एव । नाभिधासमयाभावादिति वक्ष्यमाणत्वम् । एवं च यथापूर्वगृहीतमर्थप्रतिपादकत्वमुत्तरोत्तरार्थप्रतिपत्तिहेतुः, तथा शक्यसंबन्धेनाशक्यार्थप्रतिपादकत्वमपि लाघवन्यायादिगृहीतं तत्प्रतिपत्तिहेतुरिति न कश्चिद्दोषः । तदुक्तं वृत्तिवार्तिकेऽप्यप्पय्यदीक्षितैः—'मुख्यार्थसंबन्धेन शब्दस्य प्रतिपादकत्वं लक्षणा' इत्यलं विस्तरेण । **नन्विति** । प्रतिपादनमशक्यार्थप्रतिपादकत्वम् । संबन्धेन स्वसंबन्धेन सामीप्यादिना । तथा च शब्दस्य मुख्यार्थोपस्थानेनोपक्षीणत्वादर्थ एव लक्षक इत्यर्थः । सत्यम् । मुख्यार्थगतमेवाशक्यार्थप्रतिपादकत्वम् । परंतु मुख्यार्थबाधेन शब्दस्य तद्विषयत्वायोगात्तद्द्वारा लक्ष्यार्थपरत्वात्तन्निर्वाहार्थं शब्दव्यापारत्वं तस्य कल्प्यते । अन्यथा लक्ष्यस्य शब्दानुपस्थितस्य शाब्दबोधविषयत्वानुपपत्तेरित्याशयेन समाधत्ते—**शक्यव्यवहितेति** । इदमेव सान्तरेत्यनेनोक्तमित्याह—**तदुक्तमिति** । सान्तरः शक्यव्यवहितो योऽर्थो लक्ष्यार्थस्तन्निष्ठः । तद्विषय इत्यर्थः । 'सर्वं वाक्यं कार्यनिष्ठं' इति गुरूक्तिवत् । तथा च शब्दस्य लक्ष्यार्थविषयत्वं लक्षणाधीनमित्यतः शब्दे लक्षणारोप इति भावः । एवं च स्वप्रयोजकशक्तिमत्त्वरूपपरम्परासंबन्धेन शब्दवृत्तित्वादारोपितत्वोक्तिरिति ज्ञेयम् । **कर्मणीति** ।

ग्रहणायोग्यत्वान्मुख्यार्थबाधः । विवेचकत्वं च संबन्धः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । तथा च तैलङ्गादिजनपदशब्दा जने, त्वक्शब्दस्त्वगिन्द्रिये । प्रयोजनाद्यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ । अत्र हि गङ्गातीरे घोष इति मुख्यशब्दात्तादृशं पावनत्वं प्रतीयते यादृशं 'गङ्गायां घोषः' इति लाक्षणिकात् ।

लक्षणा तावद्द्विविधा—शुद्धा, गौणी च । तत्राद्या द्विविधा—उपादानलक्षणा, लक्षणलक्षणा च । ते अपि प्रत्येकं सारोपा साध्यवसाना चेति द्विविधे । इति शुद्धाभेदाश्चत्वारः । गौणी तु द्वेधा—सारोपा, साध्यवसाना च । इति षड्विधत्वं लक्षणायाः कारिकात्रयेण प्रतिपादयति—

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् ।
उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥ ५ ॥

स्वसिद्धये स्वार्थस्यान्वयप्रवेशसिद्धये पराक्षेपः परलक्षणम् । स्वार्थापरित्यागेन परार्थलक्षणमुपादानमित्यर्थः । अतः 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यस्य न तृतीयभेदत्वम् । एवं परार्थं स्वसमर्पणं परस्यान्वयप्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसमर्पणं स्वार्थसमर्पणं स्वार्थपरित्यागः । स्वार्थपरित्यागेन परार्थलक्षणं लक्षणमित्यर्थः । एताभ्यामुपाधिभ्यां शुद्धैव द्विविधोक्ता, न तु गौण्यपीत्यर्थः । एते एवान्यत्र जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे इत्युच्येते । ननु शुद्धैवेत्यनुपपन्नम् । गौण्या अपि तथात्वसंभवात् । तथा हि—'गौर्वाहीकः' इत्यादौ लक्षणलक्षणा तावत्स्फुटैव । उपादानलक्षणा तु गोवाहीकोभयविषये गाव एते समानीयन्तामित्यादाविति चेत्,

---

चित्रकर्मणीत्यर्थः । न च मुख्यार्थबोधाप्रतिसंधानेऽपि झटिति तद्बोधात्तत्र शक्तिरेव । अन्यथा मण्डपपदस्यापि गृहादौ शक्त्यभावप्रसङ्ग इति वाच्यम् । कृतावयवशक्तिकस्यान्यत्र लक्षणयैवोपपत्तावतिरिक्तशक्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । मण्डपादिपदस्यापि गृहादौ निरूढलक्षणाङ्गीकारात् । न चैवं पङ्कजादिष्वप्येवमापत्तौ योगरूढिविलोपापत्तिः । तत्र योगार्थविशिष्टरूढ्यर्थस्यैव नियतोपस्थित्या रूढिकल्पनेन वैषम्यात् । मुख्यार्थबाधप्रतिसंधानमपि व्युत्पन्नानामस्त्येव । कदाचिच्छक्तिभ्रमाद्बोधे तदभावेऽपि न क्षतिः । **तैलङ्गादीति** । न च विनिगमकाभावः । जनेषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकस्यासंभवात् । एवमिन्द्रियमजानतोऽपि त्वचि त्वक्पदप्रयोगात्तत्रैव शक्तिरिति दिक् । तादृशं साक्षाद्गङ्गागतम् । 'लक्षणा तेन षड्विधा' इति वक्ष्यमाणषड्विधत्वस्य प्रकारं कारिकास्वरससिद्धं विशदीकृत्य दर्शयितुमाह—**लक्षणेति** । ते अपि उपादानलक्षणालक्षणलक्षणे अपि । अन्वयप्रवेशसिद्धये समभिव्याहृतपदार्थान्वयबोधविषयत्वसिद्धये । स्वार्थापरित्यागेन स्वार्थसाहित्येन । स्वार्थपरित्यागेन स्वार्थस्य समभिव्याहृतपदार्थान्वयत्यागेन । परार्थलक्षणं परार्थोपस्थापनम् । एवं च समभिव्याहृतपदार्थान्वयित्वेन स्वार्थविवक्षया तत्साहित्येनाधिकार्थोपस्थापनमुपादानम् । तत्त्वेन स्वार्थत्यागेनेतरार्थोपस्थापनं लक्षणमिति फलितम् । **अन्यत्रेति** । शास्त्र इत्यर्थः । **स्फुटैवेति** । गोर्वाहीकोभयानुगतजाड्यमान्द्यादिविशिष्टलक्षणया जडो वाहीक इत्यन्वये

मैवम्। अत्रोपचारबीजं संबन्धः सादृश्यमन्यो वा। आद्ये शक्यासादृश्यस्य शक्यावृत्तितया कथं शक्यस्यापि लक्ष्यता। येनोपादानलक्षणा स्यात्। अन्त्ये कथं गौणी। सादृश्यसंबन्धप्रयुक्तलक्षणाया एव गौणीत्वात्। तत्रोपादानलक्षणा यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति' 'यष्टीः प्रवेशय' इत्यादौ। अत्र कुन्तादयः स्वतोऽसंभवत्प्रवेशास्तत्सिद्धये स्वसंयोगिपुरुषांल्लक्षयन्ति। यथा च 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यादि संग्रहस्तथोक्तम्। अन्ये पुनर्जातिपदार्थवादिन उपादानलक्षणामन्यामुदाहरन्ति यथा—'गौरनुबन्ध्यः' इति श्रुत्या प्रतिपादितमनुबन्धनं गोपदार्थस्य जातेर्मम कथं स्यादिति जात्या अवच्छेदकतया कथंचित्स्वान्वयसिद्धये[1] व्यक्तिर्लक्ष्यते। ननु व्यक्तिरभिधेयैव, न तु लक्ष्येति चेत्, न। व्यक्तौ केवलायामेवाभिधा, जातिविशिष्टायां वा। आद्ये आनन्त्यव्यभिचारौ। अन्त्ये नागृहीतविशेषणान्यायेन जातावेवाभिधा। व्यक्तिप्रतीतेराक्षेपादेव संभवात्। तदुक्तम्—'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति। तदेतदपेशलम्। प्रयोजनस्य रूढेर्वा तृतीयलक्षणाहेतोरभावात्। जातिव्यक्तिपदार्थौदासीन्येन हि लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य रूढिविचारः। कथं तर्हि भट्टमते व्यक्तिप्र-

---

गोरप्रवेशादिति भावः। अशक्ये शब्दप्रयोग[2] उपचारः। **शक्यावृत्तितयेति।** सादृश्यस्य भेदगर्भत्वादिति भावः। **अन्त्य इति।** साहित्यादिसंबन्धेन गोयुक्तलक्षणे गवामप्यानयनान्वयादुपादानसत्त्वेऽपि गौणीत्वं नेत्यर्थः। न च सादृश्यसंबन्धेनैव[3] गोसदृशत्वेन वाहीकलक्षणायां सादृश्यप्रतियोगितया गोरप्युपादानमस्तीति शङ्क्यम्। एवमपि वाहीकपदार्थेनान्वयाभावेन निरुक्तोपादानत्वविरहात्। अत एव 'कुन्तायुधानानय' 'कुन्तान्भोजय' इत्यादौ नोपादानत्वमिति बोध्यम्। **स्वत इति।** इतरविशेषणत्वं विनेत्यर्थः। **असंभवदिति।** असंभवत्तात्पर्यविषयप्रवेशान्वया इत्यर्थः। अन्यथा पुरुषमात्रोपलक्षणत्वे तु लक्षणत्वमेवेति ज्ञेयम्। अत्र च प्रयोजनं कुन्तबाहुल्यप्रतीतिः। कुन्तगततैक्ष्ण्यस्य वा पुरुषेषु[4] प्रतीतिः। 'श्वेतो धावति' इति निरूढोपादानलक्षणा ज्ञेया। इयमेव विशेष्यवाचकसमानाधिकरणपुरुषादिपदयोगे सारोपा। तदनुपादाने तु साध्यवसानेति द्रष्टव्यम्। लक्षणलक्षणा तु सारोपा साध्यवसाना च 'आयुर्घृतम्' इत्याद्युदाहरणेषु वक्ष्यते। **आक्षेपादेवेति।** आक्षेपश्च शक्यसंबन्धेनोपस्थितिर्लक्षणात्मिकैव विवक्षिता। 'स्वसिद्धये पराक्षेपः' इतिवत्। ननु प्रयोजनाभावेऽपि रूढिः कुतो नेत्याशङ्क्याह—**जातीति।** औदासीन्येन परित्यागेन। गवादिपदानामुत्सर्गतो व्यक्तिसाहित्येनैव जातिबोधकत्वेन तत्र लोकप्रसिद्धेरनपेक्षणात्। कादाचित्कबोध एव हि रूढिवशेन लाक्षणिक उच्यते। यथा त्वगादिपदैरिन्द्रियादिबोध इति भावः। **आक्षेपादिति।** अर्थापत्तेरनुमानाद्वेत्यर्थः। एवं चाक्षेपसहकृताद्गोपदाद्गोत्वविशिष्टबोधः। नियतोपस्थितेराक्षेपलभ्यतया[5] वृत्त्यभावेऽपि क्षतिविरहात्। न चाप्रकृत्यर्थतया प्रत्ययार्थान्वयानुपपत्तिः। प्रकृतितात्पर्यविषय एव

---

१. 'सिद्ध्यर्थं' ख. २. 'शब्दप्रवेशः' ख. ३. 'संबन्धवत्' ग. ४. 'पुरुषे' ग.
५. 'आक्षेपालभ्य' ग.

तीतिः। जात्या आक्षेपात्। व्यक्तिं विना तस्या अभावात्। यथा क्रियतामित्यत्र क्रियया कर्तुः, कुर्वित्यत्र कर्मणः।

अपरे तु—"'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इति वाक्यमभोजी पीन इतिवत्पीनत्वान्वयप्रयोजकस्य भोजित्वस्याप्रतीत्या योग्यतामलभमानमन्वयं बोधयति। तेन तत्सिद्धये रात्रिभोजनं लक्ष्यते। तथा च दिवा न भुङ्क्ते इति मुख्यमर्थमादायैव तल्लक्षणेत्युपादानलक्षणेयम्" इत्याहुः। तदप्यसम्यक्। शब्दाध्याहारनये श्रुतार्थापत्तेः, अर्थाध्याहारनयेऽर्थापत्तेरेव रात्रिभोजनप्रत्ययेन लक्षणानङ्गीकारात्। लक्षणलक्षणा तु 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ। अत्र तटादेर्घोषाधिकरणत्वसिद्धये गङ्गादिशब्दाः स्वार्थमर्पयन्ति। स्वार्थं परित्यज्य तत्रैव वर्तन्ते। उभयरूपा चेयमुदाहृता शुद्धा, न तु गौणी। उपचारमिश्रा हि गौणीत्युच्यते। उपचारश्च सादृश्यसंबन्धेन प्रवृत्तिः। सादृश्यातिशयमहिम्ना[2] भिन्नताप्रतीतिस्थगनं वा। न चोक्तयोस्तत्संभवः।

केचित्पुनराचक्षते—"उपचारामिश्रत्वं न शुद्धाया[3] मिश्रातो भेदकम्, किं तु तटस्थत्वम्। तच्च लक्षकस्य मुख्यार्थस्य लक्ष्यस्य च भेदाप्रतीतिः[4]। तथाहि 'गौर्वाहीकः' 'गौरयम्' इत्यादौ भेदेऽपि शक्यलक्ष्ययोरभेदः प्रतीयते, न तु 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ। तत्र भेदमात्रप्रतीतेः" इति।

अन्ये तु—"'गङ्गायां घोषः' 'यष्टीः प्रवेशय' इत्यनयोरेव परस्परभेदहेतुस्तटस्थत्वम्। गङ्गायामित्यत्र तत्सत्त्वात्। यष्टीरित्यत्र तदभावात्" इति मन्यन्ते।

तदङ्गीकारात्। यत्र तु नाविनाभावस्तत्रोपस्थित्यर्थं लक्षणाङ्गीकार इत्याशयः। अत एव प्रकाशकृद्वक्ष्यति 'अविनाभवे चाक्षेपेणैव सिद्धेः' इति। अविनाभावेनाक्षेपे दृष्टान्तमाह—**यथेति**। 'प्रविश पिण्डीम्' इति शब्दाध्याहारस्य विषय इति वैषम्यान्नोपन्यस्तम्। प्रकाशे त्वाक्षेपसामान्यमात्रेणोक्तमिति ज्ञेयम्। **तत्सिद्धय इति**। अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानायेत्यर्थः। **शब्देति**। भट्टादिमत इत्यर्थः। श्रुतार्थापत्तिः श्रुतार्थकल्पनम्। तच्च न शब्दाध्याहारं विनेति तत्सिद्धिः। अर्थमात्राध्याहार इति गुरुनये त्वर्थकल्पनमात्रमित्यर्थः। न च देवदत्तादिपदस्यैव रात्रिभोजनविशिष्टस्वार्थे लक्षणास्तु, न तु शब्दकल्पनेति वाच्यम्। नियमतो मुख्यार्थबोधप्रतिसंधानाद्यभावेऽपि द्वारमित्यादौ शब्दाध्याहारस्यार्थाध्याहारस्य च क्लृप्तत्वेन बारयितुमशक्यत्वादिति संक्षेपः। शुद्धैवेति व्याचष्टे—**उभयरूपा चेति**। ननु 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादौ सादृश्यसंबन्धेन कुन्तधरोपस्थित्या कुन्तधरान्वयबुद्धिसंभवात्तत्र गौणीत्वं स्यादत आह—**सादृश्यातिशयेति**। एवं च यत्र साधारणगुणप्रकारिकोपस्थितिस्तत्रैव भेदप्रतीतिस्थगनाद्गौणत्वम्, नान्यत्रेति नोक्तदोष इति भावः। अनयोरिति प्रकाशग्रन्थस्य प्रकारान्तरेण व्याख्यानमनुसृत्याह—

---

१. गौणीत्यस्मादनन्तरं 'उपचारामिश्रणात्' इति ख-ग-पुस्तकयोरधिकमस्ति. २. 'महिम्ना भिन्नयोर्भेदप्रतीति' ख-ग. ३. 'शुद्धायां' क. ४. 'भेदप्रतीतिः' क. ५. 'बाध' ग.

तदुभयमप्युक्तम् । अस्ति हि गङ्गादिपदैस्तीरादिप्रतिपादने गङ्गादिनिष्ठपावनत्वादिरूपप्रतिपिपादयिषितप्रयोजनप्रत्ययः । तत्र गङ्गात्वादिप्रतीतिरेव बीजम्, न तु तीरत्वादिप्रतीतिरेव । 'तीरे घोषः' इत्यत्रापि तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । अथ गङ्गाशब्देन तटप्रतिपादने गङ्गासंबन्धस्तत्र प्रतीयते । तदेव च तद्बीजमिति चेत्, न । एवं हि 'गङ्गातटे घोषः' इति मुख्यशब्दप्रयोगेऽपि तत्प्रतीतिः स्यात् । तत्संबन्धप्रतीतौ विशेषाभावात् । अथ बाधे जागरूकः कथं गङ्गाशब्दादिभिर्गङ्गात्वादिकं तीरे बोध्यत इति चेत्, उच्यते । शब्देन लक्ष्येऽर्थे प्रतिपादिते तत्र मुख्याभेदो व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते । तदेतदुक्तम्—'तटादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः' इति । अत्र प्रतिपादने इति सतिसप्तम्या प्रत्ययस्यानन्तर्यं बोध्यते । न च व्यञ्जने बाधः प्रतिबन्धक इति काव्यविदां पन्थाः । वक्ष्यति हि—'सारोपसाध्यवसानयोर्गौणभेदयोर्भेदेऽप्यभेदावगमः सर्वथैवाभेदप्रतीतिश्च फलम्' इति । किं बहुना बाधित एव पावनत्वादिविशेषस्तटादौ प्रतीयते । यत्सूत्रयिष्यति—'योगः फलेन नो' इति । नन्वेवं कथं गौण्यामेवाभेदप्रत्ययं प्रयोजनं वक्ष्यति, शुद्धभेदयोस्तु प्रयोजनान्तरमिति चेत् न । गौण्यां तन्मात्रस्य प्रयोजनत्वात् । शुद्धभेदयोस्तु मुख्यस्य प्रयोजनान्तरस्यापि भावात् । न तु शुद्धायाम् । अभेदप्रत्ययस्याभावादिति संक्षेपः ।

गौणीभेदौ लक्षयन्नेव विभजते—

सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।

अन्या अर्थाद्गौणी आरोपाध्यवसानाभ्यां भिद्यते, न तूपादानलक्षणाभ्यामिति तुशब्दार्थः । विषयी आरोप्यमाणो गवादिः, विषय आरोपस्य वाहीकादिश्च यत्र तथा अनपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येनोक्तौ शब्दप्रतिपाद्यौ सा लक्षणा सारोपा । विषयविषयिणोर्भेदेनोपन्यासस्यात्रारोपपदार्थत्वात् ।

विषय्यन्तः कृतेऽन्यस्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ६ ॥

अन्ये त्विति । अथेति । प्रतिपादन इत्यनन्तरं कर्तव्य इति शेषः । लक्षणायाः शक्यसंबन्धात्मकत्वादिति भावः । तदेवेत्यस्य विधेयबीजविशेषणत्वान्न लिङ्गानुपपत्तिः । **एवं हीति ।** मुख्यशब्दप्रयोगाद्यत्र प्रतीयते तदनन्यलभ्यत्वाल्लक्षणाप्रयोजनम्, नान्यदिति भावः । वैयञ्जनिकबोधे न बाधो विरोधीत्यत्र संमतिमाह—**वक्ष्यति हीति ।** प्रकाशकृदिति शेषः । सूत्रसंमतिमपि दर्शयितुमाह—**किं बहुनेति ।** पावनत्वादिविशेषो गङ्गागतपावनत्वादिरूपः । **मुख्यस्येति ।** उद्देश्यतया चमत्कारितया च प्रधानस्येत्यर्थः ॥ **अर्थादिति ।** पूर्वं शुद्धाभिधानसामर्थ्यादित्यर्थः । यत्र यादृशलक्षणास्थले । अतीतत्वाविवक्षां दर्शयति—**शब्दप्रतिपाद्याविति ।** ननु सारोपेत्यस्यारोपयुक्तेत्यर्थः । न च स्वमते वाहीके गोरारोपो लक्षणाविषयः । बाधात् । अन्यथा लक्षणाया एवासंभवात् । नापि लक्षणाफलीभूता-

विषयिणा आरोप्यमाणेनान्यस्मिन्नारोपविषयेऽन्तः कृते निगीर्णे। भेदेनानुपस्थित इति यावत्। विषयिमात्रं यत्र निर्दिश्यते, न तु विषयोऽपि सा साध्यवसाना। विषयिणा विषयतिरोभावस्यात्राध्यवसानपदार्थत्वात्।

एतौ भेदौ शुद्धभेदेऽपि भवत इति प्रतिपादयन्नेव शुद्धाया गौण्याश्च लक्षणमाह—

भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा।
गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ

इमावारोपाध्यवसानरूपौ भेदौ। तौ यदि सादृश्यसंबन्धात्तदा गौणौ। अथ संबन्धान्तरात्तदा शुद्धौ। तत्र सादृश्याद्यथा—'गौर्वाहीकः' इति सारोपः। 'गौरयम्' इति साध्यवसानः। यद्यपि वाहीकस्य वाहीकत्वेन, इदंतया वोपस्थितौ सारोपत्वमेवोचितम्, तथापीदंत्वस्यारोप्यविशेषणतया तदुदाहरणं द्रष्टव्यम्। अतएव वक्ष्यते अनिश्चयरूपसंकरावसरे—"नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति' इत्यत्रैतदिति बिम्बविशेषणतया किमियमतिशयोक्तिः, किं वैतदिति वक्त्रं निर्दिश्य बिम्बमित्यारोपाद्रूपकम्" इति।

अत्र केचित्—'गोशब्दस्य मुख्यतो गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम्, लक्षणया तु गोशब्दार्थगतं जाड्यमान्द्यादि तथा भवतीति गोशब्देन जडत्वेन रूपेण वाहीक उच्यते।' तदयुक्तम्। अशक्यस्याशक्यवृत्तेश्च धर्मस्याप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। शक्यत्वे शक्यवृत्तित्वे स्वभिन्नशक्यानधिकरणत्वस्य तत्त्वात्।

रोपसाहित्यमर्थः। 'आयुर्घृतम्' इत्यादिशुद्धसारोपायां तदसंभवादित्याशङ्क्याह—**विषयेति**। तथा चारोपपदार्थस्य मुख्यस्याभावेऽपि न क्षतिरिति भावः। विषयिवाचकपदेनैव विषयप्रतिपादनं विषयिकृतस्तिरस्कारोऽध्यवसानमिति निष्कृष्याह—**विषयिणेत्यादिना**। अत्र गौणसारोपोदाहरणे॥ मुख्यतः शक्त्या तथा प्रवृत्तिनिमित्तम्। न च तस्य वाहीकावृत्तित्वात्कथं तद्विशिष्टतया वाहीकबोध इति वाच्यम्। आरोपेण प्रवृत्तिनिमित्तत्वाङ्गीकारात्। अतएव सारोपत्वमप्युपपन्नमिति भावः। तथा च जाड्यवदभिन्नो वाहीक इति शक्तिलक्षणाभ्यां बोध इति। अशक्यवृत्तेर्गोपदशक्यत्वाभिमतवाहीकवृत्तिभिन्नस्य। एतदेव प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणासंभवेनोपपादयितुं तल्लक्षणमाह—**शक्यत्व इत्यादि**। द्वे अपि सतिसप्तम्यौ। भवति हि गोत्वं गोपदशक्यम्। गोपदशक्यगोवृत्तिस्वभिन्नगोपदशक्यानधिकरणं चेति लक्षणसमन्वयः। स्वपदं प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभिमतपरम्। गगनघटादिपदेषु शब्दाश्रयत्वद्रव्यत्वादिवारणायाद्यम्। गवादिपदेष्ववयवसंयोगविशेषवृत्तित्वं रूपाकृतेः, पश्वादिपदेषु लोमत्वादेश्च वारणाय द्वितीयम्। तदर्थश्च शक्यतावच्छेदकतानियामकसाक्षात्संबन्धेन शक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वम्। तेनाकृतिनिष्ठजातिविशेषस्य लोमत्वादेश्च निरासः। आकृतेर्लोमादेश्च मुख्यविशेष्यत्वाभावात्। आकृतेरपि स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन गवादिवृत्तित्वात्तद्वारणाय साक्षादिति। कालि-

अपरे तु—'न गवादिशब्देन वाहीकादिः प्रतिपाद्यते। किं तु गवादिगतस्य जाड्यादिगुणस्याभिन्नतया वाहीकादिगता जाड्यादयो गुणा एव लक्ष्यन्ते' इत्याहुः। तदप्यसम्यक्।

इदं पुनरत्र तत्त्वम्—साधारणं जाड्यमान्द्यादि लक्ष्यतावच्छेदकमाश्रित्य वाहीकादिर्लक्ष्यत इति। तेन 'जडो वाहीकः' इत्यादि वाक्यार्थो भवति तदुक्तमन्यत्र—

'[1]मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्यापरिग्रहे।
अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता॥' इति।

लक्ष्यमाणगुणैरिति लक्ष्यमाणा ये गुणा जाड्यादयस्तैरेव यदि योगः शक्यसंबन्धस्तदा गौणी वृत्तिरिति। अविनाभावश्चात्र संबन्धमात्रमभिमतम्। न तु

कादिना तद्वृत्तित्वाच्छक्यतावच्छेदकता नियामिकेति दध्यादिपदे दधिवारणाय तृतीयम्। दध्नः स्वभिन्नदधिपदशक्यदधित्वाधिकरणत्वात्। ज्ञानविषयवाचिवस्तुपदशक्यतावच्छेदकज्ञानविषयत्वस्य स्वात्मकशक्याधिकरणत्वात्स्वभिन्नेति। न चैवमपि स्वभिन्नवाच्यत्वाद्यधिकरणत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम्। शक्यपदेन शक्तिजन्यबोधप्रकारविवक्षणात्। वाच्यत्वादेर्वस्तुपदशक्तिजन्यबोधप्रकारत्वाभावात्। अधिकरणत्वं च शक्यवृत्तिताघटकपूर्वोक्तसंबन्धेनेति न पशुपदप्रवृत्तिनिमित्तलाङ्गूलस्य तादृशलोमाद्यधिकरणत्वेऽपि क्षतिः। शक्यतावच्छेदकतानियामकसमवेतत्वसंबन्धेन लाङ्गूलस्य लोमानधिकरणत्वात्। संयोगस्य चातथात्वात्। न चैवमपि सदादिपदे स्वातिरिक्तशक्योपस्थितिप्रकाराप्रसिद्ध्या तदनधिकरणत्वाप्रसिद्धिः। स्वत्वस्य प्रतियोगिकोटिनिवेशेन स्वभिन्नशक्योपस्थितिप्रकारीभूताधिकरणं यद्यत्तत्तद्भेदकूटनिवेशेनाप्रसिद्धेरभावात्। एवं च शक्यत्वे सति शक्यतावच्छेदकताघटकसाक्षात्संबन्धेन शक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वे च सति स्वभिन्नशक्योपस्थितिप्रकारीभूताधिकरणं यद्यत्तत्तद्भेदकूटवत्त्वमिति लक्षणं पर्यवसन्नमित्यलमतिविस्तरेण। अत्र च वाहीके गोपदशक्तौ संकेताद्यभावान्न किंचित्प्रमाणमिति दूषणं स्फुटत्वान्नोक्तमिति ज्ञेयम्। **अभिन्नतयेति**। सजातीयतयेत्यर्थः। बाधितार्थस्य लक्ष्यत्वायोगात्। तथा च गोजाड्यसजातीयजाड्यवान्वाहीक इति बोध इति भावः। **सामानाधिकरण्येति**। एकधर्मिबोधकत्वाभावादिति भावः। एवं नामार्थयोर्भेदेनान्वयानुपपत्तिरप्यूह्या। तृतीयमतस्य सिद्धान्तत्वबोधनायाह—**तत्त्वमिति**। साधारणं जाड्यमान्द्यत्वाद्यवच्छिन्नम्। अत्र संमतिमाह—**तदुक्तमिति**। अन्यत्र भट्टवार्तिके। गुणैर्योगात्संबन्धाद्या वृत्तिर्गोशब्दस्य वाहीकार्थोपस्थापकता तस्या गौणतेष्टेत्यर्थः। प्रथममते गुणयोगाभावः मध्यमे गुण एव वृत्तिः, न तु तद्योगाद्वाहीक इति तयोर्नाभिमतत्वम्। लक्ष्यतावच्छेदकीभूतगुणरूपसंबन्धाद्वृत्तिर्गौणीति व्याचष्टे—**लक्ष्यमाणा ये इति**।

---

१. 'मानान्तर–' इत्याद्यर्धं ख-ग-पुस्तकयोर्नास्ति.

अत्र वदन्ति—'गौर्वाहीकः' 'मुखं चन्द्रः' इत्यादिषु क्लृप्ताकाङ्क्षावशादभेदान्वयेनोपपत्तौ न लक्षणा युक्ता। बाधनिश्चयस्याहार्यज्ञान इव शाब्देऽप्यविरोधात्। अत एव 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति प्राचां प्रवादः। न चैवं 'वह्निना सिञ्चेत्' इत्यतोऽपि बोधापत्तिरिति वाच्यम्। योग्यताज्ञानाभावात्। 'मुखं चन्द्रः' इत्यादौ त्विष्टचमत्कृतिप्रयोजकताज्ञानादिच्छेत्याहार्ययोग्यताज्ञानसंपत्तिः। अतएव शाब्दे योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वमपि संगतम्। अस्तु वान्वयबोध एवाहार्यः। बाधप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ शाब्दान्यत्वनिवेशे शाब्दे योग्यताज्ञानहेतुत्वकल्पने च गौरवप्रसङ्गस्यापरिहारात्। किंच लक्षणापक्षे 'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्' 'पादाम्बुजं भवतु वो विजयाय मञ्जु मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः' इत्यादौ क्रमेणोपमारूपकयोरुपमितविशेषणसमासाधीनयोः स्वीकारे लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनमञ्जीरशिञ्जितयोरन्वयानुपपत्तिर्व्यवस्थापिका रूपकोपमयोः प्राचीनोक्ता न संगच्छते। आद्यपद्ये उपमायामिव रूपकेऽपि सदृशलक्षणया नारायणसदृशप्रतीतौ लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनानुपपत्तिसाम्येन रूपकनिर्णायकत्वानुपपत्तेः। द्वितीयपद्येऽपि रूपकेऽपि बाधकाभावेन तन्निवर्तकताया असंभवात्। अपि च लक्षणा किं समानधर्मत्वेन, आह्लादकत्वत्वादिना वाङ्गीक्रियते। आद्ये सादृश्यस्य शब्दोपात्तत्वादुपमानत्वापत्तिः। नहि सादृश्यस्य वाच्यतायामेवोपमा। 'कमलसुहृन्मुखम्' इत्यादावपि तस्याः सर्वसंमतत्वात्। अन्त्ये 'आह्लादयति मुखेन्दुः' इत्यादौ पौनरुक्त्यापत्तिः। न चात्राह्लादकत्वातिरिक्तधर्म एव लक्ष्यतावच्छेदक इति वाच्यम्। तदस्फुरणेऽपि सहृदयानां चमत्कारोदयादनुभवविरोधाच्च। न चायमुपमितसमास एवेति वाच्यम्। सामान्यधर्माप्रयोग एव तदनुशासनात्। तस्मात् 'चन्द्राभिन्नं मुखम्' इत्याद्याकारक एव तत्र बोध इति न लक्षणाप्रसङ्ग इति। अत्रेदमाकूतम्—अस्ति तावच्चमत्कारिसमानधर्मोपस्थितावेव रूपकप्रतीतिश्चमत्कारश्चेति सहृदयसाक्षिकम्। तत्र मुखचन्द्रादौ समानधर्मः प्रसिद्ध इति स एव लक्षणया प्रतीयते, न पृथङ्नियमेन शब्देनोपादीयते। 'भारतं नाकमण्डलम्' इत्यादौ तु तदप्रसिद्धेः। 'सुपर्वालंकृतं' इत्यादिशब्दोपादानापेक्ष एव रूपकप्रत्यय इत्येतावान्विशेष इति चन्द्रसमानधर्मत्वेन सादृश्यविशिष्टे लक्षणैव। आहार्याभेदबोधस्तु समानधर्मास्फुरणेऽपि संभवतीति चमत्कारानुपपत्तिः। न च तस्यां बुद्धौ तज्जन्यचमत्कारे वा साधर्म्यज्ञानं हेतुरिति वाच्यम्। तेन विनापि तदुत्पत्तेर्व्यभिचारात्। साधर्म्यज्ञानादेव चमत्कारसंभवेनाभेदबोधस्याप्रयोजकत्वाच्च। अथ 'नायं सिंहसदृशः किं तु सिंहः' इत्यस्यानुपपत्तिरिति न सादृश्यबोधो रूपके इति चेत्, न। भेदघटितसादृश्यनिषेधेन ताद्रूप्यप्रतीत्यर्थं तदघटितसादृश्यलक्षणया तथा प्रयोगोपपत्तेः। अत एव रूपकस्योपमात्वापादनमपि प्रत्युक्तम्। उपमाया भेदघटितत्वात्। वक्ष्यति हि दशमे—'सादृश्यमुपमा भेदे' इति। तथा—'उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते' इति चान्यैरुक्तम्। राजनारायणमित्युत्तरपदार्थप्रधानविशेषणसमासे राजाभिन्ननारायणसदृशस्य लक्षणया व्यञ्जनया च नारायणत्वेन बोधाल्लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनोपपत्तिः उपमितसमासेन नारायणसदृशराजप्रतीतौ तु राजत्वेनावगतेन तदुपपत्तिरिति व्यवस्थासंगतिः। कथं तर्हि 'जडो वाहीकः' इत्या-

व्याप्तिः । 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इत्यादावभावात् । दशावेशविशिष्टस्य तत्रापि सास्त्येवेति चेत्, तर्हि आक्षेपादेव व्यापकप्रतीतिरस्तु किं लक्षणयेत्युक्तं 'गौरनुबन्ध्यः' इत्यत्र । संबन्धान्तरात्सारोपो यथा—'आयुर्घृतम्' इति । साध्यवसानो यथा—'आयुरेवेदम्' इति । एवमादौ सादृश्यादन्यो यः कार्यकारणभावादिः संबन्धस्तत्पूर्वके आरोपाध्यवसाने अत्र गौणभेदे सारोपे भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः । साध्यवसाने [1]सर्वथैवाभेदावगमः प्रयोजनम् । शुद्धभेदे सारोपे अन्यवैलक्षण्येन कार्यकारित्वादेः । साध्यवसाने त्वव्यभिचारेण कार्यकारित्वादेः प्रतीतिः फलम् । तदुभयं चाभेदप्रतीतिपूर्वकमित्युक्तम् । क्वचित्तत्प्रयोजनकत्वेनोपचारः । यथा इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः । क्वचित्स्वस्वामिभावात् । यथा राजकीयः पुरुषो राजा । क्वचिदवयवावयविभावात् । यथा कर्मधारये अग्रहस्त इत्यत्रावयवेऽग्रमात्रे हस्तोपचारः । क्वचित्तदीयकर्मशालित्वात् । यथा अतक्षा तक्षा ।

लक्षणा तेन षड्विधा ॥ ७ ॥

कारकबोधकथनमिति चेत्, पौनरुक्त्याप्रसङ्गेन विशेषरूपेण लक्षणया बाधकाभावादिति ज्ञेयम् । **दशेति** । क्रोशनकालीनस्य मञ्चादेरित्यर्थः । तत्रापि मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावपि । **व्यापकेति** । तादात्म्येन क्रोशनकालीनमञ्चानां व्यापका ये पुरुषास्तत्प्रतीतिरित्यर्थः । कारिकायामभिधेयमविनाभूतं यस्येति बहुव्रीहिर्बोध्यः । **सारोप इति** । लक्षणाभेद इति शेषः । आयुर्जीवनम् । तेन तज्जनकत्वविशिष्टं लक्ष्यते । तेनायुर्जनकाभिन्नं घृतमिति बोधः । मुख्यार्थस्य घृतपदार्थान्वयविरहाल्लक्षणलक्षणेयं सारोपा । आयुरेवेदमित्यपि इदंत्वस्य विधेयविशेषणतया साध्यवसाना च । उपादानलक्षणा तु शुद्धा कुन्ता इत्यादौ सारोपा साध्यवसाना च पूर्वं दर्शितेति । उक्तोदाहरणेषु क्रमेण लक्षणाप्रयोजनान्याह—**अत्रेति** । एषूदाहरणेषु मध्य इत्यर्थः । भेदेऽपि वाहीकादिपदप्रयोगाद्भेदे भासमानेऽपि । ताद्रूप्यं तादात्म्यम् । सर्वथैव वाहीकादिपदानुपादानेन भेदामिश्रितः । **अन्यवैलक्षण्येनेति** । जनकान्तरवैलक्षण्येन नियतकार्योपधायकतारूपेणेत्यर्थः । उपलक्षणे तृतीया । उक्तप्रयोजनयोरनन्यलभ्यत्वमाह—**तदुभयं चेति** । अभेदप्रतीतौ हि कारणसत्तायां कार्यसत्त्वावगतेः कार्योपधानावगतिः । साध्यवसाने तु भेदस्यात्यन्ततिरोधानाद्व्यभिचारसंदेहोऽपि नैवेत्यव्यभिचारेण जनकत्वावगतिरिति भावः । **उक्तमिति** । गङ्गायामित्यादौ तटे गङ्गात्वप्रतीत्यनन्तरमेव शैत्यादिप्रत्यय इत्येतत्कथनावसरे शङ्कापूर्वकमुक्तमित्यर्थः । अत्र च तदर्थवाचकपदस्यान्यत्र प्रयोगस्तद्धर्मप्रतिपत्त्यर्थं इत्युत्सर्ग एव बीजम् । **तत्प्रयोजनकत्वेनेति** । तदिन्द्रादि प्रयोजनं यस्य स्थूणादेरित्यर्थः । इन्द्रस्य च तत्र ध्येयतया पूज्यतया च प्रयोजनत्वम् । उपचारो लक्षणया सामानाधिकरण्येन प्रयोगः । षष्ठीसमासे हस्ताग्रमित्यापत्तेराह—**कर्मधारय इति** । तक्षेति जातिविशेषविशिष्टवाचकम् । तेन लक्षणोपपत्तिः । क्रमेण नमस्यत्वानतिक्रमणीयत्वकार्यसमर्थत्वकर्मावैगुण्यप्रयोजनानि ज्ञेयानि । अत्र च-

---

१. 'सर्वथैव भेदावगमः' क.

उपादानलक्षणरूपशुद्धभेदाभ्यां सह । रूढिप्रयोजनाभ्यां भेदे संभवत्यपि न ते विभाजकत्वेनोक्ते, किं तु हेतुत्वेनेति न तत्कृतो भेदो गणितः। अत एव च पश्चात् 'व्यङ्ग्येन रहिता' इत्यादिना तत्कृतं भेदं दर्शयिष्यति । अन्यथा पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । एवं च यथोक्तव्याख्यानेन षड्विधत्वे निर्व्यूढे यत् 'षड्विधेति। रूढिप्रयोजनोपादानलक्षणारोपाध्यवसानरूपैः षड्भिरुपाधिभिः कल्पिता विधाः प्रकारा यस्यामिति षड्विधा' इति चण्डीदासव्याख्यानं तत् 'शुद्धैव सा द्विधा। सारोपान्या तु' इति एवतुशब्दयोरनालोचनविजृम्भितत्वादनादेयम् ।

एवमारोपादिकृतं प्रकारषट्कं प्रतिपाद्य व्यञ्जनकृतं प्रकारत्रयमाह—

व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ सहिता च प्रयोजने ।

लक्षणेत्यनुवर्तते । ननु प्रयोजनस्थले कथं व्यङ्ग्यसाहित्यनियम इति चेत्, प्रयोजनस्य व्यञ्जनामात्रगम्यत्वात् तदिदमुक्तम्—'प्रयोजनं हि व्यञ्जनाव्यापारगम्यमेव' इति ।

यत्तु—'ननु लक्ष्यप्रयोजनयोर्द्वयोरपि लक्षणयैव प्रतीतौ किमत्र व्यञ्जनयेत्यत आह—प्रयोजनं हीति ।' इति तत्फक्किकावतारणं तदज्ञानविजृम्भितम् । अत्र व्यञ्जनस्थापनस्याप्रस्तुतत्वात्, तत्प्रकरणे च 'व्यञ्जनात्रापराक्रिया' इति सूत्रेणैव प्रतिपादनात् ।

तच्च गूढमगूढं वा

तदिति व्यङ्ग्यम् । लक्षणाभेदप्रयोजक आरोपादिर्यथा भिद्यते तथा तत्प्रयोजकं व्यङ्ग्यमपीति [1]चस्यार्थः । वाशब्दः समुच्चये । काव्यभावनापरिपक्वबुद्धिः सहृदयः । तन्मात्रवेद्यं गूढम् । तत्तदितरवेद्यमगूढम् । तत्र गूढं यथा—

'मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं
समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।

ण्डीदासेन सारोपसाध्यवसानयोरिवोपादानलक्षणयोरपि शुद्धगौणभेदेन चतुर्विधत्वात्षड्विधेत्यसंगतमित्यभिप्रेत्य षड्भिरुपाधिभिः कल्पिता विधाः प्रकारा यस्यामिति व्याख्यातं तद्दूषयति—**एवतुशब्दयोरिति** । एवं चोपादानलक्षणभेदयोश्चातुर्विध्याभावान्न षडधिकभेदापत्तिरिति यथाश्रुतमेव साध्वित्यर्थः । रूढिप्रयोजनाभ्यां भेदाधिक्यं तु न दोषाय। तत्कृतभेदस्येहानुक्तेः। अग्र एव च वक्ष्यमाणत्वादित्युक्तमेवेति । **व्यञ्जनकृतमिति** । व्यङ्ग्यराहित्येऽपि प्रतियोगिनिरूप्यतया व्यञ्जनप्रयुक्तत्वं बोध्यम् । चशब्दवाशब्दयोरुभयोरानर्थक्यमतो व्याचष्टे—**लक्षणाभेदेति** । तथा च अप्यर्थश्चकार इत्यर्थः । अव्यवस्थितविकल्पायोगादाह—**वाशब्द इति** । **मुखमिति** । अंससंबन्धी बन्धः सुरतबन्धविशेषः । तत्र समर्थमित्यर्थः । शेषं[2]मु-

१. 'तस्यार्थः' क. २. 'इन्दुवदनायाः स्तनौ शरीरे तरुणिम्न उद्गम आविर्भावो मोदते स्वकार्यजननेऽनियन्त्रितोऽस्तीत्यर्थः । प्रकृत्यैवेयमिन्दुवदना । तत्राप्येवंविधं यौवनविजृम्भणमिति कष्टमापतितं विदग्धयुवजनस्येवं खेदो बतेत्यनेन प्रतिपाद्यते । अहो रमणीयताति-

उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं
बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥'

अत्र विकासः पुष्पधर्मः स्मितेऽनुपपन्न इति प्रसृतत्वं लक्षयता विकसितपदेन लोकोत्तररमणीयतातिशयो व्यज्यते। स च गूढः। एवं वशितसमुच्छलितापास्तसंस्थामुकुलितोद्धुरमोदितेशब्दैरायतत्वोल्लसितत्वानेकविषयसंचारित्वोद्भिन्नत्वयोग्यत्वानियन्त्रितत्वानि लक्षयद्भिर्युक्तानुरागित्वसकलवशीकारित्वानुरागातिशयालिङ्गनयोग्यत्वरमणीयत्वस्पृहणीयत्वानि गूढानि व्यज्यन्ते।

स्मय इति विस्मयो वा। भाग्येन परमोत्सवस्थानमुपसंपन्नं युवजननयनानामिति हर्षो वा। 'बतामन्त्रणसंतोषखेदानुक्रोशविस्मये' इति नानार्थकोषात्। कथमित्यपेक्षायामाह—मुखमिति। यतो मुखं विकसितं प्रसृतं स्मितं 'ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात्स्पन्दिताधरम्' इत्युक्तलक्षणहास्यविशेषरूपं यत्र तथाभूतम्। एवं प्रेक्षितं प्रेक्षणम्। भावे क्तः। वशितो वशीकृतः स्वायत्तीकृतः। स्वसंबद्ध इति यावत्। वक्रिमा वक्रत्वं येन तथाभूतम्। तथा गतिर्गमनं समुच्छलिता धारारूपेण प्रादुर्भूता विभ्रमा विलासा यस्यां सा तथाभूता। मतिर्बुद्धिः अपास्ता त्यक्ता संस्था परिमितविषयस्थत्वं यया। अनेकविषयसंचारिणीति यावत्। उरो वक्षःस्थलं मुकुलितौ मुकुलाकारावुद्भिन्नौ वा स्तनौ यत्र तथाविधम्। एवं जघनमंसस्य बन्धो विभक्ततासंपादनं तेनोद्धुरमुत्कृष्टम्। पीनमिति यावत्। अंससंबन्धी बन्धः सुरतविशेषस्तत्र समर्थमिति वा। तथा चासाधारणस्मिताद्युन्मेषः स्फुटमेव यौवनमोदमवगमयतीति भावः। अत्र च विकासस्य पुष्पधर्मस्य स्मिते, वशीकरणस्य चेतनधर्मस्य वक्रिमणि, समुच्छलनस्य मूर्तधर्मस्य विभ्रमे, संस्थाया मर्यादायास्त्यागस्य चेतनधर्मस्य मतौ, मुकुलितत्वस्य पुष्पधर्मस्य स्तनयोः, उद्धुरत्वस्योन्मुखत्वस्य चेतनधर्मस्य जघने, मोदस्य हर्षस्य चाचेतने यौवनोद्गमे बाधितत्वाद्विकसितत्वादिपदैः स्ववाच्यसंबन्धाश्रयणेनोपदर्शितपदार्था लक्ष्यन्ते। तत्र विकासस्य पुष्पप्रसृतत्वस्य प्रसृतत्वमात्रेण सामान्यविशेषभावः संबन्धः। मनोहारित्वं व्यङ्ग्यम्। एवं वशित्वस्य संबन्धत्वेन सामानाधिकरण्यं संबन्धः। पूर्वं मौग्ध्यात्सर्वत्र वक्रता प्रेक्षितस्यासीत्; इदानीं त्वभिमत एवेति युक्तानुरागित्वं व्यङ्ग्यम्। समुच्छलनस्य प्रादुर्भूतत्वेन सामानाधिकरण्यं संबन्धः। सकलवशीकारित्वं व्यङ्ग्यम्। तथा मर्यादात्यागस्याप्यपरिमितविषयत्वेनैकाधिकरण्यं संबन्धः। अनुरागातिशयो व्यङ्ग्यः। तस्य तादृशमतिप्रयोजकत्वात्। मुकुलितत्वस्य पुष्पसंस्थानस्य तादृशसंस्थानमात्रेण सामान्यविशेषभावः संबन्धः। उद्भिन्नत्वेन तु सामानाधिकरण्यम्। आलिङ्गनयोग्यत्वं व्यङ्ग्यम्। एवमुन्मुखत्वरूपस्योद्धुरत्वस्योत्कृष्टत्वेन कार्यकारणभावः संबन्धः। उत्कर्षस्योन्मुखत्वहेतुत्वात्। रमणीयत्वं व्यङ्ग्यम्। एवं मोदस्यानियन्त्रितत्वेन समं हेतुहेतुमद्भावः संबन्धः। मोदस्यानियन्त्रितत्वे हेतुत्वात्। स्पृहणीयत्वं च व्यङ्ग्यमिति। एतानि च काव्यभावनापरिपक्वबुद्धेः सहृदयस्यैव प्रकाशन्ते।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः।

१. 'मोदनशब्दै' क.

यथा वा मम—

'चकोरीपाण्डित्यं मलिनयति दृग्भङ्गिमहिमा
हिमांशोरद्वैतं कवलयति वक्त्रं मृगदृशः ।
तमोवैदग्ध्यानि स्थगयति कचः किं च वचनं
कुहूकण्ठीकण्ठध्वनिमधुरिमाणं तिरयति ॥'

अत्र क्रियापदानामात्यन्तिकविच्छायत्वादिव्यङ्ग्यानि गूढानि ।

अगूढं यथा—

'श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् ।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ॥'

अत्रोपदेशकत्वं शब्दविशेषप्रयोक्तृत्वं मदेऽनुपपन्नमित्याविष्कारं लक्षयता उपदिशतिपदेनानायासेन शिक्षादानमभिव्यज्यते । तच्च सहृदयासहृदययोरुभयोरप्यभिधेयवत्प्रकाशते ।

तदेषा कथिता त्रिधा ॥ ८ ॥

तत्तस्मात्त्रिधा—अव्यङ्ग्या, गूढव्यङ्ग्या, अगूढव्यङ्ग्या चेति ।

एवं लक्षणां निरूप्य तया लाक्षणिकं लक्षयति—

तद्भूर्लाक्षणिकः

'स्याद्वाचिको लाक्षणिकः' इति सूत्रस्थः शब्द इत्यनुषज्यते । तद्भूस्तस्या लक्षणाया आश्रयः ।

दाहरणचन्द्रिकायां द्रष्टव्यम् । **चकोरीति** । दृशो, भङ्गयश्चालनदर्शनप्रकाराः तेषां महिमा हृद्यत्वादिरूपश्चकोरीणां पाण्डित्यं मनोहारितारूपं मलिनीकरोति विच्छायं करोति । तथा अद्वैतमद्वितीयतां कवलयति ग्रसति । कचः केशपाशस्तमोवैदग्ध्यानि अतिश्यामत्वादीनि स्थगयत्याच्छादयति । स्वसंनिधौ तेषामप्रतिभासात् । कुहूकण्ठी कोकिला । तिरयत्यन्तर्हितं करोतीत्यर्थः । **विच्छायत्वादीति** । आदिना ग्रसनलक्ष्याया निवृत्तेरात्यन्तिकत्वम्, स्थगनलक्ष्यस्याप्रतिभासस्यात्यन्तिकत्वम्, तथा तिरोधानलक्ष्यस्य तस्यात्यन्तिकत्वं च संगृह्यते । **श्रीपरिचयादिति** । परिचयो-

---

१. 'जडा अनभिज्ञा अपि जनाः श्रियो लक्ष्म्याः परिचयात्संघर्षाद्विदग्धानां चतुराणां यानि चरितानि चेष्टितानि तेषामभिज्ञा ज्ञातारो भवन्ति । अत्र दृष्टान्तः—उपदिशतीत्यादि । यथा यौवनस्य मदो गर्व एव । हर्षभर इति यावत् । स एव कामिनीनां स्त्रीणां ललितानि 'सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्' इत्युक्तलक्षणललितप्रभृतीन्विलासबिब्वोकादीन्हावान् । बहुवचनस्याद्यर्थत्वात् । उपदिशति अज्ञातानि ज्ञापयति । अत्र शब्दकरणकाज्ञातज्ञापनस्योपदेशपदार्थस्य वक्तृधर्मत्वेन यौवनमदे बाधात्सामान्यविशेषभावसंबन्धेनाज्ञातज्ञापनमात्रं लक्ष्यते । ललितज्ञानेऽनायासो व्यङ्ग्यः । प्रयोजनं सहृदयासहृदयवेद्यमित्यगूढव्यङ्ग्योदाहरणम् । उपदेशादनायासेन ज्ञानमित्यस्य प्रसिद्धत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अथ व्यञ्जकशब्दलक्षणाय व्यञ्जना निरूपणीया। सा च द्वेधा—शब्दनिष्ठा, अर्थनिष्ठा च। तत्रान्त्या शब्दलक्षणेऽनुपयुक्तेत्यग्रे विवेचनीया। आद्या तु द्वेधा—अभिधामूला, लक्षणामूला च। तत्र यद्यप्यभिधायाः प्राथम्यादुपजीव्यत्वाच्च तन्मूला प्रथमं निरूपयितुमुचिता। तथापि सुप्रसिद्धत्वाल्लक्षणायाः प्रकृतत्वाच्च तन्मूलामेव प्रथमं निरूपयति—

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः।

तत्र लाक्षणिकशब्दे। व्यापारो व्यङ्ग्यप्रकाशानुकूलः।

लक्षणादिनैव तत्प्रतीतौ किं तयेत्यत आह—

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥ ९ ॥

फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया।

यस्य पावनत्वादेः फलस्य प्रतीयते लक्षणाश्रयशब्दप्रयोगस्तत्फलं तस्मादेव शब्दाद्गम्यते, न तु प्रमाणान्तरात्। व्याप्तिस्मृत्यादेरनपेक्षणात्। न च तत्र शब्दस्य व्यञ्जनं विना अन्या क्रिया व्यापारः। तथा हि।

नाभिधा समयाभावात्

पावनत्वादौ फले संकेतग्रहाभावात्। अभिधा हि संकेतग्रहसहायैवोपयुज्यते, न तु स्वरूपसतीति वक्ष्यते।

हेत्वभावान्न लक्षणा ॥ १० ॥

मुख्यार्थबाधस्तद्योगो रूढिप्रयोजनान्यतरदिति त्रयं लक्षणाहेतुः।

तदभावमेवोपपादयति—

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो।

न प्रयोजनमेतस्मिन्

यथा गङ्गाशब्दस्य तीरं मुख्योऽर्थः। तत्र च बाधः। तीरे च तत्संबन्धः। तीरस्य च लक्षणयोपस्थापनम्[1], मुख्यशब्देन प्रतिपादयितुमशक्यस्य पावनत्वादेः प्रतीतिश्च प्रयोजनमिति गङ्गाशब्देन तटं लक्ष्यते। तद्वद्यदि तटमपि मुख्यं स्यात्तत्र च बाधो भवेत्, प्रयोजनस्य च गङ्गादिगतपावनत्वादि विशेषस्य तटेन संबन्धः स्यात्, लक्षणया प्रयोजनप्रतिपादनस्य च प्रयोजनान्तरं संभवेत्, तदा गङ्गाशब्दः प्रयोजनं लक्षयेत्। न चैतदेकमप्यत्रेत्यर्थः।

भिनवसंबन्धः। ललितं 'सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्' इत्युक्तलक्षणहावविशेषः। **सुप्रसिद्धत्वादिति**। लक्षणाप्रयोजननिर्वाहकतया सुबोधत्वादित्यर्थः। ननु गङ्गात्वरूपव्याप्यज्ञानात्पावनत्वादेरनुमितस्य तटे समारोपोऽस्त्वित्यत आह—**व्याप्तीत्यादि**। आदिना संनिकर्षपरिग्रहः। ननु बोध्यार्थतात्पर्यविषयानुपपत्त्यात्मको हेतुरस्त्येवेत्यत उक्तं प्रयोजनस्य चेति कथंचित्परम्परासंबन्धसत्त्वा-

---

१. 'उपस्थापने' क.

न केवलं मुख्यार्थबाधादीनामभावमात्रम्, किं तु तेषामपेक्षापि नेत्याह—

न च शब्दः स्खलद्गतिः ॥ ११ ॥

मुख्यार्थबाधादित्रयमपेक्ष्य बोधकत्वं स्खलद्गतित्वम् । एवं 'नापि गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः' इत्यादिवृत्तौ 'बाधादिकमनपेक्ष्य' इति शेषो द्रष्टव्यः । 'समर्थः' इति पाठे तु 'बाधादित्रयमपेक्ष्यैव' इति शेषः ।

नन्वस्ति प्रयोजनेऽपि लक्ष्ये प्रयोजनान्तरमिति किं[1] व्यञ्जनयेति चेद्वैयात्याद्यदि ब्रूयात्तत्राह—

एवमप्यनवस्था स्याद्या मूलक्षयकारिणी ।

मूलं प्रकृतार्थप्रतीतिः ।

ननु पावनत्वादिविशिष्टमेव तीरं लक्ष्यतामिति किं व्यञ्जनया । न चैवं प्रयोजनस्यापि लक्ष्यकोटौ प्रवेशाल्लक्षणाप्रयोजनं नास्तीति वाच्यम् । 'गङ्गातटे घोषः' इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतीतेरेव प्रयोजनत्वादित्यत आह—

प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥ १२ ॥

कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ।

ननु विषयफलयोर्भेद इति सूत्रार्थः स चायुक्तः । फलत्वं हि जन्यत्वं वा जन्यप्रतीतिविषयत्वं वा । आद्ये पावनत्वादौ तदभावः । तज्ज्ञाने विषयाद्भेद एव । अन्त्ये 'प्रत्यक्षादेर्नीलादिविषयः । फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वा' इति वृत्तिविरोधः । प्रकटताज्ञानस्य प्रत्यक्षजन्यत्वाभावात् । न च जन्यज्ञाप्यसाधा-

---

दाह—**लक्षणयेति** । वैयात्यात् धार्ष्ट्यात् । **प्रकृतार्थेति** । सप्रयोजनलक्षणायाः प्रयोजनलक्षणाधीनत्वात्तत्परम्परायां विषयान्तरसंचारेण यत्र विच्छेदस्तत्र तत्पूर्वलक्षणानिवृत्त्या मूलभूतलाक्षणिकार्थप्रतीतिक्षतिरित्यर्थः । **आद्य इति** । स्वजन्यस्वविषययोर्भेद इत्यर्थपर्यवसाने पावनत्वस्य स्वजन्यत्वाभावात्तज्ज्ञानमेव तथा तस्य च विषयाद्भेदोऽस्त्येवेति न पावनत्वविशिष्टलक्षणानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं च मृद्घटोपादानमिति प्रत्यक्षजन्ये घटे तद्विषयभेदाभावाद्व्यभिचारोऽपि ज्ञेयः । **अन्त्य इति** । स्वजन्यप्रतीतिविषयस्य स्वविषयाद्भिन्नत्वनियम इत्यर्थः । एवं च लक्षणाजन्यज्ञानविषयत्वेन तत्फलस्य शैत्यपावनत्वादेर्लक्षणाविषयत्वं न युक्तमित्यर्थः । प्रकटता ज्ञानजन्या ज्ञाततापरनामधेया भट्टमते । संवित्तिरनुव्यवसायो न्यायमते । अज्ञानावरणभङ्गाख्याभिव्यक्तिर्वेदान्तिनये । **विरोध इति** । प्रकटतायाः फलत्वाभिधानविरोध इत्यर्थः । तदाह—**प्रकटतेति** । विशेषणज्ञानजन्यविशिष्टप्रतीतिविषये विशेषणे फले विशेषणज्ञानविषयत्वसत्त्वाद्व्यभिचारश्चेत्यपि बोध्यम् । ननु क्वचिज्जन्यं क्वचित्तु ज्ञाप्यं फलपदेनोच्यत इति नानुपपत्तिरत आह—**न चेति** । उभयानुगतै-

---

१. 'किं व्यञ्जनयेति' क-पुस्तके नास्ति.

रणमेकं साध्यत्वमस्तीति। अत्र ब्रूमः—ज्ञानस्य जनकीभूतो विषयो यथा ज्ञानादन्यस्तथा फलमपि तस्य स्वतो भिन्नम्। कारणस्येव कार्यस्यापि भिन्नकालत्वनियमात्। शैत्यादौ तु क्वचित्फलपदमौपचारिकं दृश्यते। तथा च लक्ष्यज्ञानमेव यदि शैत्यज्ञानं तदा प्रयोजनं न स्यादित्यर्थः। ननु लक्ष्यप्रतीतेर्न शैत्यप्रतीतिः फलम्, किं तु शक्यसंबन्धरूपलक्षणायाः। तथा च न किंचिद्दूषणमिति। अत्राहुः—

अन्वयानुपपत्त्या हि लक्षणा प्रसरन्ती यावदन्वयोपपादकं तावदेव विषयीकरोति, न त्वनुपपादकमपीति कथं तटे पावनत्वमपि विषयीकुर्यात्। नन्वन्वयानुपपत्त्या कल्प्यमानापि सानुद्देश्यमपि शैत्यं विषयीकरोति। यथा तापोपशमायोपादीयमानं चन्दनं शैत्यमपि जनयतीति चेत्, न। चन्दनस्य संनिधिमात्रेण शैत्यजनकत्वम्। लक्षणायास्त्वनुपपत्तिप्रसारितयेति वैषम्यात्।

यत्तूक्तं यथाश्रुते चण्डीदासेन—'ज्ञानस्य विषयातिरिक्तं फलमात्रं वा विवक्षितम्, ज्ञेयगतं वा। आद्ये प्रकृतेऽप्यस्ति गोस्वामिगतप्रतीतिः। अन्त्ये प्रयोजनज्ञान एवाव्यभिचारः[1]। तेन हि गोस्वामिसंतोषमात्रं जन्यते। न तु तद्गतं[2] किंचिदिति। तस्माद्धेतुफलयोस्तटप्रतीतिफलप्रतीत्योर्भिन्नकालत्वेनाभिन्नव्यापारविषयत्वमसमीचीनमेवेति व्यञ्जनासिद्धिरित्यत्र तात्पर्यम्' इति। तदबोधविजृम्भितम्। नह्यनेन सूत्रेण यथाश्रुतेनापि ज्ञानत्वस्य विषयान्यफलत्वव्याप्यत्वं प्रतिपाद्यते, किं तु ज्ञानफलत्वस्य विषयान्यत्वव्याप्यत्वम्। तथा च शैत्यादेर्लक्षणाजन्यप्रतीतिविषयत्वे तत्प्रयोजनं न स्यादित्यर्थे दोषानवकाशः।

वयं तु ब्रूमः—विशिष्टं लक्ष्यं तदा भवेद्यदि विशिष्टत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं पूर्वप्रतीतं संभवेत्। न त्वेवम्। पावनत्वादिविशेषवैशिष्ट्यस्य तटे प्रमाणान्तरागोचरत्वात् तत्र तस्याभावात्। यदुक्तवान्—'योगः फलेन नो' इति। अथ पावनत्वादिसामान्यवैशिष्ट्यमेव लक्ष्यतावच्छेदकमस्तु। तस्य प्रतीतत्वादिति

कप्रवृत्तिनिमित्ताभावान्नोभयं फलपदार्थ इत्यर्थः। **यथेति**। सूत्रे हिशब्दः प्रसिद्ध्यर्थतया दृष्टान्तार्थक इति भावः। शैत्यादेः फलस्य ज्ञानभेदोऽस्त्येवेत्यत आह— **औपचारिकमिति**। तथा च तज्ज्ञानमेव फलमित्यर्थः। **तावदेवेति**। न च तात्पर्यविषयान्वयोपपादकतया लक्षणाविषयत्वं दुर्वारमिति वाच्यम्। यत्र पावनत्वादिप्रकारेण तटे घोषान्वयबोधो भवत्विति न तात्पर्यम्, किं तु तटे घोषान्वयबोधोत्तरं पावनत्वादिबुद्धिः स्यादित्येव तत्र लक्षणाजन्यबोधस्य पावनत्वादिविषयताया असंभवेन व्यञ्जनाया आवश्यकत्वात्। अनुपपत्त्या प्रसारिणी तच्छीला तत्तयेत्यर्थः। यथाश्रुते विषयफलयोर्भेद इत्यर्थः। दोषानवकाश उक्तविकल्पप्रयुक्तदोषाप्रसङ्गः। **प्रमाणान्तरेति**। ननु भ्रमात्मकात्पावनत्वादिप्रकारेण तटे प्रवाहसंबन्धज्ञानात्तेन रूपेण तटोपस्थित्या तत्प्रकारेण भ्रमात्मकशाब्दबोध उपपद्यत इति चेत्,

---

१. 'एव व्यभिचारः' क. २. 'तद्गते' क.

चेत्, तर्हि पावनत्वादिविशेषो न प्रतीयेतेति । किं बहुना, गौर्वाहीक इत्यत्र गवाभिन्नजडस्य लक्ष्यत्वे सैवान्वयानुपपत्तिः ।

उपसंहरति—

विशिष्टे लक्षणा नैवं

एवं उक्तयुक्त्या ।

विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १३ ॥

तदादौ लक्षिते सति पावनत्वादयो विशेषाः प्रतीतिविषयाः स्युः । ते च प्रसिद्धातिरिक्तव्यापारगम्या एव । स च व्यापारो व्यञ्जनध्वननादिशब्दवाच्यो- ऽवश्यमेषितव्यः । कथमन्यथा विशेषप्रतीतिरिति । एवं लक्षणामूलव्यञ्जकत्व- मुक्तम् । अभिधामूलं त्वाह—

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम् ॥ १४ ॥

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते सति अवाच्यार्थधीहेतु- र्व्यापारोऽञ्जनम् । व्यञ्जनमित्यर्थः । अनेकार्थोऽनेकाभिधानशक्तिः । अर्थभेदेन शब्दभेद इति नये तु अर्थान्तराभिधानशक्तशब्देन सदृशस्तद्भेदभ्रमविषयो वा । वाचकत्वमभिधा । अवाच्यार्थस्तदाभिधाव्यापाराविषयः । नियन्त्रणं नियमनमेकतरमात्रस्मरणानुकूलत्वम् । यदाहुः—'शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेष-

---

सत्यम् । तथापि यत्र पावनत्वाद्यग्रहात्तटत्वेनैव प्रवाहसंबन्धग्रहस्तत्र लक्षणया भ्रमात्मकतादृशशाब्दबोधासंभवादनुभवसिद्धतादृशबोधार्थं व्यञ्जनाङ्गीकारस्यावश्यक- त्वात् । बाधनिश्चयकाले भ्रमायोगाच्च । व्यञ्जनाजन्यबोधे तु न बाधो विरोधीति न काचिदनुपपत्तिः । सैव लक्षणामूलैव । तथा च निष्फला लक्षणेति भावः । **विशेषा इति** । तीरादिव्यावृत्ताः केवलं गङ्गागता इत्यर्थः । लक्षित इत्यधिकरणसप्तम्यङ्गी- कारे लक्षणजन्यबोधविषयत्वभ्रमः स्यादतः सतीति । एवं च शक्तिलक्षणाद्यज- न्यप्रतीतिजनकः पदादिगतो व्यापारो व्यञ्जनेति लक्षणं बोध्यम् । सदृशत्वेऽपि भेदग्रहेऽन्यत्राभिधाया अप्रसक्तेस्तन्नियन्त्रणायोगादाह—**तद्भेदेति** । **एकतर- मात्रेति** । अनेकार्थशक्तिज्ञानजन्यतदर्थस्मृतौ संयोगादिज्ञानं हेतुरिति भावः । द्वितीयार्थस्मृतौ संयोगादिज्ञानम्, तज्जन्यप्रथमार्थतात्पर्यज्ञानं वा प्रतिबन्धकमिति तु युक्तम् । आद्यपक्षे संयोगादिनियामकाभावे आराद्देवदत्तोऽस्तीत्यादौ दूरसमीपरू- पार्थद्वयसंदेहानुपपत्तेः । कारणाभावेनैकतरस्याप्यनुपस्थितेरपि । श्लेषे तु 'येन ध्वस्त- मनोभवेन' इत्यादौ द्वयोरपि प्रकृतयोरविरोधाद्बोध इति द्रष्टव्यम् । अथैकार्थबोधनेन विरामात्कथं तस्य पदस्य व्यञ्जकत्वमपीति चेत्, न । प्रथमार्थप्रतीतेर्व्यापारत्वात् । अतएव 'अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः' इत्यनुपदमेव वक्ष्यति । स्वव्या- ख्याने वक्ष्यमाणहरिकारिकासंमतिमाह—**यदाहुरिति** । अनवच्छेदे अनेकत्वे

स्मृतिहेतवः।' इति। एतेन 'नियमनमेतस्मिन्नेवार्थे वक्तुस्तात्पर्यमिति तात्पर्यग्रहः' इत्यबोधप्रलापः। संयोगाद्यैरित्याद्यपदसंग्राह्यं विप्रयोगादि। यदुक्तमभियुक्तैः—

'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥' इति।

तत्र संयोगः प्रसिद्धार्थस्य गुणविशेषरूपः संबन्धः। तेनाभिधानियमनम्। यथा 'सशङ्खचक्रो हरिः' इत्यत्र शङ्खादिसंयोगेनानेकार्थस्य हरिशब्दस्याच्युतेऽभिधा नियम्यते। अन्यहरिपदार्थे तत्संयोगाभावात्।

विप्रयोगस्तादृशसंबन्धध्वंसः। तेन यथा—'अशङ्खचक्रो हरिः' इत्युच्यते। ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वात्।

साहचर्यं सहचरता। तेन यथा—'रामलक्ष्मणौ' इति रामपदस्य लक्ष्मणसाहचर्येण दाशरथौ।

एतद्विरोधेन व्याख्यान्तरं दूषयति—**एतेनेति**। ननु यत्र प्रकृतापेक्षयाप्रकृतार्थे प्रसिद्धिबाहुल्यं तत्र प्रकरणमुल्लङ्घ्य प्रसिद्धार्थस्यैव प्रथमं स्मृतेः प्रकृतशाब्दबोधनियमायावश्यं तात्पर्यनिश्चयस्य हेतुत्वमङ्गीकार्यमित्येकतरमात्रस्मृतिकल्पनं तदितरार्थस्मृतिप्रतिबन्धकल्पनं च व्यर्थमेवेति तात्पर्यनिर्णायकत्वमेव युक्तमिति कथमबोधप्रलाप इति चेत्, न। नहि वयं सर्वत्रेतरार्थस्मृत्यभावनियमं वदामः। किंतु यत्र प्रसिद्धिबाहुल्यादेरभावस्तत्रोत्सर्गतः संयुक्ताद्यर्थोपस्थितिरेवेति सहृदयसाक्षिकम्। नहि साहचर्यज्ञस्य रामलक्ष्मणावित्यतो राघवातिरिक्तोपस्थितिः, न वा भोजनप्रकरणे सैन्धवशब्दश्रवणाल्लवणातिरिक्ताश्वोपस्थितिर्झटिति जायते। अपि तु राघवादेरेव तथेत्यनुभवबलात्संयोगादेरितरार्थोपस्थितिप्रतिबन्धकत्वमिति प्राचामाशयात्। स्मृशब्दस्य तात्पर्यनिश्चयपरत्वेऽतिक्लिष्टतापत्तेः। अप्पय्यदीक्षितास्तु—'नानार्थस्थलेऽपि न सर्वत्र व्यञ्जनोल्लासः। किं तु चमत्कारिणि विषय एव। तत्र च यत्कारणं श्रोतृगतप्रतिभाविशेषाद्यङ्गीकार्यं तस्य नियन्त्रितशक्त्युल्लासकत्वमेवास्त्विति न क्वापि शक्तिविषये व्यञ्जनाङ्गीकारो युक्तः। किं त्वप्रकृतार्थप्रतीतिमूलक उपमादावेव' इत्याहुः। इति कृतं पल्लवितेन। संयोगादीन्व्याचक्षाणस्तदुदाहरणान्याह—**तत्रेत्यादिना**। प्रसिद्धार्थस्य तदर्थमात्रवृत्तितया प्रसिद्धस्यार्थस्य। न तु वस्तुतः शक्यान्तरव्यावृत्तस्य। इन्द्रादावपि हरिपदार्थे तत्संभवात्। **तत्संयोगाभावादिति**। प्रसिद्धशङ्खादिसंयोगाभावादित्यर्थः। यद्वा शङ्खचक्रसंयोगस्य वस्तुतः शक्यान्तरव्यावृत्तत्वमेवाभिमतम्। प्रसिद्धेति तु सदृशस्यैव सतः प्रसिद्धिरभिधानियन्त्रणोपयोगितयोक्तेति बोध्यम्। **संबन्धध्वंस इति**। एवं चाशङ्खचक्र इत्यत्र शङ्ख-

---

१. 'नियमे तस्मिन्' ख.　२. 'सर्वहृदय' ख.　३. 'मूलकम्' ख.

विरोधः सहानवस्थानम्, वध्यघातकभावश्च । तेन यथा—'छायातपौ' इति छायापदस्यातपाभावे । विरोधिनोः कयोश्चित्तत्त्वोपमायां 'रामार्जुनगतिस्तयोः' इत्यत्र यथा[1] रामार्जुनपदयोर्भार्गवकार्तवीर्ययोः ।

अर्थः प्रयोजनम् । तेन यथा—'स्थाणुं भज भवच्छिदे' इत्यत्र भवच्छेदनरूपप्रयोजनवशात्स्थाणुशब्दस्य हरे ।

प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता । तेन यथा—'सर्वं जानाति देवः[2]' इत्यत्र देवशब्दस्य राजनि । यत्तु 'युष्मदर्थे' इति व्याख्या तस्या अपि प्रकृते राजादावित्यर्थः । किं वा संबोध्ये राजादावित्यर्थः । संबोध्यस्यैव युष्मदर्थत्वात् ।

लिङ्गं संयोगातिरिक्तसंबन्धेन परपक्षव्यावृत्तो धर्मः । तेन यथा—'कुपितो मकरध्वजः' इत्यत्र मकराकारध्वजसमुद्राभ्यां व्यावृत्तेन समवायसंबन्धवता कोपेन मकरध्वजशब्दस्य कामे । यत्तु 'लिङ्गं चिह्नम्' इति, तन्न । कोपस्य कामचिह्नत्वाभावात् । असाधारणधर्मस्य चिह्नत्वात् । सशङ्खचक्र इत्यत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गाच्च ।

शब्दस्यान्यस्य संनिधिर्नियतार्थकशब्दान्तरसामानाधिकरण्यम् । अतो 'भवच्छिदे' इत्यादावप्रसङ्गः । न च 'सशङ्खचक्रो हरिः' इत्यत्रातिव्याप्तिः । शङ्खचक्रसामानाधिकरण्याभावात् । यद्वा हरौ शङ्खचक्रे इति संयोगोदाहरणतात्पर्यम् । तेन यथा—'देवस्य त्रिपुराराते:' इत्यत्र त्रिपुरारातिशब्दसामानाधिकरण्याद्देवशब्दस्य शंभुरूपेऽमरे । अन्यस्य देवशब्दार्थस्य राज्ञस्त्रिपुरारातित्वाभावात् । यत्तु[3] 'देवतान्तरस्यातथाभावाच्छंभौ शक्तिनियमनम्' इति, तन्न युक्तम् । देवतान्तरे देवशब्दस्य शक्तिभेदाभावादुदाहरणासामञ्जस्यापत्तेः ।

चक्रपदं तत्संयोगपरम्, नञ्पदं च नाशपरम् । नाशस्य प्रतियोग्यधिकरणनियतत्वाद्धरावभिधानियामकत्वसंभवात् । अत्यन्ताभावस्तु सिंहादिसाधारण इति नोपात्त इति ज्ञेयम् । अच्युत इत्यनन्तरमभिधा नियम्यत इत्यनुषज्यते । एवमग्रेऽपि । तत्त्वोपमायां विरोधित्वेनोपमायां विवक्षितायामित्यर्थः । तथाच विरोध्यर्थतात्पर्यग्रहात्तथात्वेन पूर्वावगतयोरेवोपस्थितिरित्यर्थः । एतेन, 'अव्यवस्थितार्थत्वात्परात्पराश्रयदुष्टत्वं विरोधज्ञानस्य' इति दूषणमलग्नकं वेदितव्यम् । **संयोगातिरिक्तेति ।** एतच्च शङ्खचक्रव्यावृत्त्यर्थम् । न च तत्रार्थान्तरव्यावृत्तत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । कोपस्यापि समुद्रेऽपि सत्त्वेन प्रसिद्ध्यैव कामलिङ्गताया आश्रयणीयत्वेन शङ्खचक्रयोरपि तत्प्रसक्तेरित्याशयात् । चक्रशङ्खादेरर्थान्तरव्यावृत्तत्वपक्षे तु न कश्चिद्दोष इति । ननु शक्यान्तरव्यावृत्तप्रसिद्ध्यैव चिह्नत्वमस्त्वित्यत आह—**सशङ्खेति ।** तथाच तद्वारणाय संयोगातिरिक्तेति स्वोक्तमेव सम्यगिति भावः । **अत इति ।** सामानाधिकरण्योक्तेरित्यर्थः । **शङ्खचक्रेति ।** शङ्खचक्रशब्दो हि नियतार्थकः । तेन तु भिन्नार्थत्वान्न सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । एवमपि सशङ्खचक्रशब्दसामानाधिकर-

---

१. 'यथा' क-पुस्तके नास्ति. २. 'देवदत्तः' क. ३. 'यच्च' क.

सामर्थ्यं कारणत्वम्। तेन यथा—'मधुना मत्तः कोकिलः' इति। अत्र मधुशब्दस्य वसन्ते। अन्यस्य मधुशब्दार्थस्य कोकिलामादनासामर्थ्यात्।

औचिती अर्हता। तया यथा—'पातु वो दयितामुखम्' इति। अत्रोत्कण्ठितमनोरथसाधनौचित्येन मुखशब्दस्य सांमुख्ये। न तूपायादौ। यद्यप्यत्रापि सामर्थ्यं संभवत्येव तथापि मधुनेत्यत्र तृतीययेव तद्बोधाभावेऽप्यौचितीमात्रज्ञानादेव शक्तिनियमनमसंकीर्णमिति।

देशेन यथा—'भात्यत्र परमेश्वरः' इति। अत्रात्रेति[१] राजधानीरूपाद्देशात्परमेश्वरपदस्य राजनि।

कालेन यथा—'चित्रभानुर्विभाति[२]' इति। अत्र चित्रभानुपदस्य दिवा दिवाकरे, रजन्यामाशुशुक्षणौ।

व्यक्तिर्लिङ्गं पुंस्त्वादि। तया यथा—'मित्रं भाति' इति। अत्र नपुंसकरूपाल्लिङ्गान्मित्रपदस्य सुहृदि। 'मित्रो भाति' इत्यत्र पुंलिङ्गात्सूर्ये।

स्वरस्तूदात्तादिर्वेदे बाहुल्येनार्थप्रतीतिकृद्दृश्यते। यथा 'इन्द्रशत्रो वर्धस्व' इति। अत्रेन्द्रशत्रो इत्यस्यान्तोदात्तत्वे षष्ठीतत्पुरुषव्यक्ताविन्द्रस्य शातनकर्मत्वं लभ्यते। पूर्वपदान्तोदात्तत्वे च इन्द्रः शातयिता यस्येति बहुव्रीहिलाभादिन्द्रस्य शातनकर्तृत्वं लभ्यते। काव्ये तु नैवं बाहुल्यम्। ननु 'दृष्टे प्रसीद' इत्यादौ स्वरेण संबोधनं प्रकाश्यते तेन चार्थविशेषेऽभिधा नियम्यते, न तु साक्षात्स्वरेणैव। काकुस्थले तु[३] न नानार्थाभिधानियमनं किं त्वपदार्थस्यैव व्यञ्जनम्[४]। यद्वा स्वरशब्देनोदात्तादित्रयं विवक्षितम्। अतः काव्ये स्वरस्याभिधानियामकत्वं नास्त्येवेति व्यर्थं बाहुल्येनेति विशेषणमिति। मैवम्। 'सुधाकरसुहृद्वक्र्क्ते दृष्टिः पङ्कजवैरिणी' इत्यादाविन्द्रशत्रुरिति न्यायेनाभिधानियमनस्य काव्येऽपि दुर्वारत्वात्।

स्वरादय इत्यादिग्रहणादभिनयापदेशौ गृह्येते। अन्ये चोक्तान्तर्भूताः। अभिनयश्च साक्षादिवार्थाकारादिप्रदर्शिका हस्तादिक्रिया। तया यथा—

ण्यमस्त्येवेत्यत आह—**यद्वेति**। तेन शब्दान्तरसंबन्धिना। **उपायादाविति**। तस्यापि मुखपदवाच्यत्वात्। 'मुखं निःसारणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि' इति कोषात्। ननु सीतारामावित्यत्र दांपत्यसंबन्धस्य, रामदशरथावित्यत्र जन्यजनकभावस्य, रामहनूमन्तावित्यत्र स्वामिभृत्यभावस्य रामायोध्ये इत्यत्र स्वस्वामिभावस्य चाभिधानियामकत्वात्कथमुक्तानामेव तदुक्तमत आह—**अन्ये चेति**। उक्तसाहचर्य एवान्तर्भूता इत्यर्थः। साहचर्यं हि परस्परसंबन्धित्वम्। तत्सर्वत्राविशिष्टम्। न चैवं सशङ्खचक्र इत्यत्रापि तदापत्तिः। शङ्खचक्रसंयोगेनैव शब्दोपात्तेन तत्राभिधानियमनात्। धार्यधारकभावस्यातथात्वेन विलम्बितत्वात्तत्र साहचर्यस्य सत्त्वेऽप्य-

---

१. 'अत्रेति' ख-ग. २. 'भाति' ग. ३. 'तु नार्थाभिधाननियमनं किं तु' ग; 'न नार्थाभिधानियमनं किं त्व' ख. ४. अव्यञ्जनम्' क.

'[1]एद्दहमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहिँ अच्छिवत्तेहिं ।
[2]एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेत्तेहिँ दिअएहिं ॥'

अत्र विकसितमुकुलिताभिनयविशेषसाहित्येन स्तनस्य पीनत्वमुकुलितत्वाद्यर्थविशेषेऽभिधा नियम्यते । एवं शेषपादत्रयेऽपि ।

अपदेशोऽभिमतनिर्देशः । तेन यथा—

'[3]इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥'

अत्रापदेशेनेदंशब्दस्याभिधा वक्तरि नियम्यते ।

इत्थं संयोगादिनार्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽपि यदनेकार्थशब्देन क्वचिदर्थान्तरस्य प्रतिपादनं तत्र नाभिधा शब्दस्य व्यापारः । नियमनात्तस्याः । नापि लक्षणा । मुख्यार्थबाधादिविरहात् । किं त्वञ्जनं त्वञ्जनमेव व्यापारः । यथा—

'[4]भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-
वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य ।

१. "सौन्दर्यातिशयशालिन्या नयनगोचरमगताया गुणश्रवणमात्रजनितानुरागेण नायकेनावस्थायां पृष्टायां दूत्या इयमुक्तिः—'एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्याम् । एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥' इति संस्कृतम् । परिमाणे दहप्रत्ययः । एतावत्परिमाणावामलकादिपरिमाणौ स्तनौ यस्याः सा । एवमेतावत्परिमाणं ययोस्ते एतावन्मात्रे विवक्षितकमलदलादिपरिमाणे ताभ्यामक्षिपत्राभ्यां नयनदलाभ्याम् । उपलक्षितेत्यर्थः । उपलक्षणे तृतीयानुशासनात् । तथा एतावन्मद्विवक्षितपरिमाणं दीर्घादि यस्यास्तथाभूतावस्था स्वरूपं यस्याः सा । एवमेतावद्बुद्धिस्थं परिमाणं संख्या येषां तथाविधैर्दिवसैर्लक्षणया संवत्सरैरुपलक्षिता । परिच्छिन्नेति यावत् । वर्षकथनस्यैव प्रायशो लोकव्यवहारसिद्धत्वात् । दिवसैरिति करणे वा तृतीया । अत्र मुकुलाकारहस्ताभिनयेन स्तनपरिमाणविशेषे, पद्मदलाकृतिना तेन नेत्रपरिमाणविशेषे, उच्चतापुष्टिप्रदर्शकेन तद्विशेषे, अङ्गुल्यङ्कधारणादिरूपेण च दिवससंख्याविशेषे बुद्धिस्थमात्रशक्त्या एतावच्छब्दा नियमितशक्तयः ।" इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'एआवत्थं पत्ता' क. ३. 'कुमारसंभवे द्वितीयसर्गे ५५ श्लोकोऽयम्, काव्यप्रकाशे नैवोदाहृतः, उदाहरणचन्द्रिकायां च न व्याख्यातः. ४. 'यस्य प्रकृतस्य राज्ञः करो हस्तः सततं निरन्तरं दानस्य वितरणस्य संबन्धि यदम्बु तस्य सेकेन सुभगः शोभनोऽभूदित्यन्वयः । कीदृशस्य यस्य । भद्रः शोभन आत्मा स्वरूपमन्तःकरणं वा यस्य तथाभूतस्य । तथा दुरधिरोहानाधृष्या तनुः शरीरं यस्य तथाभूतस्य । एवं विशाले महति वंशे कुले उन्नतिर्महत्वं यस्य तथाविधस्य । विशालस्य वंशस्योन्नतिर्यस्मादिति वा । तथा कृतः शिलीमुखानां बाणानां संग्रहः समीचीनो ग्रहोऽभ्यासदार्ढ्यं येन तस्य । तथानुपप्लुताबाधिता गतिर्ज्ञानं यस्य तथाभूतस्य । गतिर्यानं वा । यद्वानुपप्लुतानां निर्दुष्टानां गतिर्हितकर्ता । परान्शत्रून्वारयतीति परवारणस्तस्यारूपस्येति राजपक्षे । गजपक्षे तु—यस्य परवारणस्य श्रेष्ठकरिविशेषस्य ।

यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य
दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् ॥'

अत्र प्रकरणेन भद्रात्मन इत्यादिपदानां राज्ञि तदन्वययोग्ये चार्थेऽभिधानियन्त्रणेऽपि गजस्य तदन्वययोग्यस्य चार्थस्य व्यञ्जनयैव प्रतीतिः।

ननूपमानोपमेयभावकल्पनाविरहाच्छब्दश्लेषतो भेदेऽपि 'योऽसकृत्परगोत्राणां—' इत्याद्यर्थश्लेषतः कुतोऽस्य भेदः। अर्थश्लेषे चोभयत्र शक्तिरेव, न व्यञ्जनेति चेत्, उच्यते। यत्रोभयोरर्थयोस्तात्पर्यं स श्लेषः। यत्र त्वेकस्मिन्नेव तत्, सामग्रीमहिम्ना तु द्वितीयार्थप्रतीतिः[1] सा व्यञ्जनेति।

एवं व्यञ्जनां निरूप्य तया शब्दं लक्षयति—

तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः

अञ्जनमिति प्रस्तुतत्वेऽ[2]प्यर्थगत्या तच्छब्देन व्यञ्जनं परामृश्यते। तेन व्यञ्जनयुक्तो व्यञ्जक इति संपद्यते। अन्यथाञ्जनयुक्तोऽञ्जक इति स्यात्। तदेतदुक्तमञ्जनयुक्तो व्यञ्जनयुक्तः।

ननूक्तस्थलेष्वर्थस्याव्यञ्जकत्वे कथं[3] शब्दार्थयुगलरूपस्य[4] काव्यस्य ध्वनित्वं स्यादि[5]त्यत आह—

नुपन्यासात्। तर्हि विरोधोऽपि साहचर्येणैव गतार्थ इति तस्य पृथक्कथनमयुक्तमिति चेत्, सत्यम्। गोबलीवर्दन्यायेन पृथक्कथनं तदिति ज्ञेयम्। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। **नन्विति**। 'भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी—' इत्यादिः। सभङ्गश्लेषः। शब्दश्लेषः। जतुकाष्ठन्यायेन शब्दयोः श्लेषसंश्लेषणात्[6]। तत्र द्वयोरपि प्राधान्यविवक्षणान्नोपमानोपमेयभावकल्पनम्। इह तु प्रकृतार्थे तात्पर्यावगतेस्तदसंबद्धार्थबोधनायोगादुपमानत्वेन तस्य प्रकृतार्थविशेषणत्वमित्युपमानोपमेयत्वकल्पनमिति भेदः। 'योऽसकृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्रमः। शतकोटिदतां बिभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते ॥' इत्याद्यभङ्गश्लेषस्त्वेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेनार्थश्लेषः। तत्रेन्द्रनृपयोरुपमानोपमेयभावकल्पनसाम्यात्। श्लेषे च व्यञ्जनानङ्गीकाराद्व्यञ्जनोदाहरणत्वमयुक्तमित्यर्थः। **यत्रोभयोरिति**। अन्यतरत्राभिधानियामकाभावात्, उभयत्र तत्सद्भावाद्वा यत्रोभयतात्पर्यं स श्लेषस्य विषयः, न व्यञ्जनायाः। यत्र त्वभिधानियामकमेकत्रार्थे तत्रा-

---

करः शुण्डादण्डः दानाम्बु मदजलम्। भद्रात्मनो भद्रजातीयस्य। 'भद्रो मन्द्रो मृगश्चैव' इत्युक्त्वा 'एतेऽष्टौ गजयोनयः' इत्युक्तेः। दुरधिरोहतनोर्दुःखेनाधिरोह आरोहणं यस्यास्तथाभूता तनुर्यस्य तथाभूतस्य। अत्युच्चत्वादित्यर्थः। विशालो दीर्घो यो वंशो वेणुस्तद्वदुन्नतिरुच्चत्वं यस्य। यद्वा विशाला वंशस्य पृष्ठदण्डस्योन्नतिर्यस्य। शिलीमुखा भ्रमराः। संग्रह आकर्षणम्। अनुपप्लुतगतेरनुद्धतगमनस्य धीरगमनस्येत्यर्थः। अत्र प्रकरणाद्राजवृत्तान्तो वाच्यः, गजवृत्तान्तस्तु व्यङ्ग्य इत्यभिधामूलस्य वस्तुध्वनेरुदाहरणम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका।

१. 'प्रवृत्तिः' ख. २. 'प्रस्तुते' क; 'प्रस्तुतो' ग. ३. 'कथं' ख-पुस्तके नास्ति. ४. 'स्वरूपस्य' ग. ५. 'न स्यात्' ख. ६. 'संश्लेषसंश्लेषणात्' ख.

यत्सोऽर्थान्तरयुक्तथा ।
अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥ १५ ॥

स इति सब्दः । तथेति[1] व्यञ्जक इत्यर्थः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे काव्यशरीरभूतशब्दार्थविभागो द्वितीय उल्लासः ।

तृतीय उल्लासः ।

एवं शब्दे निरूपिते उपोद्घातेन शब्दव्यञ्जनायां निरूपितायां प्रसङ्गेनार्थव्यञ्जना निरूपणीया, तत्रैतदाशङ्क्यते—शब्दे निरूपितेऽवसरोऽयमर्थनिरूपणस्य, किं चार्थे धर्मिणि निरूपिते तद्धर्मो व्यञ्जनापि सुनिरूपा भवति, तत्कुतस्तदनादत्य व्यञ्जनानिरूपणमिति तदेनां शङ्कामपनिनीषन्नुक्तं स्मारयति—

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां

अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः । अर्थस्य संनिकृष्टतरत्वेऽपि तेषामित्यनेन योग्यतया वाचकादयः शब्दाः परामृश्यन्ते ।

शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—

अर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

ननु सर्वेषामित्यादिना पूर्वमर्थानां व्यञ्जकता प्रोक्तैव, तदन्या कीदृशी सेत्याकाङ्क्षायामाह—

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ॥ १ ॥
प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् ।
योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥ २ ॥

बोद्धव्यः प्रतिपादनीयो जनः । अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् । अतो न वाच्येनाभेदः । काकुः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनिविकारः । वाक्यवाच्याभ्यां सहितोऽन्यसंनिधिर्वाक्यवाच्यान्यसंनिधिः । अतो न द्वन्द्वे एकवद्भावे नपुंसकत्वप्रसङ्गः । प्रस्तावः प्रकरणम् । वैशिष्ट्यं वैलक्षण्यम् । तच्च वक्त्रादिषु प्रत्येकमभिसंबध्यते । अन्योऽर्थो वाच्यलक्ष्यव्यतिरिक्तः । व्यक्तिर्व्यञ्जना । करणव्युत्पत्तेः । अर्थस्य

परार्थप्रतीतिर्व्यञ्जनयैवेति तत्राभिधामूलध्वनेर्विषय इत्यर्थः ॥ इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यरामचन्द्रभट्टसूरिवरात्मजतत्सद्वैद्यनाथभट्टविरचितायां, काव्यप्रदीपटीकायां प्रभाख्यायां काव्यशरीरभूतशब्दार्थविभागो नाम द्वितीय उल्लासः ॥

उपोद्घातेनेति । प्रकृतस्य व्यञ्जकशब्दनिरूपणस्य सिद्ध्यर्थतयेत्यर्थः । तं अर्थम्[2] । **कीदृशीति** । तथा च वक्त्रादिवैशिष्ट्यहेतुकत्वप्रकारेणार्थव्यञ्जकतोच्यत

---

१. 'तथा व्यञ्जकः' ख-ग. २. 'अपि' क-ग-पुस्तकयोर्नास्ति.

त्रिविधस्यापि, न तु कस्यचिदेव । प्रतिभाजुषामित्यनेन नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा । या वासनेत्युच्यते । तस्यां सत्यामेव वक्तृवैशिष्ट्यादिसत्त्वेऽपि व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति प्रतिपादितम् । अतएव वैयाकरणादीनां न तथा रसप्रतीतिः । तथा चोक्तम्—

'सवासनानां नाट्यादौ रसस्यानुभवो भवेत् ।
निर्वासनास्तु रङ्गान्तर्वेश्मकुड्याश्मसंनिभाः ॥' इति ॥

यथाक्रममुदाहरणानि—

'अइपिहुलं[1] जलकुम्भं घेत्तूण समागदह्मि सहि तुरिअम् ।
समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणम् ॥'

अत्र वक्री कामिनी । तस्या दुःशीलत्वरूपवैशिष्ट्यं विजानतां चौर्यरतगोपनं व्यक्तीभवति ।

'ओण्णिद्दं[2] दोब्बल्लं चिन्ता अलसत्तणं सणीससिअम् ।
मह मन्दभाअणीए केरं सहि तुह वि अहह परिहवइ ॥'

इति । प्रतिज्ञार्थ इत्यर्थः । **अतीति** । 'अतिपृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागतास्मि सखि त्वरितम् । श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणम् ॥' श्रमाद्यौ [स्वेद] सलिलनिःश्वासौ ताभ्यां निःसहा निर्बला । **ओण्णिद्दमिति** । 'औन्निद्र्यं

---

१. 'एकाकिन्या' नदीं गत्वा आगताया अद्यास्याः कुतोऽयमीदृक् श्रम इति वितर्कयन्तीं समानशीलां प्रतिवेशिनीं प्रति काचिदाह—अइपिहुलमिति । 'विउलं' इति पाठे 'विपुलं' इत्यर्थः । सखीत्वप्रतार्यताध्वननम् । अतिशयेन पृथुलं महान्तं जलपूर्णं कुम्भम् । तेन दुर्वहत्वम् । गृहीत्वा समागतास्मि । नतु मध्ये विश्रामः । त्वरितमित्यनेन स्वेदातिशययोग्यता ध्वन्यते । श्रमाद्यौ स्वेदसलिलनिःश्वासौ ताभ्यां निःसहा निर्बला । चलितुमक्षमेति यावत् । सलिलत्वोक्त्या स्वेदस्य बाहुल्यं व्यज्यते । अतः क्षणं विश्राम्यामि विश्रामं करोमि । यथा चैवंविधकुम्भवहनजन्योऽयं श्रमः नान्यथा शङ्किष्ठा इति रतगोपनं गम्यते । तच्च वल्लभायाः कामिन्या दुःशीलत्वादिवैशिष्ट्यबलादिति वक्तृवैशिष्ट्यस्य सहकारित्वे उदाहरणम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'ओण्णिद्दमिति । कृतकामुकोपभोगां दूतीं प्रतीयमुक्तिः । महकेरं मदीयमिति वा । 'तुहेति कर्मणि षष्ठी । परिभवतीत्यस्य हिंसार्थकत्वात्' इति केचित् । 'तुहेति द्वितीयान्तमेव । तथानुशासनात्' इति दीपिकाकारः । तदा च संस्कृतच्छायापि त्वामित्येव बोध्या । ''तुहवीत्यनन्तरं 'अहह' इति क्वचित्पाठः । स न युक्तः । 'वृत्तहानिदोषात्' इति केचित् । तन्न । गाथाभङ्गेऽपि छन्दोन्तराभङ्गात्'' इति चण्डीदासः । हे सखि, सनिःश्वसितमौन्निद्र्यादिकं कर्तृ मन्दभागिन्या मम कृते मदर्थं त्वामपि परिभवति पीडयतीत्यन्वयः । निःश्वसितं निःश्वासस्तत्सहितमुन्निद्रस्य गतनिद्रस्य भाव औन्निद्र्यम् । मन्दोऽल्पो भागो भागधेयं विद्यतेऽस्याः सा तथा । मां तावत्परिभवत्येव । मत्कार्यार्थं गमनागमनादिना कामुकस्य प्रसादनव्यापारेण त्वामपीत्यपिशब्दलभ्योऽर्थः । मदीयमित्यर्थे तु मदीयमौन्निद्र्यादिकं त्वामपि स्नेहवशात्परिभवती-

अत्र दूती प्रतिपाद्या तस्या अन्यदापि दृष्टदुष्टचेष्टया वैशिष्ट्येन तस्याः कामुकोपभोगो व्यज्यते । अत्रान्यदीयमुन्निद्रतादिकमन्यत्र बाधितमिति तत्सदृशमुन्निद्रतादिकं लक्ष्यत इति केचित् । तदबोधात् । सख्यास्तदीयोन्निद्रतान्वयस्यावाक्यार्थत्वात् ।

'तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥'

खेदो मात्सर्यम् । अत्र खेदं मयि भजति नाद्यापि कुरुष्विति काकोर्वैशिष्ट्यान्मयि न योग्यं कुरुषु पुनर्योग्यं मात्सर्यमिति व्यज्यते । नन्वत्रोक्तेन काकुव्यङ्ग्येन वाच्यस्य सिद्धिः शोभनत्वनिष्पत्तिः क्रियते । तथा चापराङ्गतया

दौर्बल्यं चिन्तालसत्वं सनिःश्वसितम् । मम मन्दभागिन्याः कृते सखि त्वामप्यहह परिभवति ॥' 'भागो रूपार्धके प्रोक्तो भागधेयैकदेशयोः' इति विश्वः । **सख्यास्तदीयेति** । सख्या नायिकासंबन्ध्यौन्निद्रसंबन्धस्य वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभावादित्यर्थः । अत्र हि नायिकागतौन्निद्र्यादेः सखीत्वेन तां प्रत्यपि दुःखदत्वं वाक्यार्थ इति भावः । **नन्विति** । यद्यपि गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेऽपि काकुवैशिष्ट्योदाहरणताया न क्षतिस्तथापि सुहृद्भावेन वस्तुस्थितिकथनायैतच्छङ्कोत्थापनं बोध्यम् । **शोभनत्वेति** ।

त्यर्थः । अतएव सखीति संबोधनम् । एतेन स्वीयस्यौन्निद्र्यादेरन्यपरिभावकत्वासंभवात्स्वीयसजातीयलक्षणेति निरस्तम् । एकेनोभयपरिभवाभावादप्यर्थसमुच्चयानुपपत्तेश्च । अत्र बोद्धव्यवैशिष्ट्येन कामुकोपभोगव्यक्तिः ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. "तथाभूतामिति वेणीसंवरणे 'आर्य, कदाचित्खिद्यते गुरुः' इति सहदेवोक्त्यनन्तरं 'गुरुः किं खेदमपि जानाति' इत्युपक्रम्य भीमसेनोक्तिरियम् । अत्र इत्थमित्यध्याहृत्य गुरुर्गौरवेण साक्षादनभियोज्यो युधिष्ठिरः इत्थममुना प्रकारेण खिन्ने ग्लाने मयि खिद्यतेऽनेनेति खेदो मात्सर्यं (तं) भजति । कुरुषु कौरवेष्वद्यापि एवं दुरवस्थायामपि न भजतीति सोपहासकाका वाक्यार्थः । किं कृत्वेत्याह—तथाभूतामिति । नृपैरेव सदः सभा तस्यां पाञ्चालदेशाधिपस्य राज्ञस्तनयां पुत्रीं जन्मप्रभृत्यपरिभूताम् । असत्परिग्रहेणैव तथाभूतां स्त्रीधर्मिणीं दुःशासनाकृष्टकेशपाशां विशिष्य भवत्संनिधावपि कथयितुमयोग्याम् । दृष्ट्वेति भजनक्रियया समानकर्तृकम्, उषितं स्थितमिति च भावे क्तप्रत्ययसिद्धं द्वितीयान्तं दृष्ट्वेत्यस्य कर्म । तथा च वल्कलस्य धरैरस्माभिर्वने व्याधैः सार्धम्; नतु वानप्रस्थनृपादिभिर्यदुषितम्, विराटस्य राज्ञ आवासे गृहेऽनुचितस्य सूदादिवेषस्यारम्भेण निभृतं गुप्तं यथा स्यात्तथा स्थितं च दृष्ट्वेत्यर्थः । दीपिकाकृतस्तु—'दृष्ट्वेत्येतदुषितमित्यनेन समानकर्तृकम् । संनिधानात् । तेन पञ्चानामपि तद्दर्शनं लभ्यते' इत्याहुः । अर्वाञ्चस्तु—'वल्कलधरैर्व्याधैः सहोषितं मां दृष्ट्वा, विराटस्यावासे स्थितं च मां दृष्ट्वा' इत्यर्थमाहुः । अत्र काकुवैशिष्ट्यान्मात्सर्यस्यात्यन्तानौचित्यं ध्वन्यते ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

व्यङ्ग्यं गुणीभूतम्, अतो न ध्वन्यङ्गं काकुरिति चेत्, उक्तव्यङ्ग्यस्य क्रोधप्रकर्षपर्यवसन्नतया वाच्यस्यैव तदङ्गत्वात् । तदेतदुक्तम्—'नच वाच्यसिद्ध्यङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं शङ्क्यम्' इति । तथापि काकाक्षिप्तव्यङ्ग्यरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदता कथमपनेयेति चेत्, न । अत्र नेति प्रश्नकाकापि वाक्यार्थप्रतीतिपर्यवसानात् । यां काकुं विना वाक्यार्थबोध एव नोपपद्यते तयैवाक्षिप्तस्य गुणीभावात् । यथा—'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्' इत्यादौ भीमसेनादौ तादृशे वक्तरि । तदेतदुक्तम्—'प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः' इति ।

अन्ये तु—'कुरुषु न भजतीति नञ्काकुः किमर्था । ततः प्रश्नरूपः किमर्थ एव हठाक्षिप्त इति तस्यैव गुणीभावो न्याय्यः । ननु क्रमेणापि काका व्यङ्ग्यो गुणीभूतो भवति । अतएव गुणीभूतविभागे काकाक्षिप्तमिति हठार्थगर्भाक्षिप्तपदप्रयोगः' इति तात्पर्यमाहुः ।

'तइआ मह गण्डत्थलणिमिअं दिट्ठिं ण णेसि अण्णत्तो ।
एह्निं सच्चेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिट्ठी ॥'

व्यङ्ग्यार्थोपस्कृतो हि वाच्यार्थः क्रोधप्रकर्षपर्यवसायीति शोभन इत्यर्थः । ध्वन्यङ्गं ध्वनित्वप्रयोजिका । स्फुटत्वाद्वृत्तावनुक्तं हेतुं स्वयं दर्शयति—**उक्तेति** । क्रोधप्रकर्षकतया रसान्तरङ्गत्वेन व्यङ्ग्यमेव प्रधानम्, वाच्यं तु तदङ्गमिति वैपरीत्यान्न गुणीभूतमित्यर्थः । वृत्तौ शङ्कातन्निरासौ सिद्धवदेकेनैव ग्रन्थेन कृताविति दर्शयितुमाह—**तदेतदिति** । अपराङ्गत्वाभिप्रायं वाच्यसिद्ध्यङ्गमिति पदमिति शङ्कोपन्यासे दर्शितमिति न विरोधः । प्रश्नमात्रेणेतिग्रन्थं विधान्तरेण गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वाशङ्कानिवारकत्वेन व्याख्यातुमाह—**तथापीति** । नञ्मात्रगतया प्रश्नव्यञ्जिकया काकापि वाक्यार्थोपपत्तौ खिन्न इत्यादिसमस्तगतकाका व्यङ्ग्यस्यानौचित्यस्य न काकाक्षिप्तत्वम् । यां विना वाक्यापर्यवसानं तादृशकाकुव्यङ्ग्यस्यैव तथात्वादिति समाधानग्रन्थार्थमाह—**अत्रेत्यादिना । किमर्थेति** । किमित्यस्यार्थः प्रश्न एवार्थो व्यङ्ग्यो यस्या इत्यर्थः । क्रमेण प्रश्नरूपव्यङ्ग्यद्वारा । एवं चैतन्मते वाच्यस्य सिद्धिः शाब्दबोधः, तदङ्गं काकुः, तद्व्यङ्ग्यमनौचित्यमित्यर्थः । तेन विना बाधाच्छाब्दबोधानुदयात् । काकाक्षिप्तरूपगुणीभूतभेदाशङ्काप्रश्नरूपव्यङ्ग्यस्य तथात्वेऽप्यनौचित्यरूपव्यङ्ग्यस्य प्राधान्यादाशङ्कानिरास इति ज्ञेयम् । **तइएति** । 'तदा मम गण्ड-

---

१. 'वाच्यार्थं' क. २. 'न नञ्काकुः' क. ३. 'काकुः किमर्थं' ख. ४. 'तइआ इति । नायिकाभयेन निकटवर्तिनीमन्यां साक्षादपहाय नायिकाकपोलगतं तत्प्रतिबिम्बं नायिकामुखावलोकनमिषेण पश्यन्तं नायकं प्रति प्रतिबिम्बापगमे दृष्टिविकारेण ज्ञातरहस्याया नायिकाया इयमुक्तिः । तदा यदा सा कामिनी मत्संनिधावासीत् । निमग्नामनिमेषतया तथाभूतामिव । 'णमिअं' इति पाठे नमितां निहितामित्यर्थः । सैवाहमिति तदवस्थैवेत्यर्थः । सा स्निग्धानिमेषा । तथा च सखीसांनिध्यातिरिक्तसकलसत्त्वे

वाक्यमनेकपदम्। तेनात्र तदेदानींपदात्मकवाक्यवैशिष्ट्यान्मत्सखीं कपोलप्रतिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यादृशी। चलितायां तु तस्यामन्यादृशीत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्वं तवेति व्यज्यते।

'उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः।
किं चैतस्मिन्सुरतसुहृदस्तन्वि ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः॥'

अत्र नर्मदोद्देशरूपस्य तद्विशेषणीभूतवातकुञ्जादिरूपस्य च वाच्यस्य यथोक्तविशेषणस्य वैशिष्ट्यात्सुरतार्थं प्रविशेति व्यज्यते।

'णोल्लेइ अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरम्मि सअलम्मि।
खणमेत्तं जइ संझाइ होइ ण व होइ वीसामो॥'

स्थलनिमग्नां दृष्टिं न नयस्यन्यतः। इदानीं सैवाहं तावेव कपोलौ न सा दृष्टिः॥' **उद्देश इति।** ऊर्ध्वदेश उच्चस्तीरभूप्रदेश इत्यर्थः। वातविशेषणं सुरतसुहृत्त्वम्। कुञ्जविशेषणं गुञ्जन्मधुकरत्वरूप उत्कर्षः। **णोल्लेइति।** 'नुदत्यनार्द्रमनाः श्वश्रूर्मां

तादृग्दृष्टिविरहस्तदेदानीं पदात्मकवाक्यगम्यः सखीसांनिध्याभावस्य स्वप्रयोजकत्वमवगमयतीति वाक्यवैशिष्ट्योदाहरणम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. "उद्देश इति। नायिकां प्रति रमणार्थिनः कामुकस्योक्तिरियम्, दूत्या वा। हे तन्वि, कंदर्पवेदनया तनुतायोगिनि, अयं नर्मदायाः नर्म ददातीति नर्मदा, नतु यथाकथंचिन्नदी तस्या उद्देश ऊर्ध्वो देशः स्खलनभयेन संचरतामनवलोकनीयस्तिष्ठतीत्यन्वयः। 'उद्दिश्यते दूरादेव जनैर्न पुनर्गम्यत इति निर्जनत्वं सूच्यते' इति दीपिका। कीदृशस्तत्राह—सरसेत्यादि। सरसानां स्निग्धानां कदलीनां श्रेण्या पङ्क्त्या या शोभा तयातिशाय्यतिशयितः। अत्र सरसत्वेन शुष्कपर्णध्वनिराहित्यम्, श्रेणीत्वेन च वेष्टनं गम्यते। तथा कुञ्जानामुत्कर्षेण गुञ्जन्मधुकरकरम्बितकुसुमसमृद्ध्यादिरूपेणाङ्कुरितोऽभूतप्रादुर्भूतो रमणीनां विभ्रमो विलासो यत्र सः। तथा चानुत्पन्नविलासानामपि नवनवोन्मेषशालिविलासोदयाद्भवत्याः कामुकवैमुख्ये दुरुत्तरं व्यसनं स्यादिति भावः। न केवलमेतावदेव वैमुख्ये बाधकम्, किं त्वन्यदपि बलवदस्तीत्याह—किं चेति। एतस्मिन्प्रदेशे ते शैत्यमान्द्यसौगन्ध्यवत्तया प्रसिद्धा वाता वान्ति। कीदृशाः। सुरतस्य सुहृदः श्रमघर्माद्यपनोदनेन निरतिशयानन्दमयस्वरूपसुरतोत्कर्षहेतवः। 'श्रमापनयनेन पुनः पुनः प्रवर्तनया सुहृदः' इत्यन्ये। येषां वातानामग्रे मनोभूः सरति चलति। मनोभूत्वेन सचेतसां दुष्परिहर इति ध्वन्यते। 'मर्मज्ञतेति केचित्। कलितो धृतोऽकाण्डेऽनवसरे। निमित्ताभाव इति यावत्। कोपो येन सः। सुरतवैमुख्ये तु दृढं कुपितः किमिव न करिष्यतीति व्यज्यते। अत्र वाच्यस्य देशादेरुक्तविशेषणवैशिष्ट्यात्कामुकाभिप्रायव्यक्तिः।" इत्युदाहरणचन्द्रिका. २ 'काचित्संकेतार्थिनं तटस्थतयेव संनिहितमुपपतिं प्रति संकेतकालसूचनाय प्रतिवेशिनीं प्रत्याह—णोल्लेइति। 'होइ' इत्यनन्तरं 'णवरं' इत्यधिकपाठे केवलमिति बोध्यम्।

अन्यसंनिधिः संनिहितोऽन्यः। तेनात्र प्रतिवेशिनीं प्रति प्रवर्तिते वाक्ये प्रच्छन्नपुरुषरूपस्यान्यस्य संनिधेर्वैशिष्ट्यात्संनिहितं प्रति संध्या संकेतसमय इति व्यज्यते।

'[1]सुव्वइ समागमिस्सदि तुज्झ पिओ अज्ज पहरमेत्तेण।
एमे अ किं ति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जम्॥'

अत्र प्रकरणस्य प्रस्तावस्याभिसारसंबन्धित्वरूपवैशिष्ट्यादुपपतिं प्रत्यभिसर्तुं न योग्यमिति व्यज्यते।

'[2]अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः।
नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः॥'

अत्र देशस्यातिविविक्ततादिरूपवैशिष्ट्याद्वक्तृवैशिष्ट्यादिसहितात्सख्या प्रच्छन्नकामुको युष्माभिः प्रहेय इति प्रियसखीः प्रति व्यज्यते।

गृहभरे सकले। क्षणमात्रं यदि संध्यायां भवति न वा भवति विश्रामः॥' 'अणण्णमणा' इति पाठे त्वनन्यमना इत्यर्थः। अनार्द्रं निष्ठुरम्। **सुव्वईति**। 'श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण। एवमेव किमिति तिष्ठसि तत्सखि सज्जय करणीयम्॥' एवमेव निर्व्यापारा। करणीयं रन्धनादि। सज्जय साधय॥ **प्रकरणस्येति** प्रस्तावपदार्थकथनम्। **अभिसारसंबन्धित्वेति**। अभिसरणप्रस्तावे हि प्रियागमनमभिसरणनिषेधसूचकमित्यर्थः। **अन्यत्रेति**। कुसुमानामवचायं हस्तेनादानम्। 'हस्तादाने चेरस्तेये' इति घञ्। अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययम्। सख्या

नुदति प्रेरयति। अनार्द्रमकरुणम्। तेन श्रमादिव्याजालम्बनेनापि नावकाश इति ध्वन्यते। गृहभारो गृहकार्यनिर्वाहः। सकल इत्यनेन सार्वकालिकी व्यग्रता सूच्यते। यदि क्षणमात्रं विश्रामो भवति तर्हि संध्यायाम्। अथवा न भवति इति योजना। अत्र कामुकसंनिधित्वरूपादन्यसंनिधिवैशिष्ट्यात्संकेतकालसूचनाभिव्यक्तिः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'सुव्वईति। उपपतिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्थितां नायिकां निवारयितुं सख्या इयमुक्तिः। समागमिष्यतीति श्रूयत इत्यन्वयः। श्रूयते नतु चिरकालं श्रुतम्। सम्यक्पूर्णकाम आगमिष्यति प्रिय इति सोल्लुण्ठोक्तिः। अद्य, नतु दिनान्तरे; प्रहरमात्रेण, नतु विलम्बात्। एवमेव तदीयभोजनाद्युपयोगिव्यापाररहित्येन। करणीयं रन्धनादिकं सज्जय साधयेत्यर्थः। अत्र विदितरहस्यया सख्या कृतस्य प्रियागमनप्रस्तावस्याभिसरणप्रकरणकृतत्वरूपाद्वैशिष्ट्यात्प्रस्तावपदवाच्यस्य प्रकरणस्याभिसारसंबन्धित्वरूपाद्वा वैशिष्ट्यान्निवारणं व्यज्यते।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'अन्यत्रेति। हे सख्यः, यूयमन्यत्र इतो दूरम्। कुसुमानामवचायं हस्तेनादानम्। तथा चान्यत्र हस्तग्राह्यकुसुमबाहुल्यमिति प्रलोभनम्। अस्मीत्यहमर्थकम्। अत्राहमवचायं करोमि। हेतुमाह—नाहमिति। हि यस्माद्दूरं भ्रमितुं संचरितुं न समर्था। प्रसीदत प्रसन्ना भवत। अयं वो युष्मभ्यमञ्जलिः प्रणामाञ्जली रचितः कृतः। सर्वाभ्य एकोऽञ्जलिरप्यसामर्थ्यादेव। अत्र देशस्य निर्जनत्वादिवैशिष्ट्यात्प्रच्छन्नकामुकप्रेषणमाश्वस्तां प्रति व्यज्यते।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

'[1]गुरुअणपरवस पिअ किं भणामि तुह मन्दभाइणीअ अहम् ।
अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सअं जेव्व सुणसि करणिज्जम् ॥'

अत्राद्यपदप्रतिपाद्यमधुसमयवैशिष्ट्याद्वक्तुरवस्थाविशेषसहितादिदानीं यदि व्रजसि तदाहं तावन्न जीवामि, तव तु न जानामि गतिमिति प्रियं प्रत्यनुरक्तया व्यज्यते ।

आदिग्रहणाच्चे[2]ष्टा[3]लीलादेः । तत्र चेष्टा यथा—

'[4]द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया
प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समासादितम् ।
आनीतं पुरतः शिरोंशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने
वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं संकोचिते दोर्लते ॥'

व्यज्यत इत्यन्वयः । **गुरुजनेति** । 'गुरुजनपरवश प्रिय किं भणामि तव मन्दभागिन्यहम् । अद्य प्रवासं व्रजसि व्रज स्वयमेव श्रोष्यसि करणीयम् ॥' गतिमवस्थाम् । **आदीति** । कालादेरित्यादिपदादित्यर्थः । चेष्टादेरिति वृत्तिगतादिपदग्राह्यमाह—**लीलादेरिति** । आदिना हावान्तरपरिग्रहः । द्वारस्योपान्ते निरन्तरे

---

१. 'गुरुअणेति । तुहेति द्वितीयान्तं पूर्ववत् । संबन्धसामान्यविवक्षया वा षष्ठी । गुरुजनो जनमात्रम्, न तु विदग्धः । स एव वसन्ते प्रवासप्रेषणात्परः शत्रुः । तस्य वश अधीनेति संबोध्यविशेषणम् । तेनानिवार्यत्वम् । प्रियेत्यनेन गमने दुःखौत्कण्ठ्यम् । किं भणामि वदामि । परायत्ते निरर्थकत्वात् । मन्दभागिनी अल्पभाग्या । यतस्तवेयं मतिः । किं मया क्रियते तत्राह—अद्येत्यादि । अद्य प्रकरणाद्वसन्ते । यत्र प्रवासिनोऽपि गृहमायान्ति । व्रजेति रोषोक्तिः । स्वयमेव करणीयं कर्तुमर्हं जानासि । तेन स्वधैर्यं बुद्ध्वैव प्रायो गच्छसीत्यभिप्रायः । अत्राद्यशब्दप्रतीतात्प्रतिदिनोपचीयमानत्वादिरूपाद्वसन्तकालवैशिष्ट्यादिदानीं त्वद्गमने न जीविष्यामीति व्यज्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'चेष्टादेः' ग. ३. 'चेष्टाया' क. ४. 'द्वारोपान्तेति । मित्रं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । मयि द्वारस्योपान्ते समीपे निरन्तरे निर्व्यवधानेऽत्यन्तसंनिहिते सति तया प्रकृतया नायिकया सौन्दर्यस्य साराणां श्रीः संपत्तिर्यत्र, सौन्दर्येण साराणां श्रेष्ठानामिव श्रीः शोभा वा यत्र तथाभूतया । ऊरुयुगं प्रोल्लास्य प्रसार्य परस्परेण समासक्तं संबद्धं समासादितं स्थापितम् । अथवा भावे क्तप्रत्ययः । तथा च समासङ्गं प्रापितमित्यर्थः । तथा शिरः संबन्ध्यंशुकं पुरतो मुखोपर्यानीतम् । चले चपले लोचनेऽधः क्षिप्ते संचारिते । वाचो वचनस्य तन्नानाविधं प्रसरणं सखीषु प्रवर्तनं निवारितम् । दोर्लते भुजलते संकोचिते । आकुञ्च्य मिथः संयोजिते इत्यर्थः । अत्र पञ्चभिर्वाक्यैरुल्लासनादिचेष्टावैशिष्ट्यात्क्रमेण स्पृष्टकालिङ्गन-गूढागमन-सूर्यास्तसमय-कोलाहलराहित्य-पारितोषिकालिङ्गनानि व्यज्यन्ते । तैश्चानुरक्तासीति रहस्यं द्योत्यते । तत्र स्पृष्टकालिङ्गनस्वरूपं 'संमुखागतायां प्रयोज्यायामन्यापदेशेन गच्छतो गात्रेण गात्रस्य स्पर्शनं स्पृष्टकम्' इति वात्स्यायनसूत्रे दर्शितम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्रोरुसमासङ्गादिचेष्टावैशिष्ट्यात्प्रच्छन्नकामुकविषय आकूतविशेषो ध्वन्यते। तत्र प्रथमार्धेन स्पृष्टकमालिङ्गनम्, शिरोंशुकं पुरत आनीतमित्यनेन गूढमागच्छेरिति, अधःक्षिप्ते चले लोचने वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणमित्येताभ्यां सूर्यास्तसमये कोलाहलरहिते काले समागन्तव्यमिति, संकोचिते दोर्लते इत्यनेन पारितोषिकमालिङ्गनं करोमीति व्यज्यते। यद्यप्येकत्रैवोदाहरणे भेदान्तराण्यपि सन्तीति तदेवोदाहरणान्तरं संभवति, तथापि निःसंदेहव्युत्पत्तये प्राप्तावसरतया पुनः पुनरुदाह्रियते। वक्तृबोद्धव्यादीनां प्रत्येकमेव न व्यञ्जकत्वम्, किंतु मिलितानामपीति द्रष्टव्यम्। तत्र द्वयोर्व्यञ्जकत्वं यथा—

'अत्ता एत्थ णीमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि।
मा पहिअ रत्तिअन्धिअ सज्जाए मह णिमज्जहिसि॥'

नन्वर्थमात्रव्यञ्जकत्वे शब्दार्थयुगकाव्यस्य व्यञ्जकत्वं न सिद्धमित्यत आह—

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः।
अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता॥ ३॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपेऽर्थव्यञ्जकतानिर्णयस्तृतीय उल्लासः।

निर्व्यवधाने। प्रोल्लास्य प्रसार्य। **स्पृष्टकमिति**। दूरस्थस्यैव प्रियस्य स्वाङ्गैः स्वाङ्गान्येव मेलयित्वालिङ्गनं स्पृष्टकमित्याहुः। **भेदान्तराण्यपीति**। अन्यत्र यूयमित्यत्र देशवैशिष्ट्यवद्वक्तृवैशिष्ट्यमपि दर्शितम्। अद्येति कालवैशिष्ट्योदाहरणेऽपि वक्तुरवस्थाविशेषरूपवैशिष्ट्यमित्येवमित्यर्थः। **अत्तेति**। 'श्वश्रूरत्र निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय। मा पथिक रात्र्यन्ध शय्यायां मम निमङ्क्ष्यसि॥' आवयोरिति वा। निमज्जति निःस्पन्दा शेते। अहमित्यत्र शयनक्रियानुपादानान्निद्राविरहध्वननम्। **शब्देति**। प्रत्यक्षीकृतकामिमिथुनादौ त इत्यादौ चास्वादविरहादन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्यापि हेतुत्वम्, परिवृत्तिसहत्वतदभावाभ्यां तु शब्दाप्राधान्यमर्थप्राधान्यं विपरीतं चेत्येतावान्विशेष इति भावः॥ इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यश्रीरामचन्द्रभट्टसूरिवरात्मजतत्सद्वैद्यनाथभट्टविरचितायां काव्यप्रदीपटीकायां प्रभाख्यायामर्थव्यञ्जकतानिर्णयो नाम तृतीय उल्लासः॥

---

१. "अत्तेति। स्वयंदूत्या इयमुक्तिः। 'अज्जा' इति पाठे आर्या साध्वी न विदग्धा। निमज्जति वार्धक्यान्निःस्पन्दं शेते नतु जाग्रद्रूपा। तेन शङ्काराहित्यम्। अत्र ततो भिन्नस्थलेऽहमहमेव नान्यसहिता। अत्र स्वापबोधकपदानुक्त्या निद्राराहित्यं स्वस्य व्यज्यते। दिवसकमिति निन्दायां कप्रत्ययः। तस्य समागमप्रतिकूलत्वात्। द्वितीया चात्यन्तसंयोगे। दिवसकं व्याप्येत्यर्थः। 'दिअहए' इति पाठे दिवसके प्रलोकय सम्यगवलोकय। पथिकरात्र्यन्धेति च रहस्यगोपनाय। पथिकत्वेन श्रमाद्विसरणयोग्यताया रात्र्यन्धत्वेन च स्वशय्यापतनप्रसक्तेर्द्योतनात्। अन्यथाप्रसक्तनिषेधे रहस्यभङ्गापत्तेः।

चतुर्थ उल्लासः ।

यद्यपि काव्यलक्षणं विभागं च विधाय लक्षणपदार्थेषु विवेचनीयेषु विशेष्यपदस्यार्थः शब्दार्थौ विचारितौ, इदानीं विशेषणपदार्थानां दोषगुणालंकाराणां निरूपणमुचितम्, नतु काव्यभेदस्य ध्वन्यादेर्भेदानाम्, तथापि ध्वन्यादेर्भेदेषु ज्ञातेषु दोषादीनां हेयोपादेयतयोरवगमो भवति । तयोर्विशेषनिष्ठत्वात् । यथा श्रुतिकटुत्वं दोषो ध्वनिविशेषे शृङ्गारादिध्वनौ हेयः, रौद्रादिरसध्वनौ चित्रभेदे वा अहेय एव । माधुर्यादिर्गुणः शृङ्गारादिध्वनावुपादेयः, रौद्रादिध्वनौ त्वनुपादेय एव । अलंकारोऽपि[2] यमकादी रसादिध्वनावनुपादेयः, चित्रभेदे तूपादेय एव । तथाच दोषादिनिरूपणोपयोगिषु काव्यविशेषप्रभेदेषु निरूप्यमाणेषु प्रसङ्गादनुपयोगिनोऽपि निरूपणीया इत्युल्लासत्रयेण काव्यभेदत्रयभेदो निरूपणीयः । तत्र प्रथमे ध्वनिभेदः । तत्र तावद्ध्व[3]निर्द्विधा—अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च । तत्र यद्यप्यभिधायाः प्राथम्यात्तन्मूलको विवक्षितान्यपरवाच्य एव प्रथमं निरूपयितुमुचितः, तथापि लक्षणामूलव्यञ्जनायाः प्राङ्निरूपणात् 'पशूननक्ति' इत्यत्रेव प्रावृत्तिकं क्रममुपादाय, सूचीकटाहन्यायेन वा प्रथममाद्यमुद्दिश्य विभजते—

भेदेषु ज्ञातेष्विति । रसध्वनित्वादिना ज्ञातेष्वित्यर्थः । तयोर्हेयोपादेयतयोः । **विशेषेति** । ध्वनिविशेषनिष्ठत्वादित्यर्थः । तदेव दर्शयति—**यथेति** । यस्य हि योऽपकर्षप्रयोजकः स दोषस्तत्र हेयः । अन्यत्र तु स न दोषः । अतएव न हेयः । **यमकादिरिति** । चित्तविक्षेपकत्वादिति भावः । चित्रभेदे शब्दचित्राख्ये । **काव्यविशेषप्रभेदेष्विति** । काव्यविशेषाणां ध्वन्यादीनां प्रभेदेषु रसध्वन्यादिरूपेषु । नन्वेवमपि यन्निरूपणं विना दोषादिनिरूपणं न संभवति त एव भेदा निरूपणीया न त्वन्येऽपि तत्राह—**प्रसङ्गादिति** । तत्र उल्लासत्रयमध्ये । **प्रागिति** । अभिधामूलव्यञ्जनातः पूर्वमित्यर्थः । **पशूनिति** । प्रजापतिदैवत्ययागसाधनानां सप्तदशपशूनामुपाकरणादयः षोडशसंस्काराः सह कर्तव्याः । 'प्राजापत्यैश्चरन्ति' इत्येकपदेनोपादानात् । अतः सर्वेषामुपाकरणं कृत्वा ततोऽञ्जनमिति पदार्थानुसमयाख्यक्रमेण किमञ्जनमुपाकरणवद्यतः कुतश्चित्पशोरारभ्य कार्यमुत येन क्रमेणोपाकरणं प्रवृत्तं तेनैव क्रमेणेति संशये नियामकाभावादस्त्वनियमः । अञ्जनादिकरणे तु पूर्वप्रवृत्तोपाकरणक्रमस्यैवोपस्थितस्य नियामकत्वसंभवात्तुल्यव्यवधानसंभवे न्यूनाधिकतत्कल्प-

---

महेलावयोरित्यर्थे निपातः । स्वमात्रोपादाने रहस्यप्रकाशापत्तेः । तरुणतया स्वशय्यापतनस्यात्यन्तानुचितत्वाद्वा स्वमात्रोट्टङ्कनम् । निमङ्क्ष्यसि शयिष्ठाः । 'णिसज्जइ' 'णिसज्जहिसि' इति पाठे निषीदसि निषेत्स्यसीति संस्कृतम् । अत्र गृहे विद्यमानायाः श्वश्र्वा अतिवृद्धतया बधिरनिश्चेष्टत्वादियोगादन्यस्य चासत्त्वान्निःशङ्कं व्यवहरेति वक्तृप्रतिपाद्यवैशिष्ट्यात्प्रतीयत इति दिक् ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'पदस्यार्थशब्दार्थौ' क, 'पदार्थः शब्दार्थौ' ग. २. 'अपि' क-पुस्तके नास्ति. ३. 'ध्वनिर्यथा' क, 'ध्वनिर्द्विविधः' ग.

अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥ १ ॥

वाच्यः[1] वाच्यजात्यादिधर्माणां धर्मी अविवक्षितो वाच्येन रूपेणान्वयबोधविषयतया अनपेक्षितो यत्र सः । तत्र यद्यप्यविवक्षितवाच्यमात्रस्य नायं विभागः, किंतु तद्विशेषस्य ध्वनेः । नतु शब्दात्तथावगमः । तथापि यत्तदोरेकार्थपरामर्शकतया तत्र ध्वनाविति तच्छब्दार्थस्य ध्वन्यभेदे यच्छब्दार्थोऽपि ध्वनिरेव लभ्यते । अयं च ध्वनिभेदो लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सति संभवति । अविवक्षितत्वं च वाच्यस्यान्वयानुपपत्तेः । सा च वाच्यस्यानुपयुक्तत्वेन, उपयोगिनि रूपान्तरे तात्पर्याद्वा, स्वत एवान्वयायोग्यत्वाद्वा । अनुपयुक्तत्वमपि पुनरुक्तत्वात्, विशेषानाधायकत्वमात्राद्वा । तत्रोभयत्रापि वाच्यमर्थान्तरे उपयोगिनि लक्ष्यतावच्छेदके संक्रमितमाश्रयत्वेन परिणमितम्[2] । वाच्योऽप्यर्थो रूपान्तरेण लक्ष्यत इत्यर्थः । द्वितीये तु वाच्यमत्यन्ततिरस्कृतं न केनापि रूपेणान्वयप्रविष्टम् । तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यं पुनरुक्तेर्यथा[3]—

नायोगाच्च प्रवृत्तिक्रमेणैवानुष्ठानमिति मीमांसकसिद्धान्तोऽत्र दृष्टान्तीकृतः । प्रकृतेऽपि लक्षणामूलव्यञ्जनाया लक्षणामूलध्वन्युपयुक्तायाः पूर्वं प्रवृत्तिस्तदुपजीविलक्षणामूलध्वनेः प्रथमं निरूपणमित्येतावता साम्यात् । लक्षणामूलव्यञ्जनतदुत्थध्वन्योरङ्गाङ्गित्वेन परस्परसंनिकर्षस्य न्यायसिद्धत्वात् । लक्षणामूलध्वनेः पश्चान्निरूपणे तदङ्गलक्षणामूलव्यञ्जननिरूपणस्याभिधामूलव्यञ्जनतदुत्थाभिधामूलध्वनिभ्यां द्वाभ्यां व्यवधानमिति विप्रकर्षापत्तेरिति भावः । दृष्टान्ते विध्यवगतसाहित्यानुरोधात्क्रमनियमः, इह तु तदभावात्स न युक्त इत्यत आह—**सूचीति** । अभिधामूलस्य बहुभेदत्वादिति भावः ।

नतु जात्यादेरेव वाच्यत्वादविवक्षितवाच्यत्वस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्योभयसाधारण्येऽपि वाच्यस्य रूपान्तरेण लक्ष्यत्वरूपस्यार्थान्तरसंक्रमितत्वस्यासंभव इत्यतो व्याचष्टे—**वाच्य इत्यादिना** । वाच्येन रूपेणेत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यसंग्रहार्थम् । अनपेक्षितस्तात्पर्याविषयः । कुन्तानामपि वाच्येन प्राधान्यरूपेणानपेक्षणात्संग्रहः । **लक्षणामूलेति** । लक्षणाया मूलं प्रयोजनतया हेतुभूतम् । तेन निरूढलाक्षणिकोत्थध्वनिव्यावृत्तिः । गूढत्वप्राधान्ये च वाच्यातिशयत्वोपलक्षके । तेनाष्टविधगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यावृत्तिः । उभयत्रापि अनुपयुक्तभेदद्वयेऽपि । **आश्रयत्वेनेति** । इदमुपलक्षणम् । कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादावर्थान्तरे पुरुषादिधर्मिण्याधेयत्वेनापि परिणामस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् । मुख्यपरिणामस्यासंभवादाह—**वाच्योऽपीति** । रूपान्तरेण गम्यमानत्वमेव परिणाम इत्यर्थः । कुन्तानामपि विशेषणत्वेन रूपान्तरेण लक्षणायथाश्रुतेऽपि न दोष इत्याहुः । 'तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते । रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥' यदा ते

---

१. 'वाच्यावाच्य'क. २. 'परिणामितम्' क. ३. 'पुनरुक्तं यथा' क.

'ताला जाअन्ति गुणा जाला ते सहिअएहि घेप्पन्ति।
रइकिरणाणुग्गहिआइँ होन्ति कमलाइँ कमलाइँ ॥'

अत्र द्वितीयकमलशब्दः सौरभादिगुणयुक्तत्वरूपे लक्ष्ये संक्रमितवाच्यः।

विशेषानाधायकत्वमात्राद्यथा—

'[1]त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥'

अत्र वच्मीत्यनुपयुक्तार्थम्। अनुपादानेऽपि वचनक्रियाप्रतीतेः। अत उपदेशत्वं लक्ष्यम्। तत्र वाच्यार्थः संक्रमितः। एवं त्वामस्मीतिपदे अप्यनुपयुक्तार्थे। संबोध्यतयैव युष्मदर्थस्य वचनकर्मतावगतेः। वच्मीत्युत्तमपुरुषेणैवास्मदर्थस्य तत्कर्तृकत्वप्रत्ययात्। अतस्ताभ्यां लक्ष्ययोरुपदेश्याप्तत्वयोस्तद्वाच्यौ संक्रमितौ। तथा आत्मीयाया एव मतेः सर्वैरास्थानादनुपयुक्तत्वेनात्मीयशब्देन प्रमाणपरिगृहीतत्वे लक्ष्यमाणे तद्वाच्यं संक्रमितम्। 'अस्मद्युत्तमः' इत्यत्रार्थग्रहणादस्मियोगे वच्मीत्युत्तमपुरुषः।

अत्यन्ततिरस्कृतं यथा—

'[2]उपकृतं बहु नाम किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्।
विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम् ॥'

प्रसिद्धा गुणाः सहृदयैर्गृह्यन्ते तदोत्कर्षहेतवो जायन्त इत्यन्वयः। दृष्टान्तमाह—**रवीत्यादि**। अनुगृहीतानि स्पृष्टानि कमलानि कमलानि सुरभीण्याह्लादकानि वा भवन्ति। अत्रातथाभूतेषु कमलत्वजात्यभावो व्यङ्ग्यः कमलपदलक्षणालभ्यः। अत्र रविकिरणाननुग्रहेण न केवलं सौरभादिगुणहानिः, अपि तु कमलत्वसाम्यान्तर्गतिरपि नेति लक्षणामूलध्वनिः।

त्वामस्मीति। अत्रोपदेशलक्षणामूलं हितसाधनत्वं व्यङ्ग्यम्। त्वामित्युद्देश्यत्व-

---

१ "त्वामस्मीति। अस्मीत्यहमर्थे। एवं च यत इत्यध्याहृत्य'यतोऽत्र विदुषामसाधारणज्ञानवतां समवाय एकवाक्यतापन्नः समुदायस्तिष्ठति तत्तस्मादात्मीयामप्रतार्यां मतिमास्थायावलम्ब्यात्र स्थितिं विधेहीति वाक्यार्थस्य त्वामुपदेशार्हमहमाप्तो वच्म्युपदिशामीत्युपदेशक्रियाकर्मत्वेनान्वयः। 'आदाय' इति पाठे गृहीत्वा। अवलम्ब्येति यावत्। विद्वत्समवायात्मीयशब्दानामाशुपरपराभवपरानभिभवनीयत्वाबाध्यत्वानि दर्शितलक्षणामूलानि व्यङ्ग्यानि। एवं त्वामहमित्यनयोरवश्योपदेश्यहिताहितत्वालङ्घनीयाज्ञत्वे। वच्मीत्यस्य चादरणीयत्वमिति। केचित्तु—'स्थितिशब्देनापि सावधाना स्थितिर्लक्ष्या। विपक्षच्छिद्रापेक्षित्वं व्यङ्ग्यम्' इत्याहुः। पूर्वत्र पुनरुक्तत्वादिहेतुविशेषानाधायकत्वादर्थान्तरसंक्रमितत्वमिति द्वयमप्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेरुदाहरणम्।" इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. "उपकृतमिति। त्वया यद्बहूपकृतं तत्र तद्विषये किमुच्यते किं वाच्यम्। बहुत्वाद्वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः। भवता परं केवलं सुजनता प्रथिता प्रकटिता। तथा च सौजन्यप्रयुक्त एवैतावानुपकारः, न तु प्रत्युपकारलाभाद्युपाधिप्रयुक्त इति भावः। हे सखे, ततः यस्मात्सुजनता प्रथिता

अत्रापकारिण्यन्वयायोग्यैरुपकृतादिपदैः स्वार्थविपरीतं लक्ष्यते। नच तत्र वाच्यस्य कथंचित्प्रवेशः। त्वयैवमपकारेऽपि क्रियमाणे मया प्रियमेवोच्यत इति स्वसाधुत्वं व्यङ्ग्यम्। तवोपकारापकारविवेको नास्तीति वा। अयं च प्रभेदो न केवलं विरोधिलक्षणया, किं त्वन्यत्रापि। यथा—

'आधूतसस्वेदकरोत्पलायाः स्मितावगूढप्रतिकूलवाचः।
प्रियो विहायाधरमायताक्ष्याः पपौ चिराय प्रतिषेधमेव॥'

अत्र पपावित्यनेन सोत्कण्ठं निरीक्षणं लक्ष्यम्। उत्कण्ठातिशयो व्यङ्ग्यः।

द्वितीयं ध्वनिभेदं कारिकार्धाभ्यामुद्दिश्य विभजते—

विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः।

ध्वनिरिति प्रकरणाल्लभ्यते। अन्यपरं व्यङ्गयोपसर्जनीभूतम्। अयं भेदोऽभिधामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सति द्रष्टव्यः। एष तु—

कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः॥ २॥

सूचीकटाहन्यायमाश्रित्यालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य पूर्वमुद्देशः। तस्यैकत्वात्। द्वि-

---

लक्षणामूलं चावश्यवाच्यहिताहितत्वम्। तथास्मीत्युपदेष्टृलक्षणामूलं चानुल्लङ्घनीयात्वं व्यङ्ग्यम्। एवमात्मीयामित्यत्राविगीतपक्षाश्रयणमित्यूह्यम्। उपकृतमित्यादावपकाराद्यतिशयोऽपि व्यङ्ग्यो बोध्यः। **आधूतेति**। स्मितेनावगूढाच्छादिता प्रतिकूला मामेति निषेधबोधिका वाग्यस्या इत्यर्थः। प्रतिषेधं तद्बोधकवाक्चेष्टादिकम्।

अन्यपरमित्यस्यान्यतात्पर्यकमित्यर्थे व्यङ्ग्ये तात्पर्याविषयत्वानभ्युपगमादसंभव इत्यतो व्याचष्टे—**व्यङ्ग्येति**। लक्ष्यालक्ष्यक्रमत्वादिविभागो विवक्षितान्यपरवाच्यस्यैवेति दर्शयितुमाह—**एष त्विति**। न लक्ष्यो वाच्यप्रतीत्यपेक्षया क्रमो यस्य तादृशं व्यङ्ग्यं यत्रेत्यर्थः। एकत्वात् अलक्ष्यक्रमत्वेनैकभेदत्वात्। **पञ्चदशेति**। शब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वेन त्रिविधस्य लक्ष्यक्रमस्य शब्दशक्तिमूलस्यालंकारवस्तुरूपव्यङ्ग्यद्वैविध्याद्वैविध्यम्। अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदाः। उभयशक्तिमूलस्यैकः। इत्येवं पञ्चदश भेदा बोध्याः॥ ननु विभावानुभावव्यभिचारिसमूहालम्बनस्यैव रसत्वाद्विभावादिरसप्रतीत्योः क्रमस्यैवाभावादक्रम इत्येव वाच्यम्, न त्वलक्ष्यक्रम इति

तस्मात् ईदृशमेव सदा विदधत्कुर्वन् शरदां वर्षाणां शतं व्याप्य सुखितं सुखयुक्तं यथा स्यात्तथा आस्स्व तिष्ठेति मुख्योऽर्थः। स च प्रकरणादिना बुद्धापकारभावं प्रति बोधितो विपरीतं लक्षयति। तद्यथा—उपकृतमपकृतम्। सुजनता दुर्जनता। सखे शत्रो। सुखितं दुःखितमित्यपकाराद्यतिशयो व्यङ्ग्यः। एवंविधापकारेऽपि प्रियवादित्वात्स्वस्य साधुत्वं वा। तवोपकारापकारविवेको नास्तीति वा। तदीयं कौटिल्यं व्यङ्ग्यमिति केचित्। एतदत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेरुदाहरणम्।" इत्युदाहरणचन्द्रिका।

तीयस्य तु पञ्चदशभेदत्वात् । विभावादय एव न रसः, किंतु रसस्तैर्निष्पद्यत[1] इत्यस्ति विभावादिरसप्रतीत्योः क्रमः । स तु न लक्ष्यत इति क्रमस्यालक्ष्यत्वलक्ष्यत्वकृतं[2] भेदद्वयमित्यर्थः ।

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।
भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः ॥ ३ ॥

अक्रमोऽलक्ष्यक्रमः । तच्छब्देन रसभावयोः परामर्शः । आदिग्रहणाद्भावोदयभावसंधिभावशबलत्वानि । नन्वाभासवद्रसस्य शान्त्यादयः किं नोक्ताः । निरन्तरावयवस्यापरिच्छिन्नस्य निरतिशयस्य वेद्यान्तरसंपर्कशून्यस्य तदभावात् । आभासत्वं तु तिर्यगाद्यधिकरणतया अविरुद्धम् । भिन्न इति । यत्र प्रधानं रसादिस्तत्र ध्वनिः, यत्र त्वप्रधानं तत्रालंकार इति भावः ।

रसस्वरूपमाह—

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥ ४ ॥

तत्राह—**विभावादय एवेति** । 'व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः' इति वक्ष्यमाणसूत्रात्काव्यजन्यविभावादिप्रतीतिमात्रेण श्रोत्रियादेरपि रसबोद्धृत्वप्रसङ्गाच्चेति भावः । निष्पत्तिरग्रे व्याख्यास्यते । नच व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोरपि प्रदीपघटयोरिव युगपज्ज्ञानमविरुद्धमिति वाच्यम् । दीपस्य स्वरूपत एव व्यञ्जकत्वम्, विभावादेस्तु ज्ञातस्येति वैषम्येऽस्य युगपज्ज्ञानायोगात् । क्रमाग्रहणं च रसोद्बोधसामग्र्या विषयान्तरभानप्रतिबन्धकत्वस्यानुभवबलेन क्लृप्तत्वात् । अतएवोक्तम्—'विगलितवेद्यान्तरमानन्दम्' इति । **नन्विति** । यथा रसस्याभासरूपो विकार उक्तस्तथा शान्त्यादयोऽपि विकाराः किमिति नोक्ता इत्यर्थः । समाधत्ते—**निरन्तरेति** । निरन्तरा अविच्छिद्यमाना अवयवा विभावादिरूपा यस्येत्यर्थः । रसस्य विभावाद्यनुसंधानजीवितत्वेन तद्विच्छेदरूपायाः शान्तेरसंभव इत्यर्थः । नहि विभावाद्यननुसंधाने शाम्यदवस्थः स्थायी केनाप्यव्यक्तश्चमत्कृतिहेतुः । अथाल्पतारूपः परिच्छेद एव रसशान्तिर्वाच्या सापि नेत्याह—**अपरिच्छिन्नस्येति** । एवमभिव्यक्तस्य रसस्यैकरूपत्वादपकृष्टत्वरूपापि शान्तिर्न संभवतीत्याह—**निरतिशयस्येति** । संधिशबलतयोर्निरासायाह—**वेद्यान्तरेति** । वस्तुतस्तु रसस्य स्थायिभावमूलकत्वान्न शान्त्यादिसंभवः, संभवे वा न चमत्कार इति बोध्यम् । **आभासत्वं त्विति** । तिर्यगादिगतत्वं हि नोक्तरसस्वभावविरुद्धम् येन रसे न संभवेदित्यर्थः । **यत्रेति** । 'शून्यं वासगृहं' इत्यादावुदाहरिष्यमाण इत्यर्थः । यत्र तु गुणीभूतव्यङ्ग्ये 'अयं स रसनोत्कर्षी' इत्यादौ शृङ्गारादिरसादेः करुणरसाद्यङ्गत्वं तत्र रसवदादयोऽलंकारा इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । **प्रमदेति** । एतच्च नायकोपलक्षणम् । तयोश्च परस्परा-

---

१. 'निष्पाद्यः' ग. २. 'लक्ष्यत्व' क-पुस्तके नास्ति.

विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः[1] ॥ ५ ॥

अथेति समुच्चये। कारणानि प्रमदेन्दूदयादीनि कारकोद्दीपकरूपाणि। कार्याणि—

'स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः।
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥'

वाङ्मनोबुद्धिशरीरारम्भरूपाणि च कटाक्षभुजक्षेपादीनि। सहकारीणि तेषु जनयितव्येषूत्कण्ठादीनि। विभावा आलम्बनोद्दीपनरूपाः। चेत् यदेत्यर्थः। तत् तदेत्यर्थः। यद्यप्युद्दीपकस्य स्थायिनि न कारणत्वम्, किं तूत्पन्ने तस्मिन्नीषदुत्कर्षाधायकत्वरूपमुद्दीपकत्वम्। तथाप्यनुद्दीपितोऽप्यजातप्राय एवेत्युद्दीपकेऽपि कारकत्वोपचारात्तत्रापि विभावव्यवहारः। विभावादिसंज्ञा च विभावनादिव्यापारयोगात्। तद्यथा—वासनारूपतया स्थितान्रत्यादीन्स्थायिनो विभावयन्ति रसास्वादाङ्कुरयोग्यतां नयन्तीति विभावाः। अनुभावयन्ति च

नुरागाख्यरतिं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वावधारणात्कारकत्वम्। इन्दूदयादेश्चोत्पन्नस्य रसादेरुत्कर्षकत्वादुद्दीपकत्वम्। लोके रत्यादेः स्थायिनो यानि कारणानीत्याद्यन्वयः। **स्वेद इत्यादि**। स्तम्भो निश्चेष्टता। स्वरभङ्गो गद्गदत्वादिस्वरान्यथात्वम्। वैवर्ण्यं वर्णान्यथात्वम्। प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः। सात्त्विकाः सत्त्वोद्रेकजनिताः। संकल्पविकल्पादिवृत्तिकं मनः। निश्चयरूपा बुद्धिः। आरम्भः क्रिया। आदिना लीलाविलासादिहावपरिग्रहः। **तेष्विति**। रत्यादिस्थायिनां तेषु सात्त्विकभावादिषु कार्येष्वित्यर्थः। आलम्बनमनुरागस्य विषयतया कारकहेतुः। तानि नाट्यकाव्ययोश्चेद्वर्ण्यन्त इति शेषः। तदा विभावादयः क्रमेण कथ्यन्ते। तत्काव्यव्यपदेश्यानि भवन्तीति कारिकार्थः। तत्र रसादौ स्थायिसंज्ञानिमित्तं दर्शयन्नेव विभावादिशब्दानां योगं दर्शयति—**वासनेति**। अन्तःकरणवृत्तिरूपस्य रत्यादेराशुविनाशित्वेऽपि संस्कारात्मना चिरकालस्थायित्वाद्यावद्रसप्रतीतिकालमनुसंधानाच्च स्थायित्वम्। तदुक्तम्—'विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः। आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः ॥ स्रक्सूत्रभावादन्येषां भावानामनुगामकः। न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परम् ॥' इति। तान्विभावयन्ति। अभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः। तत्किं विभावमात्रेणैव रसाभिव्यक्तिर्नेत्याह—**रसास्वादेति**। रसास्वादाङ्कुर ईषद्रसाभिव्यक्तिः। तद्योगतां प्रापयन्तीत्यर्थः। नायिकादयो हि साधारण्येन काव्यादवगताः सहृदयहृदये वासनात्मकतया स्थितं रत्यादिभावमीषदभिव्यञ्जयन्ति। ईषदभिव्यक्तिरेव च रसादिव्यक्तेरङ्कुर इवोच्यते। एवमनुभावयन्ति रत्यादीन्प्रकटीकुर्वन्तीत्यर्थः। कार्याणि हि रोमाञ्चा-

---

१. 'गुणाः' क, 'स्मृताः' ग.

तानित्यनुभावाः । पोषकतया विशेषेणाभितः काव्ये स्थायिनं चारयन्ति, विशेषेणाभिमुख्येन चरन्तीति वा व्यभिचारिणः । व्यक्तः स इति । व्यक्तिश्चर्वणेति पर्यायः । सा च विशेषणम् । तथाच व्यक्तिविशिष्ट एव स्थायी रसः । एवंच रसस्याकार्यत्ववचनं विभावादिभिः काव्योपस्थितैः स्थायिनो जननात् विभावादिकार्यताया एव प्रकृतत्वात् विशिष्टत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वाद्वा । तस्मात्स्थायी न रसः किंतु विभावादिमेलकम्, ब्रह्मैव वा । 'अन्यथा न कार्य इत्यादि ग्रन्थविरोधात्' इत्यादि प्रलपितमनादेयम् । स तैरिति । यस्य यानि कारणादीनि स तैस्तज्जातीयैरित्यर्थः । स्थायी विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैरतिरस्कृतप्रवाहो भावः । यदुक्तम्—

दीनि स्वकारणमाधिक्येन व्यञ्जयन्तीत्यर्थः । **पोषकतयेति** । पोषणं च मुहुर्मुहुरभिव्यञ्जनम् । कटाक्षादिकार्यसमर्थत्वं वा । अभितः सर्वाङ्गव्यापितया चारणं मुहुर्मुहुरभिव्यञ्जनम् । अभीत्यस्यार्थान्तरमाह—**आभिमुख्येनेति** । कार्यजनने आनुकूल्येनेत्यर्थः । तदुक्तम्—'विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ॥' इति । स्थायिनि समुद्रप्राये उन्मग्ना उद्गता निर्मग्ना निलीनाः । अत एवानियतत्वादपि व्यभिचारिण इति ज्ञेयम् । अत एवोक्तम्—'ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिनं रसमुत्तमम् । उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥' इति । एवं च विभावैरीषदभिव्यक्तिः, अनुभावैः स्फुटा, व्यभिचारिभिः स्फुटतरेति समुदायजन्याभिव्यक्तिरेव रसत्वापादिकेति । **विशेषणमिति** । न तूपलक्षणमिति भावः । अकार्यत्ववचनं स च न कार्य इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । काव्योपस्थितैः सीतारामादिभिः । **स्थायिन इति** । रसीभवनयोग्यस्य सामाजिकगतरत्यादेरित्यर्थः । एवमपि यत्किंचित्कामिनीजन्यत्वमस्त्येवेत्यत आह—**विभावादीति** । 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति पञ्चम्या विभावादीनां हेतुत्वावगमात्तज्जन्यतायाः प्रसक्ताया निषेधकं तद्वाक्यमित्यर्थः । यत्राराध्यत्वादिज्ञानरूपप्रतिबन्धकविरहात्काव्योपात्तैरेव विभावादिभिः स्थायिनो जननं तत्र कथमकार्यत्ववचनसंगतिरत आह—**विशिष्टत्वस्येति** । अभिव्यक्तिविशिष्टत्वस्येत्यर्थः । मेलकं समुदायः । तत्र कस्याप्यहेतुत्वान्न कार्यत्वं युक्तमिति भावः । समुदायस्यानतिरेकादाह—**ब्रह्मैवेति** । तद्रूपतां विनातिशयितानन्दात्मकत्वायोगादिति भावः । **अनादेयमिति** । अकार्यस्योक्तरीत्योपपत्तेः । रसास्वादकाले नियमतोऽस्थायित्वान्निर्विषयत्वाद्वाह्यत्वाच्च विभावानुभावयोस्तथात्वायोगाच्चिन्तादेर्व्यभिचारिणश्च शृङ्गारादावनियतत्वाद्यावद्रसास्वादमननुवृत्तेर्ब्रह्मणश्च केवलस्य रसत्वे ज्ञानिनां रसास्वादप्रसङ्गादिति भावः । **तज्जातीयैरिति** । अयमाशयः—सामाजिके वासनात्मकतया स्थिताया रतेरभिव्यक्तिरेव रसः । तस्याश्च काव्योपात्ताः सीतारामादयो न कारणानि, न वा तत्कटाक्षादीनि, कार्याणि न वा लज्जादीनि सहकारीणि । किं तु तद्बोधोत्तरं सहृदयतासहकृतभावनाविशेषेण सीतात्वादिविशेषपरिहारेण

---

१. 'काव्योपस्थापितैः' क-ख-ग.

'विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।
आनन्दाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदम् ॥' इति ।

न चेयं कल्पना सूत्रकारस्य । उक्तं हि भरतेन—'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति । एतद्विवृण्वते भट्टलोल्लटप्रभृतयः—'स्थायिनां विभावेनोत्पाद्योत्पादकभावरूपादनुभावेन गम्यगमकभावरूपाद्व्यभिचारिणा पोष्यपोषकभावरूपात्संबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिरभिव्यक्तिः पुष्टिश्चेत्यर्थः । तथाहि ललनादिभिरालम्बनविभावैः स्थायी रत्यादिको जनितः, उद्यानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपितः, अनुभावैः कटाक्षभुजक्षेपणादिभिः प्रतीतियोग्यः कृतः, व्यभिचारिभिरुत्कण्ठादिभिः परिपोषितो रामादावनुकार्ये रसः । नटे तु तुल्यरूपतानुसंधानवशादारोप्यमाणः सामाजिकानां चमत्कारहेतुः' इति तदपेशलम् । सामाजिकेषु तदभावे तत्र चमत्कारानुभवविरोधात् । न च तज्ज्ञानमेव चमत्कारहेतुः । लौकिकशृङ्गारादिदर्शनेनापि चमत्कारप्रसङ्गात् । न चानुभावादिविज्ञानबलायात आरोपस्तथा न तु साक्षात्कारमात्रमिति वाच्यम् । चन्दनसुखादौ वैपरीत्यदर्शनात् । अन्यथैवोपपत्त्या तादृशकल्पनायां मानाभावाच्च ।

श्रीशङ्कुकस्तु—"स्थायितो विभावादिभिरनुमाप्यानुमापकभावरूपसंबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरनुमितिरित्यर्थः । तथाहि नियमविषया धीः सम्यग्बुद्धिः । यथा

नायिकात्वादिसाधारणधर्मेण गम्यमानैरलौकिकविभावादिपदवाच्यैः सहृदयस्य रसाभिव्यक्तिः । विभावादीनां साधारण्येनाभिव्यक्तिरेव विभावनानुभावनासंचारेणेति शब्दैरुच्यत इति स्थायिपदार्थकथनम् । **अतिरस्कृतेति** । अतएव न विरक्तानां शृङ्गाररसोद्बोधः । विरुद्धा रत्यादेर्निर्वेदादयः । अविरुद्धा हर्षौत्सुक्यादयः । उत्पत्तिरित्यादेर्विभावेनेत्यादितृतीयान्तत्रयेण यथाक्रममन्वयः । **अनुकार्य इति** । अनुकार्ये रामादौ जनित उद्दीपितः प्रतीतियोग्यः कृतः परिपोषितश्च स्थायी रत्यादिको[1] रसपदवाच्य इत्यर्थः । वृत्तौ 'मुख्यया वृत्त्या' इत्यस्यापि शैक्त्येत्यर्थः[2] । अथवा वस्तुवृत्त्येत्यर्थः । आरोपस्य तत्पूर्वत्वात्तस्यामुख्यत्वम् । कथं तर्हि सामाजिकानां रसोद्बोधस्तद्व्यवहारश्च तत्राह—**नट इत्यादि** । चमत्कारिण्यारोपे च रसपदं गौणमिति भावः । तदयमत्र क्रमः—रामादिगतसीतादिविषयकरत्यादिरेव रसः सहृदयेन काव्योपात्तलिङ्गैरादावनुमीयते । ततस्तस्य कमनीयविभावाद्यभिनयप्रदर्शननिपुणे रामाद्यनुकारिणि नटे सादृश्यज्ञानरूपदोषादारोपः साक्षात्कारात्मको धर्म्यंशे लौकिक आरोप्यांशे त्वलौकिको रामोऽयं सीताविषयकरतिमानित्याकारश्चमत्कृतिहेतुरिति । न च सादृश्यस्य भेदगर्भत्वाद्बाधे सति कथं रामत्वाद्यारोप इति चेत् । न । अत्र भेदस्य नटनैपुण्यदोषेणाग्रहणादिति । **चन्दनेति** । नहि चन्दनारोपश्चमत्कृतिहेतुः, अपि तु वस्तुतश्चन्दनसंबन्ध एव । तथा सुखमपि नारोप्यमाणं तथा, किं

---

१. 'रसो रसपद' **क.** २. 'शक्त्येत्यर्थः' **ख. ग.**

'राम एवायम्' 'अयमेव रामः' इत्ययोगान्ययोगव्यवच्छेदविषये । अनन्तरावतीर्णबाधा तु मिथ्याधीः । यथौत्तरकालिके 'न रामोऽयम्' इति बाधे 'रामोऽयम्' इति । विरुद्धोभयकोटिका तु संशयः । यथा 'अयं रामो न वा' इति । सदृशोभयविषया धीः सादृश्यधीः । यथा 'रामसदृशोऽयम्' इति । ताभ्यो लोकप्रसिद्धाभ्यो विलक्षणया चित्रे 'तुरगोऽयम्' इतिवत् 'रामोऽयम्' इति बुद्ध्या प्रथमं[1] पक्षभूतो नटो विषयीक्रियते । ततस्तत्राविद्यमानमपि विभावादित्रयं लिङ्गमवगम्यते । कुतः पूर्वमेव रोमाञ्चाद्याविर्भावने[2] गुरुशिक्षामासाद्य कृतातिशयिताभ्यासेन नटेन—

'सेयं[3] ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः ।
मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥' इति ।

'दैवा[4]दहमद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च ।
अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥'

तु वस्तुतो विद्यमानमेवेत्यर्थः । **अन्यथैवेति** । वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः । **विलक्षणयेति** । यद्यपि चित्रे तुरगबुद्धिरपि मिथ्याधीरेव तथाप्यनन्तरावतीर्णबाधातो वैलक्षण्यमस्तीति न दोषः । **तत इति** । रामत्वेन नटस्य विषयीकरणादित्यर्थः । तत्र नटे । रामभेदाग्रहेण बाधाग्रहादिति भावः । **कुत इति** । संनिकर्षलिङ्गयोरभावादालम्बनोद्दीपनयोः कथंचिच्छाब्दबोधेऽपि रोमाञ्चादेरनुभावस्यासंनिकर्षेण

---

१. 'प्रथमे' क. २. 'आविर्भावेन' ख. 'अनुभावे' ग. ३. 'सेयमिति । सेयं प्राणेश्वरी मम मनसः सकाशाल्लोचनगोचरं गतेति संबन्धः । सा यदनुध्यानसंतानेनैतावान्कालो गमितः । गोचरमिति भावप्रधाननिर्देशाद्गोचरत्वमित्यर्थः । पूर्वं मनस्येवासीत्, अधुना बहिरपि दृष्टेत्यर्थः । अङ्गेषु, नैकत्राङ्गे सुधारसस्यामृतरसस्य च्छटा वृष्टिः । परीरम्भेण सर्वाङ्गीणसंतापशान्त्या सौहित्योत्पादनात् । दृशोरिति सप्तमीद्विवचनम् । शोभनः पूरो द्रवो यस्य तथाभूतस्य कर्पूरस्य शलाकिका अञ्जनतूलिका । अतिशयितानन्दहेतुत्वात् । शरीरिणी मूर्तिमती मनोरथस्य श्रीः संपत्तिः । परीरम्भस्य चरमत्वेऽपि प्राधान्यात्प्रागुपादानम् । अत्र नायिकारूपालम्बनविभावप्रकाशनम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. इत्थं संभोगमुक्त्वा विप्रलम्भमाह—दैवादिति । अद्याहं तयानुभवैकवेद्यसमागमसुखया चपले आयते दीर्घे नेत्रे यस्यास्तथाभूतया । आगमनसमये कातरदृष्टिदर्शनात्पुरःस्फूर्तिकत्वेन तन्मात्रप्रकर्षोक्तिः । वियुक्तश्च । अभूवमिति शेषः । अविरला निबिडा विलोलाः सर्वदिक्संचारिणो जलदा यत्र एवंभूतः अयं दृश्यमानप्रकर्षः कालो वर्षर्तुरेव कालो यम इति श्लेषमूलभेदाध्यवसानम् । सम्यक् प्रतिदिनोपचीयमानतया उपागतश्चेति चकाराभ्यां समभिव्याहृतक्रिययोर्यौगपद्यप्रतीतेः समुच्चयालंकारः । अविरलं निरन्तरं विलोलं द्रुतं यथा स्यात्तथा जलं ददाति स तथेत्यर्थ इति कश्चित् । अत्र मेघरूपोद्दीपनविभाववर्णनम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

इत्यादि काव्यानुसंधानबलादालम्बनोद्दीपनव्यक्तौ तदनुगुणस्य रोमाञ्चादेर्दर्शनीयस्याविर्भावनेन व्यञ्जनीयस्योत्कण्ठादेस्तत्कार्यप्रकटनेन च प्रकाशनात्। अथ तैः कृत्रिमत्वेनातल्लिङ्गैरपि कृत्रिमत्वेनाज्ञानात् स्थायी रत्यादिरनुमीयते। सैव चानुमितिः सचमत्कारप्रतीतिरूपा चर्वणा। अतस्तया विषयीक्रियमाणः स्थायी रस इत्युच्यते। चर्वणा च सामाजिकानामिति तेष्वेव रस इति व्यवहारः। ननु साक्षात्कारएव सचमत्कारः, न त्वनुमित्यादिरपि। अन्यथा सुखादावनुमीयमानेऽपि स स्यात्। न स्यात्। वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेन स्थायिनामन्यानुमेयवैलक्षण्यात्। तथापि स्थायिनां नटेऽसत्त्वाद्बाधावतारेऽनुमितिरेव कथं स्यादिति चेत्। न। अभावनिश्चयाभावात् स्थायितया संभाव्यमानत्वात्।'' एतदप्यहृदयग्राहि। यतः प्रत्यक्षमेव ज्ञानं सचमत्कारम्, नानुमित्यादिरिति लोकप्रसिद्धिमवधूयान्यथा कल्पने मानाभावः। सूत्रस्यान्यथैव योजनासंभवात्।

भट्टनायकस्तु—'न तावन्नटगतत्वेन न रामगतत्वेनानुमीयते, न वोत्प।[1]

दर्शनायोगात्, उत्कण्ठादेश्चाभिव्यञ्जकाभावादित्यर्थः। **दर्शनीयस्येति**। यद्यपि शब्दावगतस्याप्यनुमापकत्वं संभवति तथापि पुरोवर्तिनि नटे बाधावताराात्तच्छब्देनापि तद्ग्रहो न संभवतीति तद्दर्शनापेक्षा। एवमनुमितेश्चमत्कारित्वार्थमपि तदपेक्षेति ज्ञेयम्। **व्यञ्जनीयस्येति**। वाच्यतायां दोषात्सिद्धान्ते व्यञ्जनीयस्येत्यर्थः। **तत्कार्येति**। उत्कण्ठादिकार्यशून्यदृष्टित्वादेः संपादनेनेत्यर्थः। तथा चैतन्मतेऽनुमानाद्व्यभिचारिणामवगम इति भावः। अत्रापि शब्दावगतकार्येणापि व्यभिचार्यनुमानसंभवेऽप्यनुमितेश्चमत्कारित्वाय कार्यं प्रकटीकरणमुक्तम्। **सचमत्कारेति**। चमत्कारजनिकेत्यर्थः। अत्र च काव्यजन्यभावनाविषयत्वं विभावादीनां मूलम्। तेन लोके प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा गृहीतैर्विभावादिलिङ्गैरुत्पन्नाया अनुमितेर्न चमत्कृतिजनकत्वापत्तिः। सचमत्कारतया चानुमितेरिच्छाविषयत्वान्मुहुर्मुहुस्तदुत्पत्तौ न पक्षताक्षतिः। वृत्तौ सामाजिकानामित्यस्य रस इत्यनेनान्वयं दर्शयितुमाह— **चर्वणा चेति**। अनुमितिधारेत्यर्थः। विशेषणांशस्य सामाजिकनिष्ठत्वाद्विशिष्टस्य तथात्वव्यवहार औपचारिक इत्यर्थः। वस्तुतस्तु वृत्तौ वासनात्मकतयेत्यनेन स्वगतवासनात्मकस्थायिना अगृहीतभेदतया सामाजिकनिष्ठ इति व्यवहार इति प्रतिपादितम्। **रसनीयत्वेनेति**। मुहुरिष्यमाणास्वादविषयत्वेनेत्यर्थः। अनुमानाकारस्तु—रामोऽयं सीताविषयकरतिमान्। सीताद्यालम्बनविभाववर्षर्तुरूपोद्दीपनविभावरोमाञ्चाद्यनुभावौत्सुक्यादिसंचारिभावसंबन्धित्वात्। यो यदात्मकविभावत्वे सत्यनुभावसंचारिभाववान्स तद्रतिमानिति यत्तच्छ्यां सामान्यतो व्याप्तिः। यो नैवं स नैवमिति व्यतिरेकव्याप्तिर्वेति संक्षेपः। **नानुमित्यादिरिति**। रत्यादिस्थायिभावविषय इति शेषः। इदमुपलक्षणम्। नटे स्थायिबाधप्रतिसंधानेऽपि सामाजिकानां रसोद्बोधे नानुमितिपक्षस्यासंभव इत्यपि बोध्यम्। **न तावदिति**। नटगतत्वेन नानुमीयते रामगतत्वेन नोत्पद्यत इति क्रमेणान्वयः। 'पारिमित्याल्लौकिकत्वात्सां-

१. 'इति' ख.

द्यते, न सामाजिकगतत्वेन व्यज्यते । आद्यपक्षयोरुक्तदोषात् । अन्यगतेनान्येषां चमत्काराभावाच्च । अन्त्ये सिद्धस्यैव व्यङ्ग्यत्वात् रसस्य चासिद्धत्वात् । सर्वेषामेवाभिव्यक्तिप्रसङ्गाच्च । तस्माद्विभावादिभिः संयोगाद्भोज्यभोजकभावसंबन्धाद्रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरिति सूत्रार्थः । न च भोगपक्षेऽपि दोषावकाशः । भोगस्यालौकिकत्वात् । तथाप्यन्यनिष्ठः स्थायी अन्यनिष्ठैरेव विभावादिभिः कथमन्येन भोक्तव्यः । अतिप्रसङ्गादिति चेत्, उच्यते—शब्दात्मनः काव्यस्य त्रयो व्यापाराः—अभिधा, भावकत्वम्, भोजकत्वं च । तत्राभिधा निरन्तरसान्तरार्थनिष्ठत्वेन द्विधा । भावकत्वं साधारणीकरणम् । तेन हि व्यापारेण विभावादयः स्थायी च साधारणीक्रियन्ते । साधारणीकरणं चैतदेव यत्सीतादिविशेषाणां कामिनीत्वादिसामान्येनोपस्थितिः । स्थाय्यनुभावादीनां च संबन्धिविशेषानवच्छिन्नत्वेन । अन्त्यं व्यापारद्वयं नाट्येऽपि । एवं काव्ये नाट्ये च द्वितीयव्यापारेण साधारणीकृतैर्विभावादिभिस्तृतीयव्यापारसाहित्येन तथाकृत एव स्थायी भुज्यते । भोगश्च सत्त्वगुणोद्रेकात्प्रकाशते य आनन्दस्तत्स्वरूपा अनन्यालम्बना या संवित्तत्स्वरूपो लौकिकसुखानुभवविलक्षणः । सत्त्वरजस्तमसां गुणानामुद्रेकेण क्रमात्सुखदुःखमोहाः प्रकाश्यन्ते । उद्रेकश्च स्वेतरावभिभूयावस्थानमिति सांख्यसिद्धान्तानुसारेण विवृणुते" तदपि न सम्यक् । एतादृशव्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावात् । भुक्तेर्ज्ञानातिरेकस्यानुभवबाधितत्वेन निष्पीड्यमानस्य चास्याभिव्यक्तिपक्ष एव पर्यवसानात् ।

परायतया तथा । अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत् ॥' इति । पारिमित्यात्तद्व्यक्तिमात्रविश्रान्तत्वात् । सांपरायतया रामनटादिव्यवहिततया । असिद्धत्वादिति । प्रमाणाभावादिति भावः । अस्त्वसिद्धस्यैवाभिव्यक्तिस्तत्राह—**सर्वेषामिति** । वासनावतां तच्छून्यानां चेत्यर्थः । एवं सीताद्यालम्बनकरामादिगतरत्यादेः सहृदयगतत्वेनाभिव्यक्तौ तेषां व्रीडातङ्काद्यापत्तिरपि बोध्या । **दोषेति** । असिद्धस्य भोगासंभवरूपदोषावकाश इत्यर्थः । **अलौकिकत्वादिति** । नहि भोगाख्यव्यापारो लोकसिद्धस्यैवेति क्लृप्तं येन दोषः स्यादिति भावः । लक्षणाख्यचतुर्थव्यापारसत्त्वात्कथं त्रय एवेत्यत आह—**तत्रेति** । तथा चाभिधान्तर्गतत्वान्न विरोध इति भावः । **साधारणीकरणं चेति** । मुख्यार्थबाधानवतारेऽपि तथोपस्थितेर्न लक्षणया गतार्थत्वम् । शब्दावाच्य इत्यादिसाधारणीकरणार्थं तद्व्यापारावश्यकत्वं चेति भावः । तथाच विभावादिवाचकशब्दगतेन भावकत्वव्यापारेण विभावादिसाधारणीकरणद्वारा रत्यादिसाधारण्यम् । तदनन्तरं च भोजकव्यापारेण सत्त्वोद्रेकादावरणभङ्गे सति आनन्दात्मकचैतन्यविषयीकरणरूपा भुक्तिरिति निष्कृष्टार्थः । वृत्तौ 'संविद्विश्रान्तिसतत्त्वेन' इत्यस्य संविदो विश्रान्तिर्विगलितवेद्यान्तरतया स्थितिः । सैव सतत्त्वं स्वरूपं यस्य भोगस्येत्यर्थः । तत्त्वसतत्त्वशब्दयोः पर्यायता । गोत्रसगोत्रशब्दवत् । **प्रमाणाभावादिति** । लक्षणाप्रयोजनव्यञ्जकतया एकत्रा-

---

१. 'व्यज्यते' ख. २. 'प्रकाशन्ते' ग. ३. 'मुक्तिरिति' ख.

आचार्याभिनवगुप्तपादास्तु—"स्थायिनां विभावादिभिः समं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात्संबन्धाद्विभावादीनामेव वा परस्परं संयोगान्मिलनाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः। तथाहि लोके प्रमदादिभिः कारणादिभिः स्थायिनो रत्यादेरनुमानेऽभ्यासेन यत्पाटवं झटिति प्रवृत्तिस्तद्वतां सामाजिकानां सूक्ष्मतयान्तःस्थितो रत्यादिः स्थायी काव्ये नाट्ये च गुणालंकारयोगाच्चतुर्विधाभिनयेन च यथोक्तविभावनादिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यपदेशयोग्यदशाविशिष्टैस्तैरेव कारणादिभिर्व्यज्यते। नन्वेवं येषां पूर्वं रत्यादिर्नोत्पन्नस्तेषां तद्वासनाविरहिणां किं रसाभिव्यक्तिर्नास्त्येव। कः संदेहः। अतएव शृङ्गारिणामेव शृङ्गारस्य, निर्विण्णस्वभावानामेव शान्तस्याभिव्यक्तिरित्याद्यनुभूयते। किं चापरापि स्वाभाविकी वासना सहकारिणी। यां विना शृङ्गारिणामपि मीमांसकवैयाकरणादीनां न रसाभिव्यक्तिः। तदुक्तम्—'वासना चेन्न हेतुः स्यात्स स्यान्मीमांसकादिषु' इति। तथाप्यन्यनिष्ठैर्विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्य स्थायिनोऽभिव्यक्तिः। उच्यते—'ममैवैते' 'शत्रोरेवैते' 'तटस्थस्यैवैते' इति संबन्धिविशेषस्वीकारनियमस्य, 'न ममैवैते' 'न शत्रोरेवैते' 'न तटस्थस्यैवैते' इति संबन्धिविशेषपरिहारनियमस्य चाज्ञानात्तेषां साधारण्येन प्रतीतेः। साधारण्येन प्रतीतिश्च न सर्वसंबन्धितया प्रतीतिः। किं तु संबन्धिविशेषीयत्वेनाप्रतीतौ प्रतीतिः। यद्वा 'अमुकस्यैवैते' इत्यवधारणं विना 'अमुकस्य' इत्येवं प्रतीतिः।

भिधानियन्त्रणेऽपरार्थव्यञ्जकतया वक्तृवैशिष्ट्यादिसहकारेण तत्तदर्थगमकतया च सिद्धेन व्यञ्जनाव्यापारेणैव गतार्थतया तदतिरिक्तव्यापारद्वयकल्पने मानाभावादिति भावः। रसो व्यज्यत इति व्यवहारस्तु 'ओदनं पचति' 'यूपं तक्षति' इतिवच्चासिद्धरसविषयत्वेऽप्युपपन्न इति ज्ञेयम्। लोक इत्यादिना तद्वतामित्यन्तं सामाजिकानां रसोद्बोधयोग्यताप्रयोजकं विशेषणम्। तेन श्रोत्रियव्युदासः। सूक्ष्मतया वासनारूपतया। अन्तः अन्तःकरणे। **चतुर्विधेति**। 'आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा। चत्वारोऽभिनयाः प्रोक्ता नाट्यशास्त्रविशारदैः॥' इत्युक्तेः। आहार्यो रामादिव्यञ्जको वेषः। सात्त्विको रोमाञ्चादिरूपः। दशा च साधारण्येन प्रतीयमानतारूपा। **कः संदेह इति**। तथा चाहुः—'निर्वासनास्तु रङ्गान्तर्वेश्मकुड्याश्मसंनिभाः' इति। अनुभवमप्याह—**अतएवेति**। यतो वासनात्मतया स्थित एवाभिव्यज्यतेऽत इत्यर्थः। स्वाभाविकी काव्यव्युत्पत्तिस्वभावजा। एवं च रत्यादिनिरूपितविभावादिनिष्ठव्याप्तिग्रहजन्योद्बुद्धसंस्कारः, काव्यभावनाजन्यसंस्कारः, रत्यादिवासना चेति त्रयं रसाभिव्यक्तिहेतुः। ननु काव्यजन्यवाक्यार्थबोधे सीतादौ जनकादिसंबन्धित्वविषयत्वस्यानुभवात्तदपलापानुपपत्तिरत आह—**यद्वेति**। यद्यपि संबन्धिविशेषितवाक्यार्थबोधोत्तरं तदविशेषितवैयञ्जनिकसाधारण्यबोधे नोक्तदोषः, तथापि प्रथमवाक्यार्थबोधेनैव रसव्यक्तिसंभवे द्वितीयवाक्यार्थबोधकल्पनम्। तत्क-

---

१. 'संबन्धविशेषतः' ग.

अतएवोक्तम्—'ममैवैते, इति नियमानवसायात्' इति। तथा च स्वीयत्वासंसर्गाग्रहात्स्वीयत्वसंसर्गग्रहप्रयोजनं संपद्यते। एवं च वाक्यार्थबोधे संबन्धिविषयत्वानुभवोऽपि न विरुध्यते। संसर्गबोधे संबन्धी न विषयः किं तु पदार्थस्मरण एवेत्यनुभवविरोधाद्विचारासहत्वाच्चानुपादेयम्। नन्वेवं विभावादीनां साधारण्यं विना तत्त्वव्याघातादस्तु साधारण्यम्। स्थायिनस्तु तत्कथं स्यात्। तस्य तत्तदात्मनिष्ठत्वात्। यद्यप्यसाधारण्येऽपि तस्य न रसप्रतीतिविरोधस्तथापि तदंशे सहृदयसंवादो न स्यात्। स एव चालौकिकताद्दशस्वीकारकारणमिति। उच्यते—उपायानां विभावादीनामुक्तरूपसाधारण्यबलाद्रसानुभवकाले स्थायिनां प्रमातृविशेषनिष्ठत्वलक्षणायाः परिमितप्रमातृताया यद्विगलनमज्ञानं तद्वशेनोन्मिषितो वेद्यान्तरसंपर्कशून्योऽपरिमितो भावो यस्य तेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादकारिणा प्रमातृविशेषसंबन्धाग्रहरूपेण साधारण्येन स्थायी चर्व्यते। ननु चर्वणाविशिष्टः स्थायी रस इत्युच्यते। चर्वणया च स्थायी विषयीक्रियताम्। न तु सुखात्मक आत्मेति न रसस्य व्यक्तिरिति चेत्। न। स्वप्रकाशनये स्वाकारवदभिन्नस्याप्यात्मनो विषयीकरणात्। अभिव्यक्ति-

---

तविलम्बाश्रयणे प्रयोजनाभाव इति तात्पर्यम्। केचित्तु 'सीतादिपदैर्जनकादिसंबन्धितया पदार्थस्मरणोत्तरं जनकादिसंबन्धांशमपहाय स्त्रीत्वादिनैव वाक्यार्थबोधः काव्यमहिम्ना भवति' इत्याहुः, तन्मतं दूषयितुमाह—**संसर्गेति**। अनुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह—**विचारेति**। पदार्थोपस्थित्यन्वयबोधयोः समानप्रकारकत्वनियमान्न ताद्दशान्वयबोधसंभव इति भावः। अत्र 'न ममैवैते' इत्यादि परिहारनियमो दृष्टान्ततयोपयुक्त इति ज्ञेयम्। **तत्त्वव्याघातादिति**। विभावत्वव्याघातादित्यर्थः। रत्यादीन्विभावयन्त्यास्वादाङ्कुरयोग्यतां नयन्तीति हि विभावा इत्युक्तं पूर्वम्। न चान्यदीयनायिकाज्ञानादन्यस्य रत्युद्बोध इति तेषां साधारण्यमावश्यकमिति भावः। **कथमिति**। सकलसामाजिकवृत्तित्वरूपस्य साधारण्यस्य स्वनायिकाविषयस्वमात्रवृत्ते रत्यादावसंभवादनुभवाच्चेति भावः। तदंशे रसांशे। ताद्दशस्वीकारे साधारण्यस्वीकारे कारणं प्रयोजक इत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। स्वगतत्वेन[१] व्यक्तौ व्रीडातङ्कादिप्रसङ्गेऽपि बोध्यः। अपरिमितो भावो रत्यादिः। संवादकारिणेति साधारण्येनेत्यस्य विशेषणम्। तथा च कामिनीविषयकरतित्वसामान्येन प्रमातृविशेषानालिङ्गितेन ग्रहणमेव साधारण्यमित्यर्थः। **नन्विति**। विभावादिसमूहालम्बनेन रत्यवच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तिश्चर्वणा। सा च भग्नावरणा चित्। तया च रतिर्विषयीक्रियताम्। अन्तःकरणधर्माणां साक्षिभास्यत्वात्। न त्वानन्दात्मिका चिदपि। अभेदात्। इष्टापत्तौ रसाभिव्यक्तेरानन्दानुभवत्वं न स्यादित्यर्थः। स्वप्रकाश आत्मेतिमतेऽभिन्नस्यापि विषयीकरणमस्तीत्युक्ते तत्र दृष्टान्तमाह—**स्वाकारवदिति**। यथा ज्ञानस्यैवाकारो घटादिस्तस्मादभिन्नोऽपि तद्विषयो बाह्यै-

१. 'स्वगत्वेन' ख, 'स्वगतेन' ग.

विशिष्टश्च रत्यादिः स्थायी चर्व्यमाणतैकप्राणतया चर्वणानाशे विनष्टो रस इति प्रतीतिविषयो विभावादिजीवितावधित्वेनानित्यचर्वणः पुर इव परिस्फुरन्हृदयमिव प्रविशन्सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्नन्यत्सर्वमिव तिरोदधद्ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नत एवालौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रस इत्युच्यते। नन्वेवं स्थायिविभावादिसमूहालम्बनात्मिका रसस्य प्रतीतिरिति पर्यवसन्नम्। तच्च न युक्तम्। विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसङ्गात्। घटपटाविति समूहालम्बनवदिति चेत्। न। पानकरसन्यायेन चर्वणात्। यथा पानके कर्पूराद्यंशो न पार्थक्येनानुभूयते तथात्रापि विभावाद्यंशः। ननु विभावादीनां परामर्शस्यान्वयव्यतिरेकात्तत्कार्य एव रसः किं नोच्यत इति चेत्। न। विभावादिपरामर्शस्य कारणत्वं यदि स्यात्तदा निमित्तकारणत्वमेव। न च तन्नाशस्य कार्यनाशकता दृष्टा। द्वित्वादीनां तथात्वानभ्युपगमात्। चन्दनादिस्पर्शजन्यसुखा-

---

रङ्गीक्रियते तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः। नन्वभिव्यक्तस्य स्थायिनः स्थिरत्वात्सर्वदा रसप्रतीत्यापत्तिरत आह—**अभिव्यक्तीति**। अभिव्यक्तेरुपलक्षणत्वे स्यादुक्तदोषः। सा तु विशेषणमिति विषयान्तरव्यासङ्गेन तन्निवृत्तौ विशिष्टस्थायिस्वरूपाभावान्नोक्तदोष इत्यर्थः। चर्व्यमाणता एको मुख्यः प्राणः स्वरूपं यस्येत्यर्थः। चर्वणानाशे हेतुमाह—**विभावादिजीवितेति**। जीवितमनुसंधानम्। पुर इवेत्यादिरसावेशवर्णनम्। अत्र स्फुरन्निवेत्यादिरीत्या क्रियाभिरिवशब्दार्थान्वयो ज्ञेयः। अत्रायं क्रमः—प्रथमं तावत्काव्यपदेभ्यस्तत्तदर्थोपस्थितिः। ततो वाक्यार्थबोधो यथोपस्थितविभावादिगोचरः। ततो गुणालंकाराभिनयादि। ततः सहृदयस्य रत्यादिवासनावतः साधारण्येन विभावादिबोधः। तेन च साधारण्येनैव विभावादिसंवलितरत्यवच्छिन्नचिदानन्दावरणभङ्गात्प्रकाशमानानन्दचिद्विषयो विभावादिसंवलितः स्थायी रत्यादिको रसः। "तादृशस्थाय्युपहितचैतन्यमेव रसः। 'रसो वै सः' इति श्रुतेः" इत्यन्ये। तादृशविभावादिसंवलितस्थाय्युपहितचिदानन्दाकारा वृत्तिरित्यप्याहुः। चर्वणा चावरणभङ्गयुक्ता चिदेव। सैव चाभिव्यक्तिरित्युच्यत इति। **पार्थक्येनेति**। ताटस्थ्येनेत्यर्थः। तथा च तेषां परस्परसंवलितत्वेन प्रकाशश्चमत्कृतिहेतुर्न लभ्यत इत्याक्षेपः। **पानकेति**। ननु पानके कर्पूरादीनामत्यन्तं संश्लेषात्तथानुभवोऽस्तु, इह तु किंनिमित्तक इति चेत्, अत्रापि विभावादेरन्योन्याविनाभावित्वपरस्परोपस्कारकत्वतत्तत्प्रतीतिसापेक्षत्वादिनिमित्तम्। रसप्रतीतेरलौकिकत्वाच्चानुभववशेन निमित्तकल्पना प्रामाणिकीति भावः। **तत्कार्य एवेति**। विभावादिसमूहालम्बनजन्यसुखविशेष एवेत्यर्थः। **न चेति**। तथा च विभावादिज्ञाननाशेऽपि रसप्रतीत्यापत्तिरिति भावः। न चेष्टापत्तिः। विभावादिजीवितावधित्वस्य रसप्रतीतावानुभविकत्वात्। न च तादृशसुखोत्पत्तिकाल एव पुनर्विभावादिज्ञानसंभवात्सुखसाक्षात्कारे विभावादीनामुपतापकवशेन भानसंभव इति वाच्यम्। सुख-

---

१. 'ब्रह्मानन्दास्वाद' ख-ग.

दिन्यायो भविष्यतीति चेत् । न । नहि तत्र स्पर्शाभावेन सुखं विनाश्यते । किंतु तदभावे कारणाभावात्कार्यं नोत्पद्यते । उत्पन्नस्य सुखस्य तर्हि कथं विनाश इति चेत् । विरोधिगुणान्तरात् । अत्रापि तथैवास्त्विति चेत् । न । रसस्य वेद्यान्तरसंपर्कशून्यतया ज्ञानान्तरादेस्तत्कालेऽभावात् । नन्वेष दोषो व्यक्तावपि समान इति चेत् । न समानः । व्यक्तेर्लोकोत्तरतया दोषासंस्पर्शात् । किं च चर्वणाविशिष्टः स्थायी रसः । नच काव्याद्युपस्थाप्यो[1] विभावादिर्विशिष्टहेतुः । तर्ह्यस्तु ज्ञाप्य इति चेत् । न । विभावादिपरामर्शं विना तत्सिद्धेरभावात् । न चैकैव सामग्री निष्पादिका ज्ञापिका चेति संभवति । किंच स्वभिन्नतज्जन्यज्ञानविषयो हि तज्ज्ञाप्य उच्यते । अतएव स्वप्रकाशनयेऽपि चाक्षुषादिज्ञानं न चक्षुरादिज्ञाप्यं व्यवह्रियते । न चात्र तथा । स्वाभिन्नतज्जन्यज्ञानविषयतयैव तु तज्ज्ञाप्यत्वं न निषेधामः । किंतु विभावादिभिर्व्यञ्जितश्चर्वणीयः । कारकज्ञापकाभ्यामन्यो हेतुर्न लोकसिद्ध इति चेत्, अलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेतन्न दूषणम् । कथं तर्हि विभावादिभिरुत्पन्नो रसो ज्ञेयो रस इत्यादि व्यवहार इति चेत्, आद्यस्तावच्चर्वणोत्पत्त्या । तत्रोत्पत्त्युपचारात् । द्वितीयोऽपि गुणालंकाराद्यसंभिन्नरसादिविषया या लौकिकी प्रमितिः, यच्चापरिपक्वयोगिनां युञ्जानपद-

---

साक्षात्कारसामग्र्या इतरविषयभानप्रतिबन्धकत्वेन तदयोगात् । अलौकिकत्वेनाप्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारे रसप्रतीतेर्नित्यत्वापत्तेः । नन्वपेक्षाबुद्धिरूपनिमित्तकारणनाशाद्वित्वनाशो दृष्ट इति इहापि तथास्त्वित्याशङ्क्याह—**द्वित्वेति** । द्वित्वं नित्यम् । तत्र व्यञ्जिका त्वपेक्षाबुद्धिरित्यवगमादिति भावः । **नन्विति** । अभिव्यक्तेरपि निमित्तनाशान्नाशानुपपत्तिरिति दोषः समान इत्यर्थः । व्यञ्जकदीपाद्यभावविशिष्टस्य तमस आवरकत्वादावरणभङ्गस्य व्यञ्जकनाशेऽनुपपत्तेर्न दोषसाम्यमित्याह—**लोकोत्तरतयेति** । उत्पत्त्यादिविलक्षणतयेत्यर्थः । ननु विभावाद्यनुसंधानविच्छेदकस्य बलवद्व्यासङ्गस्य सुखविशेषसाक्षात्कारविरोधित्वस्य फलबलेन कल्पनान्नोक्तदोष इत्यत आह—**किंचेति** । 'स्थायी भावो रसः स्मृतः' इत्यादिबहुतरचिरन्तनोक्तेः स्थायिन एव रसवित्तौ मुख्यतया स्वाद्यत्वानुभवाच्च स एव रसो, न सुखविशेषः । स्थायी च पूर्वसिद्ध एवेति न काव्योपस्थितिविभावादिजन्य इत्यर्थः । **तत्सिद्धेरिति** । चर्वणाविशिष्टस्थायिसिद्धेरित्यर्थः । **निष्पादिकेति** । अभिव्यक्तिरूपविशेषणांश इत्यर्थः । **स्वभिन्नेति** । स्वपदेन ज्ञाप्यत्वाभिमतमुच्यते । अतएव चक्षुर्जन्यज्ञानस्य स्वभिन्नत्वाभावादेव । **स्वाभिन्नेति** । ज्ञायमानस्यैव रसत्वाद्रसशरीरान्तर्गतमेव ज्ञानमिति रसाभिन्नमेव तदिति भावः । रसज्ञानस्य च भग्नावरणचिद्रूपस्य स्थाय्युपहितत्वेन विभावादिजन्यत्वोक्तिः । साक्षिरूपसुखादिज्ञानस्य जन्यत्वव्यवहारवत् । स्थाय्युपहितचिदानन्दाकारवृत्तिरूपरसपक्षे तु समञ्जसैवेति द्रष्टव्यम् । चर्वणीयः पुनःपुनरास्वादनीयः । **अन्य इति** । व्यञ्जकाख्य इत्यर्थः । **अलौकिकत्वेति** । व्यञ्जनाया अलौकिकत्वं वदतामस्माकमनुकूलमेवैतदित्यर्थः ।

---

१. 'उपस्थापनीयो' ख.

वाच्यानां जगद्भेदविषयकत्वशालिविज्ञानम्, यच्च परिपक्वयोगिनां युक्तपदाभिधेयानां बाह्यार्थसंस्पर्शरहितं स्वात्ममात्रविषयं संवेदनम्, तेभ्यो गुणालंकारयुक्तरसादिमात्रविषयतया विलक्षणं यत्संवेदनं तद्गोचरतयेति मन्तव्यम् । न केवलमसत्त्वादज्ञाप्यो रसः, किं त्वितोऽपि यतस्तद्ग्राहकं न निर्विकल्पकम् । विभावादिपरामर्शस्य निर्विकल्पकजननायोग्यत्वात् । नापि स्वभिन्नसविकल्पकम् । चर्व्यमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य स्वसंवेदनमात्रसिद्धत्वात् चर्वणादशायां ज्ञानान्तराभावात् । स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वेन ज्ञाप्यत्वमिष्टमेव । ननु निर्विकल्पस्वभिन्नसविकल्पयोरन्यतरविषयत्वाभावोऽपरविषयत्वपर्यवसन्नः । तथा चैकविषयत्वाभावेऽपरविषयत्वप्रसक्तिरित्युभयविषयत्वाभावेऽप्युभयविषयत्वं प्रसज्येतेति चेत् । न । एवं ह्युभयरूपत्वमापद्यमानं स्वाभिन्नसविकल्पकविषतया लोकोत्तरचमत्कारमेव गमयति, न पुनर्विरोधमिति । अथ विभावादयो मिलिताः किमिति व्यञ्जकत्वेन निर्दिष्टाः । एकैकस्य व्यञ्जकत्वे व्यभिचारात् । अथैकैकस्मादन्यद्वयाक्षेपात्तत्राप्यस्त्येव रसव्यक्तिरित्यव्यभिचार इति चेत् । न । व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव वीराद्भुतरौद्राणाम् । अश्रुपातादयोऽनुभावाः श्रृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः । चिन्तादयो व्यभिचारिणः श्रृङ्गारस्येव वीरकरुणभयानकानाम् । इत्यन्यद्वयाक्षेपानियमात् । नन्वेवं मिलितस्यैव व्यञ्जकत्वे एकैकोपस्थितौ रसव्यक्तिर्न स्यात् । दृश्यते चासौ । यथा—

> 'वियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः ।
> धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ॥'

इत्यादौ कामिनीगताया रतेरालम्बनमात्रस्योपस्थितौ ।

जगदिति । जगद्भिन्नत्वेनात्मज्ञानमित्यर्थः । **स्वसंवेदनेति** । स्वात्मकेत्यर्थः । वृत्तौ 'उभयाभावरूपस्य' इत्यस्योभयाभाववत इत्यर्थः । **एवं हीति** । निर्विकल्पकविषयत्वाभावो न स्वभिन्नसविकल्पकविषयत्वेनैव पर्यवस्यति । अपि तु स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वाभावोऽपि न निर्विकल्पकविषयत्वेनैव, अपि तु स्वभिन्नसविकल्पकविषयत्वेनाप्यलौकिकेनेति न विरोध इत्यर्थः । **एकैकस्येति** । विभावादेरेकैकस्यानेकरससाधारण्यात्प्रत्येकज्ञानाद्रसविशेषानुत्पत्तेरन्वयव्यभिचारादित्यर्थः । एकैकेनाप्याक्षिप्तैकानुगुणेतरद्वयसचिवेनैकरसप्रतीतिसंभवान्न व्यभिचार इति शङ्कते—**अथेति** । विभावादेरेकैकस्यानेकरससाधारण्यादसाधारणेतरद्वयाक्षेपानियमे नैकस्यापि रसस्याप्रतीतेरुक्तव्यभिचारस्य तादवस्थ्यमिति समाधत्ते—**व्याघ्रादय इत्यादिना** । दृश्यते चासावित्यादावालम्बनमात्रस्योपस्थितावित्यन्वयः । आलम्बनपदमु-

---

१. 'असमत्वात्' **क.** २. 'तस्य स्वसंवेदन' **ख.** ३. 'उभय' **ख-ग.** ४. 'व्याघ्रादयो हि' **ख.** ५. 'करुणा' **क-ख.** ६. 'वियदिति । मानवतीं प्रति सख्या इयमुक्तिः । हे मुग्धे मानभङ्गावश्यंभावेऽपि दयितप्रणामोपेक्षणाद्विवेकरहिते, प्रणतिपरे मुहुःप्रणामशालिनि दयिते प्रेमपात्रे कान्तविषये प्रसीद प्रसादं कुर्वित्यन्वयः । दयित इत्यनेन मानाविमोकेऽनौचित्यं ध्वन्यते । मानभङ्गावश्यंभावे बीजमाह—**वियदलीत्यादि** ।

एवम्—

'[1]परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः
कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु।
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-
मभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः॥'

इत्यादावङ्ग[2]म्लान्याद्यनुभावमात्रस्य।

'[3]दूरादुत्सुकमागते विवलितं संभाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किं चाञ्चितभ्रूलतम्।

द्दीपनविभावस्याप्युपलक्षणम्। अनुभावव्यभिचारिव्यवच्छेद एव तात्पर्यात्। यद्यपि

वियदाकाशं अलयो भ्रमरा इव मलिनाः श्यामाश्च ते, अम्बु गर्भे येषां ते मेघा यत्र तथाभूतम्। इति कर्मधारयोत्तरं बहुव्रीहिः। अस्तीति शेषः सर्वत्र बोध्यः। अम्बुगर्भत्वेनावृष्टत्वात्स्थैर्यं व्यज्यते। तथा मधुकरकोकिलयोः सहितयोः कूजितैर्दिशां श्रीः शोभा। वर्षासु कोकिलकूजिताभावेऽपि मुग्धाया भयोत्पादनाय सख्याः प्रतारणोक्तिरियमिति केचित्। मधुकरा एव कोकिला इति रूपकम्। एवं च यथा वसन्ते कोकिला मनोहरास्तथेदानीं मधुकरा (इति) माद्यन्तीत्यपरे। यद्वा क्वचन केचन कोकिलाः प्रावृष्यपि माद्यन्तीति यथाश्रुतमेव युक्तमिति चण्डीदासः। धरणिर्भूमिः अभिनवा नूतना अङ्कुरा एवाङ्के उत्सङ्गे टङ्काः पाषाणभेदिनः पाषाणप्रायकठिनमानभञ्जनत्वाद्वा यस्यास्तथा। अङ्कुराणां पाषाणप्रायवियोगिहृदयविदारकत्वाट्टङ्कारोपः। एवं चोर्ध्वमधस्तिर्यक्चोद्दीपनप्रवृत्तौ तद्रहितदृष्टिसंचारस्थलाभावान्मानभङ्गस्यावश्यंभाव्यत्वमुपदर्शितम्। 'टङ्कः पाषाणदारणः' इति कोषः। 'अत्र केवलस्योद्दीपनस्योपादानम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. "परिमृदितेति। मालतीमाधवे 'तथाह्यवस्था' इत्युपक्रम्य माधवस्य मकरन्दं प्रति मालत्यवस्थावर्णनोक्तिरियम्। अस्या मालत्या अङ्गं हस्तादि। जात्यभिप्रायमेकवचनम्। परिमृदिता करतलद्वयमर्दनेन शिथिलीकृता या मृणाली बालमृणालं तद्वन्म्लानम्। तेन बहुदिनोपचीयमानमान्मथव्यथाविकारसूचनम्। तथा क्रियासु शरीरधारणमात्रोपयोगिनीषु पानभोजनादिरूपासु बह्वीषूपन्यस्तासु परिवारस्य सखीगणस्य प्रार्थनाभिर्बह्वीभिः कथमपि अनिच्छन्त्या अपि बलात्प्रवृत्तिः सकृत्कचिदुपक्रममात्रम्, न पुनः क्रियानिष्पत्तिरिति षष्ठी विषयनिवृत्तिरूपा कामावस्थोक्ता। चकारोऽप्यर्थे भिन्नक्रमः। कपोलोऽपि निष्कलङ्कस्य कलावशिष्टस्य हिमांशोर्लक्ष्मीं शोभां कलयति धारयति। पाण्डुक्षामत्वात्। तदाह—अभिनवेति। अभिनवो नूतनो यः करिदन्तस्य च्छेदश्छिन्नो भागस्तद्वत्पाण्डुः। सद्यश्छिन्नस्यातिस्वच्छत्वात्तथोक्तिः। तथा च कालिदासः—'सद्यःकृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य' इति कर्तने सद्यस्त्वमाह। लक्ष्मीमित्यनेनैवमपि न शोभाच्युतिरिति गम्यते। सेयं तनुताख्या पञ्चमी कामावस्था। कपोल इति जात्यभिप्रायमेकवचनम्। अत्र केवलस्याङ्गम्लान्यादेरनुभावस्य वर्णनम्।" इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'ग्लान्यादि' **क**, 'मालिन्यादि' **ख**. ३. "दूरादिति। जातं आग अपराधो यस्मात्प्रमादतस्तथाभूते, न तु कृतागसि अतएव प्रेयसि प्रीतिपात्रे मानिन्याश्चक्षुः अहो इत्याश्चर्ये प्रपञ्चे विचित्रव्यापार

मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥'

इत्यादावुत्सुकादिविशेषणव्यङ्ग्यानामौत्सुक्यलज्जाहर्षकोपासूयाप्रसादानां व्यभिचारिमात्राणाम् । यद्यप्यत्र प्रेयसीत्यालम्बनविभावोऽप्यस्ति, तथापि रत्यनुकूलधर्मवत्तया निर्देशादनस्तिकल्प एवेति । मैवम् । एषां विभावादीनामसाधारण्येनान्यद्वयाक्षेपकत्वेनात्रापि मिलितानामेव व्यञ्जकत्वात् । नन्वेषां चेदसाधारण्यं किमन्यद्वयाक्षेपणेन । एकैकव्यभिचारेण हि त्रयोपादानम् । अथ साधारण्यमेव कथं तर्हि स्थायिविशेषयोग्यविभावाद्याक्षेपकत्वमिति । उच्यते—एकस्य व्यभिचारान्मिलितानां व्यञ्जकत्वे स्थितेऽसाधारणेनापीतरद्वयमाक्षिप्यते । किंच रसस्य विभावादिसमूहालम्बनरूपत्वादेकैकस्मादसाधारणादपि व्यक्त्यभावान्मिलितानामेव व्यञ्जकत्वम् । अतोऽसाधारण्येऽपीतरद्वयमाक्षिप्यते । ततो मिलितैस्तदभिव्यक्तिः'' इति ।

प्रणतिरूपोऽनुभावोऽप्युक्तः, तथापि नायिकागताया रतेस्तस्यानुपस्थितिरिति तात्पर्यम् । अनुभावमात्रस्येत्यनन्तरमुपस्थिताविह्यनुषज्यते । एवं व्यभिचारिमात्राणामित्यत्रापि प्रसादस्य हर्षरूपत्वाद्व्यभिचार्यादिद्वयाक्षेपकत्वेनेत्यर्थः । **एकस्येति** । साधारण्यस्थल इत्यर्थः । तथाच क्लृप्तमिलितव्यञ्जकत्वानुरोधादितराक्षेप इत्यर्थः । ननु यत्र मिलितानामपि साधारण्यं तत्र विरोधो न । एकस्यापि रसस्यानभिव्यक्तेः । असाधारण्यत्वेन प्रकरणादिना ज्ञातानामेव व्यञ्जकत्वं वाच्यम् । तथा चैकैकस्मादपि तथा ज्ञाताद्रसव्यक्तिरविरुद्धेति । अरुचेराह—**किंचेति** । तदुक्तं प्राक् पानकरसन्यायेनेति । एवं च 'वियत्' इत्यादौ नायिकानिष्ठरतेरङ्गम्लानत्वादयोऽनुभावाः प्रसीदेत्युक्तिगम्याः । असूया व्यभिचारिभावः तदुभयोपस्थितौ विप्रलम्भरसव्यक्तिः । 'परिमृदित—' इत्यादौ च प्रकरणगम्यौ मालतीमाधवौ विभावौ, म्लानिगम्या चिन्ता संचारिणी च गम्यते । 'दूरात्—' इत्यत्र चालम्बनविशेषस्य

संताने चतुरं जातमित्यन्वयः । प्रपञ्चचातुर्यमेव प्रपञ्चयति—दूरादित्यादिना । दूरात् । दृष्टे इति शेषः । सप्तम्यर्थे पञ्चमी । सर्वेषु सप्तम्यन्तेषु प्रेयसीति संबध्यते । उत्सुकं इतोऽन्यत्र वा यातीति शङ्कया उत्कण्ठासूचकचेष्टाविशेषशालि । आगते समीपं प्राप्ते विवलितं दूरतः पश्यन्त्या ममौत्सुक्यमनेन ज्ञातमिति लज्जया तिर्यक्कृतम् । संभाषिणि सम्यग्भाषिणि स्फारितं विकसितम् । प्रियालापेन हर्षोदयात् । संश्लिष्यति सम्यगतिशयेन सांनिध्यं प्राप्नुवति अरुणमारक्तम् । अप्रसाद्यैव स्पर्शमिच्छतीति कोपात् । अतएवापसरन्त्या गृहीतवसने । किंचेति समुच्चये । अञ्चिता कुटिलीकृता भ्रूलता येन तथाभूतम् । कोपाधिक्येनासूयोदयात् । चरणयोरानतिः प्रणामस्तस्य व्यतिकरः संबन्धः पौनःपुन्यं वा यस्येति दयितविशेषणम् । बाष्पाम्बुनाश्रुजलेन पूर्णं समाप्तमीक्षणं दर्शनं यस्य तत् । मानभङ्गेन प्रसादोदयात् । अम्बुपदं बाहुल्यसूचनाय । 'बाष्पाम्बुपूर्णं क्षणात्' इति पाठस्तु क्वाचित्कः समञ्जस एव । अत्रौत्सुक्यादिव्यभिचारिभावानामनेककेवलानामुपादानम्'' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

केचिदाहुरेक एव शृङ्गारो रसः, केचिच्च द्वादशेत्यादि, तन्निरासाय भेदानाह—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ ६ ॥

शान्तस्य रोमाञ्चादिविरहेणानभिनेयत्वात्काव्यमात्रगोचरत्वमित्यभिधानान्नाट्य इत्युक्तम् । यद्वा नाट्ये तावदष्टौ रसाः प्रतिपादिताः, अतः काव्येऽपि तावन्त एवेत्यर्थः । ननु रसः सुखात्मक इति प्रतिपादितम्, तत्कथं दुःखमयः करुणादिको रस इति चेत् । न । लोके तथात्वेऽपि काव्यादौ पार्यन्तिकालौकिकसुखोदयात् । अन्यथा प्रेक्षावतामप्रवृत्त्यापत्तेः । शृङ्गारादीनां च लक्षणं

निःश्वासपाण्डुतादेश्चानुभावादेश्चोपस्थितावेव रसव्यक्तिरित्यूह्यम् । **एक एवेति** । शृङ्गारस्य लोके आस्वाद्यतायाः सर्वानुभवसिद्धत्वात् काव्ये गुणालंकारयोगेनाधिकास्वादगोचरतया रसत्वं युक्तम्, न त्वितरेषाम् । लोके सुखात्मत्वाननुभवात् काव्य एव तथात्वकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात् । अद्भुतस्य च विस्मयप्रकृतिकत्वात् तस्य चोद्भटालंकारवर्णनादावपि नीरसेऽभ्युपगमान्न रसत्वमित्याशयः । **द्वादशेति** । भक्तिवात्सल्यश्रद्धाख्यैस्त्रिभिः सहिताः शृङ्गारादयो नवेत्यर्थः । तत्र भक्तिर्भगवति प्रसिद्धा श्रद्धाप्यास्तिक्यनिश्चयात्मिका वेद[1]शास्त्रविषया शिष्टानां प्रसिद्धैव । वात्सल्यमपि पुत्रमित्रादौ स्नेहाभिधानम् । **तन्निरासायेति** । 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायेन तन्निरासबोधनायेत्यर्थः । तत्र भक्तिवात्सल्ययोर्भावान्तर्गतिः । 'रतिर्देवादिविषया' इति वक्ष्यमाणत्वात् । श्रद्धायाश्चासुखात्मकत्वाच्चमत्कारानुत्पादकत्वाच्च न रसत्वमित्यूह्यम् । **काव्यमात्रेति** । श्रव्यकाव्येत्यर्थः । **अभिधानादिति** । 'शान्तस्य शमसाध्यत्वान्नटे च तदसंभवात् । अष्टावेव रसा नाट्ये न शान्तस्तत्र युज्यते ॥' इति कैश्चिदभिधानादित्यर्थः । 'अभिमानात्' इति क्वचित्पाठः । वस्तुतो नटे शमाभावेऽपि न क्षतिः । तत्र रसाभिव्यक्तेरनङ्गीकारात् । सामाजिकेषु शमसत्त्वेनैव शान्तरससंभवात् । अभिनयस्यापि शून्यदृष्टित्वादिना संभवात् । संसारानित्यताप्रतिपादकगीताद्यङ्गतया वाद्यादेः संभवाच्च नाट्येऽपि शान्तसंभव इत्याशयेनाह—**यद्वेति** । नाट्येऽष्टावेवेति नार्थः । किंतु ये नाट्ये दर्शितास्त एव काव्येऽपीत्यर्थः । **तावन्त एवेति** । न शान्तव्यवच्छेदः । तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किंतु वात्सल्यादीनामिति ज्ञेयम् । **पार्यन्तिकेति** । पर्यन्ते विभावादि[2]ज्ञानजस्थायिचर्वणादशायां भवं पार्यन्तिकम् । अत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां काव्यजन्यविभावादिसमूहालम्बनमेव हेतुरिति भावः । ईदृशकल्पनायां मानमाह—**अन्यथेति** । अश्रुपातादयस्तु तत्तदानन्दानुभवस्वाभाव्यात्, नतु दुःखात् । नहि दुःखनियता अश्रुपातादयः । भगवद्वर्णनाक-

---

१. 'वेदशास्त्रार्थे' क. २. 'ज्ञानस्यापि चर्वणा' ख.

रत्यादिप्रकृतिकत्वम् । तत्र मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः । तत्प्रकृतिको रसः शृङ्गारः । स द्वेधा—संभोगो विप्रलम्भश्च ।

तत्र—

'अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ ।
दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोगो मुदान्वितः ॥'

स च परस्परालोकनालिङ्गनादिभेदादगणेय[1] इत्येक एव गण्यते ।

'भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।
नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥'

स च संगमपूर्वः, तदन्यश्च तत्रान्त्यो[2]ऽभिलाषहेतुक इत्युच्यते । अभिलाषपदेन तद्धेतोरनादिसंगमाभावस्य लक्षणात् । आद्यस्तु क्वचिदीर्ष्यया प्रणयेन वा मानरूपः । स ईर्ष्याहेतुक इत्युच्यते । ईर्ष्यापदेन मानहेतोरुपलक्षणात् । क्वचित्तु कार्यवशाद्देशान्तरस्थितेः । स प्रवासहेतुकोऽभिधीयते । उत्पद्यमानोत्पत्स्यमानावपि प्रवासौ स्वज्ञानद्वारा विप्रलम्भप्रयोजकाविति नाव्याप्तिः[3] । प्रवासशब्देन ज्ञानलक्षणाद्वा । क्वचिच्छापात् । स च शापहेतुक इति व्यवह्रियते । क्वचिदुक्तत्रितयातिरिक्ताद्गुरुलज्जादितः कारणात् । स एष विरहहेतुक इत्युच्यते । करुणश्रृङ्गारस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । तत्र संभोगो नायिकारब्धो नायकारब्धश्च । क्रमेणोदाहरणम्—

'शून्यं[4] वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।

र्णनाद्भक्तानां तदुदयात् । तत्र दुःखलेशस्याप्यसंभावनीयत्वादिति दिक् । **सुखसंवेदनमिति** । सुखात्मताज्ञानमित्यर्थः । सुखसाधनत्वज्ञानमिति यावत् । वस्तुतस्तु तज्जन्यः प्रेमाख्यो भावो रतिरिति बोध्यम् ।

तद्धेतोरिति । सिद्धे इच्छाविरहात्संगमप्रागभावोऽभिलाषप्रयोजक इत्यभिलाषपदेन लक्ष्यते । अन्यथा सर्वस्यैव विप्रलम्भस्याभिलाषहेतुकत्वेन भेदानुपपत्तेरिति भावः । **प्रणयेति वेति** । तदुक्तम्—'द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुमहत्यपि । प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना ॥' इति । कारणं विनेत्यनेन कोपस्याहार्यत्वं सूचितम् । **करुणेति** । 'यूनोरेकतरस्मिन्गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये । विमना भवति यदेकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भाख्यः ॥' इत्युक्तः । यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते । **शून्यमिति** । अत्र नायिकार-

---

१. 'अपरिगणेयः' ख. २. 'तत्रान्यो' क. ३. 'नातिव्याप्तिः' क. ४. ''शून्यमिति । नवोढाया अभिनवसमागमवर्णनमिदम् । बाला नवोढात्वेनाप्रगल्भा । वासगृहं रतिमन्दिरं शून्यं निर्जनं विलोक्य विशेषतः सखीनिभृतसत्त्वशङ्कापरिहारेण दृष्ट्वा शयनात् किंचित्, नतु सर्वतः, निद्राभङ्गे पार्श्वपरिवर्तने समाधातुम्, शनैः वलयादिक्वणनशङ्कया मन्दमुत्थाय अनुरागजिज्ञासया निद्राया व्याजंमिषमुपागतस्य प्राप्तस्य, नतु व्याजेन निद्रा-

विस्रब्धं परि[1]चुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जा नम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥'

आलोक्येति लज्जया समानकर्तृकम् ।

'[2]त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि ।

ब्धतया तद्गताया रतेः प्राधान्यम् । तत्र नायक आलम्बनम् । शून्यगृहमुद्दीपनम् । नायकचुम्बनमनुभावः । लज्जा व्यभिचारिभावः । तद्ध्वनिप्रसङ्गवारणाय लज्जापदेन तदुक्तिः । तेन तच्चमत्कारापकर्ष इति शृङ्गारध्वनित्वमेव सिद्ध्यति । अतएव हास्यस्यापि स्वपदेनोपादानम् । लज्जयेति । अर्शआद्यचि लज्जावतीत्यर्थलाभादिति भावः ।

त्वं मुग्धाक्षीत्यत्र नायिका आलम्बनविभावः । नयनसौन्दर्यमुद्दीपनविभावः । वीटिकास्पर्शोऽनुभावः । तद्गम्यमौत्सुक्यं व्यभिचारिभाव इति ज्ञेयम् ।

मिति सर्वथा तदभावसूचनम् । पत्युः नतु प्रियस्य । अपूर्वसमागमेनानुद्भिन्नरहस्यत्वात् । कालक्षेपसहिष्णुत्वाद्वा । मुखं सुचिरं व्याजशङ्कानिरासायातिचिरकालं निर्वर्ण्य निःशेषतो यावन्मतिवैभवं वर्णयित्वा । अनुरागातिशयान्निद्रानिर्णयार्थं वा निःशेषं वर्णयित्वा । सुचिरं व्याजमुपागतस्येति वान्वयः । निद्रायास्तात्त्विकभ्रमाद्विस्रब्धं विश्वासयुक्तं यथा स्यात्तथा परितः कपोलयोर्भाले नयनयोश्च चुम्बयित्वा गण्डस्थलीं जातपुलकामालोक्य । स्वरहस्यप्रकाशात् । लज्जत इति लज्जेति पृथक्पदम् । लज्जावतीत्यर्थः । मत्वर्थीयाच्प्रत्ययात् । तेन लज्जनक्रियासमानकर्तृकेणालोक्येति क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिः । नम्रं स्वयमेव नामितं लज्जापारवश्यातिशयेन मुखं यस्यास्तादृशी । तव निखिलमपि रहस्यमवगतमिति हसता अतएवोद्भिन्नरहस्यतया अथवा कालाक्षेपकबलात् प्रियेण चिरं लज्जापगमपर्यन्तं चुम्बितेत्यन्वयः । अत्र शून्यमित्युद्दीपनातिशयश्चुम्बनप्रवृत्तियोग्यता च ध्वन्यते । वासगृहमित्युपकरणसंपत्तिः । विस्रब्धमिति रागातिशयादविमृश्यकारित्वं ध्वन्यते । नम्रेत्युक्तं, नतु नामितेति तेन लज्जया तथा विह्वलत्वं यथा मुखनामनेऽप्यशक्तिरिति व्यज्यते । लज्जाया अनुभावगम्यत्वेऽपि शृङ्गाराङ्गत्वलाभाय लज्जायाः पदेनोपादानम् । तेन व्यङ्ग्यत्वकृतप्रहर्षापहारान्न भावध्वनित्वम् । चिरमित्यनेन लज्जापगमः संभोगाङ्गीकारश्च व्यज्यते । पत्युरिति युक्तानुरागित्वम् । यद्यपि चात्र द्वयोरपि परस्परालम्बने रती प्रतीयेते । शून्यत्वमुभयोरुद्दीपनम् । कामिनीरतेर्नायकनिद्रा । मुखनिर्वर्णनचुम्बने अनुभावौ । लज्जा व्यभिचारिभावः । नायकस्य रतेरुद्दीपनं नायिकया चुम्बनम् । पुलकचिरचुम्बनावनुभावौ । हासादिरनुभावः । हासव्यङ्ग्यो हर्षः संचारी । तथापि नायकविषयिण्या नायिकानिष्ठाया रतेरुद्रेकः प्राधान्येन चर्वणाविषय इति बोध्यम् । 'भोगावासो वासगृहम्' इति हारावली ।" इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'परिरभ्य' ख. २. 'एवं नायिकारब्धं संभोगमुदाहृत्य नायकारब्धमुदाहरति—त्वमिति । हे मुग्धाक्षि सुन्दरनयने, त्वं कञ्चुलिकया विनैव मनोहारिणीं मनोहरणशीलां लक्ष्मीं शोभां धत्से धारयसि । अक्ष्णैव सकलवशीकरणात् । न केवलं कञ्चुलिकया शोभा-

शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥'

वीटिका वसनग्रन्थिः।

विप्रलम्भेष्वभिलाषहेतुको यथा—

'प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥'

प्रेम स्नेहः। स एव प्रकृष्टः प्रणयः। स एव परिचयातिशयेन रञ्जनक्षमो रागः।

नुदयः अपि तु विद्यमानायास्तिरोधानमपीत्येवकारार्थः। प्रियतमेऽतिशयितप्रीतिपात्रे इत्यभिधानशील एव तस्याः कञ्चुलिकाया वीटिका ग्रन्थिस्तस्या मोचनाय तत्संस्पृशि सति शय्याया उपान्ते प्रान्तदेशे निविष्टा लज्जया निबिडसंलग्ना भवतीषु स्थितास्वयमेवं चेष्टत इति सस्मिता उक्तिचातुर्येण सखीसमक्षं धार्ष्ट्याचरणेन च स्मितयुक्ता वा सखी आलीजनस्य नायिकैव तस्या नेत्रोत्सवः सैव वा नेत्रोत्सवस्तां दृष्ट्वा हर्षोदयस्तेनानन्दितः संजातानन्द आलीजनः सखीजनः अलीकानां मिथ्याभूतानां वचनानां शुको मया भोजनीयः शारिका पाठनीयेत्यादीनामुपन्यासो यथा स्यात्तथा शनकैर्मन्दं निर्यातो निर्गत इत्यन्वयः। शनकैस्त्वमलीककथा च नायिकाया लज्जातिशयनिरासार्थम्। प्रियतम इत्यनिवार्यत्वम्, सस्मितेत्यनेन कञ्चुलिकापसारणे स्वरसश्च व्यज्यते। अत्र मुग्धाक्षी प्रियतमश्च परस्परत्यालम्बनविभावौ। नायकरतेरुद्दीपनं नयनसौन्दर्याङ्गशोभादि। त्वमित्यादिवचनवीटिकास्पर्शावनुभावौ। तयोश्चाभिधायिनि वीटिकासंस्पृशीत्येककालतावगमे प्रतीयमान उत्कण्ठाख्यः संचारी। तथा नायकारतेरुद्दीपनं नायकानुभावौ। स्मितादिरनुभावः। तद्व्यङ्ग्यो हर्षः संचारी। शय्योपान्तनिवेशगम्या लज्जा व्यभिचारिभाव इति द्वयस्य गम्यत्वेऽपि नायकरतेरुद्रेकश्चर्वणाविषय इति बोध्यम् ॥" इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'प्रेमार्द्रा इति। मालतीमाधवे मालतीलाभाय श्मशानसाधनप्रवृत्तस्य माधवस्येयमुक्तिः। मुग्धदृशो मालत्यास्तास्ता मदनुभूता विशेषाश्चेष्टाः कटाक्षरूपा मयि भवेयुरित्याशंसायां लिङ्। कीदृश्यः। निसर्गमधुराः निसर्गेण स्वभावेन मधुरा मनोहराः। तथा प्रेम्णा आर्द्राः। प्रेमबाहुल्यसूचकतया तदार्द्रत्वोपचारः। प्रणयः प्रेमकृतो वशीकारस्तत्स्पर्शिन्यः। परिचयात्संघर्षादुद्गाढोऽतिसान्द्रो रागस्योदयो यासु ताः। विशिष्य वक्तुमशक्यतयानुभावमुखेन प्रतिपादयितुमाह—यासु चेष्टास्वाशंसया मनोरथेन परिकल्पितास्वपि किं पुनरनुभूयमानासु क्षणादन्तःकरणस्यानन्देन सान्द्रो घनो लयस्तन्मयीभावो बाह्यकरणस्य चक्षुरादेर्व्यापारं विषयग्राहित्वं रुणद्धीति तथाभूतो भवतीति वाक्यार्थः। अत्र मुग्धदृश इति दृक्प्रकर्षोपक्रमात्प्रेमार्द्रा इत्यादिविशेषणस्वारस्याच्च चेष्टापदेन दृग्व्यापारलाभः। अयमभिलाषहेतुको विप्रलम्भः ॥" इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

ईर्ष्याहेतुको यथा—

'सा पत्युः प्रथमेऽपराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम्।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः॥'

सख्येनोपदेशः सख्योपदेशः।

भविष्यत्प्रवासहेतुको यथा—

'प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवित प्रिय सुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते॥'

---

१. 'काचित्सखीवृत्तान्तं सखीं प्रति कथयति—सेति। सा बाला मुग्धा। पत्युः ननु प्रियस्य। अपराधकारित्वात्। प्रथमापराधस्यान्याङ्गनासंगमरूपस्य समये। प्रथमत्वेनासह्यत्वम्। सख्येन सौहार्देन य उपदेशस्तं विना तदभावात्। सख्येत्यसमस्तत्वे तृतीयान्तम्। तथाच सखीकर्तृकोपदेशं विनेत्यर्थः। सविभ्रममङ्गस्य भ्रुकुट्यादेर्या वलना चालना वक्रोक्तयश्च ताभिः संसूचनमर्थान्मानस्य प्रकाशनं नो जानातीत्यन्वयः। तर्हि किं करोतीत्यत्राह—स्वच्छैरित्यादि। अश्रुभिरित्युपलक्षणे तृतीया। रोदनं चोपलक्ष्यम्। तथा चाश्रुभिरुपलक्षितं केवलमेव रोदनं करोतीत्यर्थः। स्वच्छैर्निर्मलैः अच्छयोर्निर्मलयोः कपोलयोर्मूले गलितैः। अञ्जनपत्ररचनयोस्त्यागादश्रुकपोलयोः स्वच्छता। उत्तानशयनान्मूले गलनम्। लुठदित्यादि रूपकम्। लुठन्तो विप्रकीर्णा लोलाश्चञ्चला येऽलकाः केशास्तद्रूपैः। 'लुठल्लोलोदकैः' इति पाठे लुठद्भूमौ पतल्लोलोदकं स्रोतो येषां तैरित्यर्थः। कीदृशी बाला। पर्यस्ते लज्जया परितोऽस्ते क्षिप्ते नेत्रोत्पले यया तथाभूता। आरुण्यादुत्पलारोपः॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'प्रथमापराधसमये' ख. ३. 'प्रोष्यत्पतिका स्वजीवितं संबोध्य सोपालम्भं वदति—प्रस्थानमिति। हे प्रिय प्रीतिपात्र जीवित, प्रियतमे यातुं गन्तुं निश्चितं संजातनिश्चयं चेतो यस्य तथाभूते सति ननु गन्तुमुद्यते सर्वे अर्थात्तव सुहृदः समं सह प्रस्थिताः प्रचलिताः। तथाच तवापि गन्तव्ये सति गमनावश्यंभावे सति सुहृदां सार्थः समूहः किमु कुतस्त्यज्यते। त्वयापि गन्तव्यमिति भावः। के के प्रस्थितास्तत्राह—प्रस्थानमित्यादि। वलयैः कङ्कणैः प्रस्थानं कृतम्। प्रियगमनश्रवणजनितकार्श्येन स्वस्थानच्युतैः। प्रियसखैः प्रीतिपात्रैर्मित्रैः। प्रियस्य नायकस्य वा मित्रभूतैरिति वचनादिविपरिणामेन सर्वेषु तृतीयान्तेषु योज्यम्। तत्त्वं च प्रियसंनिधानान्वयव्यतिरेकानुविधायितया। अस्रैरश्रुभिरजस्रं निरन्तरम्। असंख्यत्वात्। गतं स्वस्थानान्निर्गतम्। धृत्या धैर्येण क्षणमपि नासितं न स्थितम्। चित्तेन गन्तुं पुरः पूर्वमेव व्यवसितमुद्युक्तं ननु गतम्। तेन समभिव्याहारेणाविरोधः। प्रियेति संबोधनेन प्रियतमेनेव त्वयापि त्यक्तुमुचितमिति व्यज्यते। सार्थशब्दश्च यद्यपि 'संघसार्थौ तु जन्तुभिः' इत्यमरोक्तेर्जन्तुसमूह एव

भूतप्रवासहेतुर्यथा मम—

'कियदम्बु भवेद्वसुंधरायां कति वा पल्लवसंचया भवेयुः।
कियती च समृद्धिरम्बुजानां परितापोऽपह्रियेत यैः कृशाङ्ग्याः॥'

सख्याः प्रवासिनं नायिकं प्रतीयमुक्तिः।

भवत्तद्धेतुको यथा ममैव—

'किं मूढे परिखिद्यसे कतिपयैरेव प्रिये वासरै-
रायाता वयमेहि धेहि परितः प्रास्थानिकं मङ्गलम्।
एवंवादिनि वल्लभे दयितया निःश्वस्य पाणौ कृतो
मङ्गल्यः कलशो विलोचनपयोधाराभिरापूरितः॥'

शापहेतुको यथा—

'[1]त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः॥'

आलिख्येत्यपीच्छाविषय एव।

यद्यपि त्वामालिख्येत्यत्र क्रूरपदेनासूयाख्यभावध्वनिप्राधान्यं 'शठेन विधिना' इतिवत्प्रतिभाति, तथापि 'दृष्टिरालुप्यते मे' इत्यन्तेन वाक्येन विप्रलम्भावगमोत्तरं क्रूरपदेनासूयाभिव्यक्तिरिति न तत्प्राधान्यम्। किंतु रसाङ्गत्वमेव। शठेनेत्यत्र त्वेकवाक्य एवासूयाभिव्यक्त्यनन्तरं निद्रेत्यनेन पश्चाद्विप्रलम्भाभिव्यक्तिरिति भावप्राधान्यमिति विशेषो बोध्यः। स्वयं भेदप्रतिपादनावसरे ईर्ष्यादिहेतुत्रयातिरिक्त-

---

प्रयुज्यमानो दृष्टः नाचेतनसमूहे तथापि प्रकृते चैतन्यारोपात्संगमनीयः। एष प्रवासहेतुकः॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'त्वामिति। मेघदूते कुबेरशापप्रतिबद्धप्रियासविधगमनस्य यक्षस्य मेघद्वारा प्रियां प्रति संदेशोक्तिरियम्। प्रणयेन कुपितां मानवतीं त्वां धातुरागैर्गैरिकादिभी रक्तधातुभिः शिलायामालिख्यात्मानं ते तव चरणयोः पतितं प्रणतं कर्तुं यावदिच्छामि तावन्मुहुरुपचितैः प्रवृद्धैरस्रैर्बाष्पैर्मे दृष्टिर्दर्शनमालुप्यते लुप्ता भवतीत्यन्वयः। अर्थान्तरं न्यस्यति—क्रूर इति। अतस्तस्मिन्नप्यालेख्येऽपि नौ आवयोः संगमं क्रूरः श्रेयोविघटने जागरूकः कृतान्तो दैवमेव कृतान्तो यमो न सहते। किमुत साक्षादित्यर्थः। अत्र कोपे रक्तिमोदयाद्धातुरागैरित्युक्तम्। भूमिशयनाच्च शिलायामित्युक्तम्। अत्र कथंचिल्लिखितायामाकृतौ पादपतनारम्भे तत्कालीनतदीयविलासविशेषानुसरणसमुद्दीपितशोकावेशवशप्रवृत्तैरश्रुभिर्दर्शनविघातद्वारा विघ्नः क्रियत इति सर्वतन्त्रविदो वाचस्पतिमिश्राः। आधुनिकास्तु लिखनमपीच्छाविषय एव नतु निर्व्यूढमिति मन्यन्ते। यद्यप्यत्र प्रबन्धालोचनयोन्माद एव प्राधान्येन प्रतीयते तथापि तदनालोचनेनोन्मादाभास एवेत्यभिप्रेत्य रसध्वनित्वेनोदाहृतम्। अयं शापहेतुको विप्रलम्भः॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

विरहहेतुको यथा—

'[1]अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य तादृक्सुहृ-
द्यो मां नेच्छति नागतश्च हहहा कोऽयं विधेः प्रक्रमः।
इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वान्ता निशान्तान्तरे
बाला वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निशि॥'

एषा विरहोत्कण्ठितेत्यभिलाषहेतुकादेर्भिद्यते।

'[2]न्यङ्गव्रीडादिभिश्चेतोविकासो हास उच्यते।'

न्यङ्गं[3] वैकृतम्। तेन हासप्रकृतिको हास्यः। यथा—

'[4]आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या
मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे।

हेतुकत्वेनान्ते विरहहेतुकस्याभिधानात्तदुदाहरणमन्ते दर्शितम्। **एषेति**। विरहोत्कण्ठितेति यतो मुनिनोक्ता। न तु प्रोषितभर्तृकाख्यभेदान्तर्गता विप्रलम्भसामान्यप्रयुक्ता वा। अतो विरहस्यान्येभ्योऽभिलाषादिभ्यो भेदं गमयतीत्यर्थः।

---

१. 'अन्यत्रेति। इत्युक्तप्रकारेणाल्पेतराभिर्बह्वीभिः कल्पनाभिर्वितर्ककरणैः कवलितं ग्रस्तम्। व्याप्तमिति यावत्। स्वान्तं मनो यस्यास्तथाभूता बाला निशान्तस्य गृहस्यान्तरे मध्ये निशि निद्रां नाप्नोतीति संबन्धः। किंभूता। वृत्तः संजातो विवर्तनस्य पार्श्वपरिवर्तनस्य व्यतिकरः समूहो यस्यास्तथाभूता। कल्पनाप्रकारमाह—अन्यत्रेति। अन्यत्र नायिकान्तरगृहे व्रजति गच्छतीति कथापि का। न कापि अलीका। किमु गमनमित्यपिशब्दलभ्योऽर्थः। खलु निश्चितम्। अस्य नायकस्य तादृक् सुहृदपि न यो मां नेच्छति द्वेष्टि। तथाच तत्कृतनिवारणमप्यसंभाव्यमित्यर्थः। तर्हि हेत्वभावेऽनागमनमप्यसंभाव्यं तत्राह—नागतश्चेति। चस्त्वर्थे। आगतस्तु नेत्यर्थः। कारणभावेऽपि कार्यमिति विस्मये हहहेति। सहसेति वा पाठः। विधेर्दैवस्य कोऽयमननुभूतपूर्वः प्रक्रम आरम्भः अहेतुककार्योत्पादरूपः। सहसेतिपाठे ननु दैववशान्नागतस्तत्राह—सहसेति। सहसा अकस्मात्। तथाच विधेर्मया किमपराद्धमिति भाव इति संगमनीयम्। एषा च "आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः। तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता मता॥" इत्युक्तलक्षणा नायिकेत्यवश्यं विरहस्य प्रवासादितः पृथग्भावः स्वीकार्यः। अन्यथा प्रोषितभर्तृकादितोऽस्या भेदान्तरत्वानापत्तेः॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'न्यङ्ग्य' क. ३. 'न्यङ्ग्यं' क. ४. 'आकुञ्च्येति। विष्णुशर्माणमुपहसतः कस्यचिदुक्तिरियम्। इतीत्युपलक्षणार्थकतृतीयान्तम्। विष्णुशर्मा कश्चिद्विप्रः। आकुञ्च्येत्यादि हतोऽहमित्यन्तेन वाक्येनोपलक्षितं रोदितीत्यन्वयः। वाक्यार्थस्तु—अशुचिमुच्छिष्टादिनोपहतं पाणिमाकुञ्च्य संकुचिताग्रं कृत्वा। मुष्टीकृत्येति यावत्। मन्त्रपूतानामम्भसां पृषतैर्बिन्दुभिः प्रतिपदं प्रतिक्षणं पवित्रे मम मूर्ध्नि तारो दीर्घः स्वरो यत्र, प्रथितो विस्तारितस्थूदिति शब्दश्च यत्र तथा प्रहारमदादत्तवती। हाहेति खेदे। हतो नष्टोऽहमिति। 'प्रहितथूत्कं' इति पाठे प्रहितं प्रक्षिप्तं थूत्कं लाला यत्रेति व्याचक्षते। अत्र हास्यरसः॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

तारस्वरं प्रथितथूत्कमदात्प्रहारं
हा हा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥'

अत्र ताड्यमानो विष्णुशर्मा तत्क्रन्दनं च विभावौ रसाश्रयस्य । एतद्वाक्यमनुभावः । चापलादिर्व्यभिचारीति ।

'इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोकशब्दभाक् ।'

आदिग्रहणादनिष्टाप्तिः । शोकप्रकृतिकः करुणः । यथा—

'हा मातस्त्वरितासि कुत्र किमिदं हा देवताः क्काशिषो
धिक्प्राणान्पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ ।
इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिर-
श्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि ॥'

अत्र विपन्ना काचिदीश्वरी संबोध्या, तदङ्गदाहश्च विभावौ ।

'प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते ।'

तत्प्रकृतिको रौद्रः । यथा—

'कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।

विभावावालम्बनोद्दीपनरूपौ । एवमग्रेऽपि ।

कृतमनुमतमित्यादावर्जुनादय आलम्बनविभावाः । निर्मर्यादत्वमुद्दीपनम् । प्रति-

---

१ 'हा मातरिति । राजपत्न्यां मृतायां तत्परिजनविलापवर्णनमिदम् । इत्थमेतत्प्रकाराः पुरे भवानामङ्गनानां गिरश्चित्रस्थानप्यालेख्यगतानपि रोदयन्ति भित्तीरपि शतधा शतखण्डाः कुर्वन्ति किं पुनः सचेतनानित्यन्वयः । किंभूताः । उच्चैः क्रन्दनाद्घर्घरस्वराश्च ताः श्रमाद्बाष्पबाहुल्याच्च मध्येऽन्तराले रुद्धा विच्छिन्नाश्चेति कर्मधारयोत्तरं पुनः करुणा इत्यनेन कर्मधारयः । करुणाः सस्नेहाः कातर्यसूचिका वा । नातो रसस्य शब्दवाच्यतादोषः । किंरूपा गिर इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपानुकरणं पूर्वार्धम् । तदर्थस्तु—हा इति विषादे । भो मातः, कुत्र गन्तव्ये त्वरिता संजातत्वरासि । येनास्मानपि नापेक्षितवती । 'त्वमितासि' इति पाठे इतासि गतासीत्यर्थः । किमिदमाकस्मिकोत्पातरूपम् । हा इति धिगर्थे । देवता धिक् । नानोपचारपूजास्तुतिनुतिभिरप्यरक्षणात् । आशिषोऽर्थाद्धनादितर्पितद्विजानां क्व कुत्र । गता इति शेषः । ता अपि विफला इति भावः । प्राणान्धिक् । त्वदभावेऽपि स्थिरत्वात् । ते तवाङ्गेषु सुकुमारेष्वशनिर्वज्रं तद्रूपो हुतवहः । य एवाहुतिभिः पूर्वं तर्पितत्वाद्धुतवहः स पतितः स्वयमेव । सचेतनैरेतेष्वङ्गेषु पातयितुमशक्यत्वात् । यद्वा पतितोऽशनिरिति भिन्नं वाक्यम् । वज्रपात एवायं यत्तव विपत्तिरिति । दृशौ नेत्रे दग्धे इति विशिष्योपादानं रमणीयतातिशयेन तद्दाहे दुःखाधिक्यात् । यद्वास्माकं दृशौ दग्धे इत्यशुभदर्शित्वादकस्माद्दग्धे इति लोकोक्त्या द्रष्टव्यम् । अत्र करुणरसः ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिका.
२. 'कृतमिति । वेणीसंवरणे द्रोणवधानन्तरमर्जुनादीन्प्रत्यश्वत्थाम्न उक्तिरियम् । इदं गुरोर्द्रोणस्य वधरूपं पातकमेव गुरुपातकं महापातकमविवेकान्मनुजरूपैः पशुभिरुदायुधैरुद्यता-

नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥'
'कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।'

तत्प्रकृतिको वीरः । स च त्रिधा—युद्धवीरो दानवीरो दयावीरश्च । तत्राद्यो यथा—

'क्षुद्राः[1] संत्रासमेते विजहित हरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भा[2]
युष्मद्देहेषु[3] लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः
किंचित्[4]संरम्भलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥'

अपरावूहनीयौ ।

श्चानुभावः । असहायत्वगम्यो गर्वः संचारी । यद्यपि कृतमित्यादिक्रमं हित्वा नरकेत्यादिव्युत्क्रमेण संकीर्तनमनुचितं तथापि रौद्रे विवेकशून्यतायाः पोषकत्वान्न दोषः । विवेकसत्त्वासत्त्वाभ्यां च वीररौद्रयोर्विशेषः ।

अपराविति । तत्र दानवीरो यथा रसगङ्गाधरे—'कियदिदमधिकं मे यद्द्वि-

---

भैरत एव निर्मर्यादैर्मर्यादाशून्यैर्यैर्भवद्भिरर्जुनाद्यैः कृतमनुमतमनुज्ञातं दृष्टं वा तेषां सभीमकिरीटिनां भीमसेनार्जुनसहितानां भवतां नरकस्य दैत्यविशेषस्य रिपुणा श्रीकृष्णेन सार्धमसृङ्मेदोमांसै रुधिरवसामांसैरयमेतत्क्षणवर्ती अहमनन्यसहायो दिशां लक्षणया तद्देवतानां बलिं पूजोपहारं करोमीत्यन्वयः । पूर्वं दण्डक्रमेण कृतमित्याद्यभिधायानन्तरं क्रोधात्क्रमविस्मृत्यानुमन्तुः प्रागुपादानम् । पशुभिरित्यनेन बलिदानयोग्यता ध्वन्यते । सार्धमिति संबन्धिनि साहित्यं, नतु कर्तरीति बोध्यम् । अत्र रौद्रः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'क्षुद्रा इति । हनुमन्नाटके रावणपुत्रस्येन्द्रजित इयमुक्तिः । भो जाल्या पराक्रमेण च क्षुद्रा नीचा हरयो वानराः, एते दृश्यमानदुरवस्थाः । यूयमिति शेषः । संत्रासं विजहित त्यजतेति संबन्धः । एते आगते अर्थान्मयीति वार्थः । भयत्यागे हेतुमाह—क्षुण्णेत्यादि । यतः क्षुण्णश्चूर्णितः शक्रारूढस्येभस्यैरावतस्य कुम्भो यैस्तादृशा अमी सायका बाणा युष्मद्देहेषु निपतन्तः पतमाना न तु पात्यमानाः परं केवलं लज्जां दधति धारयन्ति । क्षुद्रकार्यकरणाल्लज्जिता इव न मामानन्दयन्तीत्यर्थः । तथा च दैवाद्बाणपातेऽपि मदनुद्देश्यत्वाद्भयं त्यजतेत्यर्थः । लक्ष्मणं प्रत्याह—सौमित्रे इति । सुमित्रायाः पुत्र, त्वं तिष्ठ । युद्धोद्यमाद्विरमेत्यर्थः । हेतुमाह—पात्रमित्यादि । हि यस्मात्त्वं रुषां क्रोधानां पात्रं विषयो नासि न भवसि । तर्हि किमर्थमुद्यमस्तत्राह—नन्वहमित्यादि । अहं मेघनादः प्रसिद्धनामा । नत्विन्द्रजित् । तत्त्वस्याप्यनुत्कर्षकत्वात् । राममन्वेषयामि कीदृक्पराक्रमशील इति मार्गयामि । हेतुगर्भं विशेषणमाह—किंचिदिति । किंचित्संरम्भ ईषत्क्रोधः स एव लीला क्रीडा तया नियमितो बद्धो वशीकृतो वा जलधिर्येन तथाभूतम् । क्वचित् 'भ्रूभङ्ग' इति पाठः सम्यगेव । अत्र सौमित्रे इति मातृसंबन्धोत्कीर्तनान्निर्वीर्यत्वं द्योत्यते । रुषामिति बहुवचनेन तदतिशय इति बोध्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. हरयो भिन्नशक्रेभ,' इति पाठः. ३. 'युष्मद्गात्रेषु' इति पाठः. ४. 'किंचिद्भ्रूभङ्गसंज्ञा' इति पाठः.

'रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयम् ।'

तत्प्रकृतिको भयानकः ।

'ग्रीवाभङ्गाभिरामं[1] मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥'

'जुगुप्सा गर्हणार्थानां दोषमाहात्म्यदर्शनात् ।'

तत्प्रकृतिको बीभत्सः । यथा—

'उत्कृत्योत्कृत्य[2] कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोफभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥'

जायार्थयित्रे कवचमरमणीयं कुण्डले चार्पयामि । अकरुणमवकृत्य द्राक्कृपाणेन निर्य-द्बहलरुधिरधारं मौलिमावेदयामि ॥' एषा द्विजवेषायेन्द्राय कवचकुण्डलदानो-द्यतस्य कर्णस्य तद्दानविस्मितान्सभ्यान्प्रत्युक्तिः । दयावीरो यथा नागानन्दे जीमू-तवाहनोक्तौ—'शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति । तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् ॥' इति । यद्यपि धर्मवीरोऽपि कैश्चिद्युधिष्ठिरादिरुक्तस्तथापि दशरूपकादौ त्रय एव कथिता इति तावन्त एवोक्ताः ।

---

१. 'ग्रीवेति । शाकुन्तले मृगहननाय धावितरथस्य दुष्यन्तस्य राज्ञः सूतं प्रति 'अयं पुनरिदानीमपि' इत्युपक्रम्योक्तिरियम् । पश्येत्यस्य वाक्यार्थः कर्म । स चेदानीमप्ययं पुरो-दृश्यमानो मृगः पुनरुदग्रप्लुतत्वादुत्कटोत्फालत्वाद्वियत्याकाशे बहुतरमधिकं प्रयाति, उर्व्यां भूमौ स्तोकमल्पं प्रयाति । किंभूतः । अनु पश्चात्पतति धावति स्यन्दने रथे ग्रीवाया भङ्गेन वक्रीभावेनाभिरामं यथा स्यात्तथा मुहुर्वारंवारं गम्यदेशदर्शनेन विच्छेदाद्बद्धदृष्टिर्दत्तदृष्टिः । शरपतनभयाद्भूयसा स्थूलेन पश्चार्धेनापरार्धेन पूर्वकायं प्रविष्टः प्रवेष्टुमारब्धः । स्थूलस्य कृशे कथं प्रवेश इत्यप्रतिसंधानाद्भयातिशयसूचनम् । तथार्धावलीढैरर्धभक्षितैः श्रमेण विवृ-तात्प्रसारितान्मुखाद्भ्रंशिभिः पतद्भिः दैवात् । न तु पातितैः कीर्णं व्याप्तं वर्त्म मार्गो यस्य सः । अत्र नृपरथाद्भयमेव स्थायिभाव इति न शब्दवाच्यतादोषः । अत्र भयानकः ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ''उत्कृत्येति । मालतीमाधवे श्मशानवर्णनम् । प्रेतेषु रङ्कः कृपणः । दरिद्र इति यावत् । अव्यग्रमनाकुलं यथा स्यात्तथा । भोजनसमाप्तिभया-च्छनैरिति यावत् । कृत्तिं चर्म उत्कृत्योत्कृत्य प्रथममत्ति भक्षयति । अथानन्तरं पृथुना महता उच्छोफेनोच्छूनतया भूयांसि मांसानि जग्ध्वा भक्षयित्वा अङ्कस्थात्करङ्कान्मस्तका-दस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि गम्भीरविषमभागगतमपि क्रव्यं मांसमत्तीति संबन्धः । तेन क्त्वा-प्रथमाथशब्दानां नासंगतिः । 'पृथूत्सेध' इति पाठेऽपि स एवार्थः । करङ्कः शवशरीर-मिति केचित् । कीदृशानि मांसानि । अंसौ स्कन्धौ स्फिक् ऊरुमूलकटिसंधिपृष्ठभागः ।

स्थपुटं निम्नं[1] विषमम् ।

'विस्मयश्चित्तविस्तारो वस्तुमाहात्म्यदर्शनात् ।'

तत्प्रकृतिकोऽद्भुतः । यथा—

'चित्रं[2] महानेष बतावतारः क्व कान्तिरेषाभिनवैव भङ्गिः ।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥'

एषां भेदो वचनमात्रान्न सिध्यतीत्येषां विचित्रानुक्तरूपान्स्थायिभावानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ ७ ॥

तत्र—

'विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।
आनन्दाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदम् ॥'

उक्तरूपानिति । 'मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः' इत्यादिभिरुक्तलक्षणानित्यर्थः । स्थायिशब्दार्थं दर्शयितुमाह—**विरुद्धा इति** । तेनानुच्छिद्यमानतया

पिण्डी जङ्घोर्ध्वभागः । पिण्डेति पाठे तदाकारत्वात्स एव । एवमादिष्ववयवेषु सुलभानि तथा उग्रस्तीव्रः पूतिर्दुर्गन्धो येषां तानि । कीदृक्प्रेतरङ्कः । आर्तः क्षुत्पीडितः । परितोऽस्ते क्षिप्ते नेत्रे येन सः । वलवत्पिशाचान्तरेणापहरणशङ्कया । दैन्यात्स्थपुटगतमांसापकर्षणाय वा प्रकटिता दशना दन्ता येन सः । अत्रोत्कृत्योत्कृत्येति वीप्सया कालक्षेपाक्षम एकदा सर्वं चर्म त्याजयितुं न शक्नोति किंतु किंचित्किंचित्तथा विधाय तद्भुक्त्वापरभागमुत्कृत्यात्तीति लभ्यते । एवं च यावत्कृत्तिसत्त्वं तावदुत्कर्तनमिति । 'आत्तस्नाय्वन्त्रनेत्रः' इति पाठे स्नायुः शिरा । आत्तानि गृहीतानि स्नाय्वादीनि येन । 'रङ्कः कृपणमन्दयोः' इति मेदिनी । 'करङ्को मस्तके' इति च । अत्र बीभत्सः ।" इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'निम्नोन्नतम्' क. २. "चित्रमिति । वामनमुद्दिश्य बलेरुक्तिरियम् । अत्र चित्रादिशब्दा भङ्गिभेदेन स्वसमभिव्याहृतपदार्थस्य लोकोत्तरताप्रतिपादकाः । न तु विस्मयार्थाः । तस्यात्र स्थायित्वेन वाच्यतादोषापत्तेः । तथा च महामाहात्म्यशाली एष पुरुषश्चित्रं लोकोत्तरं वस्त्विति संबन्धः । माहात्म्ये विशिष्टेऽन्वितस्यापि लोकोत्तरत्वस्य विशेषणे माहात्म्ये पर्यवसानम् । 'उत्कटः पण्डितः' इत्यादिवत् । बतावतार इति । अत्राप्येष इति मध्यमणिन्यायेन संबध्यते । अवतारः सदाचारप्रवर्तकः । अत्रापि बतशब्दार्थस्य पूर्ववदन्वयः । 'बतेति हर्षे श्लाघायां वा' इति दीपिका । 'अविकारः' इति पाठे विकाराभाववानित्यर्थः । एषा दृश्यमाना कान्तिः क्व । न क्वापीति भङ्ग्यन्तरेण लोकोत्तरेत्युक्तं भवति । भङ्गिर्गमनोपवेशनदर्शनादिगतः प्रकारविशेषः । अभिनवा अपूर्वैव । वैलक्ष्यगतमात्यन्तिकत्वमेवकारार्थः । धैर्यं विरोधिसहस्रसंतापेऽप्यचलचित्तत्वम् । अहो अलौकिकः प्रभावः सामर्थ्यं सकलवशीकाररूपम् । काप्यनिर्वाच्या आकृतिरवयवसंस्थानम् । एष सर्गो निर्माणं नूतनः प्रसिद्धब्रह्मनिर्मितिविलक्षण इत्यर्थः ॥" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

इति सामान्यलक्षणम्। अवस्थितिश्चैषां स्रक्सूत्रन्यायेन, फेनबुद्बुदन्यायेन तु व्यभिचारिणामित्यनयोर्भेदः। विशेषलक्षणान्युक्तानि। अष्टावेव चेत्स्था(चैते स्था)यिनः। अतो न्यूनाधिकत्वशङ्का रसे निरस्तेति।

यद्यपि विभावानुभावप्रतिपाद्यव्यञ्जकत्वपुरस्कारेण व्यभिचारिभेदोपदर्शने न कश्चिन्न्यायः, तथापि व्यङ्ग्यविवेचनाय निर्वेदस्य स्थायित्वव्यवस्थापनाय च व्यभिचारिभेदानाह—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः॥ ८॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च॥ ९॥
स्वप्नो विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च॥ १०॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः॥ ११॥

नामत एव समाख्याताः, न तु लक्षणतः। लक्षणानामन्यैरेव सप्रपञ्चं दर्शितत्वात्। तद्यथा—

'तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम्।
तत्र चिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनताः॥'
'चित्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्त्वज्ञानोदयादिभिः।' इति केचित्।
'रत्यायासकलाभ्यासाद्ग्लानिर्निष्प्राणतेव या।
तस्यां वैवर्ण्यकम्पानुत्साहकार्श्यादयो मताः॥'

स्थिरा आस्वाद्यमाना रत्यादयः स्थायिन इति कथ्यन्ते। यदा त्वस्थिरता तदैतेषां रसान्तरे संचारित्वमेव न तु स्थायित्वम्। तदुक्तम्—'रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते' इति, 'शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः। शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः॥ इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं स्वयंभावितबुद्धिभिः।' इति च।

यद्यपीति। रसव्यञ्जकत्वस्य विभावानुभावयोरपि समानत्वात्तयोरपि प्रतिपादनमुचितम्। अतो न रसव्यञ्जकत्वाद्व्यभिचारिकथनम्। किं तु 'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः' इति भावस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदुपयोगितया निर्वेदस्यादौ निर्देशेन प्राधान्यरूपस्थायित्वद्योतनेन शान्तरसप्रतिपादनाय चेत्यर्थः। **तत्त्वज्ञानेति**। यथा—'प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किम्' इत्यादौ। आपदा यथा—'राज्ञो विपद्बन्धुवियोगदुःखं देशच्युतिर्दुर्गममार्गखेदः। आस्वाद्यतेऽस्याः कटुनिष्फलायाः फलं मयैतच्चिरजीवितायाः॥' इत्यादौ। ईर्ष्यया यथा—'धिग्धिक्शक्रजितं' इत्यादौ। संभोगरत्या ग्लानिर्यथा—'लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दु-

'अनर्थप्रतिमा शङ्का परक्रौर्यात्स्वदुर्नयात् ।
वैवर्ण्यकम्पवैमुख्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत् ॥'
'परोत्कर्षाक्षमासूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा ।
दोषोद्घोषभ्रूविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादयः ॥'
'संमोहानन्दसंभेदः स्खलदङ्गवचोगतिः ।
मधुपानादिजो ज्ञेयो मदो विविधभावकृत् ॥'
'उत्तमसत्त्वः प्रहसति गायति तद्वच्च मध्यमप्रकृतिः ।
परुषवचनाभिधायी शेते रोदित्यधमसत्त्वः ॥'
'श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः श्वासनिद्राभरादिकृत् ।
श्रमग्लान्योर्विभेदं तु चक्रे कारणकार्यता[1] ॥'
'श्रमस्यातिशयावस्थामथवा ग्लानिमूचिरे ।
बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूः ॥' इत्येके ।
'आलस्यं श्रमगर्भादेर्जैह्म्यं जृम्भाक्रियादिकृत् ।
दौर्गत्यादेरनोजः स्याद्दैन्यं कार्श्यामृजादिकृत् ॥'
'ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् ।
प्रयत्नपूर्विकान्वेष्यस्मृतिश्चिन्तेति केचन ॥'
'मोहो विचित्तता भीतिदुःखवेगानुचिन्तनैः ।
घूर्णनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥'

बिम्बा रजनय इव निद्राक्रान्तनीलोत्पलाक्ष्यः । तिमिरमिव दधानाः स्रंसिनः केशपाशानवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्वः ॥' इत्यादौ । विप्रलम्भरत्या यथा—'परिमृदितमृणाली-' इत्यादौ । परक्रौर्याच्छङ्का यथा—'ह्रिया सर्वस्यासौ हरति विदितास्मीति वदनं द्वयोर्दृष्ट्वालापं कलयति कथामात्मविषयाम् । सखीषु स्मेरासु प्रथयति च वैलक्ष्यमसमं प्रिया प्रायेणास्तेत्यदयविहितातङ्कविधुरम् (हृदयनिहितातङ्कविधुरा) ॥' इत्यादौ । अत्र वासवदत्तायाः क्रौर्यात्सागरिकायाः शङ्का । गर्वादसूया यथा—'अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः' इत्यादौ । अध्वजः श्रमो यथा—'अलसललितमुग्धान्यध्वसंजातखेदादशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि । मृदुमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥' इत्यादौ । इयं सीतां प्रति श्रीरामोक्तिः । रतिश्रमो यथा—'प्राप्य मन्मथमदादतिभूमिं दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य । शश्रमुः श्रमजलार्द्रललाटश्लिष्टकेशमसितायतकेश्यः ॥' इत्यादौ । गर्भजमालस्यं यथा—'चलति कथंचित्पृष्टा यच्छति वाचं कथंचिदालीनाम् । आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥' इत्यादौ । दारिद्र्याद्दैन्यं यथा—'मद्गेहे मशकीव मूषकवधूर्मूषीव मार्जारिका मार्जारीव शुनी शुनीव गृहिणी वाच्यः किमन्यो जनः । मूर्छापन्नशिशूनसून्विजहतः संप्रेक्ष्य झिल्लीरवैर्लूतातन्तुवितानसंवृतमुखी चुल्ली चिरं रोदिति ॥' इत्यादौ । चिन्ता यथा—'अस्तमितविषयसङ्गा

---

१. 'कार्यतः' क.

'सदृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्काराज्जायते स्मृतिः।
भ्रूसमुल्लासकरजवादनादिस्तदुद्भवः॥'
'अभीष्टार्थस्य संप्राप्तौ स्पृहापर्याप्तता धृतिः।
सौहित्यवदनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत्॥'
'दुराचारादिभिर्व्रीडा धार्ष्ट्याभावोऽभिधीयते।
वस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शभूरेखाधोमुखादिकृत्॥'
'चेतोनिमीलनं व्रीडा न्यङ्गरागस्तवादिभिः।' इति केचित्।
'मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिः।'
'आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते।' इति केचित्।
'तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः॥'
'मनःप्रसादो लाभादेर्हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदाः।
आवेगो राजविद्रावरत्यादेः संभ्रमो मतः॥'
'तत्र विस्मरणं स्तम्भः स्वेदः कम्पः स्खलद्गतिः।'
'अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र॥'
'क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः।' इत्येके।
'गर्वोऽभिजनलावण्यधनैश्वर्यादिभिर्मदः।
सविलासाङ्गवीक्षाविनयावज्ञादिकृत्तु सः॥'

मुकुलितनयनोत्पला बहुश्वसिता। ध्यायति किमप्यलक्ष्यं बाला योगाभियुक्तेव॥' इत्यादौ। मोहो यथा—'तीव्राभिषङ्गप्रभवेन–' इति कुमारसंभवे तृतीयसर्गे कामदाहप्रसङ्गे। स्मृतिर्यथा—'अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः' इति। ज्ञानजा धृतिर्यथा—'वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या' इति। शक्त्या धृतिर्यथा—'राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः। प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्ना धृतिं कामः काममुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः॥' इति। लज्जा यथा—'अलंकुरु निजं वपुर्दयित मण्डने किं पुनस्त्वमेव मम मण्डनं दयित किं परैर्मण्डनैः। वरं कुरु पयोधराधरनितम्बबिम्बेषु मामिति प्रतिवचःश्रुतौ जयति नम्रवक्त्रा वधूः॥' इति। चापलं यथा—'अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु। बालामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः॥' इति। हर्षो यथा—'अवधौ दिवसावसानकाले भवनद्वारि विलोचने दधाना। अवलोक्य समागतं तदा मामथ रामा विकसन्मुखी बभूव॥' इति। आवेगो यथा—'क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतो व्याददानोंऽशुकान्तं गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण। आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराग्निः॥' इत्यादौ। जडता यथा—'एव-

१. 'नवमल्लिकायाः' ख.

'प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्त्वसंक्षयः ।
निःश्वासोच्छ्वाससंतापसहायान्वेषणादिकृत् ॥'[1]
'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसंभ्रमैः ।
तत्रोच्छ्वासत्वराश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः ॥'
'निद्रा व्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः ।
तत्र जृम्भाङ्गभङ्गाक्षिमीलनोच्छ्वसनादयः ॥'[2]
'विरोधिभावात्पूर्वस्य प्रस्मृतिर्विस्मृतिर्भवेत् ।[3]
ध्यानजाड्यप्रमोहाधिपरितापादिकृत्तु सा ॥'
'स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।
कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥'
'निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः ।
जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥'
'अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।
तत्र स्वेदशिरःकम्पनेत्ररागाङ्गविक्रियाः ॥'[4]
'लज्जाद्यैर्विक्रियागोपोऽवहित्थात्मन्यविक्रिया ।[5]
व्यापारान्तरसङ्गित्ववदनानमनादयः ॥'

मालि निगृहीतसाध्वसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति । सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥' इत्यादौ । गर्वो यथा—'ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये । जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥' इत्यादौ । विषादो यथा—'नन्वेष राक्षसपतेः स्खलितः प्रयासः (प्रतापः) प्राप्तोऽद्भुतः परिभवो हि मनुष्यपोतात् । दृष्टः स्थितेन च मया स्वजनप्रमाथो दैन्यं च राजनि रुणद्धि किमाचरामि ॥' इति रावणपुरुषोक्तौ । औत्सुक्यं यथा—'पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः । कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥' इति । निद्रा यथा—'निद्रार्धमीलितदृशो मदमन्थराणि नात्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि । अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्यास्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥' इति । विस्मृतिर्यथा—'तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतट–' इत्यादौ । 'अपस्मार' (पूर्वस्यापस्मृतिः) इति पाठे तु 'आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम् । फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥' इत्युदाहार्यम् । स्वप्नो यथा—'जाने कोपपराङ्मुखी–' इत्यादौ विबोधोऽप्यत्रोदाहार्यः । अमर्षो यथा—'प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् । न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥' इति । अवहित्था यथा—'एवंवादिनि देवर्षौ

१. 'निःश्वासोच्छ्वासकृत्तापसहायान्वेषणादयः' क. २. 'च्छ्वासनायकः' क. ३. अस्मात्प्राक् ख-ग-पुस्तकयोः "'आधेश्चात्यन्तदुःखादेरपस्मारस्तथाविधः । मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहावेशादिसंभवः ॥' इति केचित्" इत्यधिकमस्ति. ४. 'स्वेदः' क-ख. ५. 'क्रियायोगो' क.

'द्विष्टेऽपराधदौर्मुख्यचौर्यैश्चण्डत्वमुग्रता।
अत्र स्वेदशिरःकम्पताडनातर्जनादयः॥
'भ्रान्तिच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः।
स्मेरता धृतिसंतोषौ बहुमानस्तथात्मनि॥
'व्याधयः संनिपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः।
प्रस्वेदकम्पतापाद्या अनुभावतयोदिताः॥'
'उत्कण्ठाहर्षशोकादेरुन्मादश्चित्तविप्लवः।
तस्मिन्नस्थानरुदितगीतहासासितादयः॥'
'जीवस्योद्गमनारम्भो मरणं परिकीर्तितम्।
संमोहेन्द्रियसंग्लानिगात्रविक्षेपणादिकृत्॥'

अत्र च[1] मरणस्थाने केचित्करुणां पठन्ति। सा च परदुःखप्रहाणेच्छारूपत्वाच्चित्तवैक्लव्यमयाच्छोकान्नातिरिच्यत इति तद्गणनमत्रानुचितमित्येके। अन्ये तु तस्या दयावीरस्थायित्वमित्यत्र तद्गणनानौचित्यमित्याहुः। न चान्यत्र संचारित्वाद्गणनं फलवदिति वाच्यम्। स्थाय्यन्तरसाधारणत्वात्। तेऽपि हि क्वचन संचारिणः। तदुक्तम्—

'शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः।
शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः॥
इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं स्वयं भावितबुद्धिभिः।' इति।
'गर्जितादेर्मनःक्षोभस्त्रासोऽत्रोत्कम्पितादयः।

पार्श्वे पितुरधोमुखी। लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती॥' इत्यत्र। उग्रता यथा—'प्रागप्राप्तनिशुम्भशांभवधनुर्द्वेधाविधाविर्भवत्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजास्तम्भापविद्धः क्षणात्। उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथिर्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो मृडः ख्याप्यते॥' इति। मतिर्यथा—'सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्' इति किराते। व्याधिर्यथा—'पाण्डुक्षामं वदनं–' इत्यादौ। उन्मादो यथा—'रक्ताशोक कृशोदरी क्व नु गता–' इत्यादौ। मरणं यथा—'कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तम्। पुनरपि तदेव कथयसि मृतां नु कथयामि या श्वसिति॥' अत्र कुशले पृष्टे जीवन्त्याः कुतस्तदिति जीवतीत्यस्याभिप्रायः। तमबुद्ध्वा पुनः प्रश्ने स एव भङ्ग्यन्तरेण सूचितः। प्रसिद्धमरणस्यालम्बनोच्छेदेन भावत्वायोगादुद्गमनपूर्वावस्थोक्ता। **साधारणत्वादिति**। तथा च तेषामपि व्यभिचारिषु गणनापत्तिरिति भावः। त्रासो यथा—'त्रस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरूर्वामोरूरतिशयमाप विभ्रमस्य। क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतोर्लीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः॥' इति। वितर्को यथा—'कः समुचिताभि-

---

१. 'च' क-पुस्तके नास्ति.

ऊहो वितर्कः संदेहा[1]ङ्कुशिरोङ्गुलिनर्तकः ॥'

निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य पश्चान्निर्देश्यत्वेऽपि प्राङ्निर्देशो मुख्यत्वप्रकाशनेन स्थायित्वप्रतिपादनाय तेन

निर्वेद[2]स्थायिभावाख्यः शान्तोऽपि नवमो रसः ।

तत्प्रकृतिकत्वात् । यथा—

'[3]अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित्पु[4]ण्येऽरण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥'

स्त्रैणं स्त्रीसमूहः । वाशब्दाभ्यां द्वयोर्द्वयोस्तुल्यता द्योत्यते । अत्र वदन्ति— शान्तो नाम रसस्तावदनुभवसिद्धतया दुरपह्नवः । न चैतस्य स्थायी निर्वेदो युज्यते । तस्य विषयेष्वलंप्रत्ययरूपत्वादात्मावमानरूपत्वाद्वा । शान्तेश्च निखिलविषयपरिहारजनितात्ममात्रविश्रामानन्दप्रादुर्भावमयत्वानुभवात् । तदुक्तम्—

'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥'

षेकादार्यं प्रच्यावयेद्गुणज्येष्ठम् । मन्ये ममैष पुण्यैः सेवावसरः कृतो विधिना ॥' इति लक्ष्मणोक्तौ ।

तुल्यतेति । सा चानुपादेयत्वेनेति बोध्यम् । **शान्तेश्चेति** । निखिलविषयपरिहारेण वैराग्येण जनितो य आत्ममात्रे विश्रामो विगलितवेद्यान्तरतया चित्तस्य

---

१. 'संदेहो' क-ग. २. कैश्चिदिदं कारिकार्धं वृत्त्यन्तर्गतमेव पठ्यते, उल्लाससमाप्तिस्थं च 'वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः शरेषुयुगखेन्दवः' इत्यर्धमपि वृत्त्यन्तरेव पात्यते. तन्मते विंशतिकारिकात्मकोऽयमुल्लासः. ३. "अहौ वेति । अहिः सर्पः । दृषच्छिला । लोष्टं मृत्खण्डः । स्त्रैणं स्त्रीसमूहः । द्वयोर्द्वयोः प्रत्येकं वाशब्दस्तुल्यतासूचनार्थः । अहिहाराद्योः समा इदमुपादेयमिदमनुपादेयमिति वैषम्यरहिता दृग्दृष्टिर्यस्य एवंभूतस्येत्यर्थः । जगतो मिथ्यात्वेन रागद्वेषयोरभावात् । एवं च यथाहिरनिष्टापादकत्वेनानुपादेयस्तथा हारोऽपीति समदृष्टिरिति व्याख्यानमनादेयम् । क्वचिदमेध्ये पुण्ये वारण्ये मम दिवसा यान्त्विति वाशब्दानुषङ्गेण बोध्यम् । अन्यथा समदृष्टित्वासंगतेः । प्रलपतोऽनर्थकं वदतः । शब्दमात्रस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वात्प्रयोजनाभावाच्च शिवेति शब्दोच्चारणस्य प्रलापरूपत्वम् । 'यान्ति' इति पाठे 'क्वचित्' इत्यत्र 'कदा' इति पाठः । तेन 'कदाकर्ह्योर्विभाषा' इति भविष्यदर्थे लट्प्रत्ययः ।' इति चण्डीदासादयः । वस्तुतस्तु तथापाठेऽपि कदेति पाठकल्पनमनर्थकम् । जीवन्मुक्तेन विद्यमानायाः स्वावस्थायाः परामर्शोपपत्तेरिति बोध्यम् ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. 'पुण्यारण्ये' ग.

अत एव 'सर्ववृत्तिविरामोऽस्य स्थायी' इति निरस्तम्। अभावस्य स्थायित्वायोगात्। तस्माच्छमोऽस्य स्थायी। निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणः। स च [1]शमो निरीहावस्थायामानन्दः। स्वात्मविश्रामादिति।

रसवद्भावोऽप्यलक्ष्यक्रमेषु पठितः स किंरूपः। रत्यादीनां रसरूपत्वात्, व्यभिचारिणां रसाङ्गतानियमेन प्राधान्याभावात्, सात्त्विकानामव्यङ्ग्यत्वादित्यत आह—

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः॥ १२॥
भावः प्रोक्तः

रतिरिति स्थायिभावोपलक्षणम्। देवादिविषयेत्यप्यप्राप्तरसावस्थोपलक्षणम्। तेन देवादिविषया सर्वा, कान्तादिविषयाप्यपुष्टा रतिः, हासादयश्चाप्राप्तरसावस्थाः, प्राधान्येन व्यञ्जितो व्यभिचारी च भाव इत्यवधातव्यम्—यदुक्तम्—

'रत्यादिश्चेन्निरङ्गः स्याद्देवादिविषयोऽथवा।
अन्याङ्गभावभाग्वा स्यान्न तदा स्थायिशब्दभाक्॥

तदेतदाह वृत्तिकारः—'[2]कान्तादिविषया तु व्यक्ता शृङ्गारः।'

तत्र देवविषया रतिर्यथा—

'[3]कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम्।
अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते॥'

मुनिविषया यथा—

'[4]हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम्॥'

स्थितिस्तेन य आनन्दः शमाख्यस्तस्य प्रादुर्भावोऽभिव्यक्तिस्तत्स्वरूपत्वानुभवादित्यर्थः। **निरीहेति**। विषयव्यासङ्गशून्यतेत्यर्थः।

---

१. 'शक्यो' क. २. 'कान्ताविषया' इति काव्यप्रकाशपुस्तकेषु केषुचित्पाठः. ३. ''कण्ठेति। हे ईश, तव कण्ठस्य कोण एकदेशे निविष्टं संलग्नं कालकूटं विषमपि मे महामृतमुत्तममृतम्। अतिप्रियत्वात्। उपात्तं मूर्ध्ना धृतमप्यमृतं चन्द्रकलारूपं यदि भवद्वपुषो भेदेन वृत्तिरवस्थितिर्यस्य तथाभूतम्। भेदेनावभासमानमिति यावत्। तदा मे मह्यं न रोचते। अन्यस्य यथातथास्तु, मम तु न रुचिविषय इत्यर्थः। भवद्वपुषो भेदो यत्र वपुर्भिन्नं तद्वृत्तीति वा। तथा चानन्यगामित्वेन कालकूटस्य प्रियत्वम्, अतथाभूतत्वेन चामृतस्याप्रियत्वमिति भावः। उपात्तं पीतामिति कश्चित्। वृत्तिपदं व्याप्यपरम्। एवं च भवद्वपुर्भेदव्याप्यमित्यर्थः। ईशवपुःसंबद्धस्यान्यत्र सतोऽपि प्रीतिपात्रतौचित्यादिति केचित्। अत्र देवविषयो भावः।'' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. ''हरतीति। माघे नारदं प्रति कृष्णोक्तिरियम्। भवदीयस्य भवत्संबन्धिनो यस्य कस्यापि, किं पुनर्भवतो दर्शनं कर्तृ शरीरभाजां शरीरधारिणां मादृशां कालत्रितये वर्तमानादिकालत्रयेऽपि योग्यतामर्थाद्दिष्टलाभस्य तत्संपादकगुणवत्स्वरूपां व्यनक्ति। सूचयतीत्यर्थः। कथमित्यत आह—हरती-

एवमप्राप्तपरिपोषा पुत्रादिविषया रतिः स्थाय्यन्तरं चापुष्टमुदाहार्यम्।

व्यभिचारी प्राधान्येन वर्णितो यथा—

'जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया
मा मा संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः।
नो यावत्परिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि प्रियां
भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः॥'

अत्र विधिं प्रत्यसूया प्राधान्येन प्रतीयते।

तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः।

अनौचित्येन प्रकर्षविरोधिना रूपेणेत्यर्थः। तच्चैकाश्रयत्वे तिर्यगादिविषयतायां बहुविषयत्वे व्यभिचारिणामाभासाङ्गतायां (वा) द्रष्टव्यम्। एकविषया रतिरेव नेति तु प्रलापः। 'बन्दीकृत्य नृपद्विषाम्' इत्यादावुदाहरिष्यमाणत्वात्।

एवमिति। तत्र 'हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यः—' इति कुमारसंभवे तृतीयसर्गेऽपुष्टायां रतावुदाहार्यम्। पुत्रविषयायां वृत्तौ क्वचित्पठितं 'एह्येहि वत्स—' इति पद्यम्। हासादयश्चापुष्टा रसतरङ्गिण्यां द्रष्टव्याः।

प्राधान्येनेति। शठत्वोपन्यासरूपविचित्रानुभावव्यङ्ग्यताकृतचारुत्वेन मुखतः प्राधान्यम्। पानकरसे मरिचादेरुत्कटस्येव। पार्यन्तिकं तु रसप्राधान्यमिति बोध्यम्। अतएव वक्ष्यति—'मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन।' इति। शृङ्गारप्रकर्षविरोधिस्वरूपमाह—**तच्चेति**। प्रकर्षविरोधित्वं चेत्यर्थः। एकाश्रयत्वे नायकनायिकान्यतरमात्राश्रयत्वे रतेरित्यर्थः। तथा तिर्यगादिविषयत्वे। आदिना

त्यादि। यतः संप्रति वर्तमानकालेऽवं पापं हरति नाशयति। एष्यत अगमिष्यतः शुभस्य श्रेयःसाधनस्य हेतुः संपादकम्। दर्शनस्यादृष्टद्वारा श्रेयःसाधनत्वात्। अदृष्टस्य च दृष्टसामग्रीसंपादकत्वेन हेतुत्वात्। पूर्वमाचरितैः पूर्वजन्मार्जितैः शुभैः सुकृतैः कृतम्। तथाच वर्तमानकाले पापनाशरूपा योग्यताप्रतिबन्धकत्वाभावत्वेन श्रेयःसाधनत्वात्। भाविनि तु श्रेयःसाधकादृष्टसंपत्तिः। भूते तु तथाविधं सुकृतमिति। सूचनं चाद्ययोर्जनकतया अन्त्यायास्तु जन्यतयेति बोध्यम्। अत्र मुनिविषयो भावः।'' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'जान इति। वियुक्तस्य सखायं प्रतीयमुक्तिः। हे भ्रातः, अद्य मया स्वप्ने प्रियतमा कोपेन पराङ्मुखी सती पाणिना मा मा संस्पृशेत्युक्त्वा रुदती रोदनं कुर्वती गन्तुं प्रवृत्ता दृष्टा। ततस्तादृग्दर्शनोत्तरमहं यावत्प्रियां परिरभ्य चाटुकानां प्रियवाक्यानां शतैर्नाश्वासयामि नानुनयामि तावज्जाने निश्चिनोमि शठेन वञ्चकेन विधिना दैवेन निद्रया दरिद्रो रहितो निद्रादरिद्रः अतथाभूतोऽपि तथा कृतः। अत एव विधिर्दुर्घटविधायकः। जाने शठेनेत्यनेन निर्णीतापकारित्वेनासूयाप्रकर्षः। नो यावदिति लोकोक्तिः। नोऽस्माकं प्रियेति वा संबन्धः। अत्र शठपदव्यञ्जितोऽसूयाख्यव्यभिचारिभावः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

रसाभासो यथा—

'[1]स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे
विलेभे कः प्राणान्रणमखमुखे यं मृगयसे ।
सुलग्ने को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बला-
त्तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥'

अत्र बहुषु व्यापारोपादानेन बहुविषया रतिर्व्यज्यते । नन्वत्र व्यापारस्य बहुविषयत्वमसिद्धम् । एकत्रापि तादृशव्यापारसंभवात् । यत्तु—'अनेककर्मपदोपादानमनेकविषयत्वं क्रियाणां प्रकटयति । एकविषयत्वाभिप्राये त्वेकमेव कर्मपदमुपाददीत' इति । तत्तुच्छम् । स्तुमो विलेभे इत्यादीनां भिन्नवाक्यस्थानामेकविभक्त्यन्तपदोपस्थापितेनानन्वये तदन्वयिनोऽभिन्नस्यापि कं क इत्यादिपदैरुपस्थापने भिन्नकर्मपदैरेवोपस्थापनार्हणात् । अत्र ब्रूमः—तुशब्देन व्यवच्छेदार्थेन व्यापारस्यानेकविषयत्वं लभ्यते । एवमेकत्र भेदाभिप्रायेऽवगतेऽन्यत्रापि तथैवावगम्यते । बहुपदमनेकपरं वा ।

अगम्याविषयत्वसंग्रहः । एवं बहुनायकविषयत्वेन । व्यभिचारिणां तु रसाङ्गतायामाभासत्वम् । वाशब्दः कुत्रचित्प्रमादलिखित एव । एकविषया एकमात्राश्रया । बन्दीकृत्येति पञ्चमोल्लास उदाहरणं रसाभासस्य भावाङ्गतायामुदाहरिष्यते । तत्र सैनिकगतैव रतिर्न तु बन्दीषु । **तुशब्देनेति** । यं तु ध्यायसीति ध्यानकर्मीभूतस्येतरेभ्यो व्यवच्छेदप्रतीतेर्भिन्नत्वमगवम्यते अतः सर्वेषामपि स्वरसतो भेदप्रतीतेर्नापह्नवो युज्यते । आभासत्वस्यार्जनादित्यर्थः । बहुपदं बहुव्यापारोपादानमिति वृत्तिगतम् । **एवमिति** । तत्र तिर्यगादिविषयतायाम्—'मित्रे क्वापि गते सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति क्रन्दत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयितासन्नं पुरः सारसम् । चक्राह्वेण वियोगिना बिसलता नास्वादिता नोज्झिता कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥' इत्युदाहार्यम् । एवं गुर्वाद्यालम्बनतया हासस्य, वीतरागाद्याश्रयतया

---

१. 'स्तुम इति । वारयोषितं प्रति कस्यचित्कामुकस्य चाटूक्तिरियम् । हे वामाक्षि, वामं सुन्दरम्, जितेन्द्रियाणामपि वशीकरणाद्विरुद्धं चाक्षि यस्यास्तथाविधे, तं कं पुरुषं स्तुमो यं विना क्षणमपि न रमसे क्रीडसि । हृष्यसीति यावत् । तथा यं मृगयसेऽन्विष्यसि कोऽसौ रणः सङ्ग्राम एव मखो यज्ञः । त्वत्कर्तृकान्वेषणरूपस्वर्गफलकत्वात् । तस्य मुखे पुरतः प्राणान्विलेभे ददौ । अर्थाज्जन्मान्तरे । हे शशिमुखि चन्द्राननने, यं बलादालिङ्गसि स कः सुलग्ने शोभनग्रहाधिष्ठिते लग्ने जात उत्पन्नः । हे मदनस्य नगरि राजधानि । अत्रैव मदनस्य वैभवात् । यं तु ध्यायसि तस्य कस्यैषा त्वत्कर्तृकध्यानरूपा तपःश्रीः । तपःसंपत्तिरित्यर्थः । अत्र शशिमुखीत्यनेन बलादालिङ्गनस्य युक्तता व्यज्यते । शशिनाप्यङ्गीकृतशशापरित्यागात् । नगरीत्वारोपेणानेकविषयकमदनाश्रयत्वसूचनम् । तस्या अनेकाश्रयस्वभावत्वात् । अत्र रतेरनेकविषयत्वाद्रसाभासः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका।

भावाभासो यथा—

'[1]राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी
सा स्मेरयौवनतरङ्गितवि[2]भ्रमाङ्गा ।
तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं
तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः ॥'

[3]अत्र रतेर्व्यभिचारिभूता चिन्ता अनौचित्यप्रवर्तिता । नायिकाया अननुरक्ततया रतेरनुत्कृष्टत्वेन तद्व्यभिचारिणोऽपि तथात्वात् । एवमन्येऽप्युदाहार्याः ।

भावशान्त्यादिरक्रम इत्यत्र भावशान्त्यादिपदप्रतिपाद्यमाह—

भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता तथा ॥ १३ ॥

संधिरेककालमेव तुल्यकक्षयोरास्वादः । शबलता तु कालभेदेन निरन्तरतया पूर्वपूर्वोपमर्दिनाम् । न च भावस्य शबलतायाः शान्त्युदयाभ्यामविशेषः । शान्तेरुदयस्य वा एकैकस्यास्वादे तद्भेदद्वयोपगमात् ।

तत्र भावस्य शान्तिर्यथा—

'[4]तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राङ्कितं
किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।

करुणस्य, पित्राद्यालम्बनतया रौद्रवीरयोः, वीरगतत्वेन भयानकस्य, यज्ञीयपशुवसाद्यालम्बनतया बीभत्सस्य, ऐन्द्रजालिकाद्यालम्बनतयाद्भुतस्य, चाण्डालादिगतत्वेन शान्तस्य चाभासत्वमूह्यम् ।

---

१. "राकेति । सीतामुद्दिश्य रावणोक्तिरियम् । सा सीता राकायामखण्डचन्द्रायां पूर्णिमायां यः सुधाकरश्चन्द्रस्तद्वन्मुखं यस्यास्तथाविधा । एवं तरले चञ्चले आयते दीर्घे अक्षिणी यस्यास्तथाभूता । स्मेरमीषत्प्रकाशं यौवनम् । नवयौवनमिति यावत् । तेन तरङ्गितास्तरङ्गवदुत्तरोत्तरारम्भशीला विभ्रमा येषु तथाविधान्यङ्गानि यस्याः सा तथाभूतेति निदर्शनक्रमेण मुखादिगतप्रकर्षविभावनम् । तत्तस्मादुक्तसौन्दर्यातिशयेनानुपेक्ष्यत्वात्किं करोमि । तल्लाभायेति शेषः । तया सह मैत्री क्रियतां तत्राह—विधद इति । अत्रास्यां सीतायां मैत्रीं कथं केनोपायेन विदधे करोमि । तदुपायोऽपि न प्रतिभातीत्यर्थः । ननु सैव त्वां स्वीकुर्यात्तत्राह—तदिति । तया स्वीकृतिर्ममायमिति बुद्धिविषयीकरणं तस्य व्यतिकरे संबन्धे उपायो हेतुः क इव । कः संभाव्यत इत्यर्थः । 'विभ्रमास्या' इति पाठे तथाविधमास्यं यस्या इत्यर्थः । 'स्यात्' इति पाठे क उपायः स्यादित्यन्वयः । अत्र चिन्ताख्यव्यभिचारिभावस्याननुरक्तनायिकाविषयतया आभासत्वमिति भावाभासोदाहरणत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'विभ्रमास्या' ख-ग. ३. 'अत्र तु' ख. ४. 'तस्या इति । खण्डितायाः स्वनायिकायाः कोपतच्छान्तिवृत्तान्तं वयस्यं प्रति कथयतो धृष्टनायकस्येयमुक्तिः । तस्याः सपत्न्याः । असूयातिशयान्नामानिर्देशः । सान्द्रं घनं श्रीखण्डादिविलेपनं यत्र तथाभूतस्य स्तनतटस्य समीपे समस्थानस्य तत्पर्यन्तगामी अतएव प्रकृष्टो यः श्लेषः परीरम्भस्तेन या मुद्रा स्तनाकारं विलेपनमयं चिह्नं

इत्युक्ते क तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमार्ष्टुं मया
साश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात्तन्व्या च[1] तद्विस्मृतम् ॥'

अत्र कोपस्य शान्तावेव चमत्कारविश्रामः।

उदयो यथा—

'एकस्मिञ्शयने[2] विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सद्यो मानपरिग्रहग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि।
आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूर्ष्णीं स्थितस्तत्क्षणं[3]
मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥'

अत्रौत्सुक्यस्योदयः।

संधिर्यथा—

'उत्सिक्तस्य[4] तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः

शान्तावेवेत्यनेन तद्भम्यहर्षादिव्यवच्छेदः।

तेनाङ्कितं चिह्नितम्। तदीयत्वेन ज्ञापितमित्यर्थः। वक्षश्चरणयोरानतेः प्रणामस्य यो व्यतिकरः संबन्धः पौनःपुन्यं वा तद्व्याजेन च्छलेन किं किमिति गोपाय्यते आच्छाद्यत इत्यर्थान्नायिकयोक्ते सति मया क तन्मुद्राङ्कनमित्युदीर्योक्त्वा तन्मुद्राङ्कनं संप्रमार्ष्टुं विलोपयितुं सा सहसा अप्रसाद्यैव रभसेन त्वरया आश्लिष्टा आलिङ्गिता। तत्सुखवशादालिङ्गनानन्दपारवश्यात्तन्व्या तन्मुद्राङ्कितत्वं विस्मृतं चेत्यन्वयः। चकारेणालिङ्गनास्मृत्योरेककालता द्योत्यते। अत्र कोपाख्यस्य व्यभिचारिभावस्य शान्तिः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'अपि' ग. २. 'एकस्मिन्निति। अमरुककवेरुक्तिः। एकस्मिञ्शयने शय्यायां विपक्षभूता रमणी सपत्नी तस्या नामग्रहे ग्रहणे अर्थान्नायकेन कृते सति सद्यस्तत्कालमेव कोपेन पराङ्मुखं यथा स्यात्तथा ग्लपितया खिन्नया मुग्धया स्वस्याधैर्यमजानन्त्या कयाचिच्चाटूनि प्रियभाषणानि कुर्वन्नपि प्रियतम आवेगात्कोपसंभ्रमादवधीरितोऽवज्ञातस्तूष्णीमालापरहितः स्थितः प्रसादज्ञानायावहितो न तु निद्रितः। तत्क्षणं तूर्ष्णीं स्थितिसमये सुप्त इव प्रार्थनापराङ्मुखो मा भूदित्यौत्सुक्येनामन्दमतिशयितं वलिता वक्रीकृता ग्रीवा यत्र तद्यथा स्यात्तथा पुनर्वीक्षितो वीक्षणानन्तरं वीक्षितः। वारंवारमित्यर्थः। 'आवेशात्' इति पाठे कोपावेशादित्यर्थः। 'तत्क्षणात्' इति पाठे तूर्ष्णींभावक्षणानन्तरमेवेत्यर्थः। ल्यब्लोपे पञ्चमी। तत्क्षणं प्राप्येति तदर्थः। अत्रौत्सुक्यस्योदयः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'तत्क्षणात्' ख-ग. ४. 'उत्सिक्तस्येति। सीतामालिङ्गतस्तद्भावयतो वा रामस्य भार्गवागमे परामर्शोऽयम्। तपश्च पराक्रमश्च तयोर्निधेः स्थानभूतस्य। धर्मयुद्धोभयवीरस्येत्यर्थः। अत एवोत्सिक्तस्य ख्यातस्य दृप्तस्य वा। अर्थात्परशुरामस्याभ्यागमादागमनादेकत एकस्यां दिशि सतः परशुरामस्य सङ्गे या प्रियता प्रेम च, वीरस्य रभसो हर्षस्तस्योत्फाल उद्रेकः। वीरोचितकौतुकोद्रेक इत्यर्थः। स च एतौ द्वावपि मां कर्षत आकर्षयतः। अत्र चकारद्वयं द्वयोस्तुल्यप्राधान्यसूचनाय। अन्यतोऽन्यस्यां दिशि एषोऽनुभूयमानो भावनोपनीतो वा वैदेहीपरिर-

सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः[1] ।
वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलय-
न्नानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरस्निग्धो[2] रुणद्ध्यन्यतः ॥'

अत्र पूर्वार्धे संभ्रमात्मक आवेगः । उत्तरार्धे हर्षः । अनयोस्तुल्य[3]मेवास्वादः ।

शबलता यथा—

'क्का[4]कार्यं शशलक्ष्मणः क्क च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥'

अत्र क्काकार्यमित्यादौ वितर्कः, भूयोऽपीत्यौत्सुक्यम्, दोषाणामिति मतिः, कोपेऽपीति स्मृतिः, किं वक्ष्यन्तीति शङ्का, स्वप्नेऽपीति दैन्यम्, चेतःस्वास्थ्यमिति धृतिः, कः खल्विति चिन्ता स्फुटं पूर्वपूर्वोपमर्देन प्रतीयमाना शबलताचमत्कारभूमिः ।

पूर्वपूर्वेति । पूर्वपूर्वेषां मतिशङ्काधृतिपर्यन्तानां शान्तिसंचारिणां सर्वेषामुपमर्देन

म्भश्च । विदेहो जनकः । स एव विगतदेहः कामस्तस्य पुत्री । विजये सहायत्वात् । तस्याः परिरम्भ आश्लेषश्च मां रुणद्धि । मुनिपार्श्वगमने प्रतिबध्नातीत्यर्थः । चकारः पूर्वोक्ताभ्यां तुल्यत्वस्य तुल्यकालत्वस्य च संधिरूपस्य सूचनाय । एकस्य परिरम्भस्य सत्सङ्गप्रेमोत्साहाभ्यां तुल्यत्वसंपादकं विशेषणमाह—मुहुरित्यादि । मुहुर्वारंवारं चैतन्यं ज्ञानमामीलयन्विषयान्तराद्व्यावर्तयन् हरिचन्दनं चन्दनभेदः इन्दुश्चन्द्रश्च तद्वच्छिशिरः शीतलश्चासौ स्निग्धः प्रेमसंवलितः । अतएव रुणद्धीति युक्तम् । स्निग्धेन युद्धे निवर्तनात् । 'स्पर्शः' इति पाठे तथाविधः स्पर्शो यत्रेत्यर्थः । अत एवानन्दी आनन्दजनकः । अत्र मुनावत्यादरणीयत्वज्ञानजन्यत्वराविशेषः पूर्वार्धगम्यः, हर्षस्तूत्तरार्धगम्य इति तयोस्तुल्यकालत्वात्संधिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'कर्षति' ख. २. 'स्पर्शो' ख. ३. 'तुल्यकालं' ख. ४. 'क्वेति । शुक्रकन्यां देवयानीं दृष्टवतो राज्ञो ययातेरियमुक्तिः । अकार्यं ब्राह्मणकन्यायामासक्तिरूपं क्व, शशो लक्ष्म चिह्नं यस्य चन्द्रस्य कुलं च क्व । क्वद्वयेन सहानवस्थानप्रतिपादनेनात्यन्तानौचित्यं प्रकाश्यते । भूयोऽपीत्युक्तवितर्कोपमर्देनौत्सुक्यम् । अपिना असंभावनोत्कटता सूच्यते । नोऽस्माकं श्रुतं शास्त्रश्रवणं दोषाणां प्रमादावेशादीनां प्रशमायात्यन्तिकनाशायेति मत्यौत्सुक्यबाधः । अहो आश्चर्यम् । कोपेऽपि मुखं अर्थात्तस्याः कान्तं कमनीयमिति मतिबाधेन स्मरणम् । अपगतं कल्मषं दुश्चरितं येभ्यस्तादृशाः कृते महात्मभिराचरिते सुचरिते धीर्येषां ते तथाभूताः सत्पुरुषाः किं वक्ष्यन्तीति निन्दाशङ्कया पूर्वोपमर्दः । स्वप्नेऽप्यश्रुतादृष्टघटकेऽपि सा दुर्लभेत्यनेनाभिमताप्राप्तिप्रयुक्तदैन्येनाशङ्कातिरस्कारः । हे चेतः, स्वास्थ्यमुपैहि उपगच्छेत्यनेन धैर्यं पूर्वसाद्बलवत् । कः खलु धन्यः, नाहमिव मन्दभाग्यो युवा तरुणोऽधरं धास्यति पास्यतीति चिन्ता सर्वोपमर्दिकेति शृङ्गारे विश्रान्तिरित्यवधेयम् । अत्र भावानां पूर्वपूर्वोपमर्देनावस्थितिरूपा शबलता ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

ननु भावस्य शान्त्यादिवत्स्थितिरपि प्रकारः संभवत्येव तत्कथं नोक्त इति चेत्, न । भावोक्त्यैव तदुक्तेः । भावस्थितेर्भावाभिन्नत्वात् ।

ननु व्यभिचारिस्थले नियमतो मुख्यस्य रसस्यावस्थानं तत्कथं भावोदाहरणमेतत् कथं वा भावध्वनित्वम् । रसाङ्गत्वेन तेषां गुणीभावादित्यत आह—

मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ।

ते भावशान्त्यादयः । कदाचन यदा त एवाङ्गित्वेन विवक्ष्यन्ते । विवहनप्रवृत्तराजानुगम्यमानभृत्यवत् ।

एवमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदं विचार्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदानाह—

अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ॥ १४ ॥
शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ।

घण्टायां हन्यमानायां मुख्यशब्दानन्तरं यथा क्षोदीयानपरोऽनुरणनरूपः शब्दः प्रतीयते तद्वत्संलक्ष्यक्रमा व्यङ्ग्यस्य स्थितिर्यत्र सः । शब्दश्चार्थश्चोभयं चेति द्वन्द्वः । तेन शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्यः, अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यः, उभयशक्तिमूलव्यङ्ग्यश्चेति त्रिधेत्यर्थः । शब्दशक्तिमूलत्वं चैतदेव यत्तेनैव शब्देन तदर्थप्रतीतिः, नतु पर्यायान्तरेणापि । एतद्वैपरीत्यं चार्थशक्तिमूलत्वम् । न त्वभिधया तत्प्रतीतिरिति । एतेन "अभिधाया यत्र न नियमनं तत्रैष भेदो द्रष्टव्यः । तन्नियमने तु नाभिधामूलत्वम्, किंतु व्यञ्जनामूलत्वमेव 'भद्रात्मनः–' इतिवद्भवेत्" इति यत्केनचिदुक्तं तन्नादेयम् । 'भद्रात्मनः–' इत्यादेरप्येतद्भेदत्वेनेष्टत्वात् । अन्यथा तस्य सर्वभेदबहिर्भावापत्तेः । किंच प्रथमोदाहरणे प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरिति व्याख्यानेन, द्वितीये भवानित्यनेन, तृतीयेऽसीत्यनेन, प्रकरणस्याभिधानियामकस्य स्पष्टत्वात्तेषामुदाहरणत्वं विरुध्येत । तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् ।

प्रतीयमाना चिन्ता शबलतायाश्चमत्कारस्य भूमिः । विश्रान्तिस्थानमित्यर्थः । एवंविधचिन्तया च शृङ्गारप्रकर्षः शत्रुविजयेन राज्यस्येव भवति ।

त एवाङ्गित्वेनेति । अत्रेदं बोध्यम् । अभिव्यक्तिस्थायिभावोद्रेके रसध्वनिव्यपदेशः । स्वानुभवाभिव्यक्तव्यभिचारिभावोद्रेके च भावादिध्वनिव्यपदेशः । एतदन्यव्यङ्ग्यविभावानुभावोद्रेके वस्तुध्वनिरित्यलंकारध्वनिरिति वा व्यपदेश इति । **तद्वदिति** । अनुरणनसदृशी संलक्ष्यक्रमा व्यङ्ग्यस्थितिर्यत्र स इति समासः । क्रमस्त्वर्थाद्व्यञ्जकेन सहेति ज्ञेयम् । केचित्तु—'उल्लास्येत्यादौ यत्र प्रकरणादिकमभिधानियामकं नास्ति तत्राभिधयैवेन्द्रादिबोधे सति तेन सहोपमालंकारादेर्ध्वनिः शब्दशक्तिरूपाभिधामूलः । यत्र तु तन्नियमनं तत्र तन्मूलत्वं न संभवति । 'यथा भद्रात्मन इत्यादौ' इति वदन्ति तद्दूषयति—**एतेनेति** । शब्दशक्तीत्यस्योक्तव्याख्यानेनेत्यर्थः । उल्लास्येत्यादावप्यभिधानियामकमस्त्येवेति तदुदाहरणासंगतिरित्याह—**किंचेति** ।

तेषु मध्ये—

अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ॥ १५ ॥

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यो द्विधा । अलंकृतस्यानलंकृतवस्तुमात्रस्य वा प्राधान्येन प्रकाशादित्यर्थः । तत्राद्यो यथा—

'उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं
देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन ।
निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां
धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः ॥'

कालो वैरिसंहर्ता यः करवालः स एव महदम्बु धाराजलं वहतीति महाम्बुवाहः । यद्वा मह उत्सवः स एवाम्बु तद्वाहः । गर्जितं सिंहनादः । अत्र करवालमुल्लास्य एतावन्मात्रे वक्तव्ये यदेतादृशशब्दप्रयोगस्तस्यासंबद्धार्थकता मा प्रसज्यतामित्यप्राकरणिकैरिन्द्रवारिवाहादिभिः प्राकरणिकानां राजकरवालादीनामुपमानोपमेयभावे कवेस्तात्पर्यमित्युपमालंकारो व्यङ्ग्यः । स च शब्दशक्ति-

---

भवच्छब्दस्य संबोध्यवाचित्वादप्रकृतस्य च संबोध्यत्वायोगात्प्रकृतत्वम् । एवमसीत्यपि युष्मद्योगापेक्षमिति प्रकृतत्वगमकमित्यर्थः ।

प्रधानत्वेनेत्यस्यानुभासत इत्यनेनान्वयं दर्शयति—**प्राधान्येनेति** । धाराजलवाहकत्वोक्तौ धाराजलैरित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—**यद्वेति** । उत्सवो वैरिजयरूपः । स एवाम्बु तद्वन्निरन्तरं प्रवृत्तिशीलः तस्य धारक इत्यर्थः । **उपमालंकार इति** । प्राधान्येनेति शेषः । नच समासोक्तिवदुपमायाः प्रकृतोपस्कारकतया अपराङ्गत्वरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तिः । तत्र व्यङ्ग्यस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्राधान्येन प्रतीतौ चम-

---

१. 'अत्र वाच्यपक्षे येन प्रकृतेन देवेन नृपेण जरठं कठोरमूर्जितं बलवद्गर्जितं सिंहनादो यस्य तथाविधेन कालो वैरिसंहर्ता यः करवालः खड्गस्तत्र यन्महदम्बु धाराजलं तस्य वाहः प्रवाहः प्रसरणमुल्लास्य तीक्ष्णीकृत्य धाराजलैः खड्गकान्त्या । खड्गरत्नादिकान्तौ पानीयादिपदप्रयोगात् । रिपूणां शत्रूणां त्रिजगति त्रिभुवने ज्वलितो विख्यातः सकल एव प्रतापः शौर्यख्यातिरूपो रणे निर्वापितः । विलोपित इत्यर्थः । महदम्बु धाराजलम्, मह उत्सव एवाम्बु वा वहतीति तथा कालकरवालः कृष्णायसखड्गश्चासौ स चेति कर्मधारयः । तमुल्लास्य निपातनायोद्यम्येत्यर्थो वा । व्यङ्ग्यपक्षे तु येन देवेन मेघाधिपतिनेन्द्रेण कालकरं कृष्णरश्मिं बालं नवीनम् । ववयोरभेदात् । महाम्बुवाहं मेघमुल्लास्य प्रकाश्य रणे तेजोविषयजलकोलाहले सति धाराकृतिभिर्जलैस्त्रिभुवने रिपूणामर्थाज्जलशत्रूणां तेजसां सकलः प्रकृष्टस्ताप औष्ण्यं निर्वापितः शमितः । कीदृशेन देवेन । जठरोर्जितगर्जितेन । तत्प्रयोज्यमेघगर्जितस्यैव तदीयत्वात् । उपलक्षणार्थकतृतीयाङ्गीकारेण गर्जितेनोपलक्षितं मेघमुल्लास्येति वार्थः । एतच्छब्दशक्तिमूलालंकारध्वनेरुदाहरणम् । एवमग्रिमोदाहरणत्रयमपि ।'

मूलः[1] । पर्यायान्तरेण भूपादिना [2]तदर्थोपस्थितौ तदप्रतीतेः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । एवमलंकारान्तराण्यपि । यथा—

'[3]तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो मधुरलीलः ।
मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥'

अत्र तिग्मरुचिः, अप्रतापः, एवं क्रमेणैकैकपदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः ।

पदाभेदेऽपि विरोधाभासो यथा—

'[4]अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो ।
अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥'

ननु विरोधस्य किं सर्वत्र व्यङ्ग्यत्वमेव नेत्युच्यते तत्कियती सीमा । अपिशब्दादेर्विरोधव्यञ्जकस्य भावे वाच्यत्वं तदभावे व्यङ्ग्यत्वमिति ।

'[5]निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते ।
जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥'

त्क्लृप्त्यभावेन गुणीभावेऽप्यत्रोपमायाः प्राधान्यसंभवेन गुणत्वानङ्गीकारात् । एवमप्येकपदोपस्थितयोरभेदाध्यवसायाद्रूपकध्वनिरेव युक्त इति चेत्, न । तथाविधाभेदग्रहस्यापि चमत्कारातिशयानाधायकत्वात् । प्रधानीभूतेतराङ्गतया हि क्वचित्तदङ्गीकारः । प्रसिद्धसादृश्यमूलकतदङ्गीकारे तु प्रथमोपस्थितत्वादुपमाया एव कल्पनमुचितमिति संक्षेपः ।

---

१. 'मूलो व्यङ्ग्यः' ग. २. 'तदुपस्थितौ' ख. ३ 'तिग्मेति । हे विभो प्रभो, भवान्विभाति शोभत इत्यन्वयः । कीदृशः । तिग्मस्तीक्ष्णश्चासौ रुचिरो मनोज्ञः शत्रुमित्रपक्षयोः प्रतापो यस्य सः । विधुराणां शत्रूणां निशेव निशा मरणं करोतीति । तथा मधुरा मनोज्ञा लीला चेष्टा यस्य सः । मतिः शास्त्रतत्त्वज्ञानं मानश्चित्तसमुन्नतिस्तयोस्तत्त्वेन सारेण वृत्तिर्वर्तनं यस्य सः । प्रतिपदं पक्षाणां सहायानामग्रणीरग्रेसरः । अत्र तिग्मरुचिः सूर्योऽप्रतापोऽनुष्णः । विधुश्चन्द्रो न निशाकृद्रात्रिकर्ता । मधुर्वसन्तोऽलीलः क्रीडाशून्यः । मतिमान्प्रशस्तबुद्धिरतत्त्वेऽवस्तुभूते वृत्तिर्व्यवसायो यस्य स तादृशः । प्रतिपत्तिथिरपक्षाग्रणीः पक्षादिभूता नेति विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । द्वितीयार्थस्याप्रकृतत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ४. 'अमित इति । हर्षं शत्रुमित्रयोर्द्यति खण्डयति ददाति चेति तथाभूत हे प्रभो, त्वं समितः सङ्ग्रामात्प्राप्तैरुत्कर्षैरमितोऽपरिच्छिन्नः । असतां खलानामहितो दण्डकृत् । अतएव साधुभिरुत्कृष्टैर्यशोभिः सहितो युक्तोऽसीत्यन्वयः । साध्विति क्रियाविशेषणं वा । यद्वा अमित इति पञ्चम्यन्तं सङ्ग्रामविशेषणम् । उत्कर्षैर्हर्षदेति चान्वयः । अत्र मितं मानं तद्रहितस्तत्सहितश्च । तथा हितशून्यो हितसहितश्चेति विरोधो व्यङ्ग्यः । अप्रकृतत्वादिति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ५. 'निरुपादानेति । तस्मै शूलिने महादेवाय नम इत्यन्वयः । कीदृशाय । निर्गत उपादानसंभार उपकरणसंपत्तिर्यत्र तद्यथा स्यात्तथा । अभित्तावनाधारे । शून्य इति यावत् । चित्रं नानाकारं जगत्तन्वते विस्तारयते । यद्यप्युपादानसंभारं विना न सृष्टिसं-

चित्रं नानाकारमालेख्यं च । कला चन्द्रस्य षोडशो भागः कौशलं च । अत्रोपादानैर्भित्तावालेख्यकारिभ्यः कलावद्भ्यः शूलिनो व्यतिरेको व्यङ्ग्यः । तस्य चित्रकलाशब्दयोः परिवृत्त्यसहत्वेन शब्दशक्तिमूलता ।

ननूदाहृतेषूपमादीनां प्राधान्यम्, न वा । आद्ये कुतस्तेषामलंकारत्वम् । अन्यानलंकरणात् । द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वम् । व्यङ्ग्यस्याप्राधान्यादिति चेत्, न । पूर्वमयमलंकार आसीदित्येतावता अलंकारव्यपदेशात् । यथा ब्राह्मणपूर्वबौद्धसंन्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः । नन्वेवं व्यपदेशसमर्थनेऽप्यलंकारध्वनित्वं न समर्थितमिति चेत्, न । अलंकारपदेन तद्योग्यताया विवक्षितत्वात् । न चैवं रसादिध्वनावप्यलंकारध्वनित्वप्रसङ्गः । संलक्ष्यक्रमस्यैव तादृशस्य तथाभिप्रेतत्वात् । वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये व्यङ्ग्यस्य वाच्यापेक्षयैव, नतु रसापेक्षयापि । तदपेक्षया सर्वत्र गुणीभावात् । तथा चोपमादीनां रसाङ्गतयालंकारत्वं वाच्यापेक्षया प्राधान्यं चेति न दोषलेशावकाशः ।

वस्तुमात्रं यथा—

'पन्थिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

ननु द्वितीयार्थस्य प्रकृतत्वेन विरोधस्य व्यङ्ग्यत्वे सर्वत्रैव तदापत्तिरिति न क्वापि तस्य वाच्यता स्यादित्याशयेन शङ्कते—**नन्विति** । सीमा मर्यादा । कियत्युक्ते वाच्यता कियति चोक्ते व्यङ्ग्यतेति व्यवस्थेत्यर्थः । **अपीति** । द्योतकत्वे स्फुटाप्रतीतेर्वाच्यायमानतया वाच्यत्वमेव व्यवह्रियते, अन्यथा तु व्यङ्ग्यतेत्यर्थः । पूर्वं वाच्यतादशायाम् । अलंकारपदेनालंकारध्वनिशब्दगतेन । **योग्यताया इति** । अलंकारजातीयरूपाया इत्यर्थः । **न चैवमिति** । तत्रापि रसवदलंकारजातीयत्वसत्त्वादिति भावः । तादृशस्य कदाचिदलंकारस्य । **तथेति** । अलंकारध्वनिव्यपदेश्यतयेत्यर्थः ।

पन्थिअ ण एत्थेति । 'पथिक नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक्प्रस्तरस्थले ग्रामे ।

भवस्तथाप्युपकरणसंपत्तेरपि भगवदिच्छायत्तत्वेन तत्पारवश्याभावे तन्निरपेक्षत्वमुपचरितं बोध्यम् । एवं कलया चन्द्रषोडशांशरूपया श्लाघ्यायेति प्रकृतोऽर्थः । व्यञ्जनया तु चित्रकलाशब्दाभ्यामालेख्यतत्प्रावीण्योपस्थित्या मषीतूलिकाद्युपादानैर्भित्तावालेख्यकारादिभ्यः । कलावद्भ्य उत्कर्षः प्रतीयते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'पथिअ' क-ग. ''स्वयंदूती 'द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु' इति कामशास्त्रस्थितिमनुसृत्य पथिकमाह—पन्थिअ इति । हे पथिक, प्रस्तराणां पाषाणानां स्थलेऽत्रास्मिन्ग्रामे मनागल्पमपि स्रस्तरं कटाद्यास्तरणं नास्तीत्यन्वयः । पाषाणबाहुल्येन तृणदुर्लभतासूचनम् । तत्तसाच्छयनसामर्थ्यभावात्कारणादुन्नतं पयोधरं मेघं प्रेक्ष्य तत्प्रतिबन्धाद्यदि वससि तदा वसेत्यापाततोऽभिप्रायः । व्यङ्ग्यार्थस्तु—प्रस्तराणां मूर्खाणां स्थानेऽत्र ग्रामे सत्थरं कामशास्त्रं मनागपि नास्ति । ततश्चेङ्गिताभिज्ञविरहादुन्नतं स्तनं प्रेक्ष्य मेघं चोद्दीपकं यद्युपभोगक्षमोऽसि तदा आस्वेति । प्रस्तरस्थले इत्यनेन शय्यापेक्षापि

उण्णअपओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥'

अत्र यद्युपभोगक्षमोऽसि तदा आस्वेति व्यज्यते । तच्च पओहरेति शब्द-शक्तिमूलमिति ।

तथा—

'शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् ।
यस्मै प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥'

अत्र प्रथमार्धे शनिरशनिश्चेत्यनेन विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तु ध्वन्यते, नतु विरोधालंकारः । शनिरशनिरित्यनयोः सामानाधिकरण्याभावात् । विरोधस्य च तत्रैव विश्रान्तेः । द्वितीयार्धं तु नोदाहरणम् । तत्र चशब्दस्याप्यर्थत्वे विरोधस्य वाच्यत्वात् । समुच्चयमात्रार्थत्वे तु विरोधस्यैव व्यङ्ग्यत्वादिति ।

अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपं व्यङ्ग्यं विभजते—

अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः ॥ १६ ॥
प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा ।
वस्तु वालंकृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥ १७ ॥
वस्त्वलंकारमथवा तेनासौ द्वादशात्मकः ।

उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस ॥' इति । **विरुद्धावपीति** । नञो विरोध्यर्थकतया अशनिरित्यनेन शनिविरुद्धार्थबोधादिति भावः । **सामानाधिकरण्येति** । परस्परानन्वयेनैकधर्मिबोधकत्वाभावात् । यथा शनिरिति वाक्य इत्यर्थः । **अर्थशक्त्युद्भव इति** । अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थोद्धनिर्द्वादशात्मकः । द्वादशभेद इत्यन्वयः । कथम् । यद्येन हेतुना व्यञ्जकोऽर्थः स्वतःसंभवी कवेस्तेनोम्भितस्य निबद्धस्य वा प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वस्तुरूपोऽलंकाररूपो वेति षड्भेदः । असौ

नास्तीति ध्वन्यते । एतच्छब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनेरुदाहरणम् । एवमनन्तरमपि । अत्र सर्वत्र शब्दशक्तिमूलत्वं परिवृत्त्यसहनानार्थशब्दप्रयोगादवसेयम् ।" इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'पेक्खिअ' क. २. 'शनिरिति । हे नरेन्द्र, यस्मै त्वं कुप्यसि तं शनिर्ग्रहोऽशनिर्वज्रं चोच्चैरतिशयेन निहन्ति । यत्र पुनः प्रसीदसि । पुनःशब्दस्त्वर्थे । यत्पुरुषविषये त्वित्यर्थः । स पुरुष उदारो दाता महान्वा अनुगता दारा यस्य प्रवासाद्यभावात् स तथाभूतश्च भातीत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धेऽशनिपदाद्विरुद्धार्थकनञ्समभिव्याहारेणाप्रकृतस्य शनिविरुद्धार्थस्यावगतौ विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तुध्वनिः । न तूत्तरार्धेऽपि । तत्रैककार्यकरणाप्रतीतेः । किं तूदारः अनुदारस्तद्भिन्नः इत्येवं विरोधालंकारध्वनिरेव । चकारस्य समुच्चयार्थत्वात् । अप्यर्थत्वे तु विरोधस्य वाच्यतैवेति । न च पूर्वार्धेऽपि विरोधस्य व्यङ्ग्यत्ववाच्यत्वयोरन्यतराशङ्का । एकधर्मिगतत्वेन विरुद्धनिर्देश एव तत्स्वीकारात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

स्वतःसंभवी न केवलं भणितिनिष्पन्नशरीरः । अपि तु बहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानः । प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धः बहिरसन्नपि वक्तृप्रतिभामात्रेण तथा निर्मितः । अयमर्थः—व्यञ्जकोऽर्थस्त्रिधा । स्वतःसंभवी, कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धः, कविनिबद्धनायकादिवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धश्च । स त्रिविधोऽपि वस्तुमात्रमलंकृतिर्वेति षड्विधो व्यञ्जकः । षण्णां व्यङ्ग्यमपि प्रत्येकं वस्तु वालंकृतिर्वेति द्वादश भेदा भवन्ति ।

तत्र स्वतःसंभविन्यर्थभेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—

'[1]अलससिरोमणिधुत्ताणमग्गिमो पुत्ति धणसमिद्धिमओ ।
इअ [2]भणिएण णअङ्गी पप्फुल्लविलोअणाजाआ ॥'

अलसत्वेनान्यत्र गन्तुमनिच्छुः । धूर्तत्वेन रतेष्वनादृतगुणः । धनसमृद्धिमत्तया कृपण इति निर्धार्य यत्प्रफुल्लनयनत्वं वस्तु तेनान्यासामनाकर्षणीय इति ममैवोपभोग्य इति वस्तु व्यज्यते ।

वस्तुनालंकारस्य यथा—

'[3]धन्यासि या कथयति प्रियसंगमेऽपि
विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।

वस्तुमात्रमथवालंकारं व्यनक्ति । तेन हेतुना भणित्या प्रौढोक्त्या निष्पन्नं कल्पितं शरीरं स्वरूपं यस्य स इत्यर्थः । औचित्येन योग्यतया । **अलसेति** । 'अलसशिरोमणिर्धूर्तानामग्रिमः पुत्रि धनसमृद्धिमयः । इति भणितेन नताङ्गी प्रोत्फुल्लविलो-

---

१. 'अलससिरोमणी' ग. 'पतिंवरां प्रति धात्र्याः प्ररोचनोक्तिः पूर्वार्धम् । उत्तरार्धं तु कवेः । प्रकरणाच्चायमित्यध्याहारः । हे पुत्रि, अयं वरोऽलसानां निरुद्योगानां शिरोमणिः श्रेष्ठः धूर्तानामग्रिमोऽग्रगण्यः धनसमृद्धिमयो धनसमृद्धिप्रचुरः इति भणितेन भाषणेन नताङ्गी काचित्कुमारी प्रफुल्ले हर्षविकसिते विलोचने यस्यास्तादृशी जातेत्यन्वयः । अत्रालसत्वेन नायिकान्तरागमनं धूर्तत्वेन रतेष्वनादृतगुणत्वं धनिकत्वेन कृपणतया अदातृत्वं च सूचितं सदन्यासामनाकर्षणीयो ममैवोपभोग्य इति नायिकायां व्यनक्ति । तादृशं च कुमार्या ज्ञानं प्रफुल्लनयनत्वेन वस्तुना स्वहेतुहर्षव्यञ्जनद्वारेण तत्कारणीभूतं सामाजिकेषु व्यज्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'जम्पिएण' ख. ३. 'धन्यासीति । रसकथापरासु सखीषु मध्ये रतिकालीनं स्वप्रियालापं कथितवतीं कांचित्प्रहसन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिरियम् । हे सखि, या त्वं रतान्तरेषु रतमध्येषु प्रियेण संगमेऽपि सुरतयोगेऽपि विस्रब्धं विश्वासयुक्तम् । निःशङ्कमिति यावत् । चाटुकानां प्रियवाक्यानां शतानि कथयसि सा त्वं धन्यासीति सोल्लुण्ठम् । हे सख्यः, प्रियेण नीवीं वस्त्रग्रन्थिं प्रति करे प्रणिहिते नीव्यां करोऽर्पयितव्य इति प्रणिधानस्य संकल्पस्य विषयीकृते सति न त्वर्पिते । अवाचकत्वापत्तेः । यदि किंचिदपि स्मरामि तदा शपामि शपथं करोमीत्यन्वयः । यद्यपि 'शपथे शपेः' इत्यनुशासनादात्मनेपदमुचितं तथाप्यङ्गस्पर्शपूर्वकमिथ्यात्वनिरासस्य मुख्यशपथस्यात्राविवक्षितत्वान्न दोषः' । प्रियसंगमेष्वालापादिषु । तत्रापि

नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि ॥'

अत्र वाच्येन वस्तुना त्वमधन्या, अहं तु धन्येति स्वस्य व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते। ननु व्यञ्जको धन्यासीति त्वत्पदार्थस्य व्यतिरेकालंकार एव। तत्कथं वस्तुव्यञ्जकोदाहरणमेतदिति चेत्, न। संबोध्यव्यतिरेकस्तावन्न वाच्यः। आत्मनि कथनाभावस्याशाब्दत्वात्। व्यङ्ग्यस्तु यद्यपि भवत्येव, तथापि तमनपेक्ष्यैव वाच्येन वस्तुमात्रेण यथोक्तव्यतिरेकव्यञ्जनादिति।

अलंकारेण वस्तुनो यथा—

'[1]दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूट-
संक्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणशो[2]चिः।

चना जाता ॥' प्रियकरस्पर्शमात्रेण विगलितवेद्यान्तरतया स्मरणाभावेन चाह— **धन्येतीति**। व्यतिरेकप्रतीतिसिद्धौ न व्यङ्ग्यस्य त्वत्पदार्थव्यतिरेकस्य प्रतीक्षेत्यर्थः। **आत्मनीति**। अहं न कथयामि त्वं तु कथयसीति व्यतिरेकशरीरम्। तत्राहं न कथयामीत्यंशस्य वाच्यत्वाद्व्यङ्ग्य एव संबोध्याया व्यतिरेक इत्यर्थः। अस्तु तस्यैव व्यञ्जकत्वमत आह—**तमनपेक्ष्यैवेति**। कथनेन हि विषयान्तरव्या-

---

रतमध्येषु न पुनरादावन्ते वेति वार्थः। यदि किंचिदपि स्मरामीति वाक्यमध्ये सख्यः शपामीत्यस्य प्रवेशाद्गर्भितत्वं प्रकृते गुण एव। विवक्षितार्थस्य सत्यप्रत्यायनात्। सोल्लुण्ठोक्तावेकस्या एव सौभाग्यगर्वितायाः संबोध्यत्वाद्धन्यासीत्येकवचनम्। स्वोत्कर्षसूचने तु बह्वीनां तथात्वात्सख्य इति बहुवचनमिति नासंगतिः। अत्र च रतकालेऽपि विषयान्तरवेदनेन रागस्य कृत्रिमतामावेदयता चाटुकथनेन त्वमधन्येति ध्वन्यते। अन्तरापिशब्दाभ्यामल[illegible]त्यप्रकाशनद्वारा तदतिशयः। एवंच बहुवचनस्य प्रतिरतिसमयं तथाभावसूचनद्वारा तद्व्यञ्जकत्वम्। एवं शतानीति प्रातिपदिकवचनयोश्चेति। तथोत्तरार्धे स्मरणाभावेन प्रियकरस्पर्शमात्रेण संमोहानन्दमन्थरतया अकृत्रिमरागातिशयं सूचयताहं धन्येति व्यज्यते। इत्थं चोभयसंवलनेन व्यतिरेकालंकारलाभ इति बोध्यम्। अतः स्वतः संभविना वस्तुनालंकारध्वनिः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'दर्पान्धेति। यस्य राज्ञः करे कृपाणः खड्गो युधि युद्धे वीरैः कालीकटाक्ष इव व्यलोकि दृष्टः। कीदृशः। दर्पेण मदेनान्धस्य गन्धगजस्य 'यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः। तं गन्धहस्तिनं विद्यान्नृपतेर्विजयावहम् ॥' इत्युक्तलक्षणस्य कुम्भ एव विशालतया तन्मध्यभाग एव कपाटं तस्य कूटेऽग्रभागे या संक्रान्तिः प्रवेशस्तस्य निघ्नमधीनं तेन वा निघ्नं दृढसंबद्धं घनं निबिडं यच्छोणितं तेन शोणा रक्ता शोचिर्दीप्तिर्यस्य तादृशः। कटाक्षः कीदृशः। कोपेन कषाया लोहिता कान्तिर्यस्य तथाभूतः। अत्र साम्यावगमानन्तरमुपमानगतं सकलेत्यादि वस्तु व्यक्तीभवति। तेन स्वतःसंभविनोपमालंकारेण वस्तुध्वनिः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'रोचिः' ख.

वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकषायकान्तिः
कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः ॥'

अत्र कालीकटाक्ष इव कृपाणो व्यलोकीत्युपमा। न पुनरुत्प्रेक्षा। संभावनाविरहात्। तया च सकलरिपुक्षयः क्षणात्करिष्यत इति वस्तु प्रकाश्यते।

अलंकारेणालंकृतेर्यथा—

'गाढकान्तदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः।
ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन्युधि रुषा निजाधरम् ॥'

अत्र निजाधरदशनवैरिवधूजनोष्ठदशनव्यथामोचनयोः कारणकार्ययोः पौर्वापर्यभावलक्षणया अतिशयोक्त्या अलंकारेण दशनसमकालमेव शत्रवो व्यापादिता इति 'समुच्चयोऽसौ स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रिया' इत्युक्तलक्षणः समुच्चयालंकारो द्योत्यते। एष एव च तुल्यकालं योगितेति व्युत्पत्त्या तुल्ययोगितेति कैश्चिदुच्यते। मम क्षत्याप्यन्यस्य क्षतिर्निवर्ततामिति बुद्धेरुत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षाप्यत्र व्यङ्ग्या। एषु व्यञ्जकोऽर्थः स्वतःसंभवी।

सङ्गसूचनेन रागानुत्कटत्वद्योतनादधन्यत्वं व्यज्यते। **संभावनाविरहादिति।** संभावनाया अविवक्षितत्वादित्यर्थः। तद्विवक्षायां हि—'अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरःस्थितम्।' इतिवदुत्प्रेक्षा विधेयतया प्रतिपाद्या स्यात्। नतु विलोकनकर्मविशेषणतया सिद्धवदित्यर्थः। व्यलोकीत्यस्यैवोत्प्रेक्षार्थत्वे त्विवशब्दानर्थक्यमिति भावः। यत्तु संभावनायामनुगतधर्मस्यैव प्रयोजकत्वम्, न बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नस्येति, तदयुक्तम्। 'आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम्। सुजातपुष्पस्तबकावनम्रा संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥' इत्यादौ बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नस्याप्युत्प्रेक्षोपपादकतया चित्रमीमांसायामुदाहरणात्। नह्यत्रोपमा। संचारिणीति विशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यूह्यम्। **अतिशयोक्त्येति।** वृत्तौ च विरोधगर्भत्वादियमेव विरोधपदेनोक्तेत्याशयः। प्रकृतानामप्रकृतानां वा एकधर्मान्वयरूपायास्तुल्ययोगिताया असंभवात्समुच्चय एवोक्तव्युत्पत्त्या कैश्चित्तुल्ययोगितापदेन व्यवहृत इति वृत्तिकृतापि निर्दिष्टमित्याह—**एष एव चेति।** वस्तुतस्त्विदमयुक्तम्। उक्तातिशयोक्तेः प्रौढोक्तिसिद्धत्वेन स्वतः संभविव्यञ्जकार्थो-

---

१. 'गाढेति। यो राजा युधि युद्धे रुषा क्रोधेन निजाधरं स्वाधरोष्ठं निर्दशन्सन्नरीणां शत्रूणां वधूजनस्य स्त्रीजनस्यौष्ठरूपाणि विद्रुमदलानि विद्रुमस्य नवपल्लवस्य पत्राणि प्रवालपत्राणि वा गाढस्य कान्तदशनक्षतस्य कान्तदन्तव्रणस्य व्यथा पीडा तद्रूपात्संकटादमोचयन्मोचितवान्। क्रोधाद्वैरिवधे तद्वधूनां रतिक्रीडाविरहाद्दन्तक्षतं न भवतीत्यर्थः। अत्र निर्दशन्निति वर्तमाननिर्देशादधरदशनमोचनयोः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिः। इयमेव वृत्तौ विरोधपदेनोक्ता। तन्मूलत्वादिति। स्वतःसंभविनालंकारेण दशनव्यापादनयोर्यौगपद्यरूपसमुच्चयालंकारध्वनिः। तुल्यकालं योगितेति व्युत्पत्त्या वृत्तावपि समुच्चय एवोक्त इति ध्येयम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

कविप्रौढोक्तिसिद्धे व्यञ्जकेऽर्थे भेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—

'कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्छनाभिः
श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम्।
स्रस्तापाङ्गाः सरसबिसिनीकाण्डसंजातशङ्का
दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति ॥'

अत्र यद्यपि बिसिनीकाण्डसंजातशङ्का इति भ्रान्तिमान्, ससंदेहो वालंकारो व्यञ्जक इति वस्तुमात्रव्यञ्जकत्वोदाहरणमयुक्तम्। तथापि तद्भागनैरपेक्ष्येणापि किंचिच्छुक्लं कर्णे प्रविशतीत्येतावतापि वस्तुमात्रेण येषामप्यर्थाधिगमो नास्ति तेषामप्येवं श्वैत्यमूर्तत्वादिबुद्धिजननेन त्वत्कीर्तिश्चमत्करोतीति व्यक्तिसंभवाद्वस्तुमात्रोदाहरणत्वमुक्तम्। अत्र च कीर्तिश्रवणानन्तरं कर्णे हस्तावर्तनं हस्तिनो न स्वतःसंभवि। किंतु कविसंप्रदायात्कविना वर्णितमिति कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वम्। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्।

अत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा—

'केसेसुं बलामोडिअ(मोडि) [तह] तेण समरम्मि जअसिरी गहिआ।
जह कंदराहिँ विहुरा तस्स दढं कण्ठअम्मि संठविआ ॥'

दाहरणत्वायोगात्। अतो नृत्युक्त ओष्ठदशनतद्व्यथामोचनयौगपद्यविरोध एवाभासमानो व्यञ्जकः। वाच्यतया सामानाधिकरण्येनाप्रतीतस्यापि व्यञ्जनया तथा

---

१. 'कैलासस्येति। कैलासस्य प्रथमशिखरे मूलशिखरे वेणुसंमूर्छनाभिर्वेणूत्थापितरागैः। 'स्वरः संमूर्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते। मूर्छनामिति तां प्राहुर्गीततत्त्वविदो जनाः ॥' इत्युक्तेः। विबुधानां देवानां रमणीभिरप्सरोभिर्गीयमानां यदीयां यस्य प्रकृतस्य राज्ञः संबधिनीं कीर्तिं श्रुत्वा सरसस्य स्निग्धस्य बिसिन्याः पद्मिन्याः काण्डस्य मृणालस्य संजाता शङ्का संदेहो भ्रान्तिर्वा येषामेवंभूताः, तथा स्रस्तास्तिर्यग्भूता अपाङ्गा नेत्रप्रान्ता येषां तथाभूताश्च दिङ्मातङ्गा दिग्गजाः श्रवणयोः कर्णयोः सरोरूपयोः पुलिन इव समीपदेशे हस्तं शुण्डामावर्तयन्ति चालयन्ति। आहर्तुमिति शेषः। 'प्रथमे मुख्ये। सर्वोच्च इत्यर्थः' इति केचित्। धवलत्वस्य श्रोत्राग्राह्यत्वात्स्रस्तापाङ्गा इति। पुलिन इत्यनेन श्रवणयोः सरस्त्वाध्यासान्मृणालत्वभ्रमौचित्यं व्यज्यते। केचित्तु—'श्रवणपुलिने इति रूपकम्। पुलिनेऽपि बिससंभवादित्याहुः। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना जडानामप्येवंविधबुद्धिजननेन चमत्करोति त्वत्कीर्तिरिति वस्तु व्यज्यते। कीर्तिश्वैत्यादेर्लोकसिद्धत्वाभावात्कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वं बोध्यम्। एवमग्रेऽपि।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'केशेष्विति। बलामोडिशब्दो बलात्कारे देशी। जयश्रीरित्यनन्तरं तथेति पूरणीयम्। तेन राज्ञा समरे युद्धे जयश्रीर्जयलक्ष्मीर्बलात्कारेण केशेषु तथा गृहीता यथा कंदराभिर्गुहाभिस्तस्य राज्ञो विधुराः शत्रवो दृढं कण्ठे स्वसंनिवेशे संस्थापिता इत्यन्वयः। तेन पराजिताः शत्रवः पलाय्य गुहास्वेव तिष्ठन्तीति तात्पर्यार्थः। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनोक्तवाक्यार्थरूपवस्तुना केशग्रहणावलोकनोद्दीपितमदना इव कंदरास्तद्विधुरान्कण्ठे गृह्णन्तीत्युत्प्रेक्षाध्वनिः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्र तेन तथा समरे केशेषु जयश्रीर्गृहीता यथा तस्यारयः कंदराभिः कण्ठे स्थापिता इति वस्तुना एकत्रैव सङ्ग्रामे विजयदर्शनात्तस्यारयः पलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति काव्यलिङ्गम् । न पलाय्य गतास्तद्वैरिणः, अपि तु ततः पराभवं संभाव्य कंदरा एव न तांस्त्यजन्तीत्यपह्नुतिश्च व्यज्यते । यत्तु केशग्रहावलोकनोद्दीपितमदना इव कंदरास्तद्विधुरान्कण्ठे गृह्णन्तीत्युत्प्रेक्षा व्यज्यत इति तन्नवेदैवम्, यदि पूर्वं कंदरादीनां नायिकात्वाद्यारोपः स्यात् । अन्यथा केशग्रहणस्य मदनोद्दीपकत्वायोगात् । तदभ्युपगमे च न वस्तुमात्रस्य व्यञ्जकत्वम् । किंतु समासोक्तेरलंकारस्य ।

अत्रैवालंकारेण वस्तुनो यथा—

'गाढालिङ्गणरहसुज्जुअम्मि दइए लहुं समोसरइ ।
माणंसिणीण माणो पीलणभीरु व्व हिअआहिं ॥'

अत्र पीडनभीत इवेत्युत्प्रेक्षयालंकारेण प्रत्यालिङ्गनादि तत्र जृम्भत इति वस्तु ध्वन्यते ।

अत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा—

'जा ठेरं व हसन्ती कइवअणम्बुरुहबद्धविणिवेसा ।
दावेइ भुअणमण्डलमण्णं विअ जअइ सा वाणी ॥'

प्रतीतिसंभवादित्येव युक्तम् । **केशेष्विति** । 'केशेषु बलात्कारेण [तथा] तेन समरे जयश्रीर्गृहीता । यथा कंदराभिर्विधुरास्तस्य दृढं कण्ठे संस्थापिताः ॥' इति । वृत्तौ प्रथमव्यङ्ग्यमुक्तं दूषयति—**यत्त्विति** । तदभ्युपगमे नायिकात्वाद्यारोपस्वीकारे । प्रस्तुतेऽप्रस्तुतसमारोपस्य समासोक्तिरूपत्वादित्यर्थः । **गाढेति** । 'गाढालिङ्गनरभसोद्यते दयिते लघु समपसरति मनस्विन्या मानः पीडनभीरुरिव हृदयात् ॥' **उत्प्रेक्षयेति** । भीरुत्वोत्प्रेक्षया ह्यात्यन्तिकी माननिवृत्तिर्गम्यत इति प्रसादातिशयानुभावानां प्रत्यालिङ्गनादीनामभिव्यक्तिरित्यर्थः । **जा इति** । 'या स्थविरमिव हसन्ती कविवदनाम्बुरुहबद्धविनिवेशा । दर्शयति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा

---

१. "गाढेति । गाढालिङ्गनाय रभसेन हर्षेण वेगेन वा दयिते प्रिये उद्यते सति मनस्विन्या मानः पीडनाद्भीरुर्भयशील इव हृदयाल्लघु शीघ्रं सम्यङ्निःशेषतोऽपसरतीत्यन्वयः । मनस्विन्या हृदयादिति वा संबन्धः । 'भीदो व्व' इति पाठे भीत इवेत्यर्थः । अत्रोभयोत्प्रेक्षयैव प्रत्यालिङ्गनहसितादिसंभोगविजृम्भणाभिव्यक्तिः, न तु गाढालिङ्गनोद्यते मानोऽपसृत इत्येतावतेति सहृदयसाक्षिकम् । 'रभसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका-
२. 'जा ठेरमिति । या वाणी वाग्देवता तदभिन्नत्वेनाध्यवसिता काव्यरूपा वा कविवाक् स्थविरं वृद्धमर्थाद्ब्रह्माणम् । तदीयभुवनान्यत्वप्रदर्शने तस्यैवोपहसनीयत्वात् । हसन्तीव । अवैदग्ध्यात् । कवेर्वदनमेवाम्बुरुहं पद्मं तत्र बद्धो रचितो विनिवेशः स्थितिर्यया तादृशी भूत्वा भुवनमण्डलमन्यदिव विलक्षणमिव दर्शयति सा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यन्वयः । अत्र च हसन्तीवेत्युत्प्रेक्षया चमत्कारैककारणत्वांशलाभः, अन्यदिवेत्युत्प्रेक्षया जगतो नवनवत्व-

अत्र जा ठेरं व हसन्तीत्युत्प्रेक्षालंकारेण चमत्कारैककारणं नवं नवं जगदम्बुजासना निर्मिमीत इति वाण्या ब्रह्मणो व्यतिरेकः प्रकाश्यते। यद्यप्युत्प्रेक्षां विनापि व्यतिरेकोऽयं प्रकाशते 'नियतिकृतनियम—' इत्यादिवत्, तथापि न स्फुटो भवतीति। यद्वा तावन्मात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽप्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वं न विहन्यत इति।

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धव्यञ्जकार्थस्य ध्वनेर्भेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—

'जे[1] लङ्कागिरिमेहलासु खलिआ संभोगखिण्णोरई-
फारप्फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दरिद्दत्तणम्।
ते एह्निं मलआणिला विरहिणीणीसाससंपक्किणो
जादा झत्ति सिसुत्तणे वि बहला तारुण्णपुण्णा विअ॥'

अत्र यथोक्तेन वस्तुना निःश्वासेन प्राप्तैश्वर्याः किं किं न कुर्वन्तीति वस्तु व्यज्यते। तारुण्णपुण्णा विअ इत्यस्य व्यक्तावनुपयोगात्। न चैवमस्याप्रयोजकत्वम्। उक्तिविशेषपरिपोषकत्वात्। निःश्वाससंपर्कस्य बहलत्वहेतोरुपादानात्काव्यलिङ्गस्यैव व्यञ्जकतेति चेत्, न। तस्य हेतुत्वाविवक्षयापि तथा व्यक्तेः।

वाणी॥' **हसन्तीत्युत्प्रेक्षेति**। इदमन्यदिवेत्युत्प्रेक्षाया अप्युपलक्षणम्। **जे इति**। 'ये लङ्कागिरिमेखलासु स्खलिताः संभोगखिन्नोरगीस्फारोत्फुल्लफणावलीकवलने प्राप्ता दरिद्रत्वम्। त इदानीं मलयानिला विरहिणीनिःश्वाससंपर्किणो जाता

लाभः। कविवदनेत्यादिना अजलजेत्यंशलाभ इति बोध्यम्। वृत्तावुत्प्रेक्षया व्यतिरेक इति च जात्यभिप्रायमेकवचनम्। हसन्तीवान्यदिवेति द्वाभ्यामुत्प्रेक्षाभ्यां ब्रह्मतन्निर्मितिव्यतिरेकयोर्भारतीतन्निर्माणयोर्व्यञ्जनादिति।" इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. "जे लङ्केति। कर्पूरमञ्जर्याख्ये नाटके कर्पूरमञ्जरीसमाख्याया नायिकाया इयमुक्तिः। 'मेहलाहिं' इति पञ्चम्यन्तपाठे मेखलाया इति। ये वाता लङ्कागिरेः सुवेलस्य मेखलासु नितम्बभागेषु स्खलिताः। स्वभोक्तृसर्पत्रासात्। संभोगेन खिन्नानां श्रान्तानामुरगीणां स्फाराभिर्विस्तृताभिरुत्फुल्लाभिरूर्ध्वप्रसृताभिः फणानामावलीभिः पङ्क्तिभिः कवलने ग्रसने सति दरिद्रत्वं क्षीणत्वं प्राप्तास्ते मलयसंबन्धान्मलयानिला इदानीं विरहिण्या निःश्वाससंपर्किणो निःश्वासमिश्रिताः सन्तः शिशुत्वेऽपि क्षीणत्वेऽपि बहला बाहुल्ययुक्तास्तारुण्येन पूर्णा इव जाता इति समुदितोऽर्थः। 'लङ्कासंनिहितो गिरिर्लङ्कागिरिर्मलयः' इति चक्रवर्ती। अत्र स्त्रीणामाहारद्वैगुण्येनोरगीति स्त्रीनिर्देशः। फणानां स्फारोत्फुल्लत्वेन श्वासस्य स्थूलत्वं व्यज्यते। अनिलानां सुवेलतो मलयागमने समुद्रलङ्घनाच्छैत्यम्, मलयसंबन्धात्सौगन्ध्यम्, क्षीणत्वप्राप्त्या मान्द्यं च ध्वन्यते। अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धत्वेन वस्तुना निःश्वासमात्रेण प्राप्तैश्वर्याः किं किं न कुर्युरिति व्यज्यते।" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

तत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा—

'[1]सहि विरइऊण माणस्स मज्झ धीरत्तणेण आसासम्।
पिअदंसणविहलत्तणखणम्मि सहसत्ति तेण ओसरिअम् ॥'

अत्र प्रियदर्शनविह्वलत्वक्षणे धीरत्वेनापसृतमिति वस्तुना अकृतेऽपि प्रार्थने सा प्रसन्नेति विभावना, नूनं प्रियदर्शनसौ[2]भाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्यत इत्युत्प्रेक्षा च व्यज्यते।

अत्रैवालंकारेण वस्तुनो यथा—

'[3]ओल्लोल्लकरअरअणक्खएहिँ तुह लोअणेसु मह दिण्णम्।
रत्तंसुअं पसाअं कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिआ ॥'

अत्र किमिति कुपिते लोचने वहसीति प्रश्नोन्नयनादुत्तरालंकारेण कोवेण इमे ण अक्कमिआ इत्यपह्नुत्यलंकारसहितेन न केवलमार्द्रक्षतानि गोपयसि, किं तु तेषामहं प्रसादपात्रमपि जातेति वस्तु व्यज्यते।

अत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा—

'[4]महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती।
अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तणुअं पि तणुएइ ॥

झटिति शिशुत्वेऽपि बहलास्तारुण्यपूर्णा इव ॥' इति। **सहीति**। 'सखि विरचय्य मानस्य मम धीरत्वेनाश्वासम्। प्रियदर्शनविश्रृङ्खल(विह्वल)त्वक्षणे सहसेति तेनापसृतम् ॥' इति। **धीरत्वेनेति**। अत्र धैर्येऽपसृतत्वरूपचेतनधर्मारोपात्प्रौढोक्तिसिद्धार्थस्य व्यञ्जकत्वं ज्ञेयम्। **सखीति**। अत्र सहीत्युदाहरणे नायिकाया वक्तृत्वेऽपि सखीनिरूपितं सखीत्वमस्त्येव। **ओल्लोल्लेति**। 'आर्द्रार्द्रकरजरदनक्षतैस्तव लोचनयोर्मम दत्तम्। रक्तांशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते ॥' इति। ओल्लोल्लेत्यत्र तु सखीत्वं गौणं द्रष्टव्यम्। **इत्यपह्नुत्यलंकारसहितेनेति**। निषेधरूपाया अपह्नुतेः कोपप्रसञ्जकप्रश्नाक्षेपकत्वादुत्तरालंकाराङ्गत्वमिति भावः। **महि-**

---

१. 'सहीति। हे सखि, मम धीरत्वेन धैर्येण मानस्याश्वासं धीरो भवेति समाश्वासनं विरचय्य कृत्वा प्रियदर्शनेन विश्रृङ्खले (विह्वले) व्याकुले क्षणे स्वव्याकुलत्वस्य क्षणे उपचारात्। सहसेति तेन धैर्येणापसृतम्। इतिशब्दो वाक्यसमापकोऽन्ते योजनीय इत्यन्ये।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'सौभाग्यवत्त्वं' क. ३. 'ओल्लोल्लेति। किमिति कुपिते लोचने वहसीति पृच्छन्तं परनायिकानखक्षतादिचिह्नवन्तं नायकं प्रति नायिकाया उक्तिरियम्। तवेत्यनन्तरमङ्गे इति शेषः। तवाङ्गे आर्द्रार्द्रैः। अत्यार्द्रैरित्यर्थः। करजानां नखानां रदनानां दन्तानां च क्षतैः परनायिकाकृतैर्मम लोचनयो रक्तांशुकं रक्ता अंशव एव रक्तांशुकं रक्तवस्त्रं प्रसादो दत्तः। कोपेन पुनरिमे लोचने नाक्रान्ते इत्यर्थः। स चायमुक्तरूपस्य नायकप्रश्नस्योन्नामकोत्तररूपत्वादुत्तरालंकारो न केवलमार्द्रक्षतानि गोपायसि यावत्तेषामहं प्रसादपात्रमपि जातेति वस्तुव्यञ्जकः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ४. 'महिलेति। विरहकृशां नायिकां नायकायावेदयन्त्याः सख्या उक्तिरियम्।

अत्र महिलासहस्रभरितत्वात्तव हृदि स्थानं लभते, ततोऽङ्गं तन्वपि तनयतीति हेत्वलंकाराभ्यां तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत इति विशेषोक्तिः। अत्र कविनिबद्धा सखी वक्त्री। एवमर्थशक्त्युद्भवस्य द्वादश भेदाः।

शब्दार्थोभयभूरेकः

यथा—

'अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा।
तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम्॥'

अत्र श्यामारूपकामिनीविशेषरजन्योरुपमा व्यङ्ग्या। सा चातन्द्रचन्द्रेत्यादेः परिवृत्त्यसहतया, समुद्दीपितेत्यादेस्तत्सहतया उभयस्यापि व्यञ्जकत्वेन शब्दार्थोभयशक्तिमूला।

भेदा अष्टादशास्य तत्॥ १८॥

अस्य ध्वनेः। ननु शब्दार्थोभयभुवः।

त्वेति। 'महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग सा अमान्ती। अनुदिनमनन्यकर्मा अङ्गं तन्वपि तनयति॥' इति।

उभयस्यापीति। प्राधान्येनेति शेषः। तेन शब्दशक्तिमूलेऽप्यर्थस्य व्यञ्जकत्वेऽपि तस्य प्राधान्याभावान्नोभयशक्तिमूलत्वम्। परिवृत्त्यसहशब्दप्राचुर्ये च शब्दशक्तिप्राधान्यम्, परिवृत्तिसहशब्दप्राचुर्ये त्वर्थशक्तिप्राधान्यम्, तत्साम्ये तूभयशक्तिप्राधान्यादुभयशक्तिमूलत्वं व्यपदिश्यते। अतएव 'पन्थिअ ण एत्थ—' इत्यादावुपभोगक्षमोऽसि चेदास्वेत्यादिवस्तुव्यञ्जने सत्थरपओहरशब्दयोरेव परिवृत्त्यसहयोः

हे सुभग सौभाग्ययुक्त, महिलानां स्त्रीणां सहस्रैर्भरिते व्याप्ते तव हृदयेऽमान्ती अवकाशमलभमाना सा नायिका अनुदिवसं दिवसमभिव्याप्य नान्यत्कर्म कर्तव्यं यस्यास्तथाभूता तनु कृशमप्यङ्गं तनयति तनूकरोतीत्यर्थः। अत्र सुभगेत्यनेन नायिकाया एवानुरागविषयत्वं नतु सा तवेति ध्वन्यते।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'अतन्द्रेति। अत्र प्रकृता श्यामा रात्रिः कं जनं सानन्दं न करोति, अपि तु सर्वमिति संबन्धः। कीदृशी। न विद्यते तन्द्रा आलस्यं यस्यासावतन्द्रो मेघाद्यनावृततया स्फुरद्रूपश्चन्द्र आभरणं भूषणं यस्याः सा तथाभूता। अतएव सम्यगुद्दीपितो मन्मथो यया सा तादृशी। तारका नक्षत्राणि तरलानि चञ्चलानि यस्यां सा तथेति। अत्र व्यञ्जनया श्यामा षोडशवार्षिकत्वादिविशिष्टनायिकाविशेषः कं जनं सानन्दं न करोति। कीदृशी। अतन्द्रोऽनल्पश्चन्द्रः कर्पूर आभरणं यस्यास्तथाभूता। चन्द्रः शिरोभूषणविशेष इति केचित्। समुत् हर्षेण सहिता। दीपितो दीप्तिं प्रापितो मन्मथो यया। तारका अक्षिकनीनिका तरला यस्याः सा तथा। तारकावत्तरलो हारमध्यमणिर्वा यस्या इति प्रतीतौ स्त्रीविशेष इव रात्रिरित्युपमाप्रतीतिः। चन्द्रपदस्य परिवृत्त्यसहतया समुद्दीपितेत्यादेश्च तत्सहतयोभयशक्तिमूलत्वम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

नतु रसभावादीनां बहुत्वादष्टादशत्वमनुपपन्नमित्यत आह—

रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते।

कथमनन्तत्वम्। इत्थम्—नव रसाः। तत्र शृङ्गारस्यैव द्वौ भेदौ, संभोगविप्रलम्भौ[1]। तत्र संभोगस्यापि परस्परालिङ्गनादयो बहवो भेदाः। विप्रलम्भस्याभिलाषादय उक्ताः। तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्यम्। तत्रापि नायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वम्। तत्रापि देशकालावस्थाभेद इत्येकस्यैव रसस्यानन्त्यम्। का गणना सर्वेषाम्। कुतस्तर्ह्येकत्वेन गणनम्। असंलक्ष्यक्रमत्वरूपमेकं सामान्यमाश्रित्य।

वाक्ये द्व्युत्थः

शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिर्वाक्य एव। ननु नायं नियमः। शिशुपालवधे तद्दूतोक्तौ प्रबन्धेऽपि दर्शनादिति चेत्, न। तत्रोभयशक्तिमूलत्वेऽपि ध्वनित्वाभावात्तुल्यप्राधान्यभावात्। 'ब्राह्मणातिक्रमत्यागः' इतिवत्। अन्यत्राप्येवं संभाव्यत इति चेत्संभाव्यताम्। नतु क्वापि निश्चीयते येन तदादाय विभागः स्यादिति।

पदेऽप्यन्ये

अन्ये सप्तदश ध्वनिभेदा वाक्ये पदेऽपि। ननु पदस्य व्यञ्जकत्वे किमायातम्

प्राधान्यम्, नतु पथिकाद्यर्थस्येति न तत्रोभयशक्तिमूलवस्तुध्वनिः। किं तूक्तोदाहरणजातीयेष्वलंकारध्वनिरित्येक इत्युक्तम्। व्यङ्ग्यभेदेन काव्यभेदात्तस्य चेहाभावादिति। **अष्टादशेति**। अविवक्षितवाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यरूपं भेदद्वयम्। विवक्षितान्यपरवाच्ये रसादिरसंलक्ष्यक्रम एकः। शब्दशक्तिमूलस्य वस्त्वलंकृतिरूपं भेदद्वयम्। अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदाः उभयशक्तिमूलश्चैक इत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः। **तयोरपीति**। संयोगविप्रलम्भयोर्द्वयोरपीत्यर्थः। विभावा उद्दीपनरूपा अनुभावाश्चोक्तालिङ्गनादिव्यतिरिक्ता ज्ञेयाः। तथा नानारूपा व्यभिचारिणश्च। तैर्वैचित्र्यमित्यर्थः। **तत्रापीति**। तस्मिन्वैचित्र्येऽपीत्यर्थः। **नायकयोरिति**। 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः। तत्रापि उक्तप्रकृतित्वे सत्यपि। भेद इत्यनन्तरं वैचित्र्यहेतुरिति शेषः। देशो निकुञ्जादिः। कालो वसन्तादिः। अवस्था नवयौवनादिः। सामान्यं रसभावादिसाधारणं धर्मम्। शिशुपालवधे माघकाव्ये तद्दूतोक्तौ 'दमघोषसुतेन—' इत्यादिषोडशसर्गे श्रीकृष्णं प्रति शिशुपालदूतोक्तौ 'उभयं युगपन्मयोदितं' इत्यन्तेन प्रबन्धेन संधेर्वाच्यतया विग्रहस्य च व्यञ्जनया प्रतिपादनादुभयशक्तिमूलतासंभव इत्यर्थः। **तुल्येति**। वाच्यार्थेन तुल्यप्राधान्यादित्यर्थः। **ब्राह्मणेति**। जामदग्न्यदूतोक्तौ क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षयं क्षणेन करिष्यतीति व्यङ्ग्यम्। यथा वाच्यतुल्यचमत्कारं संधेरपि विवक्षितत्वेन दुर्मनायत इति वाच्यस्यापि गभीरोक्त्या चमत्कारित्वात्तथात्रापीत्यर्थः। **एवमिति**। उभयशक्ति-

---

१. 'संभोगो विप्रलम्भश्च' ख-ग.

वाक्यरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वे। कथं वा पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वे वाक्यस्यैव समस्तस्य चारुतेति चेत्, उच्यते। पदप्रकाश्यत्वं न पदमात्रस्य व्यञ्जकतया, किंतु तस्य प्राधान्येन। अविवक्षितवाच्ये पदमात्रस्य व्यञ्जकत्वेऽपि यद्वाक्यवर्तिशब्दस्यार्थस्य वा कस्याप्यतिशयितार्थव्यञ्जकत्वं तद्वाक्यस्यैव ध्वनित्वमित्युपगमान्न कश्चिद्दोषः। एकदेशस्थितेन च तादृशपदेन समस्तमेव वाक्यं चारुतामुपगच्छतीति। कामिनीवैकावयवस्थेन भूषणेन।

तदुक्तं ध्वनिकृता—

'एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी।
पदव्यङ्ग्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती॥' इति।

तत्र वाक्यव्यङ्ग्यमुदाहृतम्। पदव्यङ्ग्यमुदाह्रियते। तत्राविवक्षितवाच्यभेदयोरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं यथा—

'[1]यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा।
अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति॥'

अत्र द्वितीयो मित्रशब्द आश्वस्तत्वे, शत्रुशब्दो निर्[2]यन्त्रणत्वे, अनुकम्प्यशब्दः स्नेहपात्रत्वे संक्रमितवाच्यः। नायकस्य दृढप्रकृतित्वं व्यङ्ग्यम्। ननु 'त्वामस्मि वच्मि—' इति वाक्यप्रकाश्ये पूर्वमुदाहृतम्, तस्मादस्य पदप्रकाश्यस्य को भेद इति चेत्, न। अनवबोधात्। तद्धि प्रत्येकपदव्यङ्ग्यभिन्नं समस्तपदवाक्यव्यङ्ग्यम्। तस्मादत्र सर्वथा सावधानेन भाव्यमित्येवंरूपं यत्तत्परम्। इदं तु केवलमित्रादिपदव्यङ्ग्याभिप्रायमिति।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं यथा—

'[3]खलववहारा दीसन्ति दारुणा जहवि तहवि धीराणाम्।
हिअअवअस्सबहुमआ ण हु ववसाआ विमुज्झन्ति॥'

मूलध्वनेः प्रबन्धगतत्वमित्यर्थः। **नन्विति**। व्यञ्जकत्वं हि ध्वनित्वे प्रयोजकम्। न तद्वाच्येऽस्तीति ध्वनिकाव्यमिति व्यवहारानुपपत्तिरिति भावः। **अविवक्षितेति**। लक्षणामूलव्यञ्जकत्वस्य लाक्षणिकपद एव संभवादिति भावः। भारती कविता। **केवलेति**। आश्वस्तत्वादेर्यावज्जीवस्थायित्वरूपोत्कर्षरूपेत्यर्थः। **खलेति**। 'खल-

---

१. 'यस्येति। यस्य पुरुषस्य मित्राणि मित्राणि आश्वस्तानि। विश्वासपात्राणीत्यर्थः। तथा शत्रवः शत्रवो निःशेषतो यन्त्रणीयाः। दमनीया इत्यर्थः। यस्येत्यनुषङ्ग इहोत्तरत्र च बोध्यः। अनुकम्पा दया तद्योग्योऽनुकम्प्यश्च स्नेहपात्रं च। स जातः शोभनजन्मा स एव जीवति। श्लाघ्यजीवनवानित्यर्थः। अत्रोक्तार्थान्तरसंक्रमितवाच्यैर्मित्रादिशब्दैर्यावज्जीवावस्थायित्वरूपतदतिशयव्यञ्जनद्वारा नायकस्य स्थिरप्रकृतित्वं प्रत्येकं व्यज्यते। त्वामस्मीति तु तस्मादत्र सावधानेन भाव्यमिति पदसमुदायरूपवाक्यव्यङ्ग्याभिप्रायमिति भेदः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'नियन्त्रितत्वे' ख. ३. 'खलेति। यद्यपि खलानां दुष्टानां व्यवहारा दारुणा इष्टप्रतिबन्धका दृश्यन्ते तथापि सदर्थग्राहितया हृदयरूपेण वयस्येन

अत्र विमोहेनाप्रवृत्तिर्लक्ष्यते। नच तत्र वाच्यस्य कथमपि प्रवेशः। इष्टकार्यकारित्वं व्यङ्ग्यम्। यद्यपि व्यवसाये विमोहाभावो नान्वयायोग्य इति कुतो लक्षणा, तथापि धीराणामधीरेभ्यो वैलक्षण्यं प्रतिपाद्यम्। नच तल्लक्षणां विना संभवति। अधीरव्यवसायेऽपि मोहाभावादित्यवश्यं लक्षणा स्वीकार्या।

अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं यथा—

'[1]लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः।
तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान्॥'

अवयवस्य संस्थानसौष्ठवं रूपम्। अवयविनस्तदेव लावण्यम्। कान्तिरुज्ज्वलता। अत्र विप्रलम्भार्थे वाक्येऽनुभवैकगोचरमर्थं प्रकाशयतां तत्पदादीनां प्राधान्यम्। एवमग्रेऽपि। न केवलं सर्वनामपदानामेव रसादिव्यञ्जकता किंत्वन्येषामपि। यथा—

'[2]मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते
मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरीकुरु प्रेयसि।

व्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथापि धीराणाम्। हृदयवयस्यबहुमता न खलु व्यवसाया विमुह्यन्ति॥' इति। **इष्टेति**। इष्टकार्यकारित्वायोगव्यवच्छेद इत्यर्थः। ताच्छील्यबोधकणिनिप्रत्ययात्। **तदेवेति**। अवयवसंस्थानसौष्ठवमेवावयविनो लावण्यमुच्यत इत्यर्थः। केचित्तु—'मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यद-

---

मित्रेण बहुमता अनुमोदिता धीराणां व्यवसाया उद्योगा न विमुह्यन्ति। न प्रतिबद्धा भवन्तीत्यर्थः। अथवा खलप्रतारणया स्वार्थसाधने न विसंवदन्तीत्यर्थः। अत्रोक्तार्थे लाक्षणिकस्य विमुह्यन्तीत्यस्येष्टकारित्वं व्यङ्ग्यम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'लावण्यमिति। कस्यचिद्विरहिण उक्तिरियम्। तदनुभवैकगोचरं लावण्यम्। कान्तिरुज्ज्वलता। असाविति पूर्ववत्। एवमग्रेऽपि। रूपं संस्थानसौष्ठवम्। वचसः क्रमः परिपाटी। सकलमिदं तदानुभवकाले सुधाया अमृतस्यास्पदं स्थानमभूत्। सर्वाङ्गीणसौहित्यसंपादकत्वात्। अधुना वियोगकाले। स्मर्यमाणमिति शेषः। महान् ज्वर इव ज्वरः। सर्वाङ्गीणतापहेतुत्वादित्यर्थः। अत्र तदादिभिर्विशिष्यवचनानर्हतया लावण्यादिगतलोकोत्तरत्वप्रतिपादनद्वारा विप्रलम्भाभिव्यक्तिः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

२. 'मुग्ध इति। सख्या मानं शिक्षयन्त्या इयमुक्तिः। हे मुग्धे उपदेशाग्रहणादनभिज्ञे, अखिलोऽतीतो वर्तमानो भविष्यंश्च कालो मुग्धतयैव यथोचितानाचरणेनैव नेतुं यापयितुं किं किमित्यारभ्यते। तर्हि किमाचरितुं युक्तं तत्राह—मानं धत्स्व धारय। धृतिं धैर्यं बधान गृहाण। बन्धनोक्त्या अनपनेयता ध्वन्यते। प्रेयसीति प्रियविषये। एतच्च वाक्यचतुष्टयेऽप्यन्वेति। ऋजुतां सरलतां दूरीकुरु त्यज। इत्येवं सख्या प्रतिबोधिता नायिका भीतं भययुक्तमाननं यस्यास्तथाभूता सती तां प्रतिबोधयन्तीं सखीं प्रति वचः प्रत्युत्तरमाहेत्यन्वयः। भयकार्यस्य शोषवैवर्ण्यादेराननगतत्वात्तत्र भीतत्वोपचारः। नीचैरित्याद्युत्तरम्। हे सखि, नीचैर्मन्दं शंस कथय। हि यस्मान्मे मम हृदि हृदये स्थितो

सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना
नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥'

अत्र भीताननेतिपदं नीचैः शंसनविधानस्य योग्यतां प्रकाशयत्प्राधान्ये रागातिशयं व्यञ्जयति ।

भावादीनां तु वाक्येऽपि न तादृशं चारुत्वम् । पदप्रकाश्यत्वे सुतराम् । अतस्तत्प्रभेदा नोदाह्रियन्ते ।

लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदेषु शब्दशक्तिमूलेऽलंकारव्यक्तिर्यथा—

'[1]रुधिरविसरप्रसाधितकरालकरवालरुचिरभुजपरिघः ।
झटिति भ्रुकुटिविटङ्कितललाटपट्टो वि[2]भासि नृपभीम ॥'

अत्र भीमेति भीषणीयार्थेन नृपसंबोधनविशेषणेन भीमसेनोपमा व्यज्यते ।

अत्रैव वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—

'[3]भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।
कस्य नानन्दनिःस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥'

ङ्गेषु तल्लावण्यमितीर्यते ॥' इत्याहुः । योग्यतामकृत्रिमताम् । भीषयतीति भीषणीयः ।

विद्यमानः प्राणेश्वरः प्राणानां तदायत्तत्वाज्जीवितसर्वस्वायमानः कान्तः श्रोष्यति । ननु शङ्कायाम् । प्रतिर्वीप्सायाम् । प्रतिबोधिता मुहुर्बोधिता । अत्र नीचैः शंसनविधानस्याना-हार्यत्वरूपतां प्रकाशद्भीताननापदं रागस्याकृत्रिमतया संभोगप्रकर्षे पर्यवस्यति । सख्या अपरिहार्यवचनतया च नीचैरिति विधिः, नतु मा शंसेति निषेध इति ज्ञेयम् । पूर्वत्र विप्रलम्भ इह संभोग इति भेदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'रुधिरेति हे भीम भयंकर नृप, त्वं विभासि शोभस इत्यन्वयः । पक्षे भीमो भीमसेनो व्यङ्ग्यः । कीदृशः । रुधिरस्य विसरेण समूहेन प्रसाधितो भूषितः करालेन भीषणेन करवालेन खड्गेन रुचिरो मनोज्ञो भुजरूपः परिघोऽर्गला यस्य तादृशः । जयश्रीनिरोधकत्वादर्गलात्वोक्तिः । मित्रशत्रुभेदेन करालत्वरुचिरत्वे बोध्ये । पुनः कीदृक् । झटिति भ्रुकुट्या भ्रूभङ्गेन विटङ्कितस्तदाकाररेखाङ्कितत्वात्संजातविटङ्को ललाटमेव विशालतया पट्टो यस्य सः । 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । 'भ्रुकुट्यां विटङ्कितो ललाटपट्टो यस्येत्यर्थः' इति केचित् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'विभाति नृपभीमः' ख. ३. 'भुक्तीति । जनान्तरसंनिधावुपनायके स्थितेऽप्रस्तुतवेदप्रशंसाव्याजेन तदागमनाधीनं हर्षं व्यञ्जयन्त्या नायिकाया इयमुक्तिः । संश्चासावागमो वेदः कस्यानन्दनिःस्यन्दमानन्दप्रवाहं न विदधाति करोति । अपितु सर्वस्येत्यर्थः । कीदृक् । भुक्तिं स्वर्गादिभोगं मुक्तिं च निःश्रेयसं करोतीति तथाभूतः । कर्मकाण्डोपनिषद्भ्यामुभयोपायबोधनात् । एकान्तेन नियमेन सम्यगादेशने हितोपदेशे तत्परः । अप्रतारकत्वात् । इति बाह्योऽर्थः । मुख्यतया तु विवक्षितो गोपनायाप्राकरणिकीकृतो व्यङ्ग्यो यथा—सतः सुन्दरस्य नायकस्यागम आगमनं कस्य नायिकाजनस्यानन्दनिःस्यन्दं न विदधाति । कीदृशः । भुक्तिः संभोगः ।

काचित्संकेतदायिनमेवं मुख्यया वृत्या शंसति। तत्र सदागमपदेन स्तुतिर्व्यज्यते। उभयोश्चैतयोः शब्दप्राधान्यम्। परिवृत्त्यसहत्वात्।

अर्थशक्त्युद्भवेषु स्वतःसंभविन्यर्थे व्यञ्जके वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—

'[1]सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं
यातोऽ[2]स्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः।
आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्तासि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम्॥'

अत्र तव सौकुमार्यमाश्चर्यम् येनाधुना क्लान्तासीति वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया स्नातासीति वस्तु अधुनापदप्राधान्येन व्यज्यते।

वस्तुनालंकृतेर्यथा—

'[3]तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा॥

कर्तर्यपि 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यनुशासनात्। **काचिदिति**। सखी दूतीवेत्यर्थः। एवं सच्छास्त्रविषयप्रकृतीकरणेन मुख्यया अभिधावृत्त्या संकेतदायिनं शंसति। संकेतदानेनेष्टसंपादकतया व्यञ्जयतीत्यर्थः। गोपनार्थं प्रकृतस्याप्यप्रकृतीकरणम्। अप्रकृतस्य च प्रकृतवदभिधानात्। **स्तुतिरिति**। अत्यन्तहितकारितारूपेत्यर्थः। **अधुनेति**। सायंस्नानोत्तरमित्यर्थः। तत्तु पुरुषसमागमादेवेत्यधुनेत्यस्य प्राधान्यम्।

मुक्तिर्विरहादिदुःखत्यागः। तौ करोतीति तथा। एकान्तस्य संकेतस्थानस्य समादेशने तत्पर इति पूर्वत्रोपमाध्वनौ भीमपदस्य, इहोक्तवस्तुध्वनौ प्रधानभूतस्य सदागमपदस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दशक्तिमूलत्वं ज्ञेयम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'सायमिति उपपतिं संभुज्य तज्जनितश्रमापनयनाय स्नानादिकृतवतीं सखीं प्रति ज्ञातरहस्याया: सख्या इयमुक्तिः। हे सखि, तव सौकुमार्यमाश्चर्यम्। येन कारणेनाधुना श्रमनिवर्तकस्नानादिसमवधानदशायामभितः समन्ततो बहिरन्तश्च क्लान्तासि श्रान्तासि। कथम्। तत्राह—नेत्रेत्यादि। ते तव नेत्रयोर्द्वन्द्वं युग्मं न विद्यते मीलनस्य व्यतिकरः पौनःपुन्यं यत्र तथा आसितुं स्थातुं न शक्नोति। तथाच मीलनपौनःपुन्यं सर्वाङ्गीणं श्रमं गमयतीति भावः। आश्चर्यं कुतः। तत्राह—सायमित्यादि। सायंकाले स्नानमुपासितं श्रमापनोदनसमर्थं यथा स्यात्तथा कृतम्। मलयजेन चन्दनेनाङ्गं सम्यगासमन्ताल्लेपितम्। अम्बरस्याकाशस्य मणिरिव मणिः सूर्योऽस्ताचलस्य मौलिं मस्तकं यातः। अस्तंगत इत्यर्थः। तेनातपादिजनितत्वसंभावनानिवृत्तिः। अत्र मत्सविधे विस्रब्धं निःशङ्कं मन्थरं वा आगतिरागमनम्। एतेन भयत्वराहेतुकत्वं क्लमस्य नास्तीत्युक्तम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'अस्ताचलचूलं' ख. ३. 'तदप्राप्तीति। विष्णुपुराणगतमेतत्पद्यद्वयम्। पूर्वोक्ताभ्योऽन्या गोपस्य कन्यका निर्गत उच्छ्वासः प्राणोत्क्रमणं यस्याः सा तथाभूता। तस्या भावस्तत्ता तया। प्राणोत्क्रमणं विनेत्यर्थः। 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीहैव समवलीयन्ते' इति श्रुतेः। मुक्तिं गता भावनया तद्रूपतां प्राप्तेत्यन्वयः। कीदृशी। तस्य कृष्णस्याप्राप्त्या वियोगेन यन्म

चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम्।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका॥' युग्मम्॥

अत्र जन्मसहस्रैरुपभोग्यानि दुष्कृतसुकृतयोः फलानि वियोगदुःखचिन्ताह्लादाभ्यां कयाप्यनुभूतानीत्युक्तम्। एवं च दुष्कृतसुकृतराशिफलतादात्म्येनाध्यवसितौ भगवद्वियोगदुःखचिन्ताह्लादौ प्रतीयेते इति निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्तिद्वयमशेषचयपदाभ्यां द्योत्यते।

अलंकारेण वस्तुनो यथा—

'क्षणदासावक्षणदा वनमवनं व्यसनमव्यसनम्।
बत वीर तव द्विषतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम्॥'

अत्र पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वमित्यर्थान्तरन्यासेन विधिरपि त्वामनुवर्तेत इति वस्तु सर्वपदप्राधान्येन व्यज्यते। ननु नायमर्थान्तरन्यासः। वनं

इत्युक्तमिति। अन्यथा सर्वपुण्यपापनाशस्य चिन्तावियोगसुखदुःखाभ्यां क्षयानुपपत्तेरिति भावः। न चोक्तव्यङ्ग्यस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गतया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमाशङ्कनीयम्। अन्यत्र तथात्वेऽपि प्रकृते भगवद्विषयकरत्युत्कर्षप्रयोजकतया वाच्यादतिशयितत्वेन तदप्रसङ्गात्। वाच्यादनतिशायित्वेन हि व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः। स वाच्यसिद्ध्यङ्गतया क्वचित्क्वचित्प्रकारान्तरेणेत्यष्टौ तद्भेदाः। नतु वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वं गुणीभावनियतम्। वाच्यातिशायित्वे तदसंभवादित्याहुः। वस्तुतस्तु इत्युक्तमित्यनेनोक्तमेव व्यङ्ग्यं वाच्यसिद्ध्यङ्गम्। तेन त्वतिशयोक्तिर्ध्वन्यत इति नोक्तदोष इति ज्ञेयम्। **अत्रेति**। क्षणदेत्यादिविशेषवृत्तान्तोपपाद्येन पराङ्मुख इत्यादिसामान्यरूपेणार्थान्तरन्यासेनेत्यर्थः। सर्वप्रपञ्चपराङ्मुखत्वस्य विध्यधीनत्वादुक्तव्यङ्ग्यलाभः।

द्दुःखं तेन विलीनानि नष्टान्यशेषाणि समस्तानि समग्राणि पातकानि यस्याः सा। तथा तस्य चिन्तया ध्यानेन यो विपुलो महानाह्लाद आनन्दस्तेन क्षीणः पुण्यचयः पुण्यसमूहो यस्याः सा। पुण्यपापयोः फलनाश्यत्वात्। पुनः कीदृक्। जगतः सूतिरुत्पत्तिर्यस्मात्तादृशं श्रीकृष्णं परब्रह्मस्वरूपिणं सच्चिदानन्दरूपं चिन्तयन्ती भावयन्ती अत्र कृष्णवियोगदुःखचिन्ताह्लादयोरशेषपापपुण्यफलत्वेनाध्यवसितयोरवगतिरित्यतिशयोक्तेर्व्यङ्ग्यत्वम्। तच्चाशेषचयपदप्राधान्यादिति बोध्यम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'क्षणदेति। बतेति खेदे विस्मये वा। तवेति द्वेषकर्मणि षष्ठी। भो वीर, तव त्वां द्विषतां त्वयि पराङ्मुखे प्रतिकूले सति सर्वं पराङ्मुखं विपरीतम्। जातमिति शेषः। एतदेवोपपादयति—क्षणदेत्यादिना। क्षणदा रात्रिरक्षणदा रात्रिभिन्ना। वनमवनं वनभिन्नम्। व्यसनं द्यूतादि तद्भिन्नम्। इत्येवं शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनागम्यविरोधालंकारेण सर्वपराङ्मुखत्वोपपत्तिः। विरोधपरिहारस्तु—क्षणमुत्सवं ददातीति तथा पश्चान्नञ्समासेन तद्भिन्ना रात्रिः, वनमवनं रक्षकम्, अवीनां मेषाणामसनं प्रेरणं तदेव व्यसनमिति रीत्या बोध्यः। अत्रोक्तरीत्या विरोधानुप्राणितेनार्थान्तरन्यासेन सर्वपदप्राधान्येन विधिरपि त्वामनुवर्तेत इति वस्तु व्यज्यते।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

रक्षकमित्यादेर्वाच्यस्यार्थस्यानुपपादकत्वादिति चेत्, न । शब्दशक्त्या व्यङ्ग्यस्य क्षणदा क्षणदाभिन्नेति विरोधस्योपपादकत्वेन तथात्वात् ।

अलंकारेणालंकारस्य यथा—

'तुह वल्लहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलाणकमलदलो ।
इअ णववहुआ सोऊण कुणइ वअणं महीसँमुहम् ॥'

अत्राधरो म्लानकमलदलमिति रूपकेणालंकारेण त्वयास्य मुहुश्चुम्बनं कृतं तेन तस्य म्लानत्वमिति काव्यलिङ्गं मिलाणकमलदलपदप्राधान्येन द्योत्यते ।

अथ कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरे व्यञ्जकार्थे वस्तुना वस्तुव्यक्तिर्यथा ।

'राईसु चन्दधवलासु ललिअमप्फालिऊण जो चापम् ।
एकच्छत्तं विअ (व) कुणइ तिहुअणरज्जं विजम्भन्तो ॥'

अत्र वस्तुना येषामसौ स्मरो राजा तेषु मध्ये न कश्चिदपि तदादेशपराङ्मुख इति जाग्रद्भिरुपभोगपरैर्निशातिवाह्यत इति वस्तु त्रिभुवनराज्यपदेन प्राधान्येन व्यज्यते । अखण्डाज्ञाविषयो हि राज्यम् । इवार्थो न व्यञ्जनोपयोगी । प्रत्युत तत्परित्यागेऽतिशयो गम्यते ।

तथात्वादिति । अर्थान्तरन्यासत्वादित्यर्थः । **तुहेति** । 'तव वल्लभस्य प्रातरासीदधरो म्लानकमलदलम् । इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसंमुखम् ॥' **काव्येति** । म्लानत्वे मुहुश्चुम्बनस्य हेतोः प्रतीतेः काव्यलिङ्गाख्योऽलंकार इत्यर्थः । **राइस्विति** । 'रात्रिषु चन्द्रधवलासु ललितमास्फाल्य यश्चापम् । एकच्छत्रमिव करोति त्रिभुवनराज्यं विजृम्भमाणः ॥' यो मदनः । येषां कामिनाम् । 'तेभ्यः' इति प्रकाशपाठे तु तेभ्योऽपेत इत्यर्थः । इवार्थे उत्प्रेक्षा । **अतिशयित इति** ।

---

१. 'तुहेति । गोसम्मीति प्रभाते देशी । प्राकृते लिङ्गानियमाद्दलपदे पुंस्त्वम् । रात्रावत्यन्तचुम्बितदयिताधरां वधूं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः । तव वल्लभस्य दयितस्य प्रातःकालेऽधरोष्ठं म्लानं च तत्कमलस्य दलं तद्रूप आसीदिति सखीवचनं श्रुत्वा नवा वधूस्तरुणी वदनं मुखं मह्या भूमेः संमुखम् । अधोमुखमिति यावत् । करोतीत्यन्वयः । करोतीति वर्तमाननिर्देशाल्लज्जाया अविरामः सूच्यते । कमलदलो इति तद्रूप इत्यर्थः । अत्राधरो म्लानकमलदलमिति रूपकालंकारेण तथाधरश्चुम्बितो येन म्लानत्वमिति काव्यलिङ्गालंकारो मिलाणादिपदप्राधान्येन व्यज्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'राईस्विति । यः प्रकरणात्कामः । चन्द्रेण धवलासु रात्रिषु । ज्योत्स्नीष्विति यावत् । ललितं सुकुमारमनोहरम् । न जरठम् । आस्फाल्येव त्रिभुवनानां राज्यमेकमेव च्छत्रं यत्र तथाभूतम् । अद्वितीयमिति यावत् । करोति । अतएव विजृम्भमाणो विस्फुरमाण इत्यर्थः । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना स्वशासकानङ्गपारवश्येन कुशलैः कामिभिरुपभोगपरैरेव निशातिवाह्यत इति त्रिभुवनराज्यपदप्राधान्येन व्यज्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

वस्तुनालंकृतेर्यथा—

निशितशरधियार्पयत्यनङ्गो दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले।
दिशि निपतति सा च यत्र तत्र व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः ॥'

अत्र व्यतिकरमेत्यावस्थाः समुन्मिषन्तीति वस्तुना परस्परविरुद्धा अपि निर्वेदोन्मादादयोऽवस्था भवन्तीति विरोधालंकारो व्यतिकरपदेन प्राधान्येन व्यज्यते।

अलंकारेण वस्तुनो यथा—

'वारिज्जन्तो वि पुणो संदावकदत्थिएण हिअएण।
थणहरवअस्सएण विसुद्धजाई ण चलइ से हारो ॥'

अत्र स्तनभारवयस्येन विशुद्धजातित्वाद्धारो न चलतीति हेत्वलंकारेणानवरतं कम्पमान एव हारोऽस्तीति वस्तु न चलतीति पदेन व्यज्यते।

निर्धारितार्थप्रतीतेरित्यर्थः। **निशितेति**। अत्र विरोधे व्यतिकरपदस्य परस्परसंघर्षबोधकस्य प्राधान्यम्। नच शनिरशनिरित्यादिवत्सामानाधिकरण्याभावे कथं विरोधालंकार इति वाच्यम्। तत्रेत्युपात्ते एकधर्मिण्येव हसितं रुदितमित्याद्यवस्था इति सामानाधिकरण्यस्य स्फुटं प्रतीतेः। न ह्यभेदान्वयसामानाधिकरण्यं नान्यत्रेति नियमे मानमस्ति। शनिरित्यादौ तु नैकत्र धर्मिणि शन्यशनिप्रतीतिरिति न तत्र विरोध इति युक्तम्। एतेन विरुद्धा इत्यस्य कार्यकारणभूता इत्यर्थः। व्यतिकरः पौर्वापर्यविपर्ययः। तथा च विरोधशब्देनात्र तथाभूतातिशयोक्तिरुच्यत इति प्रलपितमनादेयम्। **वारिज्जन्तो इति**। 'वार्यमाणोऽपि पुनः संतापकदर्थितेन हृदयेन। स्तनभरवयस्यत्वेन विशुद्धजातिर्न चलत्यस्या हारः ॥' विरहसंतापकदर्थितेन हृदयेन श्वासाधिक्यात्प्रणोद्यमानो हारो वार्यमाण इवेति गम्योत्प्रेक्षा। तथाभूतोऽपि

---

१. 'निशितेति। अनङ्गः अराले सकलकामिहिंस्रतया कुटिले वयसि यौवने सति सुदृशः शोभननयनायाः कामिन्याः दृशि दृष्टौ निशितास्तीक्ष्णाश्च ते शराश्च तेषां धिया अयं मम निशितः शर इति बुद्ध्या स्वस्य बलमर्पयति। सा चार्पितबला दृष्टिर्यत्र यस्यां दिशि लक्षणया तत्संबन्धिनि युवजने निपतति तत्रावस्था हसितरुदितमूर्च्छादयो व्यतिकरं मिश्रणमेत्य प्राप्य समुन्मिषन्त्युद्भवन्तीत्यन्वयः। अत्र तथाविधेन वस्तुना परस्परविरुद्धा अप्यवस्थाः प्रादुर्भवन्तीति व्यतिकरपदप्राधान्येन विरोधालंकारो व्यज्यते। अन्यथा तत्पदवैयर्थ्यात्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'वारिज्जन्तो इति। विरहजनितेन संतापेन कदर्थितेन पीडितेन हृदयेन पुनःपुनर्वार्यमाणोऽप्यस्याः प्रकृतनायिकाया हारः स्तनभरस्य वयस्यत्वेन सख्येन न चलति। यतो विशुद्धजातिर्निर्दुष्टमुक्ताजातिमान्। श्लेषेण विशुद्धजन्मा चेति। विशुद्धजातयो हि न कदापि स्वस्थानाच्चलन्तीत्यर्थः। अत्र व्यङ्ग्यमनवरतकम्पनं श्वासोच्छ्वासाधिक्ये हृदयकम्पनप्रयुक्तं वेदितव्यम्। अत्र विशुद्धजातित्वरूपेण हेत्वलंकारेण विशुद्धजातिपदप्राधान्येनोपदर्शितव्यङ्ग्यध्वनिः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अलंकारेणालंकारस्य यथा—

'सो मुद्धसामलङ्गो धम्मिल्लो कलिअललिअणिअदेहो।
तीए खन्धाहि बलं गहिअ सरो सुरअसंगरे जअइ॥'

अत्र सुरतसंगरे धम्मिल्लः स्मर इति रूपकालंकाराभ्यां तथा केशपाशः स्कन्धे पतितो यथा रतिविरतावप्यनिवृत्तेच्छः कामुकोऽभूदिति विभावनास्कन्धपदप्राधान्येन व्यज्यते।

अथ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरव्यञ्जकार्थध्वनिभेदेषु पदप्राधान्येन वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा—

'णवपुण्णिमामिअङ्कस्स सुहअ को तं सि भणसु मह सच्चम्।
का सोहग्गसमग्गा पओसरअणिव्व तुह अज्ज॥'

अत्र यथोक्तेन वस्तुनान्यस्यामपि प्रथममनुरक्तस्त्वमभूर्न तत इति वस्तु णवपुण्णिमामिअङ्कपओसरअणीपदप्राधान्येन द्योत्यते। अत्र पदे रजनीवेत्युपमानैरपेक्ष्येण कथं व्यञ्जकत्वमिति चिन्त्यम्।

अत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा—

'सहि णवणिहुवणसमरम्मि अङ्कवाली सहीएँ णिबिडाए।

स्तनभरसौहार्देन विशुद्धजातित्वान्न चलतीत्यर्थः। **स इति**। 'स मुग्धश्यामलाङ्गो धम्मिल्लः कलितललितनिजदेहः। तस्याः स्कन्धाद्बलं गृहीत्वा स्मरः सुरतसंगरे जयति॥' स्कन्धः सेनानिवेशोऽपि। बलं सैन्यमपि। **णवेति**। 'नवपूर्णिमामृगाङ्कस्य सुभग कस्त्वमसि भण मम सत्यम्। का सौभाग्यसमग्रा प्रदोषरजनीव तवाद्य॥' **अत्रेति**। पदे प्रदोषरजनीपदे। अत्र प्रदोषरजन्याः केत्येतावतापि व्यञ्जनसंभवाद्वस्तुमात्रव्यञ्जकतोदाहरणत्वं वृत्तावभिप्रेतमिति भाति। **सहीति**।

---

१. 'स इति। स धम्मिल्लः केशपाश एव स्मरः कामः। तस्या नायिकायाः स्कन्धोंऽस एव स्कन्धः सेनानिवेशः तस्माद्बलं सामर्थ्यमेव बलं सैन्यं गृहीत्वा सुरतरूपे सङ्ग्रामे जयत्युत्कृष्टो भवति। कीदृशः। मुग्धं सुन्दरं श्यामलमङ्गं यस्य सः। तथा कलितः पुनरासादितो ललितो मनोहरो निजदेहो धम्मिल्लरूपो येन तथाभूत इवेत्युत्प्रेक्षागर्भम्। अत्र धम्मिल्लस्य स्कन्धसंबन्धेन शोभातिशयलाभात्तत्पदप्राधान्यम्॥' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'खण्डितायाः स्वामिनं प्रतीयमुक्तिः। हे सुभग, त्वं नवस्य प्रथमोदितस्य पूर्णिमासंबन्धिनो मृगाङ्कस्य चन्द्रस्य संबन्धी को भ्राता सखा वासि एतन्मम सत्यं भण वद। तत्संबन्धित्वं विना क्षणिकानुरागित्वस्य तत्स्वभावस्य त्वय्यनुपपत्तेरिति भावः। तथा चन्द्रस्य प्रदोषरजनीव तव का नायिका सौभाग्यं नायकानुरागादि समग्रं यस्यां सा तथाभूतेत्यर्थः। अत्र नवेत्यनेन क्षणिकानुरागित्वलाभः। पूर्णिमामृगाङ्केत्यनेन नायिकान्तरसंसर्गित्वं व्यज्यते। एवं प्रदोषेत्यनेन प्रकृष्टदोषवत्त्वम्, रजनीत्यनेन रागित्वमित्यूह्यम्। केचित्तु 'नवः प्रतिपदुदितः' इत्यर्थमाहुः। अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना णवेतिपदप्राधान्येन मयीवान्यस्यामपि क्षणिकानुरागित्वमिति वस्तु ध्वन्यते॥' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'सख्या इयमुक्तिः। हे सखि, नवं नूतनं निधुवनं सुरतमेव समरः सङ्ग्रामस्त-

हारो णिवारिओ व्विअ उच्चेरन्तो तदो कहं रमिअम् ॥'

अत्र निधुवनसमर इति रूपकस्य व्यञ्जनायामप्रयोजकतया वाच्येन वस्तुमात्रेण हारच्छेदानन्तरं प्रौढाङ्गनारताद्विलक्षणं नवोढायास्ते रतमभूत्तत्कथय कीदृगिति व्यतिरेकालंकारः कहंपदप्रकाश्यः ।

अलंकारेण वस्तुनो यथा—

'पविसन्ती घरवारं विवलिअवअणा पलोइऊण पहम् ।
खन्धे घेत्तूण घडं हा हा णट्ठोत्ति रुअसि सहि किं ति ॥'

अत्र नष्ट इति रोदिषीति हेत्वलंकारेण संकेतनिकेतनं गच्छन्तं कामुकं दृष्ट्वा यदि गन्तुमिच्छसि तदपरं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु किंतिपदप्राधान्येन प्रकाश्यते ।

यथा वा—

'विहलङ्खलं तुमं सहि दट्ठूण कुडेण तरलतरदिट्ठिम् ।
वारप्फंसमिसेण अ अप्पा गरुओत्ति पाडिअ विहिण्णो ॥'

'सखि नवनिधुवनसमरे अङ्कपाली सख्या निबिडया । हारो निवारित एवोच्चरंस्ततः कथं रमितम् ॥' अङ्कपाली आलिङ्गनम् । उच्चरन्नुच्छलन् । **पविसन्तीति** । 'प्रविशन्ती गृहद्वारं विवलितवदना प्रलोक्य पन्थानम् । स्कन्धे गृहीत्वा घटं हा हा नष्ट इति रोदिषि सखि किमिति ॥' **किंतिपदेति** । हेलाक्षेपेण रोदनकृत्रिमत्वप्रतीतेरिति भावः । अत्र व्यञ्जकस्य स्वतःसंभवित्वेन कविप्रौढोक्तिकल्पितत्वाभावादाह— **यथा वेति** । **विहलङ्खलमिति** । विशृङ्खलां त्वां सखि दृष्ट्वा कुटेन तरलतरदृ-

---

सिन्निबिडया दृढया विश्वस्तया च अङ्कपाली आलिङ्गनं तद्रूपया सुखहेतुत्वात्सख्या उच्छ्रियमाणो द्वयोस्तृतीयतयाधिको भवन् हारो निवारित एव । गाढालिङ्गनेन त्रोटित इत्यर्थः । ततो हारच्छेदानन्तरं कथं रमितं क्रीडितमिति प्रश्नेन वैलक्षण्यसूचनाद्व्यतिरेकलाभः । 'उच्छेरन्तो' इति पाठेऽर्थो दर्शितः । 'उच्चेरन्तो' इति पाठे उच्चरन्नूर्ध्वं चलन् । अत्र हारच्छेदानन्तरं विलक्षणं रतमभूत्कथय कीदृगिति व्यतिरेकः कहंपदप्राधान्येनोक्तवस्तुना ध्वन्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'हे सखि, गृहद्वारं प्रविशन्ती त्वं विवलितं परावृत्तं वदनं यस्यास्तथाभूता सती पन्थानं मार्गं विलोक्य स्कन्धे घटं गृहीत्वा हा हा नष्ट इति किमिति रोदिषि । घटभङ्गस्य बुद्धिपूर्वकत्वे रोदनहेतुत्वाभावादिति भावः । रोदने नष्टत्वं हेत्वलंकारः । नाशे स्कन्धग्रहणं हेतुरिति चक्रवर्ती । अत्र हेत्वलंकारेण संकेतनिकेतं गच्छन्तं प्रियं दृष्ट्वा यदि गन्तुमिच्छसि तदापरं घटं गृहीत्वा गच्छेति ध्वन्यते । रोदनवैयर्थ्यबोधनद्वारा समीहितसाधनानुमितिसूचनात्किंतिपदस्य प्राधान्यं बोध्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. 'हे सखि, त्वां विशृङ्खलां व्याकुलां अतएव तरलतरा अतिशयेन तरला चञ्चला दृष्टिर्यस्यास्तथाभूतां दृष्ट्वा कुटेन घटेन द्वारस्पर्शस्य मिषेण व्याजेनात्मा स्वस्वरूपं गुरुको

अत्र नदीकूले लतागहने कृतसंकेतमप्राप्तं गृहप्रवेशसमये पश्चादागतं कामुकं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय बुद्धिपूर्वं द्वारस्पर्शव्याजेन त्वया घटः स्फोटित इति मयावगतम्। तत्समाश्वासं विधाय समीहितसिद्धये व्रज। अहं तव श्वश्रूनिकटे सर्वं समर्थयिष्य इति वस्तु द्वारस्पर्शमिषेणेत्यपह्नुत्या वारण्फंसमिसेणेति पदेन द्योत्यते।

अलंकारेणालंकारस्य यथा—

'जोह्णाएँ महुरसेण अ विइण्णतारुण्णउसुअमण्णा सा।
वुड्ढा वि णवोढव्विअ परवहुआ अहह हरइ तुह हिअअम्॥'

अत्र परवधूत्वेन सा तव हृदयं हरतीति काव्यलिङ्गालंकारेणास्मानुज्झित्वा वृद्धां परवधूमभिलषसीति त्वदाचरितं वक्तुं न शक्यत इत्याक्षेपालंकारः प्राधान्येन परवधूपदद्योत्यः प्रकाश्यते।

शब्दार्थोभयशक्तिमूलस्तु पदप्रकाश्यो न भवति। तत्र वाक्यस्यैव[2] प्राधान्यात्। एवं पञ्चत्रिंशद्भेदाः।

प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः॥ १९॥

ष्टिम्। द्वारस्पर्शमिषेण चात्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः॥' **जोह्णाए इति।** 'ज्योत्स्नया मधुरसेन च वितीर्णतारुण्यौत्सुक्यमनाः सा। वृद्धापि नवोढेव परवधूरहह हरति तव हृदयम्॥' **आक्षेपेति।** अत्र त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्यत इति द्योतनफलो वक्ष्यमाणस्य त्वयैवं कर्तुं न योग्यमित्यादिवचनस्य निषेधरूपो य आक्षेपालंकारस्तस्य द्योतनमभिप्रेतम्। 'निषेधो वक्तुमिष्टस्य' इत्यादिना तथा वक्ष्यमाणत्वात्। **तत्र वाक्यस्यैवेति।** परिवृत्तिसहतदसहानेकपदरूपस्येत्यर्थः। **एवमिति।** उभयशक्तिमूलस्य पदव्यङ्ग्यानन्तर्गतावित्यर्थः। पूर्वोक्ता वाक्यप्रकाश्या अष्टादश। उभयशक्तिमूलरहिताः पदप्रकाश्याः सप्तदश। इत्येवं पञ्चत्रिंशदित्यर्थः। मेलकं समूहः। गमनं निवर्तनं चेति द्वन्द्वः। रचनायां वैदर्भ्यादिसंज्ञिकायामष्टमे

गुरुरिति हेतोः पातयित्वा विभिन्नो विभेदित इत्यर्थः। अन्तर्भूतण्यर्थत्वात्। नायं द्वारस्पर्शाद्घटनाशः। किंतु गुरुतया परपीडकत्वाद्घटेनैव स्वात्मा विभेदित इत्यपह्नुतिः। अत्रोक्तापह्नुत्या पूर्ववद्वस्तुध्वनिः। पूर्वत्र हेत्वलंकारस्य प्रौढोक्तिसिद्धत्वाभावादुदाहरणान्तरोक्तिः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. गतयौवनान्यनायिकाप्रसक्तं स्वामिनमुपहसन्त्या नायिकाया इयमुक्तिः। अहह खेदे। वृद्धापि सा नायिका ज्योत्स्नया मधुनो मद्यस्य रसेनास्वादेन च वितीर्णं दत्तं यत्तारुण्यं तेनोत्सुकमर्थाद्रते मनो यस्यास्तथाभूता सती नवोढेव तव हृदयं हरति। यतः परवधूः। परनायिकात्वेनैव तव चित्तं हरति नतु सौन्दर्यादिनिमित्तान्तरमस्तीति भावः। तदेतत्काव्यलिङ्गम्। ज्योत्स्नामधुरसाभ्यां दत्तं तारुण्यं हृदयहरणे हेतुरिति काव्यलिङ्गमिति चक्रवर्तिनः। आक्षेपे परवधूत्वस्य प्राधान्येन प्रयोजकत्वात्तत्पदप्राधान्यम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'वाच्यस्यैव' ख.

अर्थशक्तिमूलः पदवाक्ययोः प्रबन्धे च। प्रबन्धश्च संघटितनानावाक्यसमुदायः। स च ग्रन्थरूपस्तदवान्तरप्रकरणरूपश्चेति। तत्र पदवाक्ययोरुदाहृतम्। प्रबन्धे यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ। तथा हि—

'अलं[1] स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले।
कङ्कालबहले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे॥
न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी॥'

इति दिवा प्रागल्भ्यवतो गृध्रस्य मृतावेक्षकपुरुषविसर्जनपरं वाक्यमेलकम्।

'आदित्योऽयं[2] स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतम्।
बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन॥
अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम्।
गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः॥'

इति निशि प्रगल्भस्य गोमायोस्तद्व्यावर्तनपरं श्लोकद्वयमिति प्रबन्ध एव

---

१. 'अलमिति। महाभारते शान्तिपर्वणि मृतं बालं संध्यासमये श्मशाने समानीतं दृष्ट्वा दिवसे समर्थस्य रात्रावन्धस्य गृध्रस्य तद्वन्धुविसर्जनार्थमियमुक्तिः। हे जनाः, अस्मिञ्श्मशाने स्थित्वा अलं पूर्यताम्। कीदृशे। गृध्रैर्मांसादैः पक्षिविशेषैर्गोमायुभिः शृगालैश्च संकुले व्याप्ते। तथा कङ्कालान्यस्थीनि बहलानि यत्र एवंभूते घोरे दारुणे अतएव सर्वेषां प्राणिनां भयंकरे त्रासजनके। तथा च प्रयोजनाभावे एवंविधे स्थले स्थितिरनुचितेत्यर्थः। ननु मृतस्यापि पुनरुज्जीवनं संभाव्यत इत्यत आह—न चेहेति। इह संसारे कालधर्मं मरणमुपागतः प्राप्तः प्रियो वा द्वेष्यः शत्रुर्वा कश्चिदुदासीनो वा न जीवितः। तथा चैतदसंभावितमित्यर्थः। समाधानायाह—प्राणिनां संसारिणामीदृशी प्राणोत्क्रमणरूपा गतिः स्वभावः। एवं च स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वान्मोहो न कार्य इति भावः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. 'आदित्योऽयमिति। रात्रौ समर्थस्य गोमायोर्जनव्यावर्तनार्थमुक्तिः। हे मूढा मूर्खाः, अयमादित्यः सूर्यः स्थितः। अस्तीति शेषः। तथा च रात्रिंचरेभ्यो भयमधुना नास्तीति भावः। अतः सांप्रतमधुना स्नेहं सविधस्थितिरूपं कुरुत। स्नेहं जीवनोपायानुष्ठानलक्षणमिति दीपिकायाम्। मृतस्य जीवनासंभवादफलमवस्थानमित्याशङ्क्याह—बहुविघ्न इत्यादि। अयं संध्यात्मको मुहूर्तो बहुविघ्नः राक्षसवेलात्वाद्भूतावेशादिरूपविघ्नबहुलः। तथा चैतन्मुहूर्तापगमे तद्विघ्नोपशान्तौ कदाचन जीवेदपीति संभावनायामपिशब्दः। एवं जीवनसंभावनामुत्पाद्य मोहयितुमाह—अमुमिति। हे मूढाः, गृध्रस्य वाक्यात्पूर्वोक्तादविशङ्किताः कथमकस्मात्त्याज्योऽयं बाल इति विचाररहिता विश्वस्ता वा अमुं बालं कथं त्यजध्वमित्यार्षमात्मनेपदम्। कीदृशं बालम्। कनकवर्णवदाभा यस्य तथाभूतम्। ननु कनकाभम्। तदा कनकगतकाठिन्यस्यापि प्रसङ्गात्। तथा न प्राप्तमासादितं यौवनं येन तम्। अत्र बालत्वेन मृत्युकालाभावः, कनकेत्यनेन मृत्युचिह्नवैवर्ण्याभावः, अप्राप्तेत्यनेन परदाराभिगमनादिराहित्येनायुः सत्त्वं च सूच्यते। मूढा इत्यत्र 'बालः' इति क्वचित्पाठः। तत्राविवेचका इत्यर्थः। अत्रोदाहरणद्वये क्रमेण जनविसर्जनव्यावर्तनयोः प्राधान्येनाभिव्यक्तिः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

व्यञ्जकः प्रथते । अत्र स्वतःसंभविना वस्तुना गमननिवर्तनरूपवस्तुव्यक्तिः । एवमन्येऽप्येकादश प्रभेदा द्रष्टव्याः ।

पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः ।

रसादयो लक्ष्यक्रमाः पदैकदेशे रचनायां वर्णेषु । अपिशब्दात्प्रबन्धे । पदवाक्ययोस्तु 'पदेऽप्यन्ये' इत्यनेनैव प्रतिपादिताः । पदं तावद्द्विविधम्, सुबन्तं तिङन्तं च । तदेकदेशो नामधातुस्वरूपप्रकृतिभागः प्रकृत्येकदेशः सुप्तिङ्स्वरूपविभक्तिभागश्च उपसर्गादिरूपश्च । तत्र पदवाक्ययोरुदाहृतं प्राक् । पदैकदेशादिषूदाह्रियते । तत्र धातुरूपप्रकृत्यात्मकपदैकदेशे रसादिव्यक्तिर्यथा—

'रइ[1]केलिहिअणिअंसणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स ।
रुद्दस्स तइअणअणं पव्वइपरिचुम्बिअं जअइ ॥'

अत्र रतिव्यक्तौ 'जि'धातुरूपप्रकृतेः प्राधान्यम् । यतः स्थगनव्यापारसाम्येऽप्यन्यनेत्रयोः कराभ्यां पिधानमस्य तु लोकोत्तरेण कर्मणेति तदेवोत्कृष्टं धन्यजीवितमिति रत्युत्कर्षप्रयोजकमनया व्यज्यते । अतएव जयतीत्युक्तम्, नतु शोभत इत्यादि । एवमग्रेऽपि प्रकृत्यादे रसादिव्यञ्जने प्राधान्यं तत्तदर्थव्यञ्जकतयावगन्तव्यम् ।

नामरूपतदेकदेशे तद्व्यक्तिर्यथा—

'प्रेया[2]न्सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया
द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः ।

वक्ष्यमाणायाम् । वर्णेषु 'मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शाः' इत्यादिना तत्रैव वक्ष्यमाणेषु । उपसर्गादीत्यादिना वक्ष्यमाणनिपातादिसंग्रहः । **रईति** । 'रतिकेलिहृतनिवसनकर-

---

१. 'रईति । रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं सज्जयति सर्वोत्कृष्टं भवति । कीदृशस्य रुद्रस्य । रतिकेलौ सुरतक्रीडायां हृतं निवसनमर्धाङ्गीगौरीसंबन्धिवासो येन स चासौ करकिसलयाभ्यां करपल्लवाभ्यां रुद्धं पिहितमर्धाङ्गौर्या नयनयोर्युगलं द्वन्द्वं यस्य तथाभूतस्येति बहुव्रीहिद्वयोत्तरं कर्मधारयः । रतिकेलिहृतनिवसनायाः करकिसलयाभ्यामित्यादिविग्रहे निवसनेत्यत्र ह्रस्वानुपपत्तेः । अत्र जिधातुरूपप्रकृत्या पदैकदेशस्य प्राधान्यम् । तथा च करद्वयस्य नेत्रद्वयपिधानव्यापृततया अलौकिकचुम्बनपिधानवत्तया तृतीयनयनस्योत्कृष्टत्वमुच्यमानं रागातिशयहर्षलज्जादिसंपत्तिमुखेन रसातिशयं पुष्णाति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. 'प्रेयानिति । सशपथमिति मध्यमणिन्यायेनोभयत्र संबध्यते । सोऽयं परमप्रेमास्पदत्वेन प्रसिद्धः प्रेयान्प्रियः शपथेन सहितं यथा स्यात्तथा पादयोरानतः प्रणतः कान्तया सशपथमपाकृतो निराकृतः सन्नुन्मना उत्सुकमनाः सन्वासभवनाद्वासगृहात् । 'रास' इति पाठे क्रीडागृहात् । द्वित्राण्येव नाधिकानि पदानि न द्वाराणि यावन्न याति तावद्धावित्वैव प्रत्युत विपरीतं कृतः प्रणामो यत्र तद्यथा स्यात् । पूर्वं प्रणतस्यापाकरणमधुना प्रणामपूर्वकं धरणमिति वैपरीत्यम् । तथा गलश्चासौ नीवीनिबन्धश्च स तथा पाणिसंपुटे प्रणामार्थं बद्धाञ्जलौ गलन्नीवीनिबन्धो यत्र तद्यथा स्यात्तथा धृतः । रागौत्कण्ठ्याद्गलतो नीवीबन्धस्य प्रणा-

तावत्प्रत्युत पाणिसंपुटगलन्नीवीनिबन्धं धृतो
धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥'

अत्र द्वारादिपदं परिहृत्य पदानीत्युक्तम्। तेन द्वारपर्यन्तगमनेऽप्यसहिष्णुतयोत्कण्ठातिशयो व्यज्यते।

तिङ्सुपोर्यथा—

'पथि पथि शुकचञ्चूचारुराभाङ्कुराणां
दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च।
नरि नरि किरति द्राक्सायकान्पुष्पधन्वा
पुरि पुरि विनिवृत्ता मानिनीमानचर्चा ॥'

अत्र किरतीति तिङा किरणस्य साध्यता। तिङ्योगे साध्यतयैव धात्वर्थोपस्थितेः। निवृत्तेति सुप्प्रत्ययेन निवृत्तेः सिद्धता। सुप्प्रयोगे तथैव प्रकृत्यर्थप्रतीतेः। तत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतता प्रकाश्यत इति किरणनिवृत्त्योः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिप्रकाशो रसोत्कर्षे पर्यवस्यति। यत्तु 'लटा साध्यत्वम्, क्तप्रत्ययेन भूतत्वम्' इति व्याख्यातम्, तदयुक्तम्। सुप्तिङ्भ्यां सिद्धत्वसाध्यत्वमभिधाय 'तत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतत्वम्' इत्यनेन वृत्तिव्याख्यानेन विरोधात्।

किसलयरुद्धनयनयुगलस्य। रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥' अनया 'जि' धातुरूपप्रकृत्या। **अतीततेति**। अत्र मानचर्चानिवृत्तेरतीतोत्पत्तिकत्वस्य ध्वस्त इत्यादाविव क्तप्रत्ययवाच्यत्वेऽपि निवृत्तिगतमात्यन्तिकत्वं स्वसमानाधिकरणमानचर्चासमानकालिकत्वरूपं क्तप्रत्ययव्यङ्ग्यमिति तात्पर्यम्। **रसोत्कर्ष इति**। वसन्तस्योद्दीपकत्वप्रकर्षादिति भावः। **यत्त्विति**। भूतत्वं सिद्धत्वमभिमतम् भूतभ-

---

माञ्जलिनैवालम्बनम्। केचित्तु 'पाणिसंपुटेत्यादि धावनक्रियाविशेषणम्' इत्याहुः। 'लसत्' इति पाठे स्वार्थिकं गलनम्। अहो विस्मये। गतिः स्वभावः। अत्र प्रेयान्कान्तयेत्येताभ्यां परस्परविरहाक्षमत्वं ध्वन्यते। क्वचित् 'सायं' इति पाठः। अत्र पदेतिनामरूपप्रकृत्यात्मकपदैकदेशस्योत्कण्ठातिशयपर्यवसायितया प्राधान्यम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'पथीति। पथि पथि मार्गे मार्गे अङ्कुराणामाभा कान्तिः शुकचञ्चूनामिव चारुर्मनोहरा। अस्तीति शेषः। 'रम्भा' इति पाठे शुकचञ्चूवच्चारूणां रम्भाङ्कुराणां कदल्यङ्कुराणां लासक इत्यन्वयः। पवमानो वायुर्दिशि दिशि प्रतिदिशं वीरुधां लतानां लासको नर्तकश्चास्तीति नूतनाङ्कुरशोभाशालिवसन्तर्तुसर्वदिक्संचारिमन्दमारुतयोरुद्दीपकयोः संपत्तिरुक्ता। तत्कार्यमाह—नरीति। नृशब्दस्य सप्तम्यां रूपम्। पुष्पं धनुर्यस्य तथाभूतः कामो नरि नरि प्रतिमनुष्यं द्राक् शीघ्रं सायकान्पञ्चापि बाणान्किरति क्षिपति। एवं कामोद्दीपने सति पुरि पुरि नगर्यां नगर्यां मानिनीनां मानवतीनां मानस्य चर्चा प्रसङ्गो विनिवृत्तः। विशेषेण निवृत्त इत्यर्थः। अत्र किरति निवृत्तेति तिङ्सुपोः प्रत्ययात्मकपदैकदेशयोः क्रमेण प्रत्ययार्थगतसाध्यत्वसिद्धत्वाभिव्यक्तिद्वारा रत्युद्दीपनातिशयपर्यवसानात्प्राधान्यम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'सुप्रयोगे' क-ग.

अथ सुप्तिङ्विशेषेषु यथा—

'लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः।
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकै-
स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना॥'

अत्र लिखन्नित्युक्तम्, न तु लिखतीति। तेन शत्रा लिखनस्याप्राधान्यमबुद्धिपूर्वकत्वरूपम्। आस्त इत्युक्तम्, न त्वासीदिति। तेन तथावस्थानस्य प्रसादपर्यन्तता तिङ्विभक्त्या व्यज्यते। यद्यपि शतृप्रत्ययः सुपः प्रकृतिरेव तथापि तिङादेशिलङ्क्रितितया तिङ्त्वेनैवोदाहृतः। भूमिमित्युक्तम्, न तु भूमाविति। तेन बुद्धिपूर्वकं भूमौ न किंचिल्लिख्यत इति सुब्विभक्त्या व्यज्यते।

'गामारि अह्मि गामे वसामि ण अरट्ठिइं ण आणामि।
णाअरिआणं पइणो हरेमि जा होमि सा होमि॥'

व्यसमुच्चारण इत्यादिवत्। अत्र क्तप्रत्ययेनातीतत्वप्रकाशनस्य सुपा सिद्धत्वाभिधानस्य चानुवृत्तेर्वृत्तिविरोध इत्याशयः। **अबुद्धिपूर्वकत्वरूपमिति**। स्वगतेष्टसाधनताबुद्धिपूर्वकत्वाभावरूपं क्रियान्तरेष्टसाधनत्वज्ञानाधीनकृतिसाध्यत्वपर्यवसितमित्यर्थः। तेन बुद्धिपूर्वकमित्यत्र तु भिन्नमेवाबुद्धिपूर्वकत्वं पूर्वोक्तादिति ज्ञेयम्। **गामेति**। 'ग्रामीणास्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि। नागरिकाणां पतीन्हरामि या

---

१. 'लिखन्निति। बहुदिनव्यापिमानवतीं प्रति सख्या इयमुक्तिः। हे कठिने कठिनहृदये, तव प्राणा इव दयितः प्रियोऽवनतो नम्रो बहिर्बाह्यशालायां भूमिं लिखञ्शून्यहृदयतया विलिखन्नास्ते उपविष्टोऽस्ति। तथा सख्यः सर्वा निर्गत आहारो यासां तास्तथाभूताः सत्यः सततं निरन्तरं यद्रुदितं रोदनं तेनोच्छूने जातशोथे नयने यासां तथाभूताः। सन्तीति शेषः। तथा पञ्जरस्थैः शुकैः सर्वं हसितयुक्तं पठितं परित्यक्तम्। तव चेयमवस्था दृश्यमानात्यन्तक्षीणतरा विशिष्य वक्तुमशक्या। अतोऽधुना ईदृशातिशये सति मानं विसृज त्यजेत्यन्वयः। अत्र शुकेऽपि हास्यवर्णन न विरुद्धम्। 'विहायसा तेन विहस्य भूयः' इति नैषधादौ दर्शनादित्याहुः। अत्र लिखन्निति शतृप्रत्ययेन यावदुपवेशनकालिकत्वं लिखनस्य व्यज्यते। एवमास्त इति वर्तमानत्वार्थकात्मनेपदरूपतङा उपवेशनस्य प्रसादरूपफलपर्यन्तत्वम्। आसित इत्युक्तौ तदलाभात्। भूमिमिति द्वितीयया तस्या एव लिखनकर्मत्वावगमाद्बुद्धिपूर्वकलिखनाभावव्यक्तिः। विधान्तरेण व्यञ्जकत्वोपदर्शनायोदाहरणान्तरोक्तिः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'गामेति'। कलहे का त्वमसीत्यधिक्षिपन्तीं नागरिकस्त्रियं प्रति ग्राम्यस्त्रिया इयमुक्तिः। 'गामरुहम्मि' इति पाठे ग्रामरुहा ग्रामजातासि। वसामि तिष्ठामि। नगरस्थितिं वैदग्ध्यरूपां मर्यादाम्। नागरिकाणामित्यनादरे षष्ठी। तथा च नगरे भवा नागरिका अनादृत्य तासां पतीन्हरामि। वशीकरोमीत्यर्थः। पतिकर्तृकेऽपि तासामनादरे एतस्याः प्रयोजककर्तृत्वमवसेयम्। यद्यपि 'षष्ठी चानादरे' इत्यनुशासनाद्वाच्य एव सः तथापि तद्बोधनद्वारा गर्वरूपव्यभिचारिभावव्यञ्जकत्वं विवक्षितमक्षतमेव। अतएव पदैकदेशेत्यादौ रसादय इत्येवोक्तम्। एवं सर्वत्रैवंविधस्थले द्रष्टव्यमिति दिक्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्र नागरिकाणामिति षष्ठ्या पतिपदार्थे तादृशकलाभिज्ञतादिरूप उत्कर्षः प्रकाश्यते। 'रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत्' इत्यत्र लुङातीतकालविहितेनाचितं तदीयहिंसायाः सुकरत्वं व्यञ्जयता प्राधान्येन धूर्जटिधनुर्भङ्गजन्मा भार्गवक्रोधः प्रकृष्यते।

वचनविशेषो यथा—

'[1]ताणँ गुणग्गहणाणं ताणुक्कण्ठाणँ तस्स पेम्मस्स।
ताणँ भणिआणँ सुन्दर एरिसिअँ जाअँ अवसाणम्॥'

अत्र गुणग्रहणादीनां प्रेमहेतूनां नानाप्रकारत्वेऽपि कार्यं प्रेम एकजातीयमेव न कदाचिदन्यथाभावं प्राप्तमिति बहुवचनैकवचनाभ्यां व्यज्यते।

पुरुषव्यत्ययस्य व्यञ्जकत्वं यथा—

'[2]रे रे चञ्चललोचनाञ्चितरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिर-
प्रेमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि।
किं मन्ये विहरिष्यसे बत हतां मुञ्चान्तराशामिमा-
मेषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारांनिधौ॥'

अत्र त्वं मन्ये अहं विहरिष्यसे इति 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम

भवामि सा भवामि॥' **अत्रेति**। नागरिकनायिकासंबन्धित्वेन तत्पतिषु वैदग्ध्यं तद्व्यञ्जकत्वेन स्वस्मिंस्तदित्यर्थः। षष्ठ्या अनादरार्थत्वपक्षेऽपि तद्वारा वैदग्ध्यव्यञ्जनमेव ज्ञेयम्। **ताणं इति**। 'तेषां गुणग्रहणानां तासामुत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः। तेषां भणितानां सुन्दर ईदृशं जातमवसानम्॥' पूर्वनिपातादय इत्यादिपदेन

---

१. 'ताणं इति। 'ईरिसिअं' इति पाठे ईर्ष्यितमिति ज्ञेयम्। सापराधं दयितं प्रति कुपिताया इयमुक्तिः। हे सुन्दर, विशिष्यानिर्वाच्यानां नानाविधानां गुणग्रहणानां तासामसांनिध्ये उत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः तेषां भणितानां त्वमेव जीवितसर्वस्वमित्यादीनां वचनानामीदृशमेवंविधापराधकलुषितमवसानं पर्यवसानं जातमित्यन्वयः। ईर्ष्यितं संजातेर्ष्यमिति पाठान्तरेऽर्थः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'रे रे इति। शान्तस्य स्वचित्तं प्रति साक्षेपसंबोधनमिदम्। चञ्चललोचनायामञ्चिता गमिता रुचिरभिलाषो येन तथाभूतेति चेतोविशेषणम्। चञ्चलाभ्यां लोचनाभ्यामञ्चिता आविष्कृता रुचिरर्थान्नायिकायामस्येति चण्डीदासः। रे चेतः, एणनयनां हरिणाक्षीमालोक्य स्थिरं प्रेम यत्र तादृशं महिमानं माहात्म्यं स्थिरतारूपं प्रमुच्य त्यक्त्वा किं कस्मान्नृत्यसि। नर्तकवद्धर्षादुल्लोलं भवसीत्यर्थः। हेतुमाशङ्क्य निराकर्तुमाह—किं मन्ये इति। किं मन्यसे विहरिष्यामीत्यर्थः। बत खेदे। हतां निन्दितामिमामन्तर्विद्यमानामाशां मुञ्च त्यज। खलु यत एषा उपदर्शिता आशा। स्त्रीति कश्चित्। संसार एव वारांनिधिः समुद्रस्तस्मिन्कण्ठतटे कृता बद्धा शिला मज्जनहेतुत्वात्तद्रूपा। भवतीति शेषः। इत्थं च परिणामविरसत्वाद्धर्षो न युक्त इति भावः। अत्र मन्य इति पुरुषव्यत्ययेन प्रहासो व्यज्यते।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

एकवच्च' इतिसूत्रेण युष्मदस्मदोर्योगे उत्तममध्यमयोर्विपर्ययेण विधानं प्रहासमभिव्यनक्ति।

पूर्वनिपातादयः पदैकदेशधर्मत्वात्पदैकदेशा एव गण्यन्ते। पूर्वनिपातस्य यथा—

'[1]येषां दोर्बलमेव दुर्बलतया ते संमतास्तैरपि
प्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्वीश्वरैः।
ये क्ष्माशक्र पुनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमा-
स्ते स्युर्नैव भवादृशास्त्रिजगति द्वित्राः पवित्राः परम्॥'

अत्र चाटुके पराक्रमनयेत्यत्र नयस्याल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपातमविधाय पराक्रमस्य तथाभावोऽभ्यर्हितत्वं द्योतयति।

उपपदविभक्तिविशेषस्य यथा—

'[2]प्रधनाध्वनि वीर[3] धनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम्।
दिवसेन तु नरप भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम्॥'

अत्र वीररसात्मनि भवान्दिवसेनायुद्धेति 'अपवर्गे तृतीया' अपवर्गश्च फलप्राप्तौ क्रियापरित्यागः। अतो भवत्पदार्थस्य युद्धरूपक्रियाया यत्फलं विजयस्तत्प्राप्तिस्तृतीयया द्योत्यते। यस्तु 'युद्धविधीत्यादि क्रियाविशेषणम्' इति व्याख्यातवान्स च्छन्दोभङ्गमपि नाज्ञासीदिति।

प्रत्ययरूपस्य प्रकृत्यैकदेशस्य यथा—

'[4]भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था।

---

१. 'येषामिति। येषां राज्ञां दोर्बलं बाहुबलमेव। एवकारेण नीतिबलव्यवच्छेदः। ते राजानो दुर्बलतया निर्बलत्वेन संमताः। नीतिज्ञानाम्। वृद्धानामिति शेषः। तैर्दोर्बलमात्रशरणैः केवलनीतिरीतिशरणैश्चोर्वीश्वरैः पृथ्वीश्वरैः प्रायः किं कार्यम्। न किमपीत्यर्थः। समुच्चयार्थकस्यापिशब्दस्य भिन्नक्रमतया योजनात्। नीतिर्नीतिशास्त्रम्। तदुक्तवृत्तिप्रकारो रीतिः। हे क्ष्माशक्र पृथ्वीन्द्र, ये पुनः पराक्रमनययोः स्वीकारेण कान्तो रमणीयः क्रमो व्यवसायो येषां तथाविधास्ते त्रिजगति भुवनत्रयेऽपि नैव स्युर्न स्युरेव। यदि वा स्युस्तदा परं केवलं भवादृशा भवत्तुल्याः पवित्रा द्वित्राः। न बहव इत्यर्थः। अत्र पराक्रमस्य पूर्वनिपातस्तदर्थस्याभ्यर्हितत्वं गमयति। 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इत्यनुशासनात्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'प्रधनेति। हे वीर, धनुषो ध्वनिं टंकाररूपं बिभर्तीति धनुर्ध्वनिभृत् तथाभूते। प्रधनं युद्धमेव प्रवेशनिःसरणहेतुत्वादध्वा मार्गस्तस्मिंस्तव विधुरैः शत्रुभिर्दिवसं व्याप्यायोधि युद्धमकारि। हे नरप नरान्पाति रक्षतीति तथाभूत, भवांस्तु दिवसेन विधिना विधानेन सिद्धस्य न तु कृत्रिमस्य साधुवादस्य कीर्तेः पदं स्थानं यथा स्यात्तथा अयुद्ध। युद्धं कृतवानित्यर्थः। अत्र दिवसेनायुद्धेत्यनेन 'अपवर्गे तृतीया' इत्यनुशासनादवगतो युद्धक्रियासमाप्तिरूपोऽपवर्गो युद्धफलस्य विजयस्य प्राप्तिं द्योतयति। क्रियायाः फलापवर्गित्वादिति ध्येयम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'धीर' ख. ४. 'भूयो भूय' इति। मालतीमाधवे 'कथितं च नो मालतीधात्रेय्या लवङ्गिकया' इति चूर्णिकामनुक्रम्य कामन्दकी-

साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं य-
　　द्गाढोत्कण्ठालुलितललितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥'

अत्राङ्गकैरिति कस्वरूपतद्धितेनाल्पार्थकेनानुकम्पातिशयो व्यज्यते ।
उपसर्गरूपस्य तदेकदेशस्य यथा—

'[1]परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
　　पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपदं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
　　विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥

अत्र प्रध्वंसादिति प्रशब्दः प्रकृत्येकदेशः प्रकर्षद्योतकः । उपसर्गाणामवाचकत्वात् ।

पूर्वोक्तपुरुषव्यत्ययस्य परिग्रहः । **उपसर्गरूपस्येति** । तदेकदेशस्य पदैकदेशस्य । प्रकृत्यन्तर्गतत्वाभावात्कथं प्रकृत्येकदेशत्वमत आह—**प्रकर्षेति** । प्रकृत्यर्थ एवास्याप्यर्थ इति पृथगर्थाभावात्तदन्तर्भूत एवेत्यर्थः । पृथगर्थाभावमेवाह—**उपसर्गाणामिति** । चकारस्य पृथगर्थत्वात्कथमेकदेशतेति शङ्कते—**यद्यपीति** । अनुशास्तीत्यस्य शास्त्रमिति शेषः । उपसर्गाणां वाचकत्वपक्षेऽप्येकदेशत्वमुपपाद-

---

वचनमिदम् । यन्मालती गाढया दृढयोत्कण्ठया औत्सुक्येन लुलितैर्म्लानैः सद्भिर्ललितैर्मनोहरैरङ्गकैस्ताम्यति ग्लायतीति मालत्या धात्रीपुत्र्या लवङ्गिकया कथितमिति चूर्णिकावाक्येनान्वयः । किं कृत्वा । भूयो भूयो वारंवारं सविधया निकटस्थया नगरीसंबन्धिन्या रथ्यया राजमार्गेण पर्यटन्तं गच्छन्तं नवं युवानं माधवं रतिः काममिव साक्षात् नतु चित्रादौ दृष्ट्वा दृष्ट्वा पुनःपुनरवलोक्य । तेन रागौत्कण्ठ्यलाभः । किंभूता मालती । भवनस्य वासगृहस्य संबन्धिनी या वलभी उपरितनमण्डपस्तदीये तुङ्गे उच्चे वातायने गवाक्षे तिष्ठतीति तथाभूता । न तु रथ्यासंलग्नगृहान्तरवलभीवातायनस्था तत्रस्थितं पश्यति । पश्यन्तीं मामयं पश्येदिति शङ्कया वातायने शरीरस्यानर्पणात् । 'ललितललितैः' इति पाठेऽतिमनोरमैरित्यर्थः । अत्रानुकम्पायां कप्रत्ययविधानात्तद्व्यङ्ग्येन सौकुमार्येण दुःखासहिष्णुत्वाभिव्यक्तिद्वारा विप्रलम्भोत्कर्षः" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'परिच्छेदेति । मालतीमाधव एव मकरन्दं प्रति माधवस्य स्वावस्थाकथनमेतत् । मम कोऽपि विकारोऽन्तरन्तःकरणं जडयति स्तम्भयति । विषयाग्राहकं करोतीति यावत् । तथा तापं विरहसंतापं च कुरुत इत्यन्वयः । कथंभूतः । परिच्छेद इयत्ता विरामो वा तमतीतोऽतिक्रान्तः । तद्रहित इत्यर्थः । तथा सकलानां शक्तलाक्षणिकव्यञ्जकानां वचनानां शब्दानामविषयः । शक्त्या लक्षणया व्यञ्जनयापि वा प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । पुनःशब्दोऽत्र कालान्तरमात्रे, न त्वावृत्तौ । तस्या औत्तरकालिकपदार्थाश्रितत्वात् । तथा च यो विकारोऽस्मिञ्जन्मनि पुनरन्यदानुभवपथमनुभवगोचरत्वं न गतवानित्यर्थः । 'पुनरिति त्वर्थे । अस्मिञ्जन्मनि त्वनुभवपथं न गतवानित्यर्थः' इति केचित् । पुनः कीदृक् । विवेकस्य गुणदोषविषयस्य प्रध्वंसान्नाशादुपचितेन प्रवृद्धेन महता मोहेन विपरीतज्ञानेन गहनो

निपातरूपपदैकदेशस्य यथा—

'[1]कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः।
तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम्॥'

अत्र चद्वयेन मनोगर्वाभिमुखीकरणशत्रुहननयोरेककालतारूपः समुच्चयो द्योत्यते। यद्यपि चेति भिन्नमेव पदम्, न त्वन्यस्यैकदेशस्तथापि केवलस्य तस्यासाधुत्वात्पदैकदेशत्वोपचारेणोदाहरणम्। अत एवोक्तं भोजराजेनोपमाप्रकरणे—'नहीवादेः सार्थकत्वेऽपि पृथक्पदतामनुशास्ति' इति। एतेन तिङन्तसमभिव्याहृता उपसर्गा अपि व्याख्याताः।

अथ बहूनां यथा—

'[2]रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा-
मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदिपरं देवो न जानाति तम्।

व्याप्त इत्यर्थः। अत्र प्रशब्देन समूलोन्मूलनलक्षणः प्रकर्षस्तद्द्वारा वा मोहप्रकर्षो व्यज्यते। तेन रागातिशयस्तेन च विप्रलम्भातिशय इति ज्ञेयम्।" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. कृतं चेति। नृपं प्रति मन्त्रिण उक्तिः। हे राजन्, त्वया मनो गर्वस्याभिमुखं न तु गर्वितं कृतं च किमन्यत्। अपेक्षितमिति शेषः। एवं शस्त्रप्रयोगादिकं विना नोऽस्माकं द्विषः शत्रवो निहताश्च। न तु निहनिष्यन्ते। दृष्टान्तमाह—तमांसीति। अंशुमान्सूर्यो यावदुदयाद्रेर्मौलितां शिरोलंकारतां नायाति तावदेव तमांसि तिष्ठन्ति। तस्मिंस्तु तथाभूते न तिष्ठन्तीति वैधर्म्येण दृष्टान्तः। अत्र चकाराभ्यां स्वसमभिव्याहृतक्रिययोस्तुल्यकालतारूपः समुच्चयस्तद्द्वारा वा वीरप्रकर्षो ध्वन्यते।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'रामोऽसाविति। राघवानन्दे रावणमुद्दिश्य कुम्भकर्णवचनम्। असौ खरदूषणादिहन्तृत्वेन प्रसिद्धो रामो भुवनेषु न तु यत्रकुत्रचित् विक्रमसंबन्धिभिः संधिविग्रहादिभिस्तत्प्रमुखैर्वा धैर्यादिभिर्गुणैर्न तु दोषैः परामुत्कृष्टां प्रसिद्धिं प्राप्तः। यदिपरमित्यखण्डो निपातोऽवधारणार्थः। तं रामं देवो भवान्यदिपरं केवलमस्माकं सर्वेषां भाग्यस्य विपर्ययाद्दुर्भाग्यत्वेन परिणामान्न जानाति, न तु भाग्याभावात्। तस्मिन्हि सति सत्फलाभावमात्रम्, न त्वसत्फलम्। दुर्भाग्यात्त्वसत्फलमिति विपर्ययपदद्योत्यम्। तं देवो जानात्येव। यदि न जानाति तदा परं केवलं भाग्यविपर्ययादिति वार्थः। 'यदि पुनः' इति पाठेऽयमेवार्थः। प्रसिद्धिहेतुभूतविक्रमगुणोदाहरणमाह—बन्दीवेति। एष मरुद्वायुर्वन्दी वैतालिक इव सप्तभिः स्वरैः षड्जाद्यैर्यस्य यशांसि गायतीत्युत्प्रेक्षागर्भम्। कीदृशैः। एकबाणाहतौ तन्निमित्तं श्रेणीभूतानां विशालानां विस्तृतानां तालवृक्षाणां विवरै रन्ध्रैरुद्गीर्णाः प्रकाशितास्तैस्तथाभूतैः। एकबाणस्याहतिर्यत्र एवंभूता इति तालविशेषणम्।' इति केचित्। 'एकबाणाहत' इति सम्यक्पाठः। रामेण सुग्रीवप्रत्ययाय विसंष्ठुलाः सप्ततालाः एकबाणेन भिन्ना इत्याख्यानम्। अत्रासाविति सर्वनाम्नः भुवनेष्विति गुणैरिति वचनप्रातिपदिकवचनम्। अस्मादिति सर्वाक्षेपिणो भाग्यविपर्ययादित्यन्यथा परिणाममुखेनाभिधानस्य च व्यञ्जकत्वं सहृदयवेद्यम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

बन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकबाणाहति-
श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥'

अत्रासाविति सर्वनाम्नः। भुवनेष्विति न तु देशेष्विति। भुवनेवे(ष्वि)ति भुवनरूपप्रातिपदिकस्य बहुवचनस्य च विक्रमगुणैरिति न तु गुणेन दोषैर्वेति प्रातिपदिकवचनयोर्व्यञ्जकत्वम्। किंचास्मद्भाग्येत्यत्र न त्वद्भाग्येति न वा मद्भाग्येति कृतम्। तेनास्मदित्यस्य बहुवचनसिद्धतया सर्वाक्षेपकत्वम्। तथा भाग्यविपर्ययादित्यन्यथा संपत्तिमुखेनोक्तम्, न त्वभाग्यादित्यभावमुखेन। अतस्तथाविधानेनाभाग्यविरहेऽपि भाग्यान्येव तादृशत्वेन परिणतानीति व्यज्यते।

'तरुणिमनि[१] कलयति कलामनुमदनधनुर्भ्रुवोः पठत्यग्रे।
अधिवसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणचलनयना ॥'

अत्र तरुणिमनीति इमनिचस्तरुणत्वपदेन, अनुमदनधनुरित्यव्ययीभावस्य धनुःसमीप इत्यनेन, मौलिमधिवसतीति कर्मभूताधारस्य मौलौ वसतीत्यनेन तुल्यत्वेऽपि वाचकत्वेऽस्ति कश्चित्स्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी स एव व्यञ्जकः। तत्र त्वशब्देन प्रकृत्यर्थस्य प्रौढत्वं व्यज्यते। इमनिचा तु तद्व्यतिरेको नवत्वम्। धनुषः समीप इत्यत्र धनुषोऽत्यन्तं गुणीभावः। अव्ययीभावे तु पूर्वपदार्थप्राधान्येऽप्युत्तरपदार्थस्य किंचिदेवाप्राधान्यम्। कर्मभूताधारस्थले तु व्याप्तिरवगम्यत इत्यवसेयम्। एवमन्येषामपि बोद्धव्यम्।

वर्णरचनयोर्व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपणे उदाहरिष्यते। प्रबन्धे तु नाटकादौ रसादिव्यञ्जकत्वं द्रष्टव्यम्।

यत्तु—'पूर्वं प्रबन्धशब्देन संघटितावान्तरवाक्यसमूहोऽभिहितः। इदानीं तु संघटितमहावाक्यमित्यपौनरुक्त्यम्।' इति कश्चिदाह। तदज्ञानात्। पूर्वं ह्यर्थशक्तिमूलमात्रस्य प्रबन्धविषयत्वम्, अत्र त्वसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्येति पौनरुक्त्याभावात्।

यितुमाह—**एतेनेति। वर्णरचनयोरिति**। गुणस्वरूपानवगतौ तद्व्यञ्जकनिरूपणासंभवादन्यस्य चार्थस्य वर्णरचनाव्यङ्ग्यस्याभावादत्र तदनिरूपणमिति भावः। इदमेवेमनिजादिपदैकदेशाद्वर्णानां भेदकमित्यपि वदन्ति। वस्तुतस्त्वर्थविशेषेऽननुशि-

---

१. 'तरुणिमनीति। इयं चकितस्य भीतस्य हरिणस्येव चले चञ्चले नयने यस्यास्तथाभूता नायिका सकलानां ललनानां स्त्रीणां मौलिमधिवसति। मौलौ तिष्ठतीत्यर्थः। 'उपान्वध्याङ्वसः' इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा। कस्मिन्सति। तरुणिमनि तारुण्ये कलामुपचयं कलयत्याश्रयति सति। तथा भ्रुवोरग्रे शिष्यभूते अनुमदनधनुर्मदनधनुषो गुरुभूतस्य समीपे पठति सति। अर्थात्तत्कौशलं शिक्षति सति। केचित्तु—'कलां चातुरीं कलयति प्रकाशयति सतीत्यर्थः। पठतीत्यत्रापि कलामित्यनुषङ्गः' इत्याहुः। अत्रेमनिचा प्रकृत्यर्थस्य नवत्वं पूर्वपदार्थप्रधानाव्ययीभावेन च धनुषोऽनुगुणतां प्रकाशयता ततोऽप्यधिकं जगद्वशीकारकौशलं भ्रूलताग्रस्य प्रत्याय्यते। मौलिमिति कर्मतया व्याप्तिसूचनद्वारा सौन्दर्यातिशय इति ज्ञेयम्।'' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

भेदास्तदेकपञ्चाशत्

तथाहि—अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ। तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति चत्वारः। विवक्षितान्यपरवाच्येषु मध्येऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पदवाक्यतदेकदेशघटनावर्णप्रबन्धभेदेन षड्विधः। लक्ष्यक्रमेषु शब्दशक्तिमूलस्य द्वौ भेदौ। तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति तस्य चत्वारो भेदाः। अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदाः। ते च प्रत्येकं पदवाक्यप्रबन्धेष्विति षट्त्रिंशदस्य भेदाः। उभयशक्तिमूलस्तु वाक्य एवेति।

तेषां[1] चान्योन्ययोजनम् ॥ २० ॥

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया।

वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः

संशये[2]नाङ्गाङ्गिभावेनैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधः संकरः। उक्तप्रकारत्रयं विना संयोगः संसृष्टिः। एवमेकपञ्चाशतो भेदानामेकपञ्चाशता भेदैर्योजनमिति तावतां तावद्गुणनेन सहस्रद्वयमेकाधिका षट्शती च। संयोजनं च संसृष्ट्यादिचतुःप्रकारैरिति तावतां चतुर्भिर्गुणने दशसहस्राणि चतुरधिकानि चत्वारि शतानि च संपद्यन्ते।

न चानुग्राह्यानुग्राहकभावेन संकरस्थलेऽनुग्राहकस्याङ्गतया गुणीभाव इति न ध्वनिसंकरत्वमिति वाच्यम्। तत्र हि स्वतश्चमत्कारिण एव तस्य किंचित्परोपकारतामात्रम्। न तु शेषशेषिभाव एवेति। नन्वस्त्वेकपञ्चाशद्भेदेष्वेकतराणां पञ्चाशता योजनम्, स्वस्य तु स्वेन कथं योजनेति चेत्। न। व्यक्तिभेदमादाय विजातीयवत्सजातीयेनापि संकरादिति सूत्रकर्तुराशयः।

अत्रार्वाचीनाः—"गणनेयमयुक्ता। अग्रिमाग्रिमभेदस्य योजने एकैकभेदह्रासात्। तथा हि—अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्येन योजने यो भेदः स एवात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्येन योजनायाम्। एवमन्यत्रापि। तस्मात्

'एको राशिर्द्विधा स्थाप्य एकमेकाधिकं कुरु।
समार्धेनासमो गुण्य एतत्संकलितं लघु ॥'

ष्टत्वमेव भेदकं वर्णरचनयोः पदैकदेशादेरिति बोध्यम्। **स्वतश्चमत्कारिण एवेति**। यथा—'राघवविरहज्वालासंतापितशैलसह्यशिखरेषु। शिशिरे सुखं शयानाः कपयः कुप्यन्ति पवनतनयाय ॥' इति पण्डितराजपद्ये जानकीकुशलावेदनेन राघवः शिशिरीकृत इति व्यङ्ग्यस्य चमत्कारिण एव सतो हनुमद्विषयकक-

---

१. क-पुस्तके 'तेषां चान्योन्ययोजनम्' अस्मादनन्तरं 'तेषामिति। भेदानामित्यर्थः।' इत्यधिकमस्ति. २. 'संकरेणेति संशयेन' क.

इत्युक्तदिशा द्विपञ्चाशदर्धेन षड्विंशत्या एकपञ्चाशतं गुणयेत् । तथा च 'रसदस्राग्निमेदिन्यः' इति त्रयोदशशतानि षड्विंशत्यधिकानि जायन्ते । योगश्चतुःप्रकार इति तेषु चतुर्भिर्गुणितेषु 'वेदाभ्रदहनेषवः' इति पञ्चसहस्राणि चतुरधिकं शतत्रयं संकीर्णभेदा इत्येव ज्यायः" इति वदन्ति ।

अत्र ब्रूमः—अनुभवसिद्धौ तावत्पुण्ड्रकादीक्षुरसेष्विव ध्वनिष्वपि हृद्यत्वातिशयानुशयौ । तथा चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य यत्रातिशयस्तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्येन तद्योजनम् । यत्र तु तद्वैपरीत्यं तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्येतरेण योजनमिति व्यपदेशः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । एतदेव प्राधान्यमादाय गणना सौत्री । नन्वेवं यत्रोभयोस्तुल्यमेव चारुत्वं तत्र भेदान्तरं स्यादिति । मैवम् । अपकर्षाभावस्यातिशयपदेन विवक्षितत्वात् तत्रोभयभेदसंकरस्वीकारात् । एतादृशे चास्थाने पदालम्बनमात्रमेव महत्पौरुषमिति सहृदयभावमास्थायालोचनीयमिति ।

शुद्धभेदैः सह

शरेषुयुगखेन्दवः ॥ २१ ॥

तेषु दिङ्मात्रमुदाहियते—

'छणपाहुणिआ देअर जाआए सुहअ किंपि दे भणिदा ।
रुअइ पडोहरवलहीघरम्मि अणुणिज्जउ वराई ॥'

अत्रानुनयतेर्वाच्योऽनुनयः किमुपभोगत्वलक्षणे लक्ष्ये संक्रमितः, आहोस्विद्विवक्षित एवोपभोगस्य व्यञ्जक इत्यविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्ययोः संदेहः संकरः ।

'स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।

पिकुलकोपोपपादकत्वेऽपि न ध्वनित्वव्याहतिः । वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वादेर्हि क्वचिदेव गुणीभूतव्यञ्जकत्वापादकत्वम्, यत्र न चमत्कारातिशयः न तु तत्सद्भावेऽपीति भावः । वस्तुतो रसाद्यपेक्षया गुणीभावेऽपि वाच्यापेक्षया प्राधान्यान्न ध्वनित्वक्षतिरित्यवधेयम् । **छणेति** । 'क्षणप्राघुणिका देवर जायया सुभग किमपि ते भणिता । रोदिति पश्चाद्भागवलभीगृहेऽनुनीयतां वराकी ॥' क्षणे उत्सवे प्राघुणिका अतिथिः । किमप्यवाच्यम् । **अत्रेति** । कोपस्याभावाद्व्याजरूपतयोच्यमानोऽनुनयो लक्षणयो-

---

१. 'छणेति । देवरानुरक्तामुपनायिकामुत्सवागतां तत्पत्न्या कटूक्तामनुनेतुं देवरं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । पडोहरशब्दो गृहपश्चाद्भागे देशी । प्रतिवेशिवाचीत्येके । हे देवर सुभग, क्षणे उत्सवे प्राघुणिका अभ्यागता काचित्ते तव जायया पत्न्या किमप्यवाच्यं भणिता उक्ता सती गृहस्य पश्चाद्भागे यद्वलभीगृहमुपरितनगृहं तत्र रोदिति । अतएव वराकी दीनानुनीयतां समाधीयतामित्यर्थः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'स्निग्धेति । विरहिणो रामस्येयमुक्तिः । स्निग्धा श्लक्ष्णा श्यामला च या कान्तिस्तया लिप्तं संपृक्तं वियदाकाशं यैः । तथा वेल्लन्त्यो विलासेन खेलन्त्यो बलाका बकपङ्क्तयो येषु तथाभूता घनाः मेघा

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥'

अत्र मुख्यार्थबाधाल्लिप्तपदं संपर्कं लक्षयदतिशयं व्यनक्ति। पयोदे चाचेतने सौहृदाभावात्सुहृत्पदमुपकारित्वं लक्षयत्तदतिशयं प्रतिपादयति। पयोदानां मयूरनिष्ठकेकाद्युपकारशीलत्वात्। रामपदं च सर्वसहत्वानुपयुक्तशक्यार्थतया सकलदुःखभाजनत्वं लक्षयत्सीतां विनापि जीविष्यामीति व्यञ्जयदेव विप्रलम्भं व्यनक्ति। तत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामित्यनयोरत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः। ताभ्यां सह राम इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन संकरः। तयोरुद्दीपकत्वात्। रामपदेन चैकव्यञ्जकानुप्रवेशेनार्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः संकरः। रामोऽस्मीत्यनेनैव लक्षणामूलस्य विप्रलम्भस्य च व्यञ्जनाद्विप्रलम्भे वाक्यव्यङ्ग्येऽप्यस्य प्राधान्यात्। एवमन्यदप्युदाहार्यम्।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिप्रभेदविभागश्चतुर्थ उल्लासः।

पभोगप्रतिपादकः। उपभोगगतसामञ्जस्यं व्यङ्ग्यम्। अथवा बाधाभावाद्वाच्य एवोपभोगव्यञ्जक इत्यर्थः। उभयथाप्युपभोग एव तात्पर्यपर्यवसानात्संदेहस्यादोषत्वम्। **लक्षणामूलस्येति**। सीतां विनापि जीविष्यामीति व्यङ्ग्यस्येत्यर्थः॥ इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यरामचन्द्रभट्टसूरिवरसूनुवैद्यनाथभट्टकृतायां प्रदीपप्रभायां चतुर्थ उल्लासः॥

एव घना निबिडाः कामं यथेष्टं सन्तु। तथा शीकरिणोऽम्बुकणशालिनो वाताः। शीकरिण इति नित्ययोगे। तेन मान्द्यलाभः। एवं पयोदो मेघः सुहृत्केकाद्युपकारजनको येषां ते तथाभूताः केकापदसांनिध्यान्मयूराः। तेषामानन्देन केका वाण्यः। अतएव कला अव्यक्तमधुराः। आनन्देन कण्ठजाड्यात्कामं सन्तु। सुदृढमतिशयितं कठोरहृदयोऽहं रामः सकलदुःखपात्रत्वेन प्रसिद्धोऽस्मि। अतएव सर्वमुक्तोद्दीपकातिशयजनितं क्लेशं सहे। वैदेही विदेहराजपुत्री तु सुकुमारतया दुःखाक्षमा कथं भविष्यति जीविष्यति। तस्या जीवनं न संभाव्यत इत्यर्थः। हहाहेति त्रयो निपाताः खेदातिशये। भावनोपनीतां सीतां संबोध्याह—देवीति। धीरा भव धैर्यं कुरु। अतएव देवीति संबोधनम्। देवत्वेन धैर्यस्योचितत्वात्। यत्तु—'सीतामरणं संभाव्य पृथ्वीं प्रत्याह—हे सर्वंसहे वसुधे देवि, धीरा भव दुहितृशोकेन त्वं मा विदीर्णा भूरित्यर्थो मदीयः' इत्युक्त्वा पूर्वोक्तार्थेऽज्ञानकृतत्वाभिधानं कस्यचित्तत्काव्यहृदयानभिज्ञतया जल्पितमिति सुहृदयैरुपेक्ष्यम्। अत्र द्रवद्रव्यसंयोगस्य लेपस्य हितकारितत्वस्य सुहृत्त्वस्य कान्तिमेघयोर्बाधादुक्तार्थलक्षणा। लेपसुहृत्त्वयोः सर्वथान्वयाननुप्रवेशादत्यन्ततिरस्कृतत्वम्। लक्ष्यातिशयौ व्यङ्ग्यौ। तयोस्त्रिरूपसंकराभावात्संसृष्टिः। रामपदेन च सर्वसहत्वानुपयुक्तार्थतया उक्तार्थसंक्रमितवाच्येन पीडासहस्रसंपातेऽपि प्राणधारणादात्मनि न्यक्कारो व्यज्यते। तत्र च घनकेकाचिरस्थायित्वयोर्लिप्तसुहृत्पदव्यङ्ग्ययोरनुग्राहकत्वं व्यक्तमेव। एवमेकेन रामपदेन दुःखभाजनत्वलक्षणया राज्यत्यागवनवासजटावल्कलधारणस्त्रीवियोगादिपात्रतया तदतिशयव्यक्तिः। तद्द्वारा च सीतां विनापि जीविष्यामीति शोकावेगनिर्वेदाद्यभिव्यक्तिमुखेन विप्रलम्भपरिपोष इति लक्षणामूलातिशयध्वनिरसध्वन्योः संकर इति दिक्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका।

पञ्चम उल्लासः ।

एवं ध्वनौ भेदप्रभेदाभ्यां निर्णीते गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदानाह—

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥ १ ॥
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा मताः ।

वाच्यापेक्षया अचमत्कारकारित्वेन व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः । तच्च स्वत एवासुन्दरत्वेन, अगूढत्वादिविशेषणसप्तकेन चेत्यर्थः । अगूढं चासहृदयैरपि वेद्यम् । तादृशं वाच्यायमानतया न तथा चमत्करोति[1] यथा कामिनीकुचकलशवद्गूढम् । एवमन्येष्वपि भेदेष्वनुभव एव साक्षी । अपरस्याङ्गमपरस्य रसादेः स्वनैरपेक्ष्येण लब्धसिद्धेरुपकारकम् । वाच्यसिद्ध्यङ्गं वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीना तत् । अस्फुटं सहृदयानामपि दुःखसंवेद्यम् । संदिग्धतुल्यप्राधान्य इति । संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यं चेति द्वयमित्यर्थः । काक्वाक्षिप्तं यया काक्वा विना वाक्यार्थ एव नात्मानं लभते तया प्रकाश्यम् । काक्वा हठेनोपस्थापितमिति वा । असुन्दरं स्वभावादेव वाच्यापेक्षया अचारु ।

तेष्वगूढं यथा—

'[2]यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य तप्त-
सूचीवधव्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ ।

अवसरसंगतिं दर्शयितुमाह—**एवमिति । अगूढमिति** । व्यङ्ग्यमेवंप्रकारम् । तेन गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य काव्यस्याष्टौ भिदा मता इत्यर्थः । अथवा व्यङ्ग्यमगूढत्वादिधर्मवत् । एवं सत्यष्टौ भिदा मता इत्यर्थः । अपराङ्गत्वादेर्नियमेन गुणीभावप्रयोजकत्वव्यावृत्त्यर्थमाह—**वाच्यापेक्षयेति** । तथा च वाच्यादतिशयचमत्काराभावे सत्येव मध्यमत्वम् । न तु तदसत्त्वे केवलापराङ्गत्वादिनेति भावः । वाच्यातिशायित्वाभावस्यापराङ्गप्रयुक्ततायामनुभवं प्रमाणयति । **एवमिति** । एवं च यत्र नानुभवस्तत्र न मध्यमभेदान्तर्भाव इति सूचितम् । **अपरस्येति** । द्विविध इत्यनन्तरं

---

१. 'चमत्कारकारि' **क.**　२. 'बृहन्नलादशायां स्वाभ्युदयाय किमिति न चेष्टस इत्युक्तेऽर्जुनोक्तिरियम् । असुहृदा वैरिणा कृता तिरस्कृतिर्यस्य तथाभूतो नृपो यस्य मम एत्य । शरणमिति शेषः । तप्तया सूच्या यो व्यधो वेधस्तस्य व्यतिकरेण संबन्धेन कर्णौ युनक्ति संबध्नाति । शरणागतस्य तप्तलौहशलाकया कर्णवेधो देशाचार इति स्वयमेव शरणागतत्वसूचनाय तथा करोतीत्यर्थः । स एष ऐश्वर्यभ्रष्टोऽहं काञ्च्या गुणेन प्रकर्षेण यद्ग्रथनं तस्य भाजनं पात्रमस्मि । तत्र नियुक्त इति यावत् । अतः संप्रत्यधुना न तु पूर्वं जीवन्न भवामि । अश्लाघ्यजीवन इत्यर्थः । किमावहामि किं करोमि । अथवासुहृत्कृततिरस्कृतिस्तद्वार्तां तप्तसूचीवधव्यतिकरेण कर्णौ युनक्ति । कर्णयोस्तादृग्दुःखमुत्पादयतीत्यर्थः । अस्मीत्यहमर्थे वा । काञ्चीगुणग्रथनभाजनं स एषोऽहमित्याद्यन्वय इति ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

काञ्चीगुणग्रथनभाजनमेष सोऽस्मि
जीवन्न संप्रति भवामि किमावहामि ॥'

अत्र जीवन्नित्यभिमतकार्यशक्तत्वे संक्रमितवाच्यम् । तस्य च मरणमेव श्रेय इति व्यङ्ग्यमसहृदयैरपि वाच्यवत्प्रतीयते इति गुणीभूतम् ।

'उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा
गायन्ति मञ्जु मधुपा गृहदीर्घिकासु ।
एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीव-
पुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बि बिम्बम् ॥'

अत्र चुम्बतेर्वक्रसंयोगो मुख्योऽर्थोऽचेतने बाधित इति संयोगमात्रं लक्ष्यतोऽस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । व्यङ्ग्यश्चास्योषःकालो वाच्यायमानतया गुणीभूतः । नन्वत्र लक्ष्यतावच्छेदकस्य संयोगत्वस्य वक्रसंयोगेऽपि सत्त्वात्कथमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वमिति चेत्, लक्ष्यतावच्छेदकस्य सत्त्वेऽपि वाच्यस्य संयोगविशेषस्यान्वयाप्रवेशात् ।

'अत्रासीत्फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे
गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः ।

व्यङ्ग्योऽर्थ इति शेषः । प्रथमे अलक्ष्यक्रमरूपापराङ्गभेदे । रसादेर्वाच्याङ्गता त्वसंभवान्नोदाहृतेत्याहुः । यत्र तु 'तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी । निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥' इत्यादौ रामगतवीररसस्यारण्योत्कर्षकतया तदङ्गत्वं तत्रोदात्तालंकारो वक्ष्यते । महतां चोपलक्षणमिति महतां

---

१. 'उन्निद्रेति । नायकेन सह सुप्तां रतिश्रमालसतयानाकलितप्रबोधसमयां सखीं प्रति तत्सूचनाय सख्या इयमुक्तिः । मधुपा भ्रमरा गृहसंबन्धिनीषु दीर्घिकासु वापीषु मञ्जु मनोहरं यथा स्यात्तथा गायन्ति । एतद्रवेर्बिम्बं चकास्ति दीप्यते चेत्यन्वयः । तथा च सूर्योदयप्रतीक्षणमप्यनाशङ्क्यमिति भावः । गृहेत्यनेनातिनिकटस्थतया सकलगृहजनवेद्यतयानौचित्यप्रकाशनम् । कीदृशा मधुपाः । उन्निद्रं विकसितं कोकनदं रक्तोत्पलं तस्य रेणुना परागेण पिशङ्गितानि कृष्णरक्तयोर्मिश्रणात्पिङ्गलवर्णान्यङ्गानि येषां ते तथाभूताः । अङ्गपदोपादानात्सर्वाङ्गव्यापि तद्वर्णलाभः । कीदृशं बिम्बम् । उदयस्य संबन्धिनमचलं पर्वतं चुम्बति स्पृशतीति तथाभूतम् । अत एवेषदुदितत्वान्नवस्य नूतनविकसितस्य बन्धुजीवाख्यपुष्पस्य च्छदं पत्रं तद्वदाभा यस्य तथाभूतम् । रक्तत्वात्सूक्ष्मत्वाच्चेति । अत्र चुम्बतेरत्यन्ततिरस्कृतवाच्यव्यङ्ग्यमुषःकालरूपमगूढम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. "अत्रेति । रावणं हत्वा विमानेनायोध्यामागच्छतो रामस्य सीतां प्रतीयमुक्तिः । 'एकस्या एव समरभुवस्तत्कर्माधारतया प्रत्येकं नवनवायमानाद्भुतरसालम्बनत्वेन पुनः पुनरत्रेत्यस्योपादानम् । यद्वा भिन्नान्येव 'स्थानान्यत्रपदैरुक्तानि' इति दीपिकायाम् । फणिपाशो नागपाशस्तेन यद्बन्धनमर्यादावयोस्तस्य विधिरासीत् । विधेरलङ्घ्यत्वादनपकर्ष इति सूचनाय विधिग्रहणम् । शक्त्यायुधविशेषेण भवत्या देवरे लक्ष्मणे वक्षसि गाढं दृढं ताडिते सति

दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः
केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥'

अत्रानुनायकोपनायकप्रतिनायकेषु निर्दिष्टेषु चतुर्थवाक्येऽनुक्तोऽपि नायको राम एवार्थशक्त्या प्रतीयते । स च केनापीत्युपादानेन वाच्यायमानतया अगूढः कृतः । 'तस्याप्यत्र' इति पाठे गूढतया ध्वनित्वमव्याहतमेव । अत्र श्लोके प्रतिवाक्यमत्रेत्युपादाने प्रत्येकमेवाद्भुतत्वं व्यनक्ति ।

अपरस्पररसादेर्वाच्यस्य वा प्रधानस्याङ्गमलक्ष्यक्रमः, अनुस्वानाभलक्ष्यक्रमो वेति द्विविधः । तत्र प्रथमे रसस्याङ्गभावेन गुणीभूतत्वं यथा—

'अयं[1] स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥'

अत्र भूरिश्रवसश्छिन्नं हस्तमासाद्य तद्वधूनां प्रलापे शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् । निष्पन्नस्य रसस्यापराङ्गत्वाभावाद्रसपदेनात्र स्थायिभावो द्रष्टव्यः ।

रसस्यैव भावाङ्गता यथा—

'कैलासालय[2]भाललोचनरुचा निर्वर्तितालक्तक-
व्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम् ।

हनुमता द्रोणाद्रिर्दिव्यौषधीयुक्त आहृत आनीत इति तत्पराक्रमप्रकाशनम् । भवद्वेवर इति संबन्धप्रदर्शनमुपकारप्रकाशनार्थम् । इन्द्रजिद्रावणपुत्रः । दिव्यैर्दिवि भवैः । तादृशैरित्यर्थः । लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं स्वर्गं प्रापितः । दिव्यानां तत्प्रापकत्वस्योचितत्वात् । मृगाक्षीति सर्ववाक्यार्थान्वयि । केनापीत्यपिर्हेलायाम् । राक्षसपते रावणस्य कण्ठरूपाटव्यरण्यं कृत्ता छिन्नेत्यर्थः । अत्रेन्द्रजित्त्वेनोपन्यासाद्धन्तुरुत्कर्षलाभः । लक्ष्मणशरैरिति शराणां कर्तृत्वप्रदर्शनं लक्ष्मणस्यावहेलनसूचनार्थम् । अहंकारप्रकटनभयाद्धीरोदात्तनायकेन केनापीत्युक्तम् । छिन्नस्य पुनःपुनरुद्गतस्य च्छेदनादटवीत्युक्तम् । अत्र केनापीत्यर्थशक्तिमूलं संलक्ष्यक्रमं रामरूपं व्यङ्ग्यमगूढम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'अयमिति । रणभूमिपतितं भूरिश्रवसश्छिन्नं हस्तमादाय तद्वधूप्रलापोक्तिरियम् । अयं दृश्यमानावस्थः पूर्वमनुभूतावस्थः कर इत्यन्वयः । पूर्वावस्थामेवाह—रशनेत्यादि । रशनां काञ्चीमुत्कर्षत्याकर्षतीति तथा पीनयोः स्तनयोर्विमर्दकारी । नाभिश्च ऊरू च जघनं चैतानि स्पृशतीति तच्छीलः । नीव्या वसनग्रन्थेर्विस्रंसनो मोचक इति । एवं चैवंविधशृङ्गारलीलापात्रभूतस्येदृशदुरवस्थाप्राप्तिरिति करुणपरिपोषः । तेन शृङ्गाररूपं व्यङ्ग्यमपराङ्गत्वाद्गुणीभूतम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'कैलासेति । गिरिभुवः पार्वत्याः सा पादनखानां द्युतिः कान्तिर्वो युष्मान्सदा त्रायतां रक्षत्विति संबन्धः । कीदृशी । कैलास आलयः स्थानं यस्य तथाभूतस्य शिवस्य भालसंबन्धिलोचनस्य रुचारुणकान्त्या निर्वर्तिता निष्पादितालक्तकस्य लाक्षारसस्य व्यक्तिः प्रकटता यस्यां तथाभूता । मानिन्याः पादपतने सांनिध्येन लाक्षारुणललाटनेत्रप्रभासंपर्कात् । सा का । यया द्युत्या सुदृढं यथा स्यात्तथा रूढा प्रवृद्धा कोकनदस्य रक्तोत्पलस्यानुकारेणानुकरणेन सरसातिशयिता नेत्रयोः कान्तिः कोपजनिता शोणा द्युतिः सद्यस्तत्क्षणं सम्यङ्निःशेषं यथा स्यात्तथोत्सार्यते दूरीक्रियते । पादपतनगतस्यो-

स्पर्धाबन्धसमिद्धयेव सुदृढं रूढा यया नेत्रयोः
कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते ॥'

अत्र वक्तुर्देवीविषयकरतिरूपभावे देवयोः शृङ्गारोऽङ्गम्।

भावे भावस्याङ्गत्वं यथा—

'[1]अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिमां प्रस्तौमि यावद्भुव-
स्तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥'

अत्र भूविषयो रतिभावो राजविषयस्य रतिभावस्याङ्गम्।

आभासस्याङ्गत्वं यथा—

'[2]बन्दीकृत्य नृप द्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां
श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः।
अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोऽस्यौचित्यवारांनिधे
विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥'

त्सारणकर्तृत्वस्य तदनुभावरूपायां तादृशच्युतावुपचारो वक्ष्यमाणोत्प्रेक्षार्थः। तदाह—स्पर्धाया विजिगीषाया बन्धेन सातत्येन समिद्धयातिदीप्तयेवेति। अत्र भाललोचनरुचिसंपर्ककृतं दीप्तत्वं स्पर्धाबन्धहेतुत्वेनोत्प्रेक्षितं वेदितव्यम्। अत्र पादपतनाभिव्यक्तमहादेवरत्यास्पदत्वेन पार्वतीविषयो भावः प्रकृष्यत इति तत्प्राधान्यम्। एवमन्यत्राप्यङ्गाङ्गिभावः सुधीभिरूहनीयः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'अत्युच्चा इति। राजानं प्रति कवेरियमुक्तिः। परितः समन्ततः। स्फारा विस्तीर्णा इत्युभयान्वितम्। अम्भोधय इत्यनन्तरं स्फुरन्तीत्यनुषङ्गः। अपिर्भिन्नक्रमः। बिभ्रत्यपि धारयन्त्यपि किमपि किंचिदपि न क्लान्तासि श्रान्तासीति हे पृथ्वीति संबोधनपदाध्याहारेणान्वयः। एवंविधगिर्यादिधारणेऽप्यक्लमादाश्चर्येण यावद्भुवः पृथिव्या इति पूर्वार्धोक्तां स्तुतिं मुहुर्वारं वारं प्रस्तौमि प्रसंजयामि। करोमीति यावत्। तावदिमां भुवं बिभ्रत्पालयन्नेव तव भुजो न तु भुजौ स्मृतः। ततो भुजस्मरणाद्वाचो मुद्रिताः संकुचिता इत्यर्थः। अत्र भूविषयकरतिभावो राजविषयस्य तस्याङ्गम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. "वन्दीति। हे नृप, ते तव सैनिका येषां द्विषां शत्रूणां मृगदृशः कातरनेत्रतया मृगनेत्रसमानदृष्टयः स्त्रियो वन्दीकृत्य हठादाहृत्य पश्यतां प्रेयसां पश्यतः प्रियाननादृत्य ता श्लिष्यन्त्यालिङ्गन्ति। हठाश्लेषजनितस्य क्रोधस्य शान्तये प्रणमन्ति। लान्ति गृह्णन्ति आत्मसात्कुर्वन्तीत्यर्थः। 'लालयन्तीत्यर्थः' इत्येके। परितः कामशास्त्रानुक्तस्थलेऽपि चुम्बन्ति मत्तत्वात्त्वरावेशाच्च। इत्थमनौचित्यप्रवर्तमितापि त्वं तैः प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिरिति स्तूयसे इत्यन्वयः। स्तुतिप्रकारमाह—अस्माकमित्यादि। हे औचित्यवारांनिधे औचित्यसमुद्र, अस्माकं सर्वेषां सुकृतैः पुण्यैर्दृशोः। गोचरे इति शेषः। निपतितोऽसि। तत्तसात्त्वद्दर्शनादखिला विपदो विनष्टा ध्वस्ता इति। अत्र पूर्वार्धे शृङ्गारोऽननुरक्तविषयत्वादाभासः। उत्तरार्धे शत्रुविषयत्वाद्रतिभावाभासः। तौ च कविगतराजविषयकरतिभावाङ्गम्।" इत्युदाहरणचन्द्रिका,

अत्र प्रथमार्धे श्रृङ्गारोऽननुरक्तविषयतया, द्वितीयार्धे तु रतिरूपो भावः शत्रुविषयतया आभासः। तौ च राजविषयकरतिभावस्याङ्गम्।

भावशान्तेर्यथा—

'[1]अविरलकरबालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः।
ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात्॥'

अत्र वैरिणो गर्वरूपो भावः। तस्य शमो राजविषयकरतिभावेऽङ्गम्।

भावोदयस्य यथा—

'[2]साकं कुरङ्गकदृशा मधुपानलीलाः
कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते।
अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं
केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम्॥'

अत्र विषमावस्थाव्यङ्ग्यस्य त्रासस्वरूपभावस्योदयो राजविषयरतिभावस्य।

भावसंधेर्यथा—

'[3]असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः
कथानां विस्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः।

वीरादीनामुपलक्षणत्वमितराङ्गत्वं चेत्तदप्युदात्तमित्यनुवृत्तेनान्वयादित्यर्थः। **गर्वरूपो भाव इति**। गत इत्यनेन मुख्यार्थबाधाच्छमो लक्ष्यते। तत्प्रकर्षस्तु

---

१. "अविरलेति। हे राजन्, अविरलं निरन्तरं करवालस्य खड्गस्य कम्पनैः, भ्रुकुटीपूर्वकैस्तर्जनैश्छिन्धिभिन्धीत्यादिवाक्यैः, गर्जनैर्हुंकारसिंहनादरूपैर्लिङ्गैस्तव वैरिणां यो मदोऽस्माभिर्मुहुर्ददृशे दृष्टः स मदो गर्वस्तवेक्षणे दर्शने सति क्षणात्क्वापि गतः पलायित इत्यन्वयः। अत्र गत इत्यनेनाचेतने मदे मुख्यार्थबाधान्नाशो लक्ष्यते। तदतिशयश्च व्यङ्ग्यो राजविषयभावस्याङ्गम्। अत एवोक्तं वृत्तिकृता—'प्रशमः' इति" इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'साकमिति। हे विभो प्रभो, तव वैरिणि कुरङ्गकदृशा बालकुरङ्गनेत्रया कान्तया सुहृद्भिरपि साकं सार्धं मधुपानाद्या लीलाः कर्तुं प्रवृत्ते सति अन्याभिधायि अनेकार्थतयान्याभिप्रायकं केनापि जनेन हेतुना वा गृहीतमुच्चारितं तव नाम कर्तृ तत्र वैरिणि विषमां कम्पादिकर्त्रीमवस्थामकरोदित्यन्वयः। अत्र च त्रासरूपव्यभिचारिभावोदयो राजविषयभावाङ्गम्' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'असोढेति। तपः कुर्वतीं पार्वतीं बटुवेषेण च्छलयतो महादेवस्य वर्णनमिदम्। कपटेन च्छलेन यो बटोर्ब्रह्मचारिणो वेषस्तस्यापनयने मोचने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपत्समकालमभियुक्त आक्रान्तः स्मरहरः शिवो वो युष्माकं प्रमोदं दिश्याद्द्यादित्यन्वयः। त्वराशिथिलतयोर्हेतुगर्भे विशेषणे क्रमेण चरणद्वयेनाह—असोढेत्यादि। तपस इति कर्मणि षष्ठी। तत्काले बटुप्रादुर्भावकाले उल्लसन्प्रादुर्भवन्नसहभावो दुःसहत्वमर्थाद्धैर्या यस्य तादृशस्य तपसोऽसोढा तपः सोढुमसमर्थः। 'तपोबलाकृष्टत्वेन स्वरूपमदर्शयित्वा स्थातुमसमर्थः' इत्येके। 'उल्लसदसमभावस्य' इति पाठे उल्लसन्नसमभावो निरुपमत्वं यस्येत्यर्थः। अथचेति समुदितं समुच्चयार्थकम्। शैलदुहितुः पार्वत्याः कथानां विस्रम्भेषु विश्वा-

प्रमोदं वो दिश्यात्कपटबटुवेषापनयने
त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥'

अत्र स्मरहरगतयोरावेगधैर्ययोः संधिः शिवविषयरतिभावस्याङ्गम्।

भावशबलताया यथा—

'पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी
हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि।
इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कंचित्फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते ॥'

अत्र पश्येत्कश्चिदिति शङ्का। चल चपल रे इत्यसूया। का त्वरेति धृतिः। अहं कुमारीति स्मृतिः। हस्तालम्बं वितरेति श्रमः। हहहेति दैन्यम्। व्युत्क्रम इति विबोधश्चैतन्यागमरूपः। क्वासि यासीत्यौत्सुक्यम्। एषां शबलता नृपविषयरतिभावेऽङ्गम्।

एते च गुणीभूता रसादयो रसवदाद्यलंकारव्यपदेशं लभन्ते। ननु गुणीभूतो रसो रसवत्, भावस्तु प्रेयः, रसभावाभासावूर्जस्वि, भावशान्तिः समाहित इत्यस्त्येव पूर्वेषामलंकारव्यवहारः, न पुनर्भावोदयादिषु। तत्कथमेतदुच्यत इति चेत्। यद्यन्यवचनं विना मद्वचसि नादरस्तर्हि कश्चित्प्रेक्षावानवश्यं ब्रूयात् 'रसादिना तुल्यन्यायत्वात्' इति। ननूदाहृतेषु ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्भेदेषु ध्वनिभेदैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदैरलंकारभेदैर्वावश्यं संकरः संसृष्टिर्वा वर्तते। तत्कथं ध्वनिरिति क्वचित्, क्वचिद्गुणीभूतव्यङ्ग्य इति। तत्रापि क्वचिदलंकारध्वनिरिति,

---

व्यङ्ग्य इत्याशयः। **कश्चित्प्रेक्षावानिति।** तदुक्तं चालंकारसर्वस्वकृता—'भावो-

---

सेषु। विस्रब्धकथास्विति यावत्। रसिकः प्रीतिमांश्चेत्यर्थः। अत्र त्वराशैथिल्याभ्यामवगतयोरावेगधैर्ययोः संधिः शिवविषयरतिभावाङ्गम्" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'नृपविषय' क. २. "पश्येदिति। हे पृथ्व्याः परिवृढ प्रभो, अरण्ये वृत्तिर्वर्तनं यस्यैवंभूतस्य भवद्विद्विषः शत्रोः कन्या फलानि किसलयानि कोमलपल्लवांश्च भक्षणार्थमाददाना गृह्णती कंचिदाक्रान्तुकामं पुरुषं जातानुरागा इत्थमभिधत्त इत्यन्वयः। कथमभिधत्ते तत्राह—पश्येदित्यादि। कश्चिज्जनः पश्येदिति शङ्का। तद्धेतुश्च संगोपनीया पुरुषचेष्टाभिव्यङ्ग्या। रे चपल स्वच्छन्दाचरणाचञ्चल, चल अपसरेति काकुविशेषसाहित्याद्रागानुविद्धासूया। का त्वरेति धृतिः सत्वरजिगमिषावारणाय। अहं कुमारी। अस्मीति शेषः। तेन कुमार्या मम नैवं स्वातन्त्र्यमुचितमिति स्मरणम्। हस्तरूपमालम्बमवलम्बनं वितर देहीति श्रमस्तदुपमर्दकः। हहहेति भावजन्यं दैन्यम्। व्युत्क्रमो विपरीताचरणम्। जायत इति शेषः। सोऽयं विबोधः। असीति त्वमित्यर्थे। त्वं क्व यासि गच्छसीत्यौत्सुक्यम्। एषामुक्तरीत्या पूर्वपूर्वोपमर्देनोत्तरोत्तरोदयरूपा शबलता। 'तिलतण्डुलन्यायेन समप्राधान्येन चर्व्यमाणतारूपा' इत्यन्ये। सा च राजपराक्रममूलकतया तदभिव्यक्तिद्वारा राजविषयां रतिमुद्दीपयन्ती तदङ्गमिति बोध्यम्" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

क्वचिद्रसादिध्वनिरित्यादि । एवं तद्गुणीभूतव्यङ्ग्य इत्यादिव्यपदेशानां नियम इति चेत्, प्राधान्यात् । यत्र हि यत्प्रधानं तत्र तेन व्यपदेशः । प्राधान्यं चातिशयितश्चमत्कारः । स च सहृदयहृदयैकवेद्य इति नासिद्धः ।

अथ वाच्याङ्गभावेन शब्दशक्तिमूलस्य लक्ष्यक्रमस्य गुणीभावो यथा—

'[1]जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृतालङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥'

अत्र पादत्रयद्योत्यापि रामेण सहोपमा मयाप्तं रामत्वमित्यनेन वाच्यतां नीता । तदङ्गं च शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो द्वितीयोऽर्थः ।

दयभावसंधिभावशबलताश्च पृथगलंकाराः' इति । **यत्र हीति ।** तथा च 'अयं स रशन–' इत्यादौ करुणजन्यचमत्कारातिशये स्मर्यमाणश्रृङ्गारस्य प्राधान्येन प्रयोजकत्वाद्गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति व्यवहार इति भावः । **वाच्यतां नीतेति ।** रामत्वमित्यस्य मुख्यार्थबाधाद्रामसादृश्यमित्यर्थ एव पर्यवसानादिति भावः । कथं सादृश्यमित्यपेक्षायां चाश्लिष्टशब्दोपस्थितार्थद्वयस्यैकत्वाध्यवसायादिति । व्यङ्ग्यस्य द्वितीयार्थस्य तदङ्गत्वमित्याह—**तदङ्गं चेति ।** प्रकाशे तु 'वाच्यतां नीतः' इत्येतावदेवोक्तम् । तदङ्गं तु व्यङ्ग्यं स्फुटत्वान्नोपन्यस्तम् । अन्ये तु—"वाच्यस्याङ्गतां नीतः' इति प्रकाशपाठः । उपमानोपमेयभावश्च व्यङ्ग्य एव । रामत्वं प्राप्तमिति रामधर्मप्राप्तिमात्राभिधानात्तावता चोपमाया अप्रतीतेः । वाच्यश्च व्यतिरेकालंकारः । राम-

---

१. जनस्थान इति । कस्यचित्कवेरियमुक्तिः । मया रामत्वं रामरूपत्वमाप्तं प्राप्तं । कुशलवसुता तु नाधिगता न प्राप्ता । कुशलं परिणामसुरसमुद्वेगनिरासे निपुणं वा वसु धनं यस्य तत्ता । कुशलवौ सुतौ यस्याः सा तथाभूता च । कथं रामत्वं प्राप्तमित्याकाङ्क्षायामाह—जनस्थान इत्यादि । कनकस्य मृगो मार्गणं प्रार्थना वा तत्र तृष्णयान्धिता विवेकरहिता धीर्यस्य । कनके मृगतृष्णया निष्फलाशयान्धिता वा धीर्यस्य तथाभूतेनैव । कनकमृगे मारीचे तृष्णयान्धितधिया । अन्धितया धियेति कर्मधारयो वा । जनानां स्थाने ग्रामनगरादौ भ्रान्तमेव । जनस्थाने दण्डकारण्ये भ्रान्तमिति श्लेषोपस्थितयोरभेदारोपाद्रामत्वोपपत्तिः । 'विद्वन्मानसहंस–' इत्यादिवत् । एवमग्रेऽपि । वै निश्चितं देहीति वचो वचनं प्रतिपदं प्रतिस्थानमुद्गतमश्रु यत्र तथा प्रलपितम् । रामपक्षे—वैदेहीति वचः । वैदेही सीता । भर्तुर्भरणकर्तुर्धनिकस्य परिपाटीषु सेवारचनासु का घटना अलमत्यर्थं न कृता तद्वदेति । अथवा काभर्तुः कुत्सितस्य भर्तुर्वदनपरिपाटीषु मिथ्याभाषणप्रकारेषु घटना उपपत्तिरलमत्यर्थं कृतेत्यर्थः । 'वदनपरिपाटीषु मुखविवलनादिषु सत्सु तदुन्नयनार्थं घटना उपायः कृत इत्यर्थः' इत्यन्ये । रामपक्षे तु लङ्काया भर्तू रावणस्य वदनानां मुखानां परिपाट्यां पङ्क्तिविषूणां शराणां घटना संयोजना कृतेत्यर्थः । अत्र शब्दाशक्तिमूलानुरणनरूपस्य द्वितीयार्थव्यङ्ग्यस्य ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

वाच्य एवार्थशक्तिमूलस्याङ्गभावो यथा—

'आगत्य संप्रति वियोगविसंष्ठुलाङ्गी-
मम्भोजिनीं क्वचिदपि क्षपितत्रियामः।
एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते
तन्वङ्गि पादपतनेन सहस्ररश्मिः॥'

अत्रार्थशक्तिमूलो नायकनायिकावृत्तान्तो वाच्यरविकमलिनीवृत्तान्ताध्यारोपेण तदङ्गतयैव स्थितः। समासोक्तौ 'उपोढरागेण विलोल–' इत्यादौ सर्वत्र प्रतीयमानार्थोपस्कृतवाच्यस्यैव प्राधान्यात्। अयं च पादपतनेनेति श्लिष्टशब्द-

---

सादृश्येऽपि तस्मादाधिक्यस्य कुशलवसुता न त्वधिगतेत्यनेनोक्तेः। न चानेन न्यूनत्वमेवेति शङ्क्यम्। दुःखित्वेनोपमायां तस्याधिक्यप्रयोजकत्वात्। सादृश्यस्वरूपायाश्चोपमाया व्यतिरेकाङ्गत्वं स्पष्टमेव" इत्याहुः। तन्न सम्यक्। रामत्वमित्यनेन शक्त्या रामधर्ममात्राप्रत्यायनात्। लक्षणया तु सादृश्यप्रतीतिरपि स्फुटैवेति न किंचिदेतत्। किंच वाच्यस्य व्यतिरेकालंकारस्य सादृश्यं विना सिद्ध्यभावाद्वाच्यसिद्ध्यङ्गमेवोपमारूपं व्यङ्ग्यं स्यान्नापराङ्गमिति ज्ञेयम्। **आगत्येति।** वियोगविसंष्ठुलाङ्गीं क्षपितत्रियाम आगत्य प्रसादयतीति साधारणार्थसामर्थ्यव्यङ्ग्योऽप्रकृतो नायकनायिकयोर्वृत्तान्तः पादपतनेन प्रसादनरूपो व्यवहारे वाच्ये किरणपतनेन कमलिनीविकासनरूपे वृत्तान्तेऽध्यारोपेण वाच्यवृत्तान्तोत्कर्षकतयैव स्थितो नतु प्रधानतयेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—**समासेति।** 'उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम्। यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोऽनुरागाद्गलितं न लक्षितम्॥' इत्यादावित्यर्थः। वृत्तान्तद्वयप्राधान्ये हि वाक्यभेदः स्यादतो विशिष्टबोधे तात्पर्यम्। तत्र चमत्कारानुरोधात्प्रकृतत्वाच्च प्रकृतवाच्योपस्कारकतया अप्रकृतवृत्तान्तस्यैव विशेषणत्वमुचितमिति भावः। अतएव समासेन संक्षेपेणोक्तिरित्युच्यते। **प्राधान्येनेति।** अर्थानामेव वियोगादीनां बहुत्वेनेत्यर्थः। अन्यथासि-

---

१. "आगत्येति। मानिनीं प्रति स्वापराधाल्पत्वसूचनायान्यनायकनायिकावृत्तान्तमारोप्य दर्शयतो नायकस्योक्तिरियम्। हे तन्वङ्गि, सहस्ररश्मिः सूर्यः क्वचिद्द्वीपान्तर एव कचिन्नायिकान्तरगृहे क्षपिता नीता त्रियामा रात्रिर्येन तथाभूतोऽपि प्रभात एत्य आगत्य संप्रत्यधुना कुपितां प्रति त्वरानौचित्याच्छनैरम्भोजिनी कमलिनीमिव नायिकां पादानां किरणानां पतनमधःसंयोग एव पादे चरणे पतनं प्रणामस्तेन प्रसादयति विकासयत्येवानुनयत्येतत्पश्येत्यन्वयः। कीदृशीम्। वियोगः संबन्धाभाव एव वियोगो विरहस्तेन विसंष्ठुलाङ्गीं संकुचिताङ्गीमेव विसंष्ठुलाङ्गीं संतापकार्श्यादिना विषमाङ्गीमित्यर्थः। तथाच खण्डितापि पादप्रणामेन प्रसीदति न पुनर्भवतीति तात्पर्यम्। अत्र श्लिष्टपादादिपदाभावेऽपि सहस्ररश्मिः कचिदपि क्षपितत्रियाम एत्यम्भोजिनीं विकासयतीत्येतावतापि नायकनायिकावृत्तान्तव्यक्तिसंभवादश्लिष्टपदबाहुल्याच्चार्थशक्तेः प्राधान्यात्तन्मूलत्वव्यपदेश इति ज्ञेयम्' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

सद्भावेऽपि न शब्दशक्तिमूलत्वेन व्यपदेश्यः, किं त्वर्थशक्तिमूलत्वेन । प्राधान्येन व्यपदेश इति न्यायात् । तद्व्यतिरेकेणापि नायकनायिकावृत्तान्तव्यक्तिसंभवाच्च । न चोपमात्र व्यङ्ग्या । 'उल्लास्य काल-' इत्यादिवच्छ्लेषाभावात् । न च वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वम् । रविकमलिनीवृत्तान्तस्यैतन्नैरपेक्ष्येणैव सिद्धेरिति ।

वाच्यसिद्ध्यङ्गं द्विधा—एकवक्तृकपदवाच्याङ्गमन्यवक्तृकपदवाच्याङ्गं च ।

'[1]भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।
मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥'

अत्र हालाहलरूपो विषशब्दार्थो व्यङ्ग्यः । जलेऽभिधानियमनात् । स च जलदभुजगेति रूपणस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति । अन्यथोपमासंदेहसंभवात् ।

द्धत्वादपि न पादपदप्राधान्यमित्याह—**तद्व्यतिरेकेणापीति** । **श्लेषाभावादिति** । तथा च नायिकाद्युपस्थापकपदाभावाद्व्यज्यमानवृत्तान्तावच्छेदकत्वेनैव तत्प्रतीतेर्नोपमाध्वनिरिति भावः । न चाप्रकृतवृत्तान्तारोपस्य समासोक्त्यलंकारत्वात् 'वस्तुरूपः' इति प्रकाशानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अप्रकृतवृत्तान्तारोपविषयप्रकृतवृत्तान्तस्य समासोक्तिरूपतया तदेकदेशस्यालंकारत्वाभावात् । **एकवक्तृकेति** । व्यञ्जनपदसमानकर्तृकेत्यर्थः । भ्रमिमिति प्रलय इन्द्रियचेष्टाविरहः । तमोऽन्धकाररूपदर्शनम् । रूपणस्य रूपकस्य । सिद्धिं निश्चयम् । अन्यथेति । हालाहलरूपव्यङ्ग्याभावे हि भुजगसदृशजलदजन्यत्वस्य जलेऽन्वयसंभवादुपमा समञ्जसैव । भुजगाभिन्नजलदजन्यत्वस्यापि संभव इति तयोः संदेहः स्यात् । हालाहले तु व्यङ्ग्यत्वे सति जलाभिन्नत्वेनाध्यवसिते भुजगाभिन्नजलदजन्यत्वस्यैव संभवः, न तु भुजगसदृशजलदजन्यत्वस्येति रूपकनिश्चय इति भावः । न च व्यङ्ग्यहालाहलाभिन्नत्वेनावगते जले भुजगसदृशजलदजन्यत्वं संभवतीत्युपमाया अपि संभव इति वाच्यम् । भ्रमाद्यष्टविधकार्योत्पादकत्वसामञ्जस्याय हालाहलप्राधान्यस्यैवोचितत्वात् । यद्यपि प्रसिद्धार्थसंभवेन प्रकरणेनाप्रसिद्धेऽर्थेऽभिधा नियन्तुं शक्यते । तथा सति निहतार्थत्वस्य दोषत्वानुपपत्तेः तथाप्यप्रकृतोपस्थितिर्नान्वयबोधौपयिकी । तद्विषयस्योत्सर्गतस्तात्पर्याविषयत्वात् । अतः प्रकृतोपस्थित्यावश्यकत्वाद्व्यञ्जनया

---

१. "भ्रमिमिति । जलदो मेघ एव त्रासकत्वाद्भुजगः सर्पस्तज्जं विषं जलमेव हालाहलं कर्तृ वियोगिनीनां भ्रम्यादि कुरुत इत्यन्वयः । भ्रमिर्दिशां भ्रमणामिव दर्शयन्कश्चिदान्तरो विकारश्चेतसोऽनास्था वा । अरतिर्विषयानभिलाषः । अलसं हृदयं यासां तत्ता । प्रलयो नष्टचेष्टता । मूर्च्छा बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियवृत्तिनिरोधः । तमस्तमोगुणस्योद्रेकेणान्ध्यम् । मूर्च्छैव तम इति रूपकमिति कश्चित् । शरीरस्य सादोऽवसादः । पीडेत्यर्थः । मरणं प्रसिद्धम् । मरणपदेन तत्पूर्वावस्थोच्यत इति केचित् । अत्राप्रकृतेन व्यङ्ग्यं हालाहलं जलदभुजगेतिरूपकस्य वाच्यसिद्धिकृत् । अन्यथा जलदस्य भुजगत्वायोगेन भुजग इव जलद इति पूर्वपदार्थप्रधानोपमितसमासाश्रयणेनोपमालंकारापत्तेः । व्यङ्ग्याभिन्नत्वेनाध्यवसिते तु जले भुजगत्वोपपत्तेरुत्तरपदार्थप्रधानरूपकसिद्धिरिति विभावनीयम्' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

यथा वा मम—

'तादृग्भूतरसप्रसादकतकक्षोदाम्बुधारायिता
जीयासुः कविरत्न खान भवतस्तास्ता वचोभङ्गयः।
अर्थान्विग्रहिणः पुरातनतरान्सद्यो नवान्कुर्वती
याभिः कल्पमहौषधीभिरगदंकारायते भारती॥'

अत्र रसप्रसाद इत्यत्र जलप्रसादरूपोऽर्थो व्यङ्ग्यः। स च वाच्यायाः कतकक्षोदाम्बुधारोपमाया अङ्गम्।

अन्यवक्तृकशब्दवाच्यस्य सिद्ध्यङ्गं यथा—

'[1]गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते
किं त्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा।
इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा-
माश्लिष्यन्पुलकोत्कराञ्चितवपुर्गोपीं हरिः पातु वः॥'

अत्राच्युतेत्यनेन सोल्लुण्ठेन त्वं मद्विषये च्यवस इति व्यर्थमेवावस्थानमिति। यद्वाच्युतो धैर्यादस्खलितस्त्वमतो व्यर्थमवस्थानमिति। दर्शनेनेत्यादिना संभोगेनैव तृप्तिरिति। किं त्वेवमित्यादिना द्वयोरकीर्तिर्जातैव तद्वृथैवात्मानं वञ्चयाव इति खेदश्च व्यज्यते। तच्च 'इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसां' इत्येतद्वाच्यस्य सिद्धिकृत्। तद्व्यक्तिं विनैतद्विशेषणपदार्थस्य शरीरालाभात्।

पश्चादप्रकृतोपस्थितिरिति युक्तम्। दोषता तु निहतार्थत्वस्य प्रकृतोपस्थितिविलम्बकृतान्यत्र। प्रकृते तु विवक्षितरूपकानुगुणत्वान्न दोषत्वमित्यूह्यम्। **तादृग्भूतेति।** खानेति यवनप्रभोः कस्यचित्संबोधनम्। कविषु रत्नभूतेति तद्विशेषणम्। भवतस्तास्ताः प्रसिद्धा वचसामुक्तीनां भङ्गयो रचनाप्रकारा जीयासुरुत्कर्षेण वर्तन्ताम्। किंविधाः। तादृग्भूतेऽनिर्वाच्ये रसस्य शृङ्गारादेः प्रसादे गुणविशेषे कार्ये कतकस्य निर्मलीसमाख्यौषधिविशेषस्य क्षोदश्चूर्णं तद्युक्ता याम्बुधारा तद्वदाचरणशीलाः। ताः काः। याभिः कल्पोक्तमहौषधीरूपाभिर्भारती अगदंकारो वैद्य इवाचरति। आचारमेवाह—पुरातनतरानतिजीर्णान्विग्रहः शरीरं तद्वतोऽर्थान्सद्यो नवान्कुर्वतीत्यन्वयः। सोल्लुण्ठेन साभिप्रायेण। **एतद्विशेषणेति।** इत्यामन्त्रणेत्यादिविशेष-

---

१. 'गच्छामीति। गोपीमाश्लिष्यन्नालिङ्गन्हरिर्वो युष्मान्पातु रक्षत्विति संबन्धः। कीदृशः। पुलकानां रोमाञ्चानामुत्करेण समूहेनाञ्चिता व्याप्ता तनुर्यस्य सः। कीदृशीं गोपीम्। इति पूर्वार्धोक्तं यदामन्त्रणं संबोधनमच्युतेत्येवंरूपं तस्य या भङ्गी रचना तयास्खलितत्वव्यञ्जनद्वारा सूचितं यद्वृथावस्थानं स्थितिस्तेन यः खेदस्तेनालसाम्। अथ वामन्त्रणभङ्गिभ्यां सूचितौ यौ वृथावस्थानखेदौ ताभ्यामलसामित्यर्थः। भङ्गिरुक्तिरचना दर्शनेन भवत इत्यादिरूपा। इतीति किम्, हे अच्युत नाम कृष्ण, अहं गच्छामि। कुत इत्यत आह—दर्शनेनेत्यादि। भवतो दर्शनेन किं तृप्तिरुत्पद्यते, अपि तु नेत्यापाततोऽर्थः। तथा च निष्फलमवस्थानमिति भावः। अवस्थाने बाधकमप्याह—किंत्विति। एतच्च प्रत्युतेत्यर्थ-

अस्फुटं यथा—

'[1]अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता।
नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम्॥'

अत्रादृष्टो यथा न भवसि वियोगदुःखं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्या इति व्यङ्ग्यं सहृदयस्यापि न स्फुटमवभासते।

संदिग्धप्राधान्यं यथा—

'[2]हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि॥'

अत्र चुम्बितुमैच्छदिति व्यङ्ग्यम्। युगपल्लोचनत्रयव्यापारणं वाच्यम्। तयोश्च प्राधान्ये साधकबाधकमानाभावेन संदेहः। वाच्यस्याप्यलौकिकत्वेन चमत्कारकारित्वादुत्कण्ठातिशयव्यञ्जकत्वाच्च।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

'[3]ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।
जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते।

कम्। एवं विजनस्थयोरेकान्तगतयोरावयोः सतोः प्रत्युत हतजनः कुत्सितो लोकोऽन्यथा संभावयति रत्यर्थं गताविति संभावयतीति वाच्योऽर्थः। व्यङ्ग्यस्तु—हे अच्युत विजनेऽस्मद्विधनायिकादर्शनेऽपि धैर्यच्युतिरहित, भवतो दर्शनेन किं तृप्तिरुत्पद्यते, अपि तु संभोगेनैव। किं त्वेवमित्यादिनान्यथा संभावनमावश्यकम्। तद्वृथैवात्मानं वञ्चयाव इति वृथावस्थानसहितखेदः। तत्रोत्पद्यत इत्येतेन वृथावस्थानम्। किं त्वेवमित्यादिना खेद इति। संचेत्यामन्त्रणेत्युत्तरार्धस्य सिद्धिकृत्' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'अदृष्ट इति। कस्याश्चित्प्रियं प्रत्युक्तिः। भवत्यदृष्टे सति दर्शनस्योत्कण्ठा दृष्टे सति विच्छेदभीरुता। जायत इति शेषः। विच्छेदो वियोगस्तद्विषये भयशीलतेत्यर्थः। इत्थं चादृष्टेन दृष्टेन वा भवता कृत्वा सुखं न लभ्यते। मयेति शेषः। भवतेति हेतौ तृतीया। अत्रादर्शनं वियोगभयं चेत्युभयं परिहरणीयमिति व्यङ्ग्यमस्फुटम्॥' इत्युदाहरणचन्द्रिका- २. 'हरस्त्विति। कुमारसंभवे पद्यमिदम्। चन्द्रोदयस्यारम्भ उत्पत्तिकालेऽम्बुराशिरिव किंचिदीषत्परिवृत्तं च्युतं धैर्यं यस्य तथाभूतो हरस्तु बिम्बफलवदधरोष्ठो यत्र तथाविधे, बिम्बफलमधरयतस्तौ बिम्बफलाधरौ। तथाभूतावोष्ठौ यत्र तथाविधे वा उमायाः पार्वत्या मुखे विलोचनानि व्यापारयामास संचारयामासेत्यन्वयः। अत्रोदयाधिक्ये धैर्यच्युतेराधिक्यादारम्भपर्यन्तानुधावनम्। विलोचनानीति बहुवचनेनोत्कण्ठातिशयो व्यज्यते। ओष्ठद्वयं मुखं चेति त्रिषु त्रयाणां संचारणलाभाय तदिति कश्चित्। अत्र चुम्बितुमैच्छदिति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च संदिग्धं प्राधान्यम्। युगपल्लोचनत्रयसंचारणस्योत्कण्ठातिशयपर्यवसानतया सौन्दर्यात्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'ब्राह्मणेति। परशुरामदूतस्य रावणं प्रति वचनम्। ब्राह्मणानामतिक्रमोऽवमानस्तस्य त्यागो भवतामेव भूतये। भवतीति शेषः। न तु ब्राह्मणानाम्। जामदग्न्ये जीवति तेषामनिष्टस्यासंभवादिति भावः। भवतामिति

अत्र जामदग्न्यः क्षत्राणामिव रक्षसामपि क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यमिव वाच्यमपि प्रधानमेव। दुर्मनायत इति गम्भीरोक्त्या चमत्कारित्वात्, विग्रहवत्संधेरपि विवक्षितत्वाच्च।

काक्वाक्षिप्तं यथा—

'[1]मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपा-
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन॥'

अत्र मथ्नामीति व्यङ्ग्यम्। तच्च वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव व्यवस्थितम्। तादृशकाकुं विना वाच्यस्य बाधितत्वेनाप्रादुर्भावात्। हठेनैव तदाक्षेपाद्वेत्युक्तं प्राक्।

असुन्दरं यथा—

'[2]वाणीरकुडङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए।
घरकम्मवावडाए वहुए सीअन्ति अङ्गाइं॥'

अत्र दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यम्। तस्माद्वाच्यं चम-

णेत्यर्थः। **वाणीरेति।** 'वानीरनिकुञ्जोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः। गृहक-

---

बहुवचनेन सकलसभाक्षेपः। अन्यथा ब्राह्मणातिक्रमस्यात्यागे तथा तादृशम्। जन्मप्रभृति सकलरहस्यवेदीत्यर्थः। मित्रं जामदग्न्यो दुर्मनायते क्षुब्धान्तःकरणो भवतीत्यर्थः। सामीप्याभिप्रायेण वर्तमाननिर्देशः। तथा च तत्क्षोभे सकलराक्षसक्षयरूपोऽनर्थो दुर्वारः स्यादिति व्यज्यते। अत्र जामदग्न्यः क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यं दुर्मनायत इति वाच्यं च गम्भीरोक्त्या तुल्यप्राधान्यम्। विग्रहवत्संधेरपि विवक्षितत्वात्' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'मथ्नामीति। वेणीसंवरणे संधिश्रवणकुपितस्य भीमसेनस्येयमुक्तिः। अत्र प्रतिज्ञातकुरुकुलक्षयस्य भीमस्य न मथ्नामीत्युक्तिर्विरुद्धेति नञा काकुः प्रतीयते। तया च नञर्थान्तरं व्यज्यमानमुच्चारितनञर्थान्वितं प्रतीयत इत्यभावाभावरूपं मथ्नाम्येवेत्यवधारणं गम्यते। एवमग्रेऽपि। उरस्तो हृदयात्। सुयोधनस्योरू इति द्वितीयाद्विवचनम्। भवतां न तु मम। प्रजानां वा। स्वबुद्ध्या राज्यत्यागात्। अत्र क्रोधातिशयेन मथनादिक्रियासु वर्तमानताभिमानः। भविष्यत्सामीप्ये वा वर्तमानवद्व्यपदेशः। दुःखेन योधनीयत्वाभावाभिप्रायेण दुर्योधनपदं विहाय सुयोधनपदप्रयोग इति द्रष्टव्यम्। अत्र नञ्काका हठेनाक्षिप्तत्वाद्व्यङ्ग्यं गुणीभूतम्' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'वाणीरेति। गृहपार्श्ववर्तिवेतसनिकुञ्जे दत्तसंकेताया निकुञ्जोड्डीनपक्षिकोलाहलतर्कितनायकप्रवेशाया गुरुजनपारतन्त्र्येण गृहकर्मणि रन्धनादौ व्यापृताया अवस्थावर्णनमिदम्। सीदन्तीति वर्तमाननिर्देशादवसादस्याविरामः सूच्यते। तथा श्रवणसमकालं तत्कार्यस्यावसादस्य कथनरूपातिशयोक्त्या उत्कण्ठातिशयो व्यज्यते। अत्राङ्गानि सीदन्तीति वाच्याद्दत्तसंकेतो लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यमस्फुटम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

त्कारकारि । शब्दश्रवणसमकालमेव सर्वाङ्गावसादसंतन्यमानतारूपस्य तस्यातिसौन्दर्यादुत्कण्ठातिशयपर्यवसन्नत्वात् ।

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥ २ ॥

पूर्ववद्ध्वनेरिव । चकारो भिन्नक्रमः । पूर्ववच्चेत्यर्थः । यथायोगं यथासंभवम् । तेनायमर्थः—न केवलमेत एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः किं त्वर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वादिभिर्यथा ध्वनेर्भेदास्तथा असंभविनो विहायास्यापि तैरुपाधिभिः शुद्धभेदाः । संकरसंसृष्टिभ्यां योजने च तेषामेषां च संकीर्णभेदा अपि बोद्धव्याः । असंभविनश्च वस्तुमात्रेणालंकारव्यक्तिनिबन्धनाः । तदुक्तं ध्वनिकृता—

'व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्तदा ।
ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥' इति ।

अत्र ध्वन्यङ्गता व्यङ्ग्यतया । ध्रुवं ध्वन्यङ्गता ध्वनिनैव ता व्यज्यन्ते । तद्व्यञ्जकस्य ध्वनित्वमेवेत्यर्थः । कुतः, काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्काव्यवृत्तेस्तदभिसंधानपूर्वकत्वात् । वस्तुमात्रापेक्षयालंकारस्य चारुतानियमादित्यर्थः । ननु यद्यलंकारापेक्षया वस्तुमात्रस्य नातिशयनियमस्तदा कथमलंकारेण वस्तुमात्रव्यञ्जने ध्वनित्वमिति चेत्, उच्यते—स एवार्थो वाच्यः सन्न तथा चमत्करोति यथा व्यङ्ग्यतापन्न इत्यनुभवसिद्धम् । अतो वाच्यता अपकर्षहेतुः, व्यङ्ग्यता तूत्कर्षायेति स्थितम् । यत्र चालंकारेण वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यं तत्रालंकारस्य वाच्यत्वेन किंचिदपकर्षात् । वस्तुमात्रस्य च व्यङ्ग्यत्वेन किंचिदुत्कर्षाद्युज्यत एव ध्वनित्वम् । यत्र तु वस्तुनालंकारो व्यज्यते तत्र वस्त्वलंकारयोर्वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वाभ्यामतिशयेनैवोत्कर्षापकर्षाविति कुतो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वावकाशः । इदं तु चिन्त्यम् । एवं चारुत्वाभावनिबन्धनं गुणीभूतत्वं मा भूत् । अगूढत्वादिनिबन्धने तु तस्मिन्को वारयितेति । यत्पुनरष्टानामेव भेदानां संकीर्णत्वमात्रातिदेशकमिदं सूत्रमिति व्याख्यानं तदबोधात् । तथासति हि यथायोगमित्यनेन वस्तुव्यङ्ग्यालंकाररूपभेदपर्युदासवैयर्थ्यम् । संकरादीनां तथाप्यव्याहतेः ।

पूर्वं सजातीययोगो ध्वनेरुक्तः । इदानीं विजातीययोगमाह—

सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसंकरैः ।

सालंकारैरिति विभिन्नार्थैकरूपनानाशब्दैकशेषः । एकत्रालंकारपदस्य भाव-

---

मैव्यापृताया वध्वा सीदन्त्यङ्गानि ॥' **संतन्यमानतेति** । अनुपरम इत्यर्थः । वर्तमाननिर्देशात् ।

ननु वस्तुव्यङ्ग्यालंकृतीनां प्रधानभूतव्यङ्ग्यव्यञ्जकतया ध्वन्यङ्गत्वेऽपि तासां गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वस्य न क्षतिरत आह—**व्यङ्ग्यतयेति** । **तथाप्यव्याहतेरिति** । पर्युदासाभावेऽपि संभवादित्यर्थः । वस्तुमात्रव्यङ्ग्यालंकृतेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यान्तर्भावेऽप्यु-

प्रधानत्वात्। तथा च तैरेवालंकारैरलंकारसहितैश्च तैरित्यर्थः। तेन ध्वनिना गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालंकारेण च ध्वनेर्योग इति पूर्वापराभ्यामुक्तं भवति। तदुक्तं ध्वनिकृता—

'सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः।
संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा॥' इति।

स ध्वनिः सालंकारैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यैः स्वैः प्रभेदैः सह संकरसंसृष्टिभ्यां बहुधा पुनरप्युद्द्योतत इत्यन्वयः।

अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्यातिभूयसी॥ ३॥

एवं ध्वन्यादिभेदैस्तत्प्रभेदैश्च योजनेऽतिप्रभूता संख्या भवतीत्यर्थः। एतैः प्रभेदैरुपनिबध्यमानः पुरातनोऽप्यर्थो नवीभवतीति सप्रयोजनं ध्वनिभेदोपदर्शनम्।

यदुक्तं ध्वनिकृता—

'ध्वनेर्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यात्मा निदर्शितः।
एतेनानन्त्यमायाति कवीनां प्रतिभागुणः॥' इति।

तदेवमनन्तानां ध्वननव्यापारयोगिनां ध्वनीनां गुणीभूतव्यङ्ग्यानां च काव्यभेदानामनुगतोपाधिना संकलने त्रयो भेदाः। व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात्। तथा हि किंचिद्व्यङ्ग्यं वाच्यसहं किंचिच्च तदसहम्। वाच्यत्वसहत्वं त्वभिधया प्रतिपाद्यमानस्यापि चमत्कारकारित्वम्। तयोराद्यं वस्तुमात्रमलंकारश्च। अलंकारस्य प्राधान्येऽपि यथालंकारत्वं तथोक्तं प्राक्। रसादिलक्षणस्त्वर्थो न कदाचिदपि वाच्यत्वं सहते। स हि सामान्यतो रसभावादिपदैर्[1]विशेषतः शृङ्गारनिर्वेदादिपदैर्वाभिधीयमानश्चमत्कारकारी स्यात्। न त्वेवम्। अभिधानेऽपि विभावाद्यप्रतीतौ चमत्काराभावात्। विभावादिप्रतीतौ त्वनभिधानेऽपि व्यक्तस्य चमत्कारकारित्वादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावादिमुखेनैव प्रतीयमानस्तथेति निर्णीयते। तेनासौ व्यङ्ग्य एव चमत्कारी। ननु विभावादिवाचकपदैर्लक्ष्य एवास्तु रसादिः। न हि विभावादिवाचिपदं विना तत्प्रतीतिरिति चेत्, न। मुख्यार्थ-

---

त्काष्टभेदसंकरादेः संभवादिति भावः। पूर्वं चतुर्थोल्लासे। **तैरेवेति**। गुणीभूतव्यङ्ग्यैरेव। समासोक्तिरसवदाद्यलंकाररूपैरुपमाद्यलंकारसहितैश्चेत्यर्थः। पूर्वापराभ्यां चतुर्थपञ्चमगतग्रन्थाभ्याम्। स्वैः प्रभेदैरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिभिः। **ध्वनेर्य इति**। यो ध्वनेरात्मार्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिप्रकारः स गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि प्रदर्शित इत्यर्थः। एतेन भेदप्रदर्शनेन। ध्वननव्यापारो व्यञ्जना। तद्वत्त्वं च ध्वनेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य चेत्युभयं ध्वनिपदेनोक्तम्। व्यङ्ग्यत्रैरूप्यस्योभयत्र सत्त्वात्। **उक्तं प्रागिति**। ब्राह्मणश्रमणन्यायेनेति चतुर्थ उक्तमित्यर्थः। रसादीत्यादिना अलक्ष्यक्रमः सर्वोऽपि संगृह्यते। वृत्तिगतस्य 'स्वप्रेऽपि' इत्यस्य व्याख्यानं कदाचि-

---

१. 'पदैर्वा' ख.

बाधादिविरहात् । ननु व्यञ्जनायाः शशविषाणायमानत्वात्कुतो व्यङ्ग्यत्रैरूप्यकृतो भेद इति चेत्, उच्यते । लक्षणामूले वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न संभवतीति प्राक्प्रतिपादितम् । अभिधामूलेष्वपि शब्दशक्तिमूलो द्वितीयोऽर्थस्तेन समसुपमा वा व्यङ्ग्यैवेति निर्विवादम् । अभिधाया नियमनात् । अर्थशक्तिमूलेऽप्येवमङ्गीकर्तव्यम् । यतः पदेभ्यः प्रथमं पदार्थस्मृतिः । अथ पदार्थविशेषाणामन्वयविशेषरूपस्य[1] वाक्यार्थस्य प्रत्ययः । ततो व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति तृतीयकक्षायां कुतोऽभिधायाः प्रसरणम् । द्वितीयकक्षायामेव तदनपेक्षणात् । यतोऽभिहितान्वयवादेऽशक्य एवान्वय आकाङ्क्षादिवशेन प्रतीयते । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति च सर्वसिद्धम् । येऽप्यन्विताभिधानवादिनः "देवदत्त गामानय' इत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यं श्रुत्वा तदनन्तरं प्रयोज्यवृद्धेन सास्नादिमन्तमर्थमानीयमानमालोक्य[2] अयमेतद्विषयकैतत्क्रियागोचरकार्यताज्ञानवांस्तद्विषयकचेष्टावत्त्वात्तद्विषयकप्रवृत्तिमत्त्वाद्वा मद्वदिति प्रयोज्यवृद्धस्य ज्ञानमनुमिमीते । ततः कारणं विना कार्यानुपपत्त्या अखण्डवाक्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां[3] तज्ज्ञानेन कार्यत्वकारणत्वरूपां शक्तिमवधारयति । अथ ज्ञेयसंबन्धं विना वाक्यस्य सा शक्तिरनुपपन्नेत्यर्थापत्त्या अखण्डवाक्यार्थेनाखण्डवाक्यस्य वाच्यवाचकभावरूपं संबन्धमवधारयति ।

यदुक्तम्—

'शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।
श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥'

दपीति । **बाधादीति** । आदिना रूढिप्रयोजनसंग्रहः । तेन यष्टीत्यादिवत्तात्पर्यानुपपत्त्यापि न लक्षणसंभवः । विभावादिवाचिनां रसादिवाचकत्वप्रसिद्ध्यभावेन रूढ्यभावात् । रसादीनामानन्दमयसंविद्विश्रान्तिरूपतया प्रयोजनान्तरस्याप्यभावात् । अतो वृत्त्यन्तरमावश्यकमित्यर्थः । **उपमा वेति** । वस्तुमात्रध्वनावुपमाया असत्वात्क्वचिदुपमेति दर्शयितुं वाशब्दः । पदार्थविशेषाणां गवादिपदार्थगोत्वादिसामान्याक्षिप्तगवादिव्यक्तीनाम् । अन्वयविशेषरूपस्य गवाद्यन्वितकर्मत्वादिरूपस्य । **सर्वसिद्धमिति** । अन्यथा वाक्यभेदस्य दोषत्वानापत्तेरिति भावः । **येऽपीति** । प्राभाकरा इत्यर्थः । एतच्च 'इत्याहुः' इत्युत्तरग्रन्थेनान्वितम् । **अयमिति** । प्रयोज्यवृद्ध इत्यर्थः । एतच्छब्देन गवादिरुच्यते । द्वितीयेन तेनानयनादिक्रिया । तथा च गोविषयकानयनक्रियागोचरकार्यताज्ञानवानित्यर्थः । क्रियाजनकप्रवृत्तेः सविषयत्वात्तज्जन्यचेष्टाया अपि याचितमण्डनन्यायेन सविषयत्वम् । प्राचीनतार्किकमते इच्छादीनामेवेति ज्ञेयम् । **तद्विषयकेति** । गोविषयकचेष्टावत्त्वादित्यर्थः । एवं चेष्टया साक्षाद्ज्ञानानुमानमुक्तम् । कदाचिच्चेष्टयानुमितया प्रवृत्त्या तदनुमानमित्याह—**तद्विषयकेति** । अत्र च यो यद्विषयकचेष्टावान् यद्विषयकप्रवृत्तिमान्वा स तद्विषयकतत्क्रियागोचरकार्यताज्ञानवानिति सामान्यतो व्याप्तौ मद्वदिति दृष्टान्तः । अत्रैव वृद्धसंमतिमाह—**यदुक्तमिति** । प्रत्यक्षपदं करणपरम् । तत्र श्रोत्रेण शब्दं पश्यति

---

१. 'अन्वयरूपविशेषस्य' ख. २. अर्थं देशान्तरनीयमानं' ख. ३. 'व्यतिरेकिणः' ख.

'अन्यथानुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं द्वयात्मिकाम् ।
अर्थापत्त्यावबुध्येत संबन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥' इति ।

त्रिप्रमाणकमिति जात्यपेक्षया त्रित्वं न तु व्यक्त्यपेक्षया । एवमखण्डयोः संबन्धमवधार्य विशेषतो व्युत्पाद्यते । कथम् । इत्थम्—अनन्तरं तेनैव प्रयोजकेन 'चैत्र, अश्वमानय,' 'देवदत्त, गां नय' इत्यादिवाक्येषु कस्यचिदन्यस्य पदस्यावापे कस्यचिदुद्धारे सति यस्य वाक्यभागस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाक्यार्थभागस्यान्वयव्यतिरेकावुपलभते तत्र तस्य शक्तिमवधारयति । तच्च शक्त्यवधारणमन्वित एव पदार्थे । प्रथममन्वय एव वाक्यस्य शक्तिग्रहात् । पदार्थमात्रशक्तावुपजीव्यविरोधात्[1] । व्यवहारेणान्वितज्ञानस्यैवोपस्थापनाच्च । न च वाक्यं विना क्वचिदाद्यव्युत्पत्तिः । व्यवहारेणैवाद्यव्युत्पत्तेः । व्यवहारस्य च प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य पदमात्रेण कर्तुमशक्यत्वात् । अतो वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितेष्वेव पदार्थेषु संकेतग्रहादन्विता एव पदशक्याः । त एव च वाक्यार्थमिति न वाक्यार्थबोधे शक्तेर्विरामः । न त्वभिहितानां पदार्थानामन्वयोऽशक्य एव प्रतीयते योग्यतादिवशादिति युक्तम् । ननु तथापि संसर्गविशेषोऽशक्य एव । पदार्थसामान्यान्वित एव शक्तिग्रहात् । अन्यथा 'गामानय' इति पदं श्रुत्वा 'अश्वमानय' इत्यादिवाक्ये तदेवेदमानयपदमित्यादि प्रत्यभिज्ञा[2] न स्यात् । पूर्वस्य गवान्वितानयनपदस्याश्वान्वितानयनेऽशक्तत्वेनार्थभेदेन[3] भेदा-

---

साक्षात्करोतीत्यर्थः । तथा चक्षुषा वृद्धैरभिधेयान्गवानयनादींश्च साक्षात्करोतीत्यर्थः । श्रोतुः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रतिपन्नत्वं कार्यताज्ञानवत्त्वं चेष्टालिङ्गरूपेणानुमानेनावबुध्येतेत्यग्रेतनेनान्वयः । अन्यथानुपपत्त्या कारणं विना कार्यानुपपत्त्या द्वयात्मिकां कार्यकारणत्वरूपां शक्तिं बोधेज्जानीयादित्यर्थः । अर्थापत्त्या तदर्थसंबन्धं विना वाक्यस्य तज्ज्ञानजनकत्वानुपपत्त्या संबन्धं वाच्यवाचकभावरूपमवबुध्येतेत्यर्थः । संबन्धाभावे हि तद्वाक्यादर्थान्तरस्यापि बोधः स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः । **त्रिप्रमाणकमिति** । प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिरूपप्रमाणत्रयमूलकमित्यर्थः । **जातीति** । प्रत्यक्षत्वाद्युपाधिविवक्षयेत्यर्थः । प्रत्यक्षद्वयमर्थापत्तिद्वयमनुमानं चेति प्रमाणव्यक्तीनां पञ्चत्वादिति भावः । **वाक्यभागस्येति** । गोपदादेरित्यर्थः । वाक्यार्थभागस्य गवाद्यर्थस्य । **उपजीव्येति** । वाक्यादन्वितज्ञानकल्पनमुपजीव्यम् । तत्सिद्ध्यर्थं संबन्धकल्पनमुपजीवकम् । उपजीव्येन तद्विरोधो न युज्यते । तन्मूलत्वादित्यर्थः । नन्वलभ्यतयान्वयांशे न शक्तिकल्पना किं तु पदार्थस्वरूपांश एवेति न विरोध इत्यत आह—**व्यवहारेणेति** । उपस्थापनादनुमानात् । तथा च प्रवृत्त्यनुमितेऽन्वितज्ञानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यस्य शक्तिग्रहात्तद्भागस्यापि तत्तदन्वयभाग एवावापोद्वापाभ्यां शक्तिग्रहः । अन्यलभ्यत्वे शाब्दत्वानुपपत्तेरिति भावः । तदाह—**नन्विति** । **सामान्यान्वित एवेति** । कारकान्वि-

---

१. 'बाधात्' ख. २. 'प्रत्यभिज्ञानं स्यात्' क. ३. 'शक्यत्वेन' ख.

दिति चेत्, न । पदार्थत्वेन सामान्येन विशेषाणामन्वये[1] शक्तिग्रहात् । अन्वितानां च विशेषरूपत्वात् ।" इत्याहुः । तेषामपि मते सामान्येनैव रूपेण विशेषः शक्यो न तु विशेषरूपेण । तथा च पदार्थान्तरसामान्यान्विते पदानां शक्तिः । गवादिविशेषान्वितस्तु विशेषो वाच्य एव[2] । तस्मादभिहितान्वयवादेऽनन्वित एव । अन्विताभिधाननये तु पदार्थसामान्यान्वितः स्वार्थः संकेतविषयः गवादिविशेषान्वितानयनादिरूपस्त्वसंकेतित एवेत्यवाच्य एव वाक्यार्थः ।

यदपि कैश्चिदुच्यते—'शब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थः प्रतीयते तत्र सर्वत्रापि शब्द एव निमित्तम् । यतो नैमित्तिकानुरोधेन निमित्तानि कल्प्यन्ते' इति । तदप्ययुक्तम् । शब्दस्य ह्यर्थे निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा । न प्रथमम् । शब्दस्यार्थानुत्पादकत्वात् । चरमं पुनरनुमन्यते परं तु संकेतवत्त्वेन ज्ञातस्य । अज्ञातस्य स्वरूपमात्रेण ज्ञातस्य वा ज्ञापकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । न चान्वयविशेषे संकेतग्रहः । अस्तु विशेष एव संकेतग्रह इति चेत्, लोष्टाद्यन्वितानयनादेर्विशेषस्योपस्थापकान्तराभावेन शब्दादेर्वोपस्थितिर्वाच्या । तथा च तत्र संकेतग्रहे शब्दात्तदुपस्थितिः शब्दाच्च तदुपस्थितौ संकेतग्रह इत्यन्योन्याश्रयात् । तस्मान्नैमित्तिकानुरोधेन निमित्तानि कल्प्यन्त इत्यविचारिताभिधानम् ।

अथ "सोऽयमिषोरिव 'दीर्घदीर्घतरो व्यापारः' इति, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति च 'निःशेष–' इत्यादौ विधिरेव वाच्यः" इति भट्टमतोपजीविनः । अस्यार्थः—यथा बलवता प्रेरित इषुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्मच्छेदमुरोभेदं प्राणहरणं च रिपोर्विधत्ते तथैक एव शब्द एकेनैवाभिधाख्यव्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं व्यङ्ग्यप्रतीतिं च विधत्ते । अतो व्यङ्ग्यत्वाभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेव । किंच यत्र शब्दस्य तात्पर्यं स शब्दार्थ इति 'निःशेष–' इत्यादौ तात्पर्यविषयतया विधिर्वाच्य एवेति । ते तात्पर्यवाचोयुक्तेस्तात्पर्यमजानन्तः पशवः । तद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापित एव हि तात्पर्यमुच्यते न प्रतीतमात्रे । तथाहि भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यत इति

तानयनशक्तमानयनपदं क्रियान्वितगोशक्तं गोपदमित्यर्थः । **विशेषाणामिति** । गवानयनादीनां विशेषाणामेव हि सामान्यरूपेण शक्तिग्रहविषयत्वम् । तेन प्रत्यभिज्ञाया विशेषबोधस्य च प्रवृत्त्यङ्गस्योपपत्तिरित्यर्थः । **अवाच्य एवेति** । किंतु समभिव्याहृतपदानामाकाङ्क्षादिवशादेव प्रतीयत इति भावः । शब्दस्य निमित्तत्वे मानमाह—**यत इति** । कल्पनायां चोपस्थितत्वाच्छब्द एव निमित्तं कल्प्यत इति भावः । **उपस्थापकान्तराभावेनेति** । लोष्टान्वितानयनं कदाप्यगृहीतवतः पुरुषस्येत्यर्थः । **तात्पर्यवाचोयुक्तेरिति** । यत्पर इत्यादिवाक्यस्येत्यर्थः । किं तर्हि तद्वाक्यतात्पर्यं तदाह—**तद्वाक्येति** । तद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापितेष्वनेकेष्वर्थेषु यत्परो विधिः स शब्दस्य विधिवाचकस्यार्थः । स्वार्थान्वितत्वेन प्रतिपाद्य इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—**तथाहीत्यादिना** । सिद्धानां लोहितोष्णीषदध्यादिद्रव्याणां

१. 'एवान्वये' ख. २. 'एवेति' ख.

सिद्धान्तः । अस्यार्थः—भूतं सिद्धं भव्यं साध्यं तयोः समभिव्याहारे भूतं सिद्धं भव्याय साध्यायोपदिश्यत इति । कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः सिद्धा अपि प्रधानक्रियानुकूलया साध्यीभूतया स्वक्रियया योगात्साध्यायमानतामाप्नुवन्ति । स्वरूपेण सिद्धा अपि साध्यक्रियाविशिष्टतया साध्या इव भवन्ति । ततश्च यथा दहनेनादग्धमात्रं दह्यते न तु दग्धमपि तथा यावदेवाप्राप्तं तावदेव शब्देन विधीयते न तु प्राप्तमपि । यथा ऋत्विक्प्रचरणेऽन्यतः प्राप्ते 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यनेन लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधीयते न तु ऋत्विक्प्रचरणं वा । उष्णीषस्यापि प्राप्तौ तु लौहित्यमात्रम् । हवनस्यान्यतः सिद्धौ च 'दध्ना जुहोति' इत्यनेन दध्नः करणत्वं न तु दधि हवनं वा । एवं 'रक्तं पटं वय' इत्यादौ रक्तत्वपटवयनानां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा असिद्धावेकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा । ततश्च यावदेव विधेयं तावत्येव तात्पर्यम् । विधेयं च शब्दोपात्तमेवेति सुष्ठूक्तं 'शब्दोपात्त एव तात्पर्यम्' इति । यदि च प्रतीतमात्रे तात्पर्यं तदा 'पूर्वो धावति' इत्यादौ पूर्वादिसमानसंवित्संवेद्यतया प्रतीतेऽपराद्यर्थेऽपि कदाचित्तात्पर्यं स्यात् । ननु तद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापित एव तात्पर्यमिति न व्याप्तिः । 'विषं भुङ्क्ष्व, मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः' इत्यत्र विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यस्य मा चेत्यादिवाक्यार्थे तात्पर्यादिति । मैवम् । यत एतदेकमेव वाक्यम् । चकारस्यैकवाक्यतासूचकत्वात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न चाख्यातवाच्यक्रिययोः साक्षादन्वयः संभवति । 'गुणानां च पदार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्' इति न्यायात् । सुहृद्वाक्यं चैतत् । अतो भवितव्यमत्रान्वयेन । ततो विषभक्षणादप्येतद्गृहभोजनमनिष्टहेतुरतः सर्वथा नास्य गृहे भुङ्क्था इति वाक्यार्थः । तथा च तद्वाक्यस्य पदोपस्थापित एव

कर्तव्यतारूपविध्यन्वयसंभवाय कर्तव्यक्रियाङ्गत्वम् । तस्य व्यापारं विनोदासीनानामसंभवाच्छिरोवेष्टनावदानग्रहणादिक्रियायोगं चोक्तासाध्यक्रियायोगेन साध्यायमानत्वात्तेषां विध्यन्वये नियामकं तात्पर्यम् । तच्च 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति न्यायादप्राप्ते पर्यवस्यतीति सदृष्टान्तमाह—**ततश्चेति** । ऋत्विजां प्रचरणं तत्तदनुष्ठानम् । **अन्यत इति** । श्येनयागे ज्योतिष्टोमातिदेशादित्यर्थः । **हवनस्येति** । 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यनेन प्राप्तावित्यर्थः । **न तु दधीति** । केवलमित्यर्थः । दधिवत्तत्करणताया अप्यप्राप्तेः । प्रकाशेऽपि 'दध्यादेः करणत्वमात्रम्' इति मात्रचा हवनव्यावृत्तिर्बोध्या । वेद इव लोकेऽपि विधेरप्राप्तांश एव तात्पर्यमित्याह—**एवमिति** । **गुणानां चेति** । गुणानामङ्गानां परार्थत्वात्फलवत्प्रधानार्थत्वात्परस्परमसंबन्धः । कुतः । समत्वात् । गुणप्रधानभावेन सर्वत्रान्वयो भवति न तु गुणयोः प्रधानयोर्वा गुणत्वस्य प्रधानत्वस्य वोभयत्र समत्वादाकाङ्क्षाविरहादिति जैमिनिसूत्रार्थः । **सुहृदिति** । अतो विषमित्यादिवाक्ये स्वातन्त्र्येण स्वार्थपरत्वायोगान्मा चास्येति मुख्यवाक्यार्थे गुणत्वेन स्वार्थान्वयो वाच्यः । स चैवमित्याह—**तत इति** । मा चेति

---

१. 'साधनं' ख.

तात्पर्यमिति सिद्धम् । तस्मात् 'यत्परः शब्दः' इत्यादि यदुक्तं तत्तात्पर्याज्ञानात् ।

यद्यपि 'सोऽयमिषोरिव–' इति तदप्ययुक्तम् । यतः शब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थः प्रतीयते तावति सर्वत्र यदि शब्दस्याभिधैव स्यात्तदा 'चैत्र, पुत्रस्ते जातः कुमारी ते गर्भिणी' इत्यादिवाक्यानन्तरं हर्षविषादयोः प्रतीतेस्तयोरपि तद्वाक्यस्याभिधा स्यात् । अथ तच्छब्दप्रतिपाद्ये सर्वत्राभिधा हर्षादयस्तु न तत्प्रत्याय्या इत्युच्यते तर्हि लक्षणीयेऽप्यभिधैव स्यादिति लक्षणोच्छेदः । किमिति च 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति सूत्रेण भगवाञ्जैमिनिः श्रुत्यादिषु पूर्वबलीयस्त्वं प्रतिपादयांबभूव । सर्वत्रैवाभिधाप्रसङ्गे उत्तरस्य दौर्बल्ये बीजाभावात् । सूत्रं तु प्रकृतार्थविच्छेदकत्वेऽपि बहूपकारकत्वाद्दुरूहत्वाच्च व्याक्रियते—श्रुतिलिङ्गादयः षडिह विनियोजकाः । तत्र विरुद्धयोरेकत्रोपनिपाते समुच्चयो न संभवतीत्येकेनापरस्य बाधो वक्तव्यः । स च बलवता दुर्बलस्येति स्थिते[1] दौर्बल्यप्रतिपादकं सूत्रं श्रुतिलिङ्गेत्यादि । अस्यार्थः—श्रुत्यादीनां समवाये एकत्रोपनिपाते तेषां मध्ये यदपेक्षया यत्परं तदपेक्षया तद्दुर्बलम् । कुतः, अर्थविप्रकर्षात्पूर्वापेक्षया विलम्बेनार्थप्रत्यायकत्वात् । यथा चैतत्तथोदाहरणे स्फुटीकरिष्यते । तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः । यथा—'व्रीहीनवहन्ति' इति । अत्र क्रिया[2]फलभागित्वं कर्मत्वं बोधयन्ती द्वितीया निरपेक्षैव व्रीहीणामवघातशेषित्वं प्रतिपादयति । अर्थविशेषप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गम् । यथा—'बर्हिर्देवसदनं दामि' इति । अत्र लवनार्थप्रकाशकतया बर्हिर्लवने विनियोगः । परस्पराकाङ्क्षावशात्क्वचिदेकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानि पदानि वाक्यम् । यथा—'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यत्र लिङ्गेन निर्वापे विनियुज्यमानस्य समवेतार्थभागस्यैकवाक्यताबलेन 'देवस्य त्वा' इत्यादि भागस्यापि तत्र विनियोगः । लब्धवाक्यभावानां पदानां कार्यान्तरापेक्षावशाद्वाक्यान्तरेण संबन्ध आकाङ्क्षापर्यवसन्नं प्रकरणम् । यथा—'समिधो यजति' इत्यादौ । अस्य हि

निषेधेन बलवदनिष्टहेतुत्वस्यावगतेरधिकत्वरूपबलवत्त्वस्यावधिसाकाङ्क्षत्वात्तत्त्वेन विषभोजनस्यान्वय इत्यर्थः । **न तत्प्रत्याय्या इति** । न पुत्रस्त इत्यादिशब्दप्रत्याय्या इत्यर्थः । शब्देन ह्यर्थप्रतीतिद्वारा हर्षादयो जन्यन्ते न तु तत्प्रतीतिः । सा तु हर्षादिलिङ्गैर्नेत्रविकासादिभिरिति भावः । ननु गङ्गाद्यर्थप्रतिपादनद्वारा तीरादिप्रतिपादनस्याभिधयैव संभवान्नास्मन्मते लक्षणा नामातिरिक्तवृत्तिरिति तदुच्छेदो न दूषणमित्यतो दूषणान्तरमाह—**किमिति चेति । सर्वत्रैवेति** । श्रुतिस्थल इव लिङ्गादिस्थलेऽपि शब्दश्रवणानन्तरं प्रतीयमानानां सर्वेषामर्थानामभिधयैव प्रतीतौ लिङ्गादीनां दौर्बल्यहेत्वभावादित्यर्थः । एतच्चोदाहरणे स्पष्टीकरिष्यते । विनियोजका अङ्गाङ्गित्वरूपविनियोगबोधकाः । **निरपेक्ष इति** । स्वार्थबोधकशब्दान्तरानपेक्ष

---

१. 'स्थितिः' क-ग. २. 'क्रियाजन्यफल' क.

दर्शपौर्णमासकथंभावाकाङ्क्षायां पाठवशाच्छेषत्वम्। स्थानं क्रमः। स चानेकस्याम्नातस्य संनिधिविशेषाम्नानम्। यथा—'दब्धिरसि' इत्यत्राग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयागाः क्रमेण ब्राह्मणेषु पठिताः। मन्त्रभागेऽपि क्रमेणानुमन्त्रणत्रयं पठितम्। तत्राग्नेयाग्नीषोमयोर्लिङ्गेनैव द्वयोर्विनियोगसिद्धिः। 'दब्धिरसि' इत्यत्र तु न लिङ्गादि विनियोजकम्। किं तु यस्मिन्प्रदेशे ब्राह्मणे उपांशुयागविधानं तस्मिन्नेव प्रदेशे मन्त्रेऽप्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानुमन्त्रणेऽस्य विनियोगः। समाख्या योगबलम्। यथा—हौत्रमौद्गात्रमित्यादि। तत्र हि होतुरिदं हौत्रमित्यादियोगबलेन हौत्रादिसमाख्यातानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानि। अथैषां विरोधोदाहरणानि—तत्र श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे लिङ्गस्य दुर्बलत्वं यथा—'कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि' इत्यादिकाया ऋचो विनियोजिका श्रुतिः 'ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति। अत्र चेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपालिङ्गादिन्द्रोपस्थापने विनियोगः प्रतिभाति। अन्यप्रकाशस्यान्यत्र विनियोगायोगात्। श्रुत्या गार्हपत्योपस्थापने स प्रतीयते। गार्हपत्यमिति द्वितीया हि कर्मविभक्तिकतया कामपि क्रियामपेक्ष्य प्रकृत्यर्थस्य शेषित्वं बोधयति। क्रिया[1]जन्येष्टफलभागित्वस्य तदर्थत्वात्। एवमैन्द्र्येति तृतीया प्रकृत्यर्थस्य शेषत्वम्। क्रियां प्रति साधकतमत्वरूपकरणत्वस्य तदर्थत्वात्। तदत्र श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधः। न च वाच्यं निरपेक्षया द्वितीयया शेषित्वमात्रं प्रतीयते न त्वैन्द्रीमृचं प्रति। तच्चाग्नेयीमृचं प्रत्यपि संभवतीति कुतो विरोधः। ऐन्द्र्येति पदमपेक्ष्य विशेषबोधनाद्विरोध इति चेत्, न तर्हि श्रुतेर्विरोधः किं तु वाक्यस्य। तच्च लिङ्गापेक्षया दुर्बलमेवेति। यतः शेषशेषिभावः सामान्यतः श्रुत्यैवावगम्यते। पदान्तरप्रक्षेपात्तु विशेषे व्यवस्थाप्यते विशेषसंबन्धमात्रस्य पदान्तरसंबन्धात्प्रतीतेः। तस्माच्छ्रुत्या सामान्यतः प्रतिपाद्योऽसौ वाक्यलभ्यं विशेषमपेक्ष्य लिङ्गप्रतिपाद्येन विरुध्यते। तत्रायं पूर्वपक्षः—सामर्थ्यज्ञानमपेक्ष्य श्रुतिर्विनियोजिका। न ह्यसमर्थं श्रुतिसहस्रेणापि विनियोक्तुं शक्यते। यथा वह्निः प्रसेके। जलं वा दाहे। अतो लिङ्गस्य बलवत्त्वादिन्द्रस्योप[2]स्थानेऽस्या विनियोगः। तदनुरोधितया

इत्यर्थः। **स्थानं क्रम इति**। स्थानक्रमशब्दावेकार्थतया प्रसिद्धावित्यर्थः। **संनिधिविशेषेति**। कर्मान्तरव्यापृतेनोपलक्षितमित्यर्थः। तच्च द्विविधं समानदेशत्वं समीपदेशत्वं चेति। तत्राद्यमुदाहरति—**यथेति**। अन्त्यं तु विरोधोदाहरणे वक्ष्यते। **विशेषसंबन्धेति**। शेषत्वशेषित्वयोर्निरूपकसंबन्धमात्रस्येत्यर्थः। अयं भावः—प्रधानभूतशेषशेषित्वबोधकतया श्रुतिस्तत्र प्रधानम्। वाक्यं तु तदपेक्षितविशेषसमर्पकं तदङ्गम्। प्रधानेन च व्यपदेशो न तु गुणभूतेनेति श्रुतिलिङ्गयोरेवायं विरोध इति। किं च लिङ्गे बलीयसि सति यस्य बाधस्तेन लिङ्गस्य विरोधो वाच्यः। न च लिङ्गस्य प्राबल्येऽत्र वाक्यबाधः। तस्य गार्हपत्यपदस्येन्द्रलक्षकतया द्वितीयायाः सप्तम्यर्थलक्षकतयाप्युपपत्तेः। किंतु श्रुतिरेव यथाशक्त्यप-

---

१. 'क्रियाजन्यफल' क. २. 'उपस्थापने' क.

द्वितीया सप्तम्यर्थतया व्याख्येया । गार्हपत्यसमीपेऽनया इन्द्र उपस्थातव्य इत्यर्थः पर्यवस्यति । सिद्धान्तस्तु—श्रुतिः स्वरूपसत्सामर्थ्यमपेक्षते न तु तद्बोधमपि येन लिङ्गं बलवद्भवेत् । तस्य च पूर्वं सत एव ज्ञानं विनियोगान्यथानुपपत्त्या पश्चादुपजायते । लिङ्गं तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते । नह्यनेनेन्द्र उपस्थातव्य इति लिङ्गात्स्वरसतः प्रतीयते । किं त्वीदृगिन्द्र इत्येतावन्मात्रम् । तथा च प्रकरणाम्नानसामर्थ्यादिन्द्रप्रकाशनसमर्थाया ऋचोऽन्यथानुपपत्त्या विनियोगः कल्पनीयः । तथा चार्थविप्रकर्षः । तथा हि—श्रुतार्थापत्तिसाधकन्यायेन शब्दोपस्थापितेनैव शाब्दी आकाङ्क्षा पूर्यत इति लिङ्गेनानया इन्द्र उपस्थातव्य इति श्रुतिः कल्पनीया । ततस्तया विनियोगो भवेत् । ततो यावल्लिङ्गं श्रुतिकल्पनायै प्रक्रान्तव्यापारं[1] तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध एवेति प्रकरणे निराकाङ्क्षे कयानुपपत्त्या श्रुतिः कल्पनीया । तस्माच्छ्रुतेर्बलवत्त्वात्तदनुगुणतया सामर्थ्ये नीयमाने इन्द्रपदं परमैश्वर्यवाचकतया गार्हपत्यतात्पर्यकमित्यवधार्यते । लिङ्गवाक्ययोर्यथा पुरोडाशस्य स्थानकरणस्थापनस्वरूपयोः सदनसादनयोः प्रकरणे 'स्योनं[2] ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं[3] कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेदः[4] सुमनस्यमानः' इति मन्त्रः पठितः । तत्र कल्पयामीत्यन्तः पूर्वभागः सदने, शेषभागस्तु सादने प्रयोक्तव्य इति लिङ्गात्प्रतिभाति । अयं मन्त्रः एकं वाक्यम् । यत्पदाक्षेपेण यत्कल्पयामि तस्मिन्सीदेत्येकार्थावच्छिन्नत्वाद्विभागे साकाङ्क्षत्वाच्च । ततश्चैकवाक्यत्वात्समस्त एवोभयत्र विनियोक्तव्यः 'देवस्य त्वा–' इत्यादिवत् । इति वाक्यादवगम्यते । तदनयोर्विरोधः । अत्र पूर्वपक्षः—अस्यैकवाक्यत्वे निश्चिते पश्चात्तदुपपत्तयेऽभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयम् । यत्कल्पितया श्रुत्या विनियोगो भवेत् । यथा 'देवस्य त्वा–' इत्यादिमन्त्रे 'अग्नये निर्वपामि' इति पदयोः समवेतार्थयोरेकवाक्यतया अतादृशां पदान्तराणां सामर्थ्यकल्पना । तथा चैकवाक्यत्वनिर्वाहाय क्लृप्तं सामर्थ्यं न तद्व्याहन्तुमर्हति । किं तु विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयत्समस्तमन्त्रविनियोजिकामेव कल्पयतीति वाक्यस्योपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात्समस्तस्यैवोभयत्र विनियोग इति । सिद्धान्तस्तु—यद्येकवाक्यतामव-

---

दरूपा बाध्यत इति तयैव लिङ्गस्य विरोध इति । **स्वरूपसदिति** । अन्यथा प्रामाण्यानुपपत्तेरिति भावः । **न त्विति** । अयोग्यतानिश्चयाभावस्यैव शाब्दबोधहेतुत्वादिति भावः । **पश्चादिति** । गौणसामर्थ्यस्य ज्ञानमुपजायत इत्यर्थः । विनियोजनेऽङ्गत्वबोधने । निराकाङ्क्षे श्रुतिकल्पनापेक्षारहिते । सर्वत्र शब्दस्याभिधेति मते तु मन्त्रश्रवणानन्तरमुक्तप्रनाड्या तेनेन्द्र उपस्थातव्य इत्यर्थस्याप्यभिधयैवावगतेः श्रुत्यध्याहारानपेक्षणेन विप्रकर्षाभावाद्दौर्बल्यं न स्यादित्यवधेयम् । **उभयत्रेति** । सदने सादने चेत्यर्थः । प्रधानानुरोधेनाङ्गावृत्तेर्न्याय्यत्वादिति भावः । समस्त इत्यंशे दृष्टान्तः 'देवस्य त्वेत्यादिवत्' इति । तत्र हि निर्वपामिपदैकवाक्यतया देवस्य त्वेत्यादीनां

---

१. 'प्रक्रान्तं' क.　२. 'स्यानं' ख.　३. 'सुषेवं' क.　४. 'मेदध' क, 'मेद' ख.

गम्यैव सामर्थ्यमवधार्येत तदोपजीव्यत्वाद्वाक्यं बलवद्भवेत् । न त्वेवम् । प्रत्युतावधृतसामर्थ्यानां संनिहितपठितानां पदानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनैकतया चैकवाक्यत्वावधारणम् । यावन्ति पदानि प्रधानमेकमर्थं प्रतिपादयितुं समर्थानि विभागे साकाङ्क्षाणि भवन्ति तावन्त्येकं वाक्यं भवति । अनुष्ठेयश्चार्थो मन्त्रे प्रकाशमानः प्रधानम् । सदनसादने चात्र तथाभूते । तथा च सदनप्रकाशनसमर्थः पूर्वभागः सादनप्रकाशनसमर्थः शेषभाग इति प्रतीताभ्यां तत्सामर्थ्याभ्यां क्लृप्तेन श्रुतिद्वयेन द्रागेव तद्भागयोः प्रत्येकं विनियोगे सिद्धे तावतैव प्रकरणपाठोपपत्तौ समस्तमन्त्रस्यैकवाक्यताबुद्धिरुत्पन्नाप्याभासीभवति । लिङ्गेन बाधात् । तथा क्लृप्तमपि सामर्थ्यं न श्रुत्यन्तरं कल्पयितुमर्हतीत्यर्थविप्रकर्षाद्वाक्यं दुर्बलम् । तस्माद्यत्रावान्तरवाक्यविरोधि लिङ्गं नास्ति तत्र समवेतार्थकेनैकेन पदेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा सहैकवाक्यता पदान्तराणामपि सामर्थ्यं विनियोजकश्रुतिकल्पनानुकूलं कल्पयति । यथात्रैव 'स्योनं ते' इत्यादिभागानाम् । वाक्यप्रकरणयोर्यथा दर्शपौर्णमासप्रकरणे 'इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्' इत्यादिकः सूक्तवाकनिगदः पठितः । तत्र च 'इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायो क्रातां अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायो क्राताम्' इत्यवान्तरवाक्यद्वयं श्रूयते । तत्र पौर्णमास्यामिन्द्राग्नी न देवते इति लिङ्गात्तत्पदमपनीयते । अमावास्यायां तु समवेतार्थत्वात्तत्प्रयुज्यते । तत्रैवं संदिह्यते—इन्द्राग्निपदैकवाक्यतापन्नानि अवीवृधेतामित्यादिपदानि तत्रापनेयान्यथवा प्रयोक्तव्यान्येवेति । तत्र प्रकरणात्प्रयोगः प्रतिभाति । असमवेतार्थतया देवतामात्रस्यापनयनात् । वाक्यात्तु तान्यपनेयानीति प्रतीयते । येन सह यदेकवाक्यतापन्नं तेन सहैव तदपनयनौचित्यात् । तदनयोर्विरोधः । तत्र प्रकरणमेवाङ्गसंबन्धप्रतिपादकम् । अतस्तस्य बलवत्त्वाच्छेषभागः प्रयोक्तव्य एवेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । प्रकरणं विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य न विनियोजकम् । येनैवं भवेत् । किं तु तदपेक्षमेव । कथमन्यथा 'पूष्णोऽहं देवयज्यया प्रजया पशुभिश्च जनिषीय' इति पूषानुमन्त्रणमन्त्रं तद्देवताविरहिणोर्दर्शपौर्णमासयोर्न विनियुङ्क्ते । 'तिस्र एवोपसदः साह्नस्य द्वादशाहीनस्य' इत्यत्र चैकाहविधेयसो-

---

विशेषणद्वारा विशिष्टनिर्वापप्रकाशकत्वाद्यथा समस्तमन्त्रस्य निर्वापाङ्गत्वं न तु निर्वेपामीत्येतावन्मात्रस्य तथात्रेत्यर्थः । दृष्टान्ते निर्वापरूपार्थैक्यादेकवाक्यत्वनिर्णयः । इह तु सदनसादनयोरनुष्ठेयार्थयोर्भेदादेकवाक्यत्वं बाधितम् । प्रत्येकलिङ्गवशाद्भिन्नवाक्यत्वस्यैव निर्णयात् । अतो विभज्यैव विनियोगः पूर्वोत्तरार्धयोरिति सिद्धान्तः । पूर्वोत्तरार्धयोरेकवाक्यतावशेन सामर्थ्यस्य कल्पनीयत्वात् । तत्तद्भागस्य सदनाद्यर्थप्रकाशनसामर्थ्यस्य क्लृप्तत्वादिति विप्रकर्षादित्यूह्यम् । **सूक्तवाकेति** । सूक्तवाकसंज्ञको नितरामुच्चैर्गद्यते पठ्यते तादृशो मन्त्रसमूहः । **प्रकरणादिति** । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षारूपप्रकरणस्यामावास्यापूर्णमासीष्ट्योः समत्वादित्यर्थः । **पूषेति** । पुषदै-

---

१. 'भवन्ति' क-ख.

मयागस्वरूपे साह्ने ज्योतिष्टोमादौ द्वादशोपसत्तां न बोधयति । सा पुनर्बहुदिवसविधेया सोमयागरूपाहीननामक्रतुविशेषं नीयते । 'अह्नः खः क्रतौ' इत्यनुशासनात् । स्वरूपालोचनायां तु श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वा झटिति प्रवृत्तिकेन यद्रूपमपनीयते यद्वान्यत्र नीयते तद्विहायावशिष्टेन प्रकरणाकाङ्क्षा पूर्यते । यत्र तु विरोधिश्रुत्यादिकं नास्ति तत्र प्रकरणं विनियोजकम् । यथा— 'समिधो यजति' इत्यादिबोधितस्य समिधादेः । अत्र तु यथा लिङ्गेनेन्द्रादिभागोऽपनीयते तथा वाक्येन तच्छेषभागोऽपीति क्व पश्चात्प्रवृत्तिकस्य प्रकरणस्यावकाशः । न च तथात्वमस्यासिद्धम् । यतो वाक्ये पदानां संबन्धः प्रत्यक्षसिद्धः । प्रकरणे त्वाकाङ्क्षावशात्कल्पनीयः । तथा च वाक्ये प्रथममेवाभिधानसामर्थ्यं कल्प्यते ततस्तेन श्रुतिस्तया विनियोग इति तृतीयः कालो विनियोगस्य । प्रकरणेन तु प्रथमं वाक्ययोः संबन्धः कल्प्यते ततः सामर्थ्यमथ श्रुतिरथ विनियोग इति चतुर्थः कालः । ततो वाक्यात्प्रथमं शेषभागस्यापनये सिद्धे क्लृप्तापि श्रुतिरकिंचित्करी । वाक्यविरोधादिति । प्रकरणस्थानयोर्यथा— राजसूयस्य प्रधाननानाकर्मात्मकस्य प्रकरणे प्रधानादभिषेचनीयादनन्तरं शौनःशेफोपाख्यानमाम्नातम् । तत्र किं समस्तराजसूये तदङ्गमाहोस्विदभिषेचनीय-

---

वत्यमनुमन्त्रणाख्यं मन्त्रम् । यागमनु पश्चान्मन्त्रणं प्रकाशनमिति तदर्थः । **उपसत्तामिति** । उपसन्नामका इष्टिविशेषाः । साह्नस्याह्ना सहितस्यैकाहस्य ज्योतिष्टोमस्याह्नां तत्संबन्धियागानां समूहोऽहीनः । **विशेषमिति** । सत्रसंज्ञकयागभिन्नमित्यर्थः । सत्राणां यागसमूहरूपत्वेऽप्यहीनसंज्ञत्वाभावात् । एकवचनमहीनत्वसामान्याभिप्रायम् । द्विरात्रत्रिरात्रादीनां बहूनां तथात्वात् । श्रुत्येत्यहीनोदाहरणे तत्राहीनश्रुत्या द्वादशत्वं ज्योतिष्टोमादपनीय द्विरात्रादौ नीयते । पूषानुमन्त्रणं च पूषयागे लिङ्गेन नीयते । प्रकृते तु पूर्णमास्यां लिङ्गेनेन्द्राग्निपदमपनीयते । वाक्येन च तदेकवाक्यतापन्नं 'इदं हविः' इत्याद्यपीति बोध्यम् । समिदिति प्रथमप्रयाजनाम । **तथात्वमिति** । पश्चात्प्रवृत्तिकत्वमित्यर्थः । **तथा चेति** । वाक्य इत्यस्य विनियोजके सतीति शेषः । प्रथममेव पदानां समभिव्याहारमकल्पयित्वैव । **अभिधानेति** । इदं हविरित्यर्थविशिष्टेन्द्राग्निदेवताभिधानसामार्थ्यमित्यर्थः । **श्रुतिरिति** । इदं हविरित्यादिनेन्द्राग्निदेवताप्रकाशनीयेत्येवंरूपेत्यर्थः । प्रकरणे तु विनियोजके सतीति पूर्ववत् । वाक्ययोरिन्द्राग्नीपदसहोचरितेदं हविरित्यग्नीषोमाविदमित्यनयोः संबन्धो विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वरूपः । ततस्तत्रैव सामर्थ्यम् । तत इदं हविरित्यादिना दर्शपूर्णमासोपकारं दृष्ट्वा दृष्टरूपं यथासंभवं कुर्यादिति श्रुतिकल्पनं तया च विनियोगबुद्धिरिति विप्रकर्ष इत्यर्थः । अत्रापि मन्त्राक्षराणां श्रवणमात्रेण प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वप्रतीतेरभिधयैव सिद्धेर्वाक्यलिङ्गादिकल्पनाया अप्रसक्तेर्न दौर्बल्यं वाक्यात्प्रकरणस्य परमते भवेदिति ज्ञेयम् । एवमग्रेऽपि **नानाकर्मेति** । इष्टिपशुसोमयागात्मकस्येत्यर्थः । अभिषेचनीयाख्यः सोमयागः । शुनःशेफो नाम ऋषिपुत्रः तस्योपाख्यानमाम्नातं पठितं शौनःशेफमाख्यापयतीति । शुनःशेफः किल हरिश्चन्द्रपुत्रेण पुरुषमेधार्थं पशुत्वेन क्रीतः ।

मात्र इति संदेहः । तत्र प्रकरणस्य बलवत्त्वात्सर्वाङ्गतावगम्यते । स्थानस्य तु बलवत्त्वेऽभिषेचनीयाङ्गता । तदनयोर्विरोधः । यद्यप्याकाङ्क्षासत्त्योरुभयोरपि तुल्यबलता 'अयमेति पुत्रो राज्ञः' इत्यादौ 'गामानय' 'प्रासादं पश्य' इत्यादावुभयविरहेणान्वयाबोधात् । तथापि विनिगमनाविरहादुभयोस्तुल्यबलत्वाच्च विकल्पेनाङ्गतास्त्विति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । आकाङ्क्षासंनिधी द्वे अपि विनियोगप्रयोजिके इत्युभयसंमतम् । राजसूये च कथं स्यादित्याकाङ्क्षा क्षत्रियस्य धृतिं यावदनुवर्तते । संनिधानं च प्राकरणिकत्वेन सर्वदा बुद्धिसंनिहितत्वादस्त्येव । अभिषेचनीये च सत्यपि संनिधाने आकाङ्क्षा उत्थाप्या । तथा च यदोत्थिताकाङ्क्षेन प्रकरणेनैकवाक्यत्वं कल्पनीयं तदा संनिधानादाकाङ्क्षोत्थापनम् । तथा चैकत्र सामर्थ्यकल्पनं श्रुत्युन्नयनं विनियोगः । अपरत्रैकवाक्यताकल्पनं सामर्थ्योन्नयनं श्रुतिकल्पनं विनियोगश्चेत्यर्थविप्रकर्षात्स्थानस्य दुर्बलत्वात्प्रकरणेन सर्वत्र राजसूये शौनःशेफोपाख्यानस्य विनियोगो न तु विकल्प इति । स्थानसमाख्ययोर्यथा—दर्शपौर्णमासप्रकरणे पौरोडाशिकसमाख्याते काण्डे सान्नाय्यक्रमे 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे' इति मन्त्रः श्रूयते । स च प्रकरणाद्दर्शार्थः । तथात्वं च तस्य समवेतार्थत्वेनौचित्यात्कस्यचिच्छुन्धने विनियोगाद्भवेत् । शुन्ध-

---

स च वरुणाय स्वस्यालम्भे क्रियमाणे तं तुष्टाव । स चैनं ररक्षेत्युपाख्यानस्वरूपम् । ननु स्थानस्यासत्तिरूपस्याकाङ्क्षारूपप्रकरणाद्बलवत्त्वमसंभवि । द्वयोरप्यन्वयबोधहेतुत्वाविशेषात् । अतः कथं स्थानादभिषेचनीयमात्राङ्गत्वपूर्वपक्ष इत्याशङ्कते—**यद्यपीति** । अयमेतीत्यादौ पुत्रपदार्थेन जनितान्वयबोधत्वेनाकाङ्क्षाविरहान्नराज्ञः पुरुषान्वयबोधः । गामित्यस्य चासत्त्यभावान्न पश्येत्यनेनान्वयबोध इत्यर्थः । समाधत्ते—**तथापीति** । अन्यतरस्वारस्यत्यागाङ्गीकारयोर्विनिगमकाभावात्सर्वाङ्गत्वे चाभिषेचनीयसंनिधिस्वारस्यभङ्गापत्तेरभिषेचनीयमात्राङ्गत्वे च प्रकरणस्वारस्यभङ्गापत्तेरुभयानुग्रहाय विकल्पेनाङ्गत्वं भवत्विति पूर्वपक्षाशय इत्यर्थः । **कथं स्यादिति** । राजसूयेन स्वाराज्यं कथं स्यादित्याकाङ्क्षेत्यर्थः । क्षत्रियस्य धृतिर्नाम सोमयागविशेषस्तत्पर्यन्तमित्यर्थः । पवित्राख्यसोमयागादारभ्येति बोध्यम् । **उत्थाप्येति** । अभिषेचनीयत्वेन स्वाराज्यसाधनत्वस्य शब्देनानुक्तेस्तेन रूपेणेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा न सिद्धेत्यर्थः । **उत्थितेति** । राजसूयत्वेन रूपेणोत्थिता कृत्स्नाङ्गाकाङ्क्षा यस्य तेन प्रकरणेन । तद्गतयागसमूहेनेत्यर्थः । एकत्र प्रकरणे । अपरत्र स्थानस्थले । अत्र पूर्वपक्षे पवित्राख्यसोमयागे समूहान्तर्गते यस्मिन्पक्षेऽङ्गत्वं तदा तद्विकृतावतिदेशतः प्राप्तिः । यदा तु केवलमभिषेचनीयाङ्गत्वं तदा पवित्राख्ययागानङ्गत्वात्तद्विकृतौ नातिदेशतः प्राप्तिरिति प्रयोजनं ज्ञेयम् । सान्नाय्यं दधिपयसी । तयोः क्रमे समीपस्थे । **पौरोडाशेति** । पुरोडाशसंबन्धीनि पौरोडाशीनि पात्राणीत्याहत्य तत्पात्राणि प्रतिमन्त्रणाङ्गत्वं समाख्ययोक्तमित्यतिशयार्थमीदृशार्थकथनम् । वस्तुतः पुरोडाशमधिकृत्य प्रवृत्तं काण्डं पौरोडाशिकमित्येव व्युत्पत्तिः । अन्यथा पात्रासंबन्धिमन्त्राणां तत्समाख्या न स्यादित्यूह्यम् । अत एव सिद्धान्ते पुरोडाशमन्त्रविशेषयोः

नीयं चात्र द्वयमुपस्थितम्। सान्नाय्यपात्रं पुरोडाशपात्रं च। तत्र समाख्यावशात्पुरोडाशपात्रशुन्धने विनियोगः प्रतिभाति। स्थानवशात्तु सान्नाय्यपात्राणाम्। तदनयोर्विरोधः। तत्र पूर्वपक्षः—पौरोडाशशब्देन पुरोडाशसंबद्धान्युच्यन्ते। तान्यधिकृत्य प्रवृत्तं काण्डं पौरोडाशिकमिति। अतः समाख्या श्रुतित एव साक्षाद्विनियोजिका। क्रमस्तु प्रकरणाद्युन्नयनद्वारा तथेति समाख्या बलवतीति। सिद्धान्तस्तु–पौरोडाशिकपदं न पुरोडाशमन्त्रविशेषयोः संबन्धमाह किं तु पुरोडाशविशिष्टं काण्डम्। वैशिष्ट्यानुपपत्त्या तु संबन्धस्तत्र कल्प्यते। सोऽपि न शेषशेषिभावः किं तु संबन्धमात्रम्। तद्द्वारेण तु मन्त्रभेदस्यापि तदनुमानम्। तथा च समाख्ययापि क्रमादिकमुन्नीय विनियोगो न तु श्रुत्यैव। एवं च समाख्यया क्रमोऽनुमेयस्तेन प्रकरणं तेन वाक्यं तेन लिङ्गं तेन श्रुतिस्तया विनियोग इति समाख्यायां षष्ठः कालो विनियोगस्य। स्थाने तु क्रमः प्रत्यक्ष एवेति न कल्पनीयः। तथा च तेन प्रथमत एव प्रकरणमनुमेयं तेन च वाक्यं तेन लिङ्गं तेन श्रुतिस्तया विनियोग इति पञ्चमः कालः। तस्मादर्थविप्रकर्षात्समाख्या स्थानतो दुर्बलेति न पुरोडाशपात्रशुन्धनेऽस्य विनियोगः। कथं तर्हि काण्डस्य पौरोडाशिकसंज्ञा। पुरोडाशसंबन्धिबहुमन्त्रघटितत्वादित्यवेहि। तदयं निर्गलितोऽर्थः—

'एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवस्त्वन्तरपकारितम्।
श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते॥
बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा।
मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया॥'

इत्यलमतिविस्तरेणेति प्रकृतमनुसरामः॥

पूर्वोक्त इषुदृष्टान्तो वैषम्यादनुपपन्नः। तथाहि तत्र वेगव्यापारश्च स्वरूपमत एव जनकतया दीर्घदीर्घतरत्वं संभवति। अभिधायास्तु ज्ञातया एवानुकूलत्वाद्व्यङ्ग्यनिष्ठतया चाज्ञानादित्यन्विताभिधानवादेऽपि 'निःशेष–' इत्यादौ विधेर्व्यङ्ग्यत्वमेवेति स्थितम्। किं च यदि वस्तुगत्या पदार्थान्तरेण योऽन्वितः

संबन्धेऽभिधानमेव निरस्य पुरोडाशविशिष्टकाण्डस्याभिधेयत्वमाह—**किं त्विति।** 'सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते। नहि संबन्धवाच्यत्वं संभवत्यतिगौरवात्॥' इति वार्तिकोक्तेरिति भावः। **संबन्धस्तत्रेति।** अयमेवोपस्थापकतया स्थानपदार्थः। मन्त्रभेदस्य शुन्धध्वमित्यादिमन्त्रविशेषस्य। **वस्त्वन्तरपेति।** श्रुत्यर्थं विनियोगं प्रत्येकादिसंख्या वस्तुव्यवधानप्रयुक्तं लिङ्गादीनां वैषम्यमर्थाच्छ्रुत्यादिभ्यः प्रतीयत इति योजना। **अपेक्षयेति।** पूर्वापेक्षया बाध्यत्वम्। यथा लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया वाक्यापेक्षया तु बाधकत्वमित्यर्थः। **विधेरिति।** तस्यान्तिकं न गतासीति वाच्यनिषेधविपरीतस्य गतासीति विधिरूपस्यार्थस्येत्यर्थः। नन्वभिधाव्यापारस्य दीर्घादीर्घतरत्वोक्त्यैवेतरसहकारिसापेक्षत्वावगमाच्छ्रुत्यादिपूर्वपूर्वसापेक्षतयैव लिङ्गादेर्बोधकत्वाङ्गीकारान्नोक्तसूत्रविरोधः। तात्पर्यविषयः शब्दाभिधेय इति च सामान्यतः

सोऽभिधयोपस्थाप्यत इत्यन्विताभिधानं तदावश्यं व्यञ्जना स्वीकार्या । अन्यथा 'रुचिं कुरु' इत्यादिशब्दस्य दुष्टत्वं न स्यात् । दुष्टिहेतोरसभ्यार्थोपस्थितेस्तत्राभावप्रसङ्गात् । तदर्थस्यान्यानन्वितत्वात् । किं च वाच्यवाचकभावातिरेकी व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव इत्यवश्यं काव्यज्ञदृष्टयापि स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा कष्टत्वादयोऽनित्यदोषाः असाधुत्वादयो नित्यदोषा इति विभागो न स्यात् । वाच्यस्याविशेषेण कष्टत्वादीनामपि सर्वत्र दुष्टत्वस्यादुष्टत्वस्य वा प्रसङ्गात् । व्यञ्जनाभ्युपगमे तु व्यञ्जनीयस्य बहुविधत्वेन रौद्रादौ व्यङ्ग्येऽनुकूलत्वं शृङ्गारादौ तु दुष्टत्वमिति युज्यते विभागव्यवस्था । एवं पर्यायेषु मध्ये कस्यचिदेव कुत्रचित्काव्यानुगुणत्वमित्यपि व्यवस्था न स्यात् । दृश्यते चासौ । यथा—'द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।' इत्यादौ न पिनाक्यादिपदमनुकूलम् । किं तु जुगुप्साव्यञ्जकतया कपालिपदमेव । ननु द्वयमप्येतदयुक्तम् । व्यङ्ग्यत्वेनाभिमतस्य वाच्यत्वस्वीकार एवानुकूलत्वप्रतिकूलत्वयोर्व्यवस्थोपपत्तेरिति चेत्, न । अभिधास्वीकारे संकेतग्रहं विना तदनुपस्थितिप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । किं च काव्ये शास्त्रे वा वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रतिपत्तिहेतुव्यापारभेदनिबन्धनो भेदोऽवश्यं स्वीकर्तव्यः । वैधर्म्यदर्शनात् । वाच्यो ह्यर्थः सर्वैरेक एव प्रतीयत इति नियतः । व्यङ्ग्यस्तु वक्तृप्रकरणादिवशादनियतः । तथा हि 'गतोऽस्तमर्कः' इति वाक्ये राज्ञः[1] सेनापतीन्प्रति शत्रूणां हठेनामर्दनावसर इति, दूतीनामभिसारिकाः प्रति अभिसरणमुपक्रम्यतामिति, सख्या वासकसज्जां प्रति प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति, कर्मकरस्य सहकर्म कुर्वतः प्रति कर्मकरणान्निवर्तामह इति, भृत्यस्य धार्मिकं प्रति सांध्यो विधिरुपक्रम्यतामिति, आप्तस्य कार्यवशेन बहिर्गच्छेतः[2] प्रति दूरं मा गा इति, गृहिणो गोपालकं प्रति सुरभयो गृहं

संकेतग्रहान्न तदग्रहदोषः । अत एव निःशेषेत्यादौ तदन्तिकमेवेति विधौ तात्पर्यादभिधैव । प्राथमिकार्थस्तु न मुख्यतया तात्पर्यविषयः । किं तु विध्युपायतयैवेति न तन्मात्रेण वाक्यपर्यवसानमित्यतो दोषान्तरमाह—**किं चेति** । अन्याननिवतत्वात्तत्त्वेनातात्पर्यविषयत्वात् । नन्वतात्पर्यविषयाननुभावकत्वेऽप्यसभ्यार्थस्मरणमात्रेण दुष्टत्वोपपत्तिरत आह—**किं चेति** । अयं भावः—व्यञ्जनानभ्युपगमे दोषाणां वाच्यार्थधीप्रतिबन्धकत्वेन वाच्यार्थापकर्षकत्वेन वा यथायथं दोषत्वं वाच्यम् । तथासति वाच्यार्थस्य सर्वत्रैकरूपत्वाच्छृङ्गार इव रौद्रेऽपि दुष्टत्वं स्यात् । अदोषत्वे शृङ्गारेऽपि तथात्वं स्यात् । रतिक्रोधादिव्यङ्ग्यभेदेन तु प्रतिकूलत्वानुकूलत्वाभ्यां व्यवस्थोपपत्तेरिति । ननु किंचेत्यादिनोक्तं दोषद्वयमयुक्तम् । व्यङ्ग्यत्वेनाभिमतस्यौजोगुणादेर्मया वाच्यत्वस्यैवाभ्युपगमेन रौद्रादावदोषत्वस्य शृङ्गारादौ दोषत्वस्य चोपपत्तेः । एवं कपाल्यादिपदस्यापि व्यङ्ग्यत्वेन भवदभिमताया जुगुप्साया वाच्यत्वस्यैवाङ्गीकारानुकूलप्रतिकूलत्वानुपपत्तिरिति शङ्कते—**नन्विति** । सेनापती-

---

१. 'राज्ञां' क. २. 'गच्छन्तं' ख.

प्रवेश्यन्तामिति, दिवसेऽतिसंतप्तस्य बन्धून्प्रति संतापोऽधुना न भवतीति, आपणिकानां भृत्यान्प्रति विक्रेयवस्तूनि संह्रियन्तामिति, नायकागमनप्रस्तावे प्रोषितभर्तृकायास्तत्कथकं प्रति नागतोऽद्य प्रेयानिति, एकस्यैव वा वक्तुर्बहून्प्रति तत्तत्प्रकरण[1]वशादेवमादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थः प्रकाशते । वाच्यस्तु सर्वान्प्रत्यविशिष्ट एव । ननु नैतद्वाच्यवैधर्म्यम् । नानार्थसैन्धवादिपदे नानार्थावगतिदर्शनादिति चेत्, न । एकवाक्यवर्तिनस्तस्याप्यर्थैक्यनियमात् । यदग्रे वक्ष्यति— 'लक्षणीयार्थस्य नानात्वेऽप्यनेकार्थपदाभिधेयवन्नियतत्वमेव' इति । तथापि यत्र लवणाद्यधिकारिणः प्रति सकलस्वामिनः 'सैन्धवमानय' इति पदप्रयोगस्तत्रानियतत्वं दुर्वारमिति चेत, न । तात्पर्याज्ञानात् । न ह्यत्र सर्वैर्वाच्यैः समं सर्वव्यङ्ग्यानां भेदः प्रतिपाद्यते । किं तु 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यस्य वाच्यव्यङ्ग्ययोः । तथा च तद्वाच्यस्य नियतत्वम् । तदर्थपुरस्कारेणैव सर्वेषां व्यङ्ग्यस्यापि प्रतीतेः । तदयं नियतत्वानियतत्वरूपविरुद्धधर्मसंसर्गोऽभिहितः । एवं विलक्षणस्वरूपकालादिभेदोऽपि भेदको द्रष्टव्यः । वैधर्म्यसत्त्वेऽपि यद्यभेदः स्यात्तदा नीलानीलादेरपि न क्वचिद्भेदः स्यात् । वैधर्म्यस्याविशेषात् । यदुक्तम्—'अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च' इति । सुप्रसिद्धश्च तत्र तत्र स्वरूपभेदे भेदः । तत्र 'निःशेष-'इत्यादौ,

'[2]मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु ।
सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥' इत्यादौ,

---

न्प्रतीत्यादि प्रत्यन्तेषु सर्वेषु वाक्ये इत्यस्यान्वयो द्रष्टव्यः । तत्कथं प्रति नायकागमनकथकं प्रति । **अयमेवेति** । विरुद्धधर्मस्याध्यास आश्रयत्वं यदयमेव भेदो न ततोऽन्य इति प्राचीनानां केषांचिन्मतम् । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । अयमेवेति विधेयाभिप्रायं पुंस्त्वम् । 'सा वैश्वदेवी' इतिवत् । तथा कारणभेदो भेदस्य विरुद्धधर्मरूपस्य हेतुः । स्वरूपभेदोऽपि निषेधत्वविधित्वादिरूपविरुद्धधर्मे सति भेदः सुप्रसिद्धः । सर्वेषां प्रतीतिविषय इत्यर्थः । **स्वरूपभेद इति** । विरुद्धे यद्बोध्यतावच्छेदकं रूपं तद्रूपो भेद इत्यर्थः । वक्तरि प्रतिश्लोकवक्तरि । आश्रयो निमित्तम् । **पदेति** । पदं च शब्दैकदेशभूतकाक्वादि च तदर्थः । शब्दार्थौ वर्णाः संघ-

---

१. 'प्रकरणादि' ख. २. "हे आर्या विद्वांसः, भूधराणां पर्वतानां नितम्बा मध्यभागाः किमु सेव्या भजनीया उत स्मरेण कंदर्पेण स्मेराः स्मितयुक्ता या विलासिन्यः प्रमदास्तासां नितम्बाः कटिप्रदेशाः सेव्या इति संशये मात्सर्यमेकतरपक्षेणेतरत्रासूयामुत्सार्य त्यक्त्वा मयि वा प्रश्नोत्तरपरिश्रमदानान्मात्सर्यमपहाय विचार्य न त्ववहेलनया समर्यादं मर्यादासहितं यथा स्यात्तथा । सप्रमाणमिति यावत् कार्यं कर्तव्यमुदाहरन्तु । सयुक्तिकं कथयन्त्वित्यर्थः । किम्विति उतेति च संशयार्थकं सप्तम्यन्तरम् (?) 'इदं वदन्तु' इति पाठे निर्धार्येत्यध्याहृत्येदं कोटिद्वयं निर्धार्य वदन्त्वित्यर्थः । उत्तरार्धमार्योत्तरत्वेन व्याचक्षाणानां त्वभिप्रायं न विद्मः । अत्र वाच्यः संशयः । व्यङ्ग्यस्तु शान्तशृङ्गार्यन्यतरगतनिश्चय इति स्वरूपवैलक्षण्यम्" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

'कथमवनिप दर्पो यन्निशातासिधारा-
दलनगलितमूर्ध्ना विद्विषां स्वीकृता श्रीः।
ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता
त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्तिरेभिः॥'

इत्यादौ च स्वरूपभेदः। प्रथमे हि वाच्यो निषेधरूपो व्यङ्ग्यस्तु विधिरूपः। द्वितीये वाच्यः संशयरूपो व्यङ्ग्यस्तु शान्ते शृङ्गारिणि वा वक्तरि तदुचितैककोटिनिश्चयः। तृतीये वाच्यो निन्दारूपः प्रतीयमानस्तु स्तुतिरूपः। कालभेदस्तु सर्वत्र। पूर्वं हि वाच्यः प्रतीयते पश्चात्तु व्यङ्ग्य इति वाच्यस्य शब्दमात्रमाश्रयः। प्रतीयमानस्य तु पदशब्दैकदेशीभूतकाक्वादितदर्थवर्णसंघटना इत्याश्रयभेदः। वाच्यस्य व्याकरणकोषादिमात्रेणावगमः। प्रतीयमानस्य तु प्रतिभानैर्मल्येनाप्यधिकेनेति ज्ञापकभेदः। वाच्येन व्युत्पन्नमात्रस्य प्रतीतिमात्रम्। अन्येन तु विदग्धपदवाच्यस्य सहृदयस्य चमत्कृतिरिति कार्यभेदः। 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ दर्शितनयेन वाच्य एकः। प्रतीयमानस्तु नानेति संख्याभेदः।

'कस्स व ण होइ रोसो दठ्ठूण पिआएँ सव्वणं अहरम्।
सभमर पडमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एह्निम्॥'

टना रचना चेत्यर्थः। काकोर्ध्वन्यात्मकशब्दविकारत्वात्तदेकदेशत्वम्। एवं प्रत्ययादिरप्येकदेशो बोध्यः। **कस्सेति**। 'कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम्॥ सभ्रमरपद्माघ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम्॥' सखी नायिका।

---

१. 'हे अवनिप अवनिं पाति रक्षतीति तथाभूत राजन्, यद्विषां श्रीः शत्रूणां लक्ष्मीः स्वीकृता गृहीता तत्तस्माद्धेतोर्दर्पो गर्वः कथं युक्त इति शेषपूरणेनान्वयः। 'दर्पोऽयं' इति पाठे स्वीकृतेऽयं दर्पः कथमिति संबन्धः। कथंभूतानां विद्विषाम्, निशातया तीक्ष्णयासिधारया यद्दलनं छेदनं तेन गलिताः पतिता मूर्धानो येषां तादृशानाम्। कथमयुक्तो दर्पस्तत्राह—नन्वित्यादि। नन्विति यत इत्यर्थे। यतो निहतारेर्मारितशत्रोरपि तव वल्लभा प्रियासौ प्रसिद्धा कीर्तिरेभिर्वैरिभिः किं त्रिदिवं स्वर्गं प्रति न नीता। अपि तु नीतैवेत्यर्थः। कीदृशैः, अपगताङ्गैः। हीनाङ्गैरित्यर्थः। तथा च जीवत्येव त्वयि त्वद्वल्लभाया हीनाङ्गैः शत्रुभिरपहरणाद्गर्वोऽनुचित इति निन्दामुखेन स्तुतौ पर्यवसानाद्व्याजस्तुतिरलंकारः। अत्र निन्दा वाच्या स्तुतिर्व्यङ्ग्येति स्वरूपभेदः' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'कस्सेति। परपुरुषखण्डिताधरतया कुपिते प्रोष्यागते पत्यौ सख्या निरपराधत्वबोधनाय प्रतारणोक्तिरियम्। वारिता अधरदशनपर्यवसायिसभ्रमरपद्माघ्राणं निधुवनं च मा कुथा इति निवारितापि वामा निवारिताचरणात्प्रतिकूला। सहस्वेत्यनन्तरं पत्युर्गञ्जनमिति शेषः। इदानीमविचारदशायामुपनायिकासंनिधौ च। तदा सर्वं सुखायासीदधुना तु दुःखदमिति भावः। अत्र वाच्यार्थस्य संबोध्या सखी विषयः, व्यङ्ग्यार्थस्य तु तत्कान्तः। भ्रमरकृतोऽयं व्रणो न तूपपतिकृत इति तं प्रति बोधनाद्। अतो विषयभेदः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

इत्यादौ वाच्यार्थस्य संबोध्या सखी विषयः। तत्र हि वाच्योऽर्थः श्रोतुर्व्यवतिष्ठते। प्रतीयमानस्य तु भ्रमरेणास्या अधरः खण्डितो न तूपपतिनेति तत्कान्तः। ममैवं वैदग्ध्यमित्यस्य प्रतिवेशिनी। इदं मया समाहितं पुनरेवं त्वया न विधेयमित्यस्योपपत्तिः। एवं सपत्न्यादिर्विषयोऽपीति विषयस्य भेदः। एवं स्वरूपादिभेदादवश्यमङ्गीकर्तव्यो वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेदः। किं च वाचकव्यञ्जकयोरपि वैधर्म्याद्भेदो वक्तव्यः। यतो वाचकस्य संकेतितार्थापेक्षा। संकेतित एव ह्यर्थेऽभिधा प्रवर्तते। न त्वेवं व्यञ्जकः। अन्यत्रापि व्यञ्जनया प्रत्ययजननात्। यच्चोक्तम्—'तात्पर्यविषये शब्दः प्रमाणं' इति तदितोऽप्यनुपपन्नम्। यतो व्यङ्ग्यस्य वाच्यताभ्युपगमेऽपि नानार्थन्यायेन तात्पर्यादेव नियमो वाच्यः। अन्यथा सर्वत्र सर्वव्यङ्ग्यप्रतीतिप्रसङ्गात्। तथा च यत्र 'वाणीरकुडङ्ग—' इत्यादौ व्यङ्ग्यप्रतीतावपि वाच्य एव चारुत्वविश्रामस्तत्र तात्पर्याविषयो व्यङ्ग्योऽर्थः कथं प्रतीयेत। 'यत्परः शब्दः' इत्युक्तमते तु सुतराम्। एतेन 'तात्पर्यमेव व्यङ्ग्यप्रतीतौ व्यापारः' इत्यपि निरस्तम्। तस्मात्तात्पर्यमभिधा वा न प्रतीयमानेऽर्थे व्यापारः। नन्वस्तु लक्षणा। नहि वाच्यवल्लक्ष्योऽपि व्यवस्थितो विशेषव्यपदेशाहेतुर्वा। यतः 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इत्यत्र रामपदेन सर्वदुःखभाजनत्वम्।

'[1]प्रत्याख्यानरुचेः कृतं समुचितं क्रूरेण ते रक्षसा
सोढं तच्च तथा त्वया कुलजनो धत्ते यथोच्चैः शिरः।

उपपतिर्जारः। **इतीति**। इत्यस्य प्रतीयमानस्येत्यर्थः। तत्कान्तस्तस्या नायिकायाः पतिः। **सपत्न्यादिरिति**। प्रियाया एवं दर्शने रोषो नाप्रियाया इति व्यङ्ग्यस्य विषय इत्यर्थः। **स्वरूपादिभेदादिति**। तत्प्रतीतेरित्यर्थः। ननु वाच्यवैधर्म्येण तद्भेदेऽपि सिद्धिः। नानात्वार्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वशब्दार्थान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वप्रकरणादिसापेक्षत्वादिलक्ष्यसाधर्म्यस्य व्यङ्ग्येऽपि सत्त्वादिति शङ्कते—**न त्विति**। अन्यत्रापि व्यङ्ग्यत्वाभिमतेऽपि भाक्तेऽपि। तस्मादभिधेयादन्यो भक्तिर्लक्षणा तया मार्गेण प्रकाशनं यस्य स इत्यर्थः। प्रकरणादीत्यादिपदेन वक्त्रादिवैशिष्ट्यपरिग्रहः। **नियतत्वमेवेति**। एकस्मिन्वाक्य इति

---

१. 'प्रत्याख्यानरुचेरिति सीतां प्रति रामस्योक्तिः। हे प्रिये, इति भावनोपनीतां प्रति संबोधनम्। प्रत्याख्याने निराकरणे रुचिर्यस्याः। तत्पराया इत्यर्थः। ते तव क्रूरेण रक्षसा रावणेन समुचितं क्रूरयोग्यं कर्म कृतम्। तच्च त्वया तथा सोढं यथा कुलस्थो जनो मल्लक्षण उच्चैरुन्नतं शिरो धत्ते। श्लाघनीयत्वात्। अन्यथा लाञ्छनेन नम्रीभावापत्तेः। रामेण तु मया प्रेम्ण उचितं योग्यं न कृतम्। किंभूतेन, प्रियं जीवितं यस्य तथा भूतेन। पुनः किंभूतेन, संप्रत्यस्यां दशायां व्यर्थमिदं धनुर्बिभ्रता धारयता। प्रतिकारासमर्थत्वात्। तथा तव व्यापदां विपत्तीनां साक्षिणा द्रष्ट्रा। स्नेहातिशयेन तन्मयीभावादिति भावः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

व्यर्थं संप्रति बिभ्रता धनुरिदं त्वद्व्यापदः साक्षिणा
रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितम् ॥'

इत्यत्र कातरत्वम् 'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः–' इत्यत्र खरदूषणादिहन्तृत्वं च लक्ष्यते। अतो रामपदस्य लक्ष्य एवानेको भवति। अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिविशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति। एवमन्यत्रापि स्यात्। तदुक्तम्—'भाक्तमार्गस्तदन्यः' इति। लक्षणीयविशेषावगमश्च प्रकरणादिसापेक्षेण शक्यार्थेन स्यात्। अतो नास्त्यतिरिक्तः प्रतीयमानः। मैवम्। लक्षणीयस्य नानात्वेऽपि हि नानार्थसैन्धवादिपदाभिधेयस्येव नियतत्वमेव। न खल्वनियतसंबन्धो मुख्येनार्थेन लक्षयितुं शक्यते। प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिवशेन नियतसंबन्धोऽनियतसंबन्धः संबद्धसंबन्धश्चेति तत्स्वरूपं सोदाहरणमग्रे दर्शयिष्यते। किं च 'अत्ता एत्थ णिमज्जइ–' इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये कथं लक्षणा। मुख्यार्थबाधाभावात्। ननु तत्रापि तात्पर्याधीनान्वयानुपपत्तिः। 'छत्रिणो यान्ति' इत्यादाविवेति चेत्, न। लक्षणायां प्रयोजननियमात्। तस्य च व्यापारान्तरागम्यत्वात्। तदर्थं व्यञ्जनास्वीकारे किं प्रथमंतोऽपि[1] लक्षणया। अथ निरूढलक्षणायामिवान्यत्राप्यस्तु प्रयोजनानपेक्षेति चेत्, न। यथा हि संकेतग्रहसापेक्षाभिधा तथा मुख्यार्थबाधतद्योगरूढिप्रयोजनान्यतरस्य मुख्यार्थसंकेतग्रहस्य च सापेक्षा लक्षणा। तत्कथं रूढेः प्रयोजनस्य वा भावे भवेत्। यतः संकेतग्रहसापेक्षात एवाभिधापुच्छभूता सेत्याहुः। किं च न लक्षणाव्यञ्जनयोरभेदः। लक्षणामुपजीव्यातद्व्यापारात्। नापि लक्षणानुगतमेव ध्वननमिति ध्वनेस्तल्लक्षणमिति वाच्यम्। अभिधोपजीवनेनापि भावात्। न च लक्षणाभिधोभयानुसार्येव। वर्णमात्रानुसारेणापि हि दृश्यते रसादिव्यञ्जना। न च वर्णमात्रेऽभिधा लक्षणा वा। नापि शब्दानुसार्येव। विकसन्नर्तकीनेत्रत्रिभागालोकनादावपि[2] प्रसिद्धेः। तस्मादभिधालक्षणातात्पर्यविलक्षणस्तुरीयो ध्वननव्यञ्जनद्योतनप्रकाशनादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव। तत्र 'अत्ता एत्थ

शेषः। व्यङ्ग्यस्य त्वेकत्रैव वाक्ये 'गतोऽस्तं' इत्यादावनियतत्वमुदाहृतम्। ननु लक्षणाप्यनियते कुतो न स्यादत आह—**न खल्विति**। सामीप्यादिनियतसंबन्धिन्येव लक्षणाश्रयणादिति भावः। **लक्षणामुपजीव्येति**। तथा निमित्तप्रयोजनयोरभेदासंभव इति भावः। **नापीति**। लक्षणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्व्यञ्जनस्य ध्वनेर्व्यङ्ग्यस्य यद्ध्वननं तल्लक्षणमेवाङ्गीकर्तुं युक्तमित्यर्थः। **न चेति**। तथा चान्यतरानुसारित्वनियमादन्यतरस्वरूपैव व्यञ्जना न तु व्यतिरिक्तेत्यर्थः। **वर्णेति**। 'मूर्ध्नि वर्गान्त्यगा–' इति वक्ष्यमाणवर्णानां माधुर्यगुणद्वारा रसभावव्यञ्जकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादवश्यं शक्तिलक्षणान्यतरभेदसिद्धावन्यत्रापि व्यञ्जनयैव बोधसंभव इत्यर्थः। ननुवर्णानामप्येकाक्षरकोषादितो वाचकत्वमस्त्येवेत्यत आह—**नापि शब्देति**। व्यङ्ग्यं नियतसंबन्धादित्रयात्मकमुदाहरिष्यत इत्युक्तं तदुदाहरति—**तत्रेति**। निय-

---

१. 'प्रथमयापि' ख. २. 'त्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि प्रसिद्धेः' ख.

णिमजइ–' इत्यादौ व्यङ्ग्योऽर्थो नियतसंबन्धः। 'कस्स व ण होइ रोसो–' इत्यादावनियतसंबन्धः। 'नियतसंबन्धत्वं च वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योरेकविषयतात्मकम्। प्रथमे तस्य भावः। पथिकरूपैकविषयकत्वात्। द्वितीये तु तदभावः। सखीतत्कान्तादिविषयभेदात्' इति केचित्। तन्न सम्यगाभाति। लक्ष्यस्य नियतसंबन्धत्वमेव, व्यङ्ग्यस्य तु तथात्वमन्यथात्वं चेति पूर्वप्रतिपादितस्य हीदमुदाहरणमिति लक्ष्यसाधारणं नियतसंबन्धत्वं वाच्यम्। न चोक्तं तथा भवति। अन्ये तु 'प्रथमे सर्वेषामेव सत्यताप्रतीतिः द्वितीये तु कान्तस्यैव सत्यतयान्येषां त्वसत्यतयेति नियतानियतसंबन्धत्वम्' इत्याहुः। तदपि न मनोरमम्। यत एवं वाच्यप्रतीतेरेव सत्यत्वासत्यत्वप्रतीतिविषयत्वरूपं वैलक्षण्यमात्रमुच्यते। न तु व्यङ्ग्यप्रतीतेः। तस्मान्नियतसंबन्धत्वं तेन वाक्येन सह ज्ञाप्यत्वरूपसंबन्धनियम इति युक्तमुत्पश्यामः।

संबद्धसंबन्धो यथा—

'विवरीअरए लच्छी बह्मं दट्ठूण णाहिकमलट्ठम्।
हरिणो दाहिणणअणं रसाउलाझत्ति ढक्केइ॥'

अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकत्वे तन्निमीलनेन सूर्यास्तमयः। तेन पद्मसंकोचः। ततो ब्रह्मणः स्थगनम्। तस्मिन्सति गोपनीयस्याङ्गस्यादर्शनेन निर्यन्त्रणं निधुवनविलसितमिति संबद्धसंबन्धानि द्योत्यन्ते।

वेदान्तिनस्तु—"क्रियाकारकादिपुरस्कारेण शब्दानां प्रवृत्तिर्धर्मधर्मिभावमपुरस्कृत्य न संभवति। धर्मधर्मिभावश्च प्रपञ्चगोचरो वा स्याद्ब्रह्मगोचरो वा। नाद्यः। प्रपञ्चस्य बाध्यत्वात्। नान्त्यः। ब्रह्मणो धर्मशून्यत्वात्। अतः पद-

---

तसंबन्धादिषु मध्ये। **एकविषयतेति**। एकसंबन्धित्वप्रकारकेच्छाविषयत्वमित्यर्थः। **न चोक्तमिति**। लक्ष्यप्रतीतिस्थले वाच्यस्य बाधादप्रतीतेरिति भावः। **तेन वाक्येनेति**। तद्वाक्यजन्यज्ञाने विषयत्वनियम इत्यर्थः। अत्रेत्यादौ व्यङ्ग्यं नियमतस्तद्बोध्यम्। अन्यस्याप्रतीतेः। कस्स वेत्यादौ तु सर्वेषामेकव्यङ्ग्याप्रतीतेर्न तथा नियम इति भावः। **विवरीएति**। 'विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमलस्थम्। हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला झटिति स्थगयति॥' निर्यन्त्रणं शङ्कारहितम्। **क्रियाकारकादीति**। आदिना तद्विशेषणानां संग्रहः। पुरस्कारेण तद्बोधद्वारेण प्रवृत्तिर्वाक्यार्थबोधकता **धर्मेति**। अपुरस्कृत्यानादृत्य। कारकाणां क्रियाधर्मत्वस्य विशेषणानां नेत्यादीनां च कारकविशेषणत्वस्यावश्यकत्वात्। **बाध्यत्वादिति**। तथा च सत्यादिवाक्यं बाधितार्थकं स्यादिति भावः। **धर्मशून्यत्वादिति**।

---

१. 'विवरीएति। रसेन सुरतरसावेशेनाकुला सुरतान्निवर्तितुमक्षमा। स्थगयत्याच्छादयति। शेषं स्पष्टार्थम्। अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकता तन्निमीलनेन च सूर्यास्तमयस्तेन च पद्मसंकोचस्तेन ब्रह्मणः स्थगनं तस्मिन्सति गोप्याङ्गदर्शनशङ्काविरहेणाप्रतिरुद्धं निधुवनविलसितमिति संबद्धसंबन्धानि व्यज्यन्ते।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

पदार्थविभागमन्तरेणैव 'सत्यं विज्ञानं' इत्यादिवाक्यमखण्डमेवाखण्डब्रह्मवाचकम्" इत्यातिष्ठन्ते । अतस्तन्मतानुसारेण प्रतीयमानेऽपि वाक्यस्य शक्तिरेवेत्यपि न वाच्यम् । यतो व्यवहारमार्गे तैरपि पदपदार्थकल्पनावश्यमङ्गीकर्तव्या । व्यवहारे तेषां भट्टनयस्वीकारात् । यदि च पदार्थकल्पनाविद्यादशायामपि नाङ्गीक्रियते कुतस्तर्हि व्युत्पन्नाव्युत्पन्नविभागः, । वाक्यार्थ एव वाक्यस्य संकेतग्रहमाश्रित्येति चेत्, न। वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेनानन्त्यात् । तत्र संकेतग्रहस्याशक्यत्वात् । अविद्यामार्गतिरस्कारे च कथमखण्डयोरपि वाच्यवाचकभावः । पारमार्थिकभेदाभावात् । तस्मात्तन्मतेऽपि विध्यादिर्व्यङ्ग्य एव ।

महिमभट्टास्तु—'न तावदसंबद्ध एव वाक्यात्प्रतीयते । सर्वस्मात्सर्वोपलब्धिप्रसङ्गात् । संबद्धाच्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो भवन्नानियताद्भवतीति प्रतिबद्धरूपादेव भवतीत्युपेयम् । प्रतिबद्धोऽप्यर्थो न स्वाधिकरणत्वेनाज्ञाते व्यङ्ग्यं प्रतिपादयति । सर्वत्र तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । एवं च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽनुमेयानुमापकभाव एव पर्यवसन्नः । यतो व्याप्तत्वेन सकलपक्षनिष्ठत्वेन च सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वपक्षसत्त्वलक्षणरूपत्रयवतो लिङ्गाल्लिङ्गिज्ञानमेवानुमानम् । तदेतदुक्तमनुमानं यत्तद्रूप इति तेनानुमानेनानुमित्या रूप्यते न त्वतिरिक्तया व्यक्त्येति हि तस्यार्थः । एवमनुमानादेव व्यङ्ग्यप्रतीतिः ।

तथाहि—

'भमँ धम्मिअ वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण ।
गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥'

अद्वितीयेन सत्यत्वादिधर्मशून्यत्वादित्यर्थः । इयं च तन्मते वाक्यमखण्डार्थवाचकमिति भ्रान्तस्य शङ्केति ज्ञेयम् । तैर्लक्षणाया एवाङ्गीकारात् । वस्तुवस्तु 'येऽप्याहुः' इत्यादि वृत्तिग्रन्थो वाक्यस्फोटाङ्गीकर्तृवैयाकरणमताभिप्राय एव समञ्जसः । यथाहुः—'ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थकाः ॥' इति । अविद्यापदेत्यस्य च प्रक्रियादशापन्नैरित्यर्थः । तदप्युक्तं तैरेव—'असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं तमीहते' इति । असत्यतया च प्रक्रिया अविद्यापदेनोक्ता । तत्पदश्रवणाच्च वेदान्तिमतमुक्तमित्यभिमान इति ज्ञेयम् । **व्याप्तत्वेनेत्यादि** । व्याप्तेरव्यभिचारितया सामानाधिकरण्यरूपत्वाद्विपक्षावृत्तित्वसपक्षवृत्तित्वयोर्लाभः । रूप्यतेऽनुमापकत्वेन व्यपदिश्यते । न तु व्यञ्जकतयेत्यर्थः । **भमेति** । 'भ्रम धार्मिक विस्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन । गोदानदीकच्छनि-

---

१. 'व्यवहारः' ख. २. 'आनन्त्याच्च' क. ३. 'भमेति । कुसुमाद्यवचयार्थं धार्मिकपरिभ्रमणेन खण्डितसंकेतायास्तन्निराकरणायोक्तिरियम् । हे धार्मिक, विस्रब्धो निःशङ्कः सन्भ्रम । ग्राम इति शेषः । धार्मिकेति साक्षेपोक्तिः । परश्रेयोघातकस्य तत्त्वायोगात् । कुत इत्यत आह—स श्वा यद्भयाद्ग्रामे भ्रमणं त्यक्तमासीदद्य तेन गोदानद्योः कच्छं जलप्रायो देशस्तत्संबन्धिनिकुञ्जवासिना दर्पयुक्तेन सिंहेन मारितः । तेनेति प्र-

संकेतनिकेतनीभूतं गोदावरीतीरनिकुञ्जं पुष्पावचयादिहेतोः कदाचित्संचरतो धार्मिकस्य तन्निवारणायाविनयवत्या इयमुक्तिः । तत्र[1] निकुञ्जवासिसिंहकृतया श्वनिवृत्त्या गृहे भ्रमणविधिर्वाच्यः । स एव निकुञ्जभ्रमणायोग्यतानुमित्यै प्रभवति । यद्यद्भीरुभ्रमणं[2] तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम्[3] । निकुञ्जे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धौ पर्यवसनाद्भ्रमणस्य व्यापिका[4] भयकारणाभावोपलब्धिः प्रतीता । तद्विरुद्धं यद्भयकारणं तदुपलब्धेः । यथा नात्र तुषारः[5] स्पर्शो वह्नेः । अनुमानं च–इदं[6] गोदावरीनिकुञ्जं भीरुभ्रमणायोग्यम् । सिंहवत्त्वादिति । अत्रोच्यते—भीरोरवीरस्वभावस्य भ्रमणायोग्यत्वमत्र साध्यं वीरस्वभावस्य वा । विशेषौदासीन्येन तत्सामान्यस्यैव[7] वा । आद्ये व्यभिचारः । प्रभोर्गुरोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण निधिलाभादिशङ्कया वा तादृशस्यापि तत्र भ्रमणदर्शनात् । अत एव नान्त्योऽपि । मध्यमे तु विरोधः । स्पर्शादिशङ्कया अपौरुषेयतया वा श्वतो बिभ्यतोऽपि मृगयादिकुतूहलेन सिंहवद्देशे वीरस्य भ्रमणात् । किं च पक्षे सिंहसद्भावो न मानान्तरेणावधारितः । किं तु पुंश्चलीवाक्यादवधारितः । न च तद्वचनं निश्चायकम् । अर्थेन समं संबन्धानियमात् । इत्यनिश्चयरूपा सिद्धिः । एवं 'निःशेषच्युत–' इत्यादौ चन्दनच्यवनादीन्युपभोगव्यञ्जकतयोपात्तानि । न च तानि तद्व्याप्यानि । कारणान्तरतोऽपि संभवात् । अत एवात्र स्नानकार्यत्वेनोपात्तानि । अतो नैकान्तिकात्कथमनुमानं[8]

कुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥' व्यापकविरुद्धो व्यापकाभावः । **प्रतीतेति** । श्वनिवृत्तेर्भ्रमणहेतुत्वोक्त्या अर्थात्करणभूताया भयहेतुश्वनिवृत्त्युपलब्धेः कार्यं भ्रमणं प्रति व्यापकत्वप्रतीतिरित्यर्थः । अत्र चोपलब्धिपदमुपलभ्यमानभयकारणाभावपरमनुपलभ्यमानभयहेतुमतिव्यभिचारवारकं ज्ञेयम् । अत एवानुमाने सिंहवत्त्वादिति हेतुं वक्ष्यति—**यथेति** । तुषारस्पर्शव्यापको हि वह्निभेदस्तदभावे वह्नित्वे वह्नितादात्म्ये वा तुषारस्पर्शाभावानुमितिरित्यर्थः । अत्र च भ्रमणभयकारणाभावयोः सहचारस्तद्गृहे निश्चित इति सपक्षसत्त्वम् । विपक्षासत्त्वं व्याप्तिग्रहादेव ज्ञातम् । व्यापकाभावस्य च भयहेतु सिंहवत्त्वस्योत्तरार्धेन निकुञ्जरूपपक्षधर्मत्वं गृहीतमित्यूह्यम् । **व्यभिचार इति** । यद्यद्भीरुभ्रमणं तत्तदुपलभ्यमानभयकारणाभावपूर्वकमिति व्याप्तिरेवासिद्धेति भावः । अत एव व्यभिचारादेव । **विरोध इति** । यत्र सिंहस्तत्र सर्वत्र भीरोरपि वीरस्य भ्रमणयोग्यतासत्त्वात्साध्यहेतुसामानाधिकरण्यस्यैवाभावादित्यर्थः । ननु यद्यदुपलभ्यमानभीरुभयकारणवत्तत्तद्भीरुभ्रमणायोग्यमित्युक्तौ नोक्तदोष इति चेत्तत्राह—**किं चेति** । पक्षे निकुञ्जे । **अर्थेनेति** । भ्रान्तादिवच-

---

सिद्धार्थकेन मिथ्या मया नोच्यत इति ध्वन्यते । अत्र निकुञ्जे सिंहसत्त्वात्तथाभ्रमणनिवृत्तिर्व्यज्यते इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'तदत्र' ख. २. 'यद्भीरु' ख. ३. 'तद्भय' ख. ४. 'व्यापकं' ख. ५. 'तुषारस्पर्शो वह्निः' ग. ६. 'एवं' ख. ७. 'सामान्यमेव' ख. ८. 'अनुमितिः' ख.

स्यात् ननु व्यक्तिरपि कथं तैरिति चेत् । अधमपदसाहित्यादिति ब्रूमः । अस्माकमपि तत्साहित्येनानैकान्तिकताव्यतिरेक इति चेत् । भवेदप्येवं यद्यधमत्वं प्रमाणादवधारितं भवेत् । नत्वेवमस्ति । व्यक्तिरपि कथं तादृशाद्भवेदिति चेत् । धिङ्मूर्ख । व्यञ्जनायां न व्याप्तेर्नापि पक्षधर्मताया निर्धारणमङ्गम् । किं तु संभावितादप्येवं विधादेवं विधोऽर्थः प्रतीयत इति मूकीभव ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसंकीर्णनिर्णयो नाम पञ्चम उल्लासः ॥

षष्ठ उल्लासः ।

एवं गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदे निर्णीते चित्रभेदं दर्शयितुमवसरः । तत्र यद्यपि शब्दचित्रार्थचित्ररूपभेदद्वयं प्रथमोल्लास एव दर्शितं तत्प्रभेदाश्चालंकारप्रभेददर्शनेनैव प्रदर्शिता भविष्यन्तीति न किंचिदस्ति तत्र प्रदर्शनीयम् । तथापि प्रदर्शितभेदद्वयमेव तावदनुपपन्नम् । शब्दार्थालंकारयोरन्योन्यनैरपेक्ष्येणानुपलम्भात् । उपलम्भेऽपि वोभयसद्भावे तृतीयभेदप्रसङ्गादिति तदुपपादयति—

शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् ।
गुणप्रधानतस्तत्र[1] स्थितिश्चित्रार्थशब्दयोः ॥ १ ॥

शब्दार्थालंकारयोरेकैकमात्रावस्थानपुरस्कारेण न विभागः । किं तु प्राधान्यपुरस्कारेण । तथा च न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । ननु तथापि विभागोऽनुपपन्न एव । यतः केचिच्छब्दालंकारमात्रं केचिच्चार्थालंकारमात्रमुरीचक्रिरे । तत्कस्य मतमाश्रित्य विभाग इति चेत्, सन्त्येव केचिदुभयाङ्गीकारिणः । तथा चोक्तम्—

'रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः ।
न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् ॥
रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे ।
सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिम् ॥

नस्यार्थे व्यभिचारदर्शनादित्यर्थः । **अस्माकमपीति** । अधमपदार्थालोचनेन हि चन्दनच्यवनादेः संभोगाङ्गजातीयत्वावगमान्न व्यभिचार इति भावः । इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यरामचन्द्रभट्टसूरिवरसूनुवैद्यनाथभट्टकृतायां प्रदीपप्रभायां पञ्चम उल्लासः ॥

नैरपेक्ष्येणेति । परस्परासंकीर्णत्वेनेत्यर्थः । 'स्वच्छन्द–' इत्यादौ नद्यन्तरादाधिक्यरूपव्यतिरेकस्य, 'विनिर्गतं–' इत्यादौ च ससंभ्रमेन्द्रन्द्रुतेत्यनुप्रासस्यापि सत्त्वादिति भावः । ननु 'तारतारतरैरेतैरुत्तरोत्तरतो रुतैः । रतार्ता तित्तिरी रौति तीरे तीरे तरौ तरौ ॥' इत्यत्र केवलानुप्रासस्य, 'मध्येव्योम–' इति स्वयमुदाहृते पद्ये

---

१. 'प्राधान्यतः' ख.

तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।
शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु नः ॥' इति ।

अस्यार्थः—अर्थस्यैव विभावादिरूपत्वेन रसव्यञ्जकत्वात्तन्निष्ठो रूपकादिरेवालंकारः कैश्चिदुक्तः । केचित्तु 'काव्यस्यालंकारो वाच्यः । काव्यं च कविकर्म शब्द एवेति तदाश्रिता सुप्तिङां विशिष्टोत्पत्तिरलंकारः । रूपकादिस्त्वर्थाश्रितोऽलंकारो बाह्यः । अलंकारप्रयोगस्तु तत्र गौण एव' इति वाञ्छन्ति । व्युत्पत्तिरेव कथं नार्थालंकार इत्यत आह—तदेतदाहुरित्यादि । शब्दाभिधेयेति । शब्दवदर्थस्यापि कविसंरम्भज्ञाप्यत्वमर्थस्येव शब्दस्यापि रसप्रतीत्युपयोगित्वमत उभयाश्रितोऽप्युभयरूपोऽलंकार इति ।

तत्र शब्दचित्रं यथा—

'प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकद्युति-
स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलप्रभः ।
उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥'

अत्रार्थालंकार उपमा गुणीभूता । शब्दालंकारस्त्वनुप्रासः प्रधानम् । आसमाप्ति कवेस्तत्रैव संरम्भात् । प्राधान्यस्य कविविवक्षामात्रनिबन्धनत्वात् ।

अर्थचित्रं यथा—

'ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र
क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च ।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना
ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥'

केवलार्थालंकारस्य रूपकस्य चोपलम्भोऽस्तीत्याशङ्क्याह—उपलम्भेऽपि वेति । उभयेति । वक्ष्यमाणोदाहरणे उपमानुप्रासयोः सत्त्वे तृतीयभेदस्य शब्दार्थोभयचित्रस्य

---

१. 'वा' ख २. 'प्रथममिति । मालतीमाधवे चन्द्रोदयवर्णनमिदम् । मृगलाञ्छनश्चन्द्रः क्षणदामुखे रजनीप्रारम्भे प्रथमं तावदरुणच्छायोऽरुणकान्तिः । तावदित्यवधारणे । अरुणच्छाय एवेत्यर्थः । ततस्तदनन्तरं कनकप्रभः पीतः । तदनु पश्चाद्विरहेणोत्ताम्यन्ती या तन्वी तस्याः कपोलतलस्येव द्युतिर्यस्य सः पाण्डुरवर्णः । ततः सरसायाः स्निग्धाया बिसिन्याः कन्दो मृणालं तस्य च्छेदवच्छविः कान्तिर्यस्य । अतिधवलत्वात्तथाभूतः । अत एव ध्वान्तस्यान्धकारस्य ध्वंसे क्षमः समर्थः । अत एव विपक्षजयादुदयतीति । अत्र स्वभावोक्त्युपमयोः सत्त्वेऽपि तकाराद्यनुप्रासप्राधान्याच्छब्दचित्रता ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. त इति । ते प्रसिद्धाः पक्ष्मले पक्ष्मबहुले दृशौ यासां तथाभूतानां कामिनीनामलकाः केशास्तथा खला दुष्टजनाश्च दृष्टिमात्रे पतिता दृष्टिगोचरा अपि न पुनर्मनसा भावितस्वरूपा व्यवहारगोचरा वा अत्र लोके कस्य क्षोभाय धैर्यनाशाय सुस्थत्वाभावाय च न । भवन्तीति शेषः । अपि तु सर्वस्य क्षोभाय भवन्ति । ते के, ये कुटिलतामिव

अत्र शब्दालंकारोऽनुप्रासः स गुणीभूतः । अर्थालंकारस्तु समुच्चयः प्रधानम् । आरम्भाद्दा समाप्ति तन्निर्वाहणात् । यथा चात्र किंचिद्व्यङ्ग्यसत्त्वेऽप्यधमकाव्यत्वं तथोक्तं प्रथमोल्लास एव । एषां भेदाश्चालंकारभेदाद्भवन्तीत्यलंकारनिर्णयेनैव ते निर्णेष्यन्त इति ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे चित्रकाव्यनिर्णयो नाम षष्ठ सल्लासः ॥

सप्तम उल्लासः ।

एवंधर्मिणि काव्ये सप्रभेदे निरूपिते प्राप्तावसरतया दोषाभावादीनि लक्षणस्थानि विशेषणानि विवेचनीयानि । तेषु च दोषाभावः प्रधानम् । सति दोषे गुणादेरप्यकिंचित्करत्वात् । यदाह—'स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम्' इति । सति तु दोषाभावे गुणादिकं विनापि किंचिदाह्लादसंभवात् । 'अपदोषतैव विगुणस्य गुणः' इति न्यायात् । अतः प्रथमं तस्मिन्निरूपणीयेऽभावस्य स्वरूपतो निरूपणानर्हतया प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वाद्धेयापरिचये तद्धानासंभवाच्च दोषा निरूपणीयाः । न च सामान्येऽविज्ञाते विशेषे जिज्ञासेति तत्सामान्यलक्षणमाह—

प्रसङ्गादित्यर्थः । **चित्रार्थेति** । चित्रौ च तावर्थशब्दौ च तयोरित्यर्थः । **समुच्चयः प्रधानमिति** । 'तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत्' इति वक्ष्यमाण इत्यर्थः । क्षोभरूपैककार्येऽलकखलयोः समुच्चयोक्तेः श्लेषोपमयोस्तदङ्गत्वात्तस्यैव प्राधान्यम् । नन्वत्र शृङ्गाररसाभिव्यक्तेः कथमव्यङ्ग्यचित्रभेदोदाहरणत्वमित्याशङ्क्याह—**यथा चेति** । 'चित्रस्यैवोद्भटतया चमत्कारित्वेन कवितात्पर्यविषयत्वाद्रसरूपव्यङ्ग्यस्य चातथात्वाच्चित्रव्यवहारः' इत्युक्तमित्यर्थः । एवं चोभयचित्रेऽपि प्रत्येकभेदसंकरमात्रं न त्वतिरिक्तप्रभेदत्वमित्यूह्यम् । इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यरामचन्द्रभट्टसूरिवरसूनुवैद्यनाथभट्टकृतायां प्रदीपप्रभायां षष्ठ उल्लासः ॥

प्रधानमिति । आवश्यक इत्यर्थः । श्वित्रं कुष्ठम् । ननु दोषत्वस्यापकर्षकत्वरूपस्य प्रसिद्धत्वात्तदवच्छिन्नाभावत्वेन निरूपणं स्यादेवेत्यत आह—**हेयेति** । तथा च विशेषतः प्रतीतिं विना काव्ये तद्धानं न संभवतीति दोषविशेषनिरूपणमावश्यकमित्यर्थः । **तत्सामान्येति** । काव्यदोषसामान्येत्यर्थः । 'हतिरपकर्षः' इति प्रका-

---

कालतां न त्यजन्ति । यथा कुटिलतां न त्यजन्ति तथा कालतामित्यर्थः । कुटिलता कुञ्चितत्वं वक्रता च । कालता श्यामता यमरूपता च । कीदृशाः, नीचा ह्रस्वाः क्षुद्राश्च । कृत्रिमविनयाय नीचाङ्गतां प्राप्ता वा । सदैव सर्वदैव विलासेन विभ्रमेण सहितं यथा स्यात्तथा अलीके ललाटे लग्नाः । खलपक्षे—विलं रन्ध्रम् । बवयोरभेदात् । तत्रासनमासः प्रहारस्तत्सहितं यथा स्यात्तथा अलीके मिथ्यावचने लग्नाः । सक्ता इत्यर्थः । अत्रार्थश्लेषसमुच्चययोः प्राधान्यादर्थचित्रता ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।
उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥ १ ॥

मुख्यार्थस्य हतिर्यस्मादिति व्यधिकरणत्वेऽपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः । करणसाधनो हतिशब्द इत्येके । मुख्यत्वमर्थस्य न शक्यत्वलक्षणम् । येनार्थासंगतिः स्यात् । किंत्वन्यदित्याह—रसश्चेति । रस्यत इति व्युत्पत्त्या रसशब्देन भावादिरप्युपसंगृह्यते । नन्वेवं नीरसेषु न कश्चिद्दोषः स्याद्विघात्याभावादित्यत आह—तदाश्रयादिति । आश्रयणमाश्रयः । तथा च तेन रसेनाश्रयणादुपकारित्वेनापेक्षणाद्वाच्योऽपि मुख्य इत्यर्थः । न चैवम् । मुख्यशब्दार्थस्य नानात्वेनाननुगमः । काव्ये प्राधान्येनोद्देश्यप्रतीतिविषयत्वेनानुगमात् । तदेवं रसवति सर्व एव दोषाः, नीरसे त्वविलम्बितचमत्कारिवाक्यार्थप्रतीतिविघातका एव हेया इति मन्तव्यम् । नन्वेवं तयोरेव दोषाधारत्वमुचितं, न तु शब्दादीनामित्यत आह—उभयोपयोगिन इत्यादि । अत्र शब्दपदं प्रतिपादनात्मकशब्दनाव्यापारवतोः पदवाक्ययोर्वर्तते । ते नाद्यपदापदाद्वर्णरचने संगृहीते इति प्रकाशकास्वरसः । न च तत्र बीजाभावः । अन्यथा वर्णस्यापि शब्दपदेनैव प्राप्तौ शब्दाद्या इति बहुवचनासंगतेः । स्यादेतत् । हतिर्विनाशः । न च दोषेण रसो नाश्यते । तस्मादलक्षणमेतत् । मैवम् । हतिशब्दस्यापकर्षवाचित्वात् । नन्वेवं रसानुत्पत्तिप्रयोजकेष्वव्याप्तिः । अथानुत्पत्तिरेव हतिशब्दार्थः । तर्हि यत्र रस उत्पद्यत एव परं त्वपकृष्यते तत्राव्याप्तिः । तदेतल्लक्षणमतिदरिद्रदंपत्योः कृशतरनिशावगुण्ठनीयवसनमिवैकेनापकृष्यमाणमपरं परिहरति । किं चार्थरूपस्य मुख्यार्थस्यानुत्पत्तिरपकर्षो वा न दोषाधीन इति ।

अत्र ब्रूमः—उद्देश्यप्रतीतिविघातलक्षणोऽपकर्षो हतिशब्दार्थः । उद्देश्या च प्रतीती रसवत्यविलम्बितानपकृष्टरसविषया च नीरसे त्वविलम्बिता चमत्कारिणी चार्थविषया । तथा च तादृशप्रतीतिविघातकत्वं सर्वेषामविशिष्टम् । यतो

शीयव्याख्यानानुरोधादाह—**मुख्यार्थस्येत्यादि** । **करणेति** । हन्यतेऽपकृष्यतेऽनेनेत्येवमित्यर्थः । एवं च मुख्यार्थापकर्षकत्वं दोषत्वमिति मतद्वयेऽपि लक्षणम् । प्रकाशविरोधोऽस्वरस एके इत्यनेन ध्वनितः । अर्थासंगतिर्लक्षणासंगतिः । रसादिदोषेष्वव्याप्तिः (दर्शयति) । **विघात्येति** । विघात्यस्यापकर्षणीयस्य रसस्याभावादित्यर्थः । **काव्य इति** । काव्ये प्राधान्येन चमत्कारित्वेनोद्देश्याभिप्रेता या प्रतीतिस्तद्विषयत्वमित्यर्थः । तयो रसवाच्ययोः **शब्दपदमिति** । शब्द्यते शाब्दबोधविषयीक्रियतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्येति भावः । **न च तत्रेति** । शब्दस्योक्तव्युत्पत्त्या पदवाक्यपरत्वे । **उद्देश्यप्रतीतीति** । उद्देश्या या प्रतीतिस्तस्या विघातोऽनुत्पत्तिरपकर्षो नाम तत्प्रयोजकत्वं दोषत्वमित्यर्थः । एवं सति सर्वत्र लक्षणासमन्वय इत्याह—**उद्देश्या चेत्यादिना** । अविलम्बितचमत्कारिप्रतीतेरुद्देश्यत्वाद्विशेष्यभूत-

---

१. 'मुख्यस्यार्थस्य' ख. २. 'विभावाद्यभावात्' ख.

दुष्टेषु क्वचिद्रसस्याप्रतीतिरेव, क्वचित्प्रतीयमानस्याप्यपकर्षः, क्वचित्तु विलम्बः। एवं नीरसे क्वचिदर्थस्य मुख्यभूतस्याप्रतीतिरेव, क्वचिद्विलम्बेन प्रतीतिः, क्वचिदचमत्कारितेत्यनुभवसिद्धम्। इत्युद्देश्यप्रतीत्यनुत्पादो व्यक्त एव। तद्विघातकता च कस्यचित्साक्षात्। यथा रसदोषाणाम्। कस्यचित्परम्परया। यथा शब्दार्थदोषाणाम्। तेष्वपि कस्यचिदर्थोपस्थितेरभावात्। यथासमर्थत्वादेः। कस्यचिद्विलम्बात्। यथा निहतार्थत्वादेः। कस्यचिद्वाक्यार्थबोधाभावात्। यथा च्युतसंस्कृत्यादेः। कस्यचित्तत्र विलम्बात्। यथा क्लिष्टत्वादेः। कस्यचित्सहृदयवैमुख्यव्यग्रताद्यापादनेन। यथा निरर्थकत्वादेः। कस्यचिद्विरोध्युपस्थापनेन विपरीतोपस्थापनेन वा। यथा विरसविरुद्धमतिकृत्वादेरित्याद्यूहनीयम्। विघातकत्वं च कस्यचिज्ज्ञातस्य। यथा व्याहतत्वादेः। कस्यचित्तु स्वरूपसत एव। यथा निहतार्थत्वादेः। स चायं द्विविधः—नित्योऽनित्यश्च। तत्रानुकरणादन्येन प्रकारेण समाधातुमशक्यो नित्यः। यथा च्युतसंस्कृत्यादिः। अन्यादृशस्त्वनित्यः। यथाप्रयुक्तादिः। अथ विशेषलक्षणानि वक्तव्यानि। तत्र द्विविधोऽप्ययं त्रिविधः। शब्ददोषोऽर्थदोषो रसदोषश्चेति। तत्र शब्दार्थरसानां यथापूर्वमुपस्थितिः प्राथमिकीति तत्क्रमेणैव[1] दोषभेदा निरूपणीया इति शब्ददोषाणां प्राथम्यम्। शब्दस्तु त्रिधा—पदं तदेकदेशो वाक्यं च। एवं च तदाश्रितः शब्ददोषोऽपि त्रिविधः। तत्र पदानां वाक्यघटकत्वेन प्राथम्यात्प्रथमं तद्दोषनिरूपणमिति परमार्थः। तत्रेदं निरूप्यते। एवं पदैकदेशस्य पदापेक्षयापि प्राथम्यात्तद्दोषनिरूपणस्यैव प्राथम्यमर्हति। अत्र भास्करः—'सत्यमुच्यते। परं पददोषेष्वेव यथासंभवं केचित्पदैकदेशदोषाः' इति समादधे तन्नातिमनोरमम्। अस्त्वेवम्। तथापि पदैकदेशदोषत्वेन प्रथमाभिधानापादने किमुत्तरमिति। वयं त्वालोचयामः—उपदेशे तावत्प्राथम्यादिविचारणा। अतिदेशस्तूपदेशानन्तरमेव। न च पदैकदेशे दोषोपदेशः। अतिदेशेनैव तल्लाभे लाघवात्। न च पदैकदेश एवास्तूपदेशः, पदे त्वतिदेश इति वाच्यम्। पदैकदेशावृत्तीनामपि केषांचित्पदवृत्तित्वेन तदर्थं पदेषूपदेशस्यावश्यकत्वादिति।

प्रतीत्यनुत्पत्त्या वा विशेषणानुत्पत्त्या विशिष्टप्रतीत्यनुत्पत्तिः सर्वत्र दुष्टेष्वस्तीत्यर्थः। **रसदोषाणामिति**। स्वशब्दवाच्यत्वादीनामित्यर्थः। कस्यचिदिति सामान्याभिप्रायमेकवचनम्। **वाक्यार्थेति**। नाथत इत्यादावसाधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वम्। याचनरूपार्थोपस्थितिस्तु धातुतो भवत्येवेत्याशयेनेदम्। अथ वा पदार्थानुपस्थितिप्रयुक्त एव वाक्यार्थबोध इति द्रष्टव्यम्। **विरसेति**। अमतपरार्थत्वमित्यर्थः। **यथापूर्वमिति**। पूर्वमनतिक्रम्येत्यर्थः। **एवमिति**। सतीति शेषः। न च पदैकदेशत्वस्य पदघटितत्वात्पदस्यैव प्राथम्यमिति शङ्कनीयम्। प्रकृतिप्रत्ययत्वादिना निरूपणस्य पदानपेक्षत्वादिति भावः। अर्हतीत्यस्य प्राथम्यमेव कर्तुं। **नातीति**। अतिदेशानुकूलत्वान्मनोरममपि तस्यावश्यवक्तव्यस्यावचनान्ना-

---

१. 'ततः क्रमेणैव' क, 'क्रमेणैव' ग.

पददोषविशेषलक्षणमाह—

दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम् ॥ २ ॥
संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्क्लिष्टम् ।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ॥ ३ ॥

दुष्टं पदमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । ननु श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दानां लक्षणपरत्वे विभागपरत्वाभावाल्लक्ष्यानुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्वनिर्वाह इति । उच्यते—रूढियोगाभ्यामुभयार्थोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरपि प्रत्ययः । यथा—'घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः' इतीन्द्रियलक्षणसूत्रे गौतमीये । अथैषां लक्षणवाक्यत्वे त्रिधाश्लीलमित्यत्र त्रिधेति निरर्थकम् । तस्य विभागमात्रार्थत्वेन लक्षणेऽनुपयोगादिति चेत् । न । अश्लीलशब्दस्य व्रीडादिव्यञ्जकत्रितयसाधारणैकावयवशक्तिविरहेण नानार्थतया लक्षणत्रयार्थत्वमित्यस्य तदर्थत्वात् । तत्र श्रुतिकटुत्वं यद्यपि श्रुत्युद्वेजकत्वं तच्च पुरुषभेदेनानियतं तथापि तज्जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं विवक्षितम् । तच्च परुषवर्णत्वम् । तच्च दुर्वचत्वम् । उदाहरणम्—

'[1]अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।
तन्वङ्ग्यालिङ्गितः कण्ठे कार्तार्थ्यं लभते कदा ॥'

अत्र कार्तार्थ्यमिति पदं परुषवर्णप्रायम् । किं पुनरस्य दूषकताबीजम् । उद्वेगजनकत्वमिति चेत् । न रौद्रादावपि दोषत्वप्रसङ्गात् । माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगुम्फितमेव तदुद्वेजयतीति चेत्तत्किं तादृशत्वेन ज्ञातं तत्तथा, उत स्वरूप-

---

तिसमीचीनमिति भावः । **कथमिति** । लक्षणवाक्यस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धबोधकत्वादिति भावः । **रूढीति** । तथा च रूढ्यर्थो लक्ष्यः योगार्थो लक्षणमित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । जिघ्रतीति घ्राणमित्यादिरूपयोगार्थो लक्षणं बोध्यः । तदर्थत्वात्तत्प्रतिपाद्यत्वात् । परुषत्वं निर्वक्ति—**तच्चेति** । तादृशत्वेन माधुर्यव्यञ्जकर-

---

१. 'अनङ्गेति । अत्र लोचनैरित्यध्याहार्यम् । तृतीया चोपलक्षणे । तथा च तैरुपलक्षितया तन्वङ्ग्यालिङ्गितः स नायकः कदा कार्तार्थ्यं कृतार्थतां लभते प्राप्स्यतीत्यन्वयः । कदाशब्दयोगे लट् । कीदृशैर्लोचनैः । अनङ्गस्य मङ्गलगृहं चासावपांगश्च तस्य भङ्गिभिः प्रकारविशेषैस्तरङ्गितानि संजाततरङ्गाणि तैस्तथाभूतैः । यद्वा तरङ्गितैरिति णिजन्ताद्भावे क्तः । तेनापाङ्गभङ्गीनां तरङ्गयुक्तीकरणैर्लक्षितयेति तन्वङ्ग्येत्यस्य विशेषणम् । अथवा आचारक्विबन्ताद्भावे क्तः । तेनापाङ्गभङ्गीनां तरङ्गवदाचरणैरुत्तरोत्तरविच्छेदरूपैर्लक्षितयेत्यर्थः । करणे वा तृतीया । तन्वङ्ग्यालिङ्गितः संस्तरङ्गितैः कार्तार्थ्यं कदा लभत इति तन्वङ्ग्या तरङ्गितैर्द्वार (?) भूतैरालिङ्गित इति वार्थ इति । अत्र कार्तार्थ्यमिति कठोरवर्णघटितत्वाच्छ्रुतिकटु ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

सदेव । नाद्यः । रसविशेषव्यञ्जकत्वाज्ञानेऽपि प्राथमिकतादृशपदश्रवणेनोद्वेगाभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधात् । अन्त्ये तु सत्यादयः प्रमाणम् । नह्यविदितविशेषानपि तत्रैव तदुद्वेजयति नान्यत्रेति प्रमाणमस्ति । किं चैवं वैयाकरणादौ वक्तरि किंनिबन्धनो दोषत्वाभावः स्यात् ।

अत्रोच्यते—स्वायत्ते शब्दप्रयोगे कर्णोपतापकशब्दप्रयोगेण श्रोतुरुद्वेगो रसापकर्षायेति स एव तद्बीजम् । अत एव प्रतिकूलवर्णादस्य भेदः । तस्य कर्णोपतापाहेतुत्वात् । अत एव चानुकरणे वैयाकरणादौ वक्तरि श्रोतरि वा रौद्रादौ रसे व्यङ्ग्ये नीरसे च काव्येऽस्य दोषत्वाद्भावः । आद्ये तस्यैवानुकरणीयतया स्वायत्त्यभावाद्द्वितीये च तत्स्वभावावगमेनोद्वेगाभावात् । तृतीये च श्रोतुस्तेनानुद्वेगात् । चतुर्थे तदनुगुणत्वेनोद्वेगाहेतुत्वात् । पञ्चमे मुख्यार्थहतेरभावात् । एवमर्थौचित्यप्रकरणादिवशेनाप्यनुद्वेजकतया दोषत्वाभाव उपपद्यते ।

च्युतसंस्कृति च्युता स्खलिता संस्कृतिः संस्करणं व्याकरणलक्षणानुगमो यत्र । यद्भाषासंस्कारकव्याकरणलक्षणविरुद्धं यत्तत्तद्भाषायां च्युतसंस्कृतीत्यर्थः । देश्यं तु न लक्षणविरुद्धं किं तु तदविषयः । संज्ञाशब्दानां बहुलवचनेन संस्कृतत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः । यथा—

'[1]एतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डुर-
प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।

चनामध्यगुम्फितत्वेन । **अन्त्य इति** । वस्तुगत्या माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगुम्फितं न तु तत्त्वेन ज्ञानमिति पक्ष इत्यर्थः । **सत्यादय इति** । 'सत्येन शापयेद्विप्रं' इत्यादि स्मृत्युक्ताः शपथा इत्यर्थः । **नान्यत्रेति** । न रौद्रादिरस इत्यर्थः । ननु माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगतत्वेन ज्ञातमेवोद्वेजकमित्येवानुभव इत्यतो दोषान्तरमाह—**किं चैवमिति** । **दोषत्वाभाव इति** । वक्त्रायौचित्यवशादित्यग्रे वक्ष्यमाण इत्यर्थः । **यद्भाषेति** । संस्कृतभाषाव्याकरणवत्सौरसेन्यादिप्राकृतभाषाव्याक-

---

१. 'एतदिति । पल्लीपतिपुत्र्याः कुचयुगं दिदृक्षोः कस्यचिद्विदग्धोक्तिरियम् । हे पल्लीपतिपुत्रि, पल्ली वीथी क्षुद्रग्रामो वा । तत्स्वामिनः पुत्रि, एतद्दृश्यमानमर्थात्तव कुचयुगं पुलिन्दानां शबराणां मध्ये सुन्दरस्तस्य करस्पर्शे क्षमं योग्यं यतो लक्ष्यते तत्तस्मात्कुञ्जराणां करिणां कुलं समूहस्त्वां पत्रैरावृतमाच्छन्नं मा कृथा इत्यनुनाथते याचते इत्यन्वयः । याचनहेतुगर्भं कुञ्जरकुलविशेषणमाह—कुम्भेत्यादि । कुम्भयोरभयस्याभ्यर्थना तया दीनम् । तथा च कुचयोः पत्रानावृतत्वे तदासक्तचेतसः शबरस्य मृगयावैमुख्यादभयलाभ इति भावः । तदासक्तमनसः प्रहारपाटवं न स्यादिति वा । कीदृशं कुचयुगम् । मन्दमीषत्पक्वं तेन कठिनं पाण्डुरं च यत्तिन्दुकफलं तद्वच्छ्यामसुदरं मध्यभागो यस्य तं तथाभूतं च तदापाण्डुर ईषत्पाण्डुरः प्रान्तो यस्य तथाभूतम् । हन्तेति हर्षे लक्ष्यत इत्यनेनान्वयि । सत्त्वाभयदानयोग्यत्वात्पल्लीपतिपुत्रीत्यनेन भीतत्राणौचित्यं ध्वन्यते । अत्र नाथत इति व्याकरणविरुद्धं च्युतसंस्कृति । 'आशिषि नाथः' इति नाथतेराशिष्येवात्मनेपदविधानादत्र च याचनार्थत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

तत्पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः ॥'

अत्र नाथत इति याचत इत्यर्थे च्युतसंस्कृति । सामान्यतः 'तिप्—' आदि-सूत्रेण प्राप्तस्यात्मनेपदस्य नियामकेन 'आशिषि नाथः' इति सूत्रेणानाशिषि तन्निषेधात् । तस्मात् 'नाथति स्तनयुगं' इति पठनीयम् । ननु नाथत इति स्वरूपं संस्कृतमेव । तथा चार्थविशेषेण तथेति वक्तव्यम् । एवं चार्थदोषत्वं प्राप्तमिति । मैवम् । यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि यो दोषोऽनुवर्तते तस्यार्थदोषत्वम् । यस्तु तथासति निवर्तते तस्य शब्ददोषत्वमिति विभागात् । अत्रार्थाप्रतीतिर्दूषकताबीजमिति नित्यदोषत्वम् । अनुकरणेत्वर्थपरत्वाभावाद्दोषत्वाभावः ।

अप्रयुक्तं तथानुशासनसिद्धमपि कविभिर्न प्रयुक्तम् । यथा—

'¹यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।
तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥'

अत्र 'दैवतानि पुंसि वा' इत्यनेनाम्नातोऽपि पुंलिङ्गो दैवतशब्दः कविभिर्न क्वापि प्रयुक्तः । नन्वत्र किं दूषकताबीजम् । न तावच्छक्तिविरहः । तत्सत्त्वात् । शक्तिस्मृतिविरह इत्यपि नास्ति । शब्दानुशासनेन तद्ग्रहे स्मृतौ प्रतिबन्धकाभावादिति चेत्, पदार्थोपस्थितिविलम्बस्तद्बीजम् । अत एव श्लेषयमकादावदोषत्वम् । उद्भटालंकारसंपत्त्या प्रतीत्यविलम्बस्य तत्रानुद्देश्यत्वात् । वस्तुतस्तु तादृशकविसमयविलङ्घनप्रयोजनानुसंधानव्यग्रतया मुख्यार्थविच्छित्तिर्दूषकताबीजम् । अत एवानुकरणे दोषत्वाभावः । यमकादावप्यदोषत्वम् । अन्यत्राप्रयुज्यमानस्यापि तदर्थं कविभिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताभावादिति ।

असमर्थमित्यल्पार्थे नञ् । तेन यत्तदर्थं परिपठितमपि प्रकृतस्थले विवक्षितार्थसामर्थ्यरहितमित्यर्थः । समर्थस्यैवासामर्थ्यं विरुद्धमिति चेत् । न । उपसंदानोपजीवित्वात्सामर्थ्यस्य । यथा हनधातोः पद्धतिजघनजङ्घादिषु पदादिपदोपसंदानेन मार्गाद्यर्थोपसंदानेन वा गतौ सामर्थ्यम्, न पुनरविशिष्टस्य । यथा—

रणस्यापि सत्त्वादित्यर्थः । देश्यं तत्तद्देशभाषारूपम् । संज्ञाशब्दा डित्थादयः । लडहादयश्च प्राकृताः । 'उणादयो बहुलम्' इतिवत् 'लडहादयो बहुलम्' इति प्राकृतसूत्रात् । अर्थाप्रतीतिर्वाक्यार्थाप्रतीतिः पदार्थाप्रतीतिर्वा । उभयानङ्गीकारे तु सहृदयवैमुख्यं बोध्यम् । पदार्थोपस्थित्यविलम्बेऽपि दोषत्वानुभवादाह—**वस्तुत-**

---

१. 'यथेति । अयं यथा यादृशो दारुणाचारः क्रूराचरणः । सर्वदैव न कदाचिद्विभाव्यते दृश्यते तथा तदनुरूपोऽस्य दैवत उपास्यः पिशाचोऽथवा राक्षस इति मन्ये इत्यन्वयः । 'यथा यतस्तथा तत इत्यर्थः' इति केचित् । 'दैवतानि पुंसि वेत्याम्नातेऽपि दैवतशब्दः (पुंलिङ्गे) कविभिरप्रयुक्त इत्यप्रयुक्तत्वं दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

'तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः।
सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति संप्रति सादरम्॥'

अस्यार्थानुपस्थितिर्दूषकताबीजमिति नित्यता।

निहतार्थं निहतः प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धतया व्यवहितो विवक्षितोऽर्थो यस्य तत्। गूढेऽप्यर्थे क्वचित्प्रयोगान्नाप्रयुक्तसंकरः। उदाहरणम्—

'यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन।
मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिचुम्बिता सहसा॥'

अत्र शोणितपदम्। अस्य रुधिरे प्रसिद्धिः। अप्रसिद्धिस्तूज्ज्वलीकृतत्वरूपे विवक्षितार्थे। दूषकताबीजं प्रसिद्धस्यैव द्रागुपस्थित्या विवक्षितस्य विलम्बोपस्थितिः। अतो यमकादावदोषत्वम्। तत्रोपस्थितिविलम्बस्यापि सहृदयसंमतत्वेनाविलम्बानुद्देश्यत्वात।

अनुचितार्थमनुचितो विवक्षितार्थतिरस्कारकोऽर्थो यस्य तत्। यथा—

'तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या।
प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः॥'

स्त्विति। **मार्गाद्यर्थेति**। मार्गाद्यर्थोपस्थितिसहकारेणेत्यर्थः। **क्वचिदिति**। श्लेषयमकादिव्यतिरिक्तस्थलेऽपि क्वचिदित्यर्थः। अप्रयुक्तस्य तु श्लेषयमकादिनिर्वाहार्थं एव प्रयोग इति ततो भेदः। **उज्ज्वलीकृतत्वेति**। आरक्तीकृतत्वेत्यर्थः। शोणं करोतीति ण्यन्तात्क्तप्रत्ययेऽयमर्थो विलम्बितः। रूढ्या रुधिरस्यैव द्रागुपस्थितेः **विवक्षितेति**। विवक्षितार्थस्य शौर्यादेस्तिरस्कारो बुद्धिप्रतिबन्धस्तज्जनको जनकज्ञानविषयोऽर्थो यस्येत्यर्थः। प्रतिबन्धकत्वं च कातरत्वादेः शौर्यविरोधिनो

---

१. तीर्थेति। सत्कृतिः पुण्यं तद्वशात्सुराणां स्रोतस्विनी नदी गङ्गा तां प्रति हन्ति। गच्छतीत्यर्थः। शेषं स्पष्टम्। अत्र 'हन हिंसागत्योः' इत्यनुशासनेऽपि केवलस्य हन्तेर्गतिबोधनेऽसमर्थत्वम्। पद्धतिरित्यादिषु पदादिपदोपसंदानसापेक्षत्वात्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'सक्रियः' ख-ग-पुस्तकयोः. ३. 'यावकेति। यावकस्यालक्तकस्य रसेनार्द्रो यः पादस्तेन यः प्रहारस्तेन शोणिता आरक्तीकृताः कचाः केशा यस्य तथाभूतेन दयितेन प्रियेण रुधिरभ्रमात्साध्वसेन भयेन तरला व्याकुला अत एव मुग्धा विलोक्येयं साध्वसाकुलेत्यालोच्य सहसा अप्रसाद्यैव परिचुम्बितेत्यर्थः। सहसा शीघ्रमिति वा। विलम्बे भ्रमापगमसंभावनात्। अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरत्वविशिष्टे प्रसिद्धिबाहुल्यादारक्तीकरणरूपेऽर्थे निहतार्थत्वम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. 'तपस्विभिरिति। या गतिस्तपस्विभिः सुचिरेण चिरकालेन लभ्यते या च प्रयत्नतः प्रयत्नेन सत्रिभिरनेकदिनसाध्यसत्राख्ययज्ञकारिभिरिष्यते कालान्तरभावित्वान्न पुनस्तदैव लभ्यते तां गतिं रणः सङ्ग्राम एवाश्वमेधस्तत्र पशुतां वध्यतामुपागता अत एव यशस्विन आशु शीघ्रं प्रयान्तीत्यन्वयः। अत्र पशुतामित्यनुचितार्थम्। कातरत्वाभिव्यक्त्या वर्णनीयस्य शौर्यस्य तिरस्कारात्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्र शौर्ये प्रतिपाद्ये पदान्तरानपेक्षमेव पशुपदं कातरतामभिव्यनक्ति। तदर्थे तस्या दर्शनात्। विरुद्धमतिकृत्तु पदान्तरसापेक्षं तथेति तस्माद्भेदः। दूषकताबीजं च विवक्षिततिरस्कारकार्योपस्थितिः। अतोऽस्य नित्यदोषत्वम्।

निरर्थकमविवक्षितार्थकम्। वृत्तनिर्वाहमात्रप्रयोजनकमिति यावत्। अत एव वाक्यालंकारभूतं यमकादिनिर्वाहकं च खल्वादिपदमदुष्टम्। तच्च निपातरूपं चादिपदं बहुवचनादि च। उदाहरणम्—

'[1]उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि।
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन॥'

अत्र हिपदम्। अर्थस्याविवक्षितत्वात्। दूषकताबीजं त्वस्य चिन्त्यताम्। तद्धि न तावदर्थानुपस्थितिः। पदान्तरैरेव यावदभिधेयोपस्थापनात्। न चैवमवाचकादौ। तत्र तदभिधेयस्य वाक्यार्थघटकस्य पदान्तरैरनुपस्थापनात्। नापि प्रतिकूलवर्णवद्रसविरोधिता। चादीनां सार्थकत्वस्थलेऽपि रसविरोधित्वप्रसङ्गात्स्वरूपस्य ताद्रूप्यादिति। उच्यते—निरर्थकं प्रयुञ्जानस्य वचसि सहृदयानां वैमुख्यं दूषकताबीजम्। प्रयोजनानुसंधानव्यग्रता वा।

अवाचकं विवक्षितधर्मविशिष्टस्य विवक्षितधर्मिणः क्वापि न वाचकं यत्तदित्यर्थः। अत एवासमर्थाद्भेदः। तस्य क्वचिच्छक्तिस्वीकारात्। एतादृशविशिष्टविरहश्च क्वचिद्धर्मिणि शक्तावपि विवक्षिते प्रकारे शक्तिविरहात्। क्वचित्प्रकारे शक्तावपि धर्मिणि शक्तिविरहात्। क्वचित्प्रकारधर्मिणोरुभयोरपि शक्त्यभावात्। तत्राद्यं द्विधा—अपेक्षितयोगमनपेक्षितयोगं च। तयोराद्यं यथा—

'[2]अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः॥'

अत्र पूर्वार्धे दारिद्र्यरूपापद्विघातकतया दातृत्वं विवक्षितमिति द्वितीयार्धे

व्यञ्जनादित्याह—**अत्रेति**। तदर्थे पशुपदार्थे। तस्याः कातरतायाः। बहुवचना-

---

१. 'उदिति। उत्फुल्लं विकसितं यत्कमलं तस्य केसराणां परागो धूलिस्तद्वद्गौरा द्युतिर्यस्यास्तथाभूते इति गौरिविशेषणम्। ममाभिवाञ्छितं प्रसिध्यत्विति संबन्धः। अत्र हिशब्दो निरर्थकः। छन्दःपूरणमात्रप्रयोजनकत्वात्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २ 'अवन्ध्येति। दुर्योधननिग्रहाय युधिष्ठिरमुद्बोधयन्त्या द्रौपद्या इयमुक्तिः। देहिनः शत्रुमित्ररूपा यथाक्रमम्। अवन्ध्यः सफलः कोपो यस्य तथाभूतस्य। एवमापदां निहन्तुर्नाशयितुः। दातुरिति यावत्। स्वयमेव प्रयत्नं विना वश्या भवन्ति। उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनापि द्रढयितुमाह—अमर्षेत्यादि। अमर्षः क्रोधः स चावन्ध्यो बोध्यः। तच्छून्येन भवादृशेन विद्विषा शत्रुणा अर्थाच्छत्रुरूपस्य दरो भयं न भवति। तथा जातं हार्दं स्नेहो यस्य तेन मित्रेण जन्तुना जन्तुमात्रेण। अदात्रेति यावत्। जनस्यार्थान्मित्ररूपस्यादरो न भवतीत्याकारप्रश्लेषेणार्थः। भयादरयोश्चाभावकथनेन भङ्ग्यन्तरेण वश्यत्वाभाव एवोक्त इति द्रष्टव्यम्। अत्र जन्तुपदं विवक्षितेनादातृत्वेन रूपेणावाचकम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

तद्वैपरीत्यप्रदर्शकं जन्तुपदमदातरि प्रयुक्तम् । तत्र च जायत इति योगमपेक्ष्य तस्य शक्तत्वेऽपि न विवक्षिततया अदातृतया प्रकारेण सेत्यवाचकम् । अनपेक्षितयोगं यथा—

'[1]हा धिक्सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा
तद्विश्लेषरुजान्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।
किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत्कथं
तादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥'

अत्र दिनपदं प्रकाशमयमित्यर्थे विवक्षितम् । तामसीत्यनेन लब्धस्य तमोमयत्वस्य वैपरीत्याभिधानायोपादानात् । तत्र च धर्मिणि योगमनपेक्ष्यैव रूढ्या दिनत्वेन शक्तम्, न पुनः प्रकाशमयत्वेनेत्यवाचकम् । द्वितीयं यथा—

'[2]जलं जलधरे क्षारमयं वर्षति वारिदः ।
इदं बृंहितमश्वानां ककुद्मानेष हेषते ॥'

अत्र जलधरशब्दस्य जलधारकत्वे प्रकारे सामर्थ्येऽपि न समुद्रे धर्मिणि सामर्थ्यम् । यद्यपि योगशक्तिस्तत्राप्यस्त्येव तथापि रूढ्या प्रतिबन्धादनस्तिकल्पैव ।

तृतीयं तूपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतमन्यथा च । तयोराद्यं यथा—

'[3]जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।

---

१. 'हा धिगिति । रात्रौ स्वप्ने उर्वशीं दृष्टवतः पुरूरवस उक्तिरियम् । यत्र रात्रौ सा उर्वशीरूपा शशिमुखी मया दृष्टा सा किल तामसी तमस्विनी कल्पितेति लिङ्गविपरिणामेन संबध्यते । धात्रेति विभक्तिविपरिणामेन । किलेत्यरुचावलीके वा । शशिसत्त्वे तमस्वित्वानौचित्यात् । अत एव हेति खेदे धिगिति निन्दायाम् । तथा तस्या विच्छेदो विरहस्तद्रूपया रुजा व्याधिनान्धकारितं संजातान्धकारमिदमनुभूयमानं कालरूपं वस्तु दग्धं दुःखदायित्वेन निन्द्यम् । दिनं प्रकाशमयं कल्पितम् । हा धिगित्यत्रापि योज्यम् । इत्थं धाता विधिः कुशलेऽभीष्टे सदैव सर्वदैव विधुरः प्रतिकूलः । किं कुर्मः । विधेरवर्जनीयत्वादिति भावः । न चेद्विधुरस्तत्तदाधुना मे मम जीवलोको जीवनाखिलकालस्तादृग्यामवतीमयः पूर्वोक्तप्रियादर्शनयुक्तरात्रिस्वरूपः कथं नो न भवतीत्यर्थः । कल्पितेत्यत्र मयेत्यस्य कर्तृत्वेनान्वयप्रदर्शनं तु केषांचिदविचारितरमणीयमेव । 'किल संभाव्यवार्तयोः । हेत्वरुच्योरलीके च' इति हैमः । अत्र दिनपदं विवक्षितप्रकाशमयत्वविशिष्टावाचकम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. एतदुदाहरणमुदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातम्. ३. 'जङ्घेति । भर्तुः शिवस्य नृत्तानुकारेताललयाश्रितनर्तनानुकरणदशायां भवान्या अभिनव इदं प्रथमतया नृत्यप्रवृत्तो दण्डपादः प्रसह्योर्ध्वीकृतोऽत एव दण्डाकारः पादो जयतीति संबन्धः । 'नृत्यं पदार्थाभिनयो नृत्तं ताललयाश्रयम्' इति संगीतरत्नाकरः । 'प्रसह्योर्ध्वीकृतः पादो दण्डपादोऽभिधीयते' इति च । कीदृशः । निजा भवानीसंबन्धिनी तनुरेव स्वच्छा लावण्यस्य वापी तत्संभूतं यदम्भोजं तस्य शोभां विदधत् । विशेषतो

भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥'

अत्र विदधातिर्धारणे प्रयुक्तः न च धारणे धारणत्वे वा समर्थः । स्वसंसर्गेण[1] करणे नियमितशक्तित्वात् ।

अन्त्यस्तु वाक्यनिष्ठावाचकतायां 'प्राभ्रभ्राड्–' इत्यादावुदाहरिष्यते । तदेवं निर्दूषणे प्रकाशे यत् 'असमर्थे धर्मधर्मिणोर्द्वयोरपि शक्तिविरहः । अवाचके तु धर्ममात्रे सः । विदधदित्युदाहरणं त्ववाचकप्रकरणमध्ये समर्थस्यैव' इति प्रलपितं तद्वाक्यावाचकत्वोदाहरणानवलोकननिबन्धनं संदर्भविरुद्धं चेत्यनादेयम् । दूषकताबीजं तु विवक्षितार्थानुपस्थितिरिति नित्य एवायम् ।

त्रिधाश्लीलमिति । अश्रीरस्यास्तीत्यर्थे सिध्मादित्वाल्लच्प्रत्ययः । कपिलकादित्वाद्रेफस्य लत्वम् । तथा च कान्त्यभाववदिति पर्यवसन्नम् । कान्त्यभावश्चातिप्रसक्त इति व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यक्तिहेतुकस्तद्विशेषो वक्तव्यः । न चैतत्रयेऽनतिप्रसक्तमनुगतं रूपमस्तीति व्रीडादिहेतुकाकान्तिमत्सु नानार्थोऽयमश्लीलशब्द इत्यर्थः । तच्च प्रत्येकं त्रिविधम् । क्वचिद्विवक्षितस्यैवार्थस्य व्रीडाद्यालम्बनत्वात् । क्वचिदविवक्षितस्य निर्वाहिणस्तथात्वात् । क्वचित्तादृशार्थस्यानिर्वाहिणोऽपि स्मृतिमात्रहेतुत्वात् । एषु क्वचित्किंचिदुदाह्रियते । तत्र व्रीडाव्यक्तावर्थान्तरस्य तथाभावो यथा—

'साधनं[2] सुमहद्यस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते ।
तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेताराळितां भ्रुवम् ॥'

दीति पदैकदेशोदाहरणविषयम् **स्वसंसर्गेणेति** । वीत्युपसर्गसंबन्धेनेत्यर्थः । करणे विधाने । निर्वाहिणः प्रकृतार्थान्वयिनः । **तत्रेति** । अर्थान्तरस्येत्यनन्तरं नि-

---

विभ्रदित्यर्थः । एतदेव जङ्घेत्यादिना विशेषणचतुष्टयेन समर्थयति—जङ्घाकाण्डमेवोरु महन्नालं यत्र । जङ्घाकाण्डं चोरुश्च तयोः समाहारो जङ्घाकाण्डोरु तदेव नालं यत्रेति वार्थः । एवं नखकिरण एव लसन्ति केसराणि तेषामाल्या पङ्क्त्या करालो दन्तुरः । प्रत्यग्रस्यार्द्रस्यालक्तकस्य भानां कान्तीनां प्रसरा एव किसलयानि नवपत्राणि यस्य तथाभूतः । किसलयपदस्य पद्मपत्रेऽपि गौण्या प्रयोगः । मञ्जु मनोज्ञं मञ्जीरं नूपुरमेव भृङ्गो यत्र सः । एवं च सत्युपमानधर्मस्याम्भोजशोभाया दण्डपादे समारोपः समर्थितो भवति 'ज्योत्स्नाभस–' इत्यादिरूपकैरिव रात्रौ कापालिकी समारोपः । तत्र प्रधानीभूतस्यारोपस्योपमानारोपरूपत्वाद्रूपकत्वम् । इह तु तदभावान्निदर्शनारूपत्वमित्येतावान्परं विशेषः । न चोपमानाप्रसिद्ध्या उपमायाः कल्पनासंभवात्कथमेषा निदर्शनेति वाच्यम् । वस्तुतोऽप्रसिद्धावपि कविसमयबलेन बहुश उपमानदर्शनात् । अत्र निजपदं विवक्षितां पार्वतीतनुं न बोधयति । निजादिपदानां स्ववाक्यमुख्यविशेषगामित्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'विसंसर्गेण' ग.　२. 'साधनमिति । यस्य राज्ञः सुमहत्साधनं सैन्यं विलोक्यते

अत्र सैन्यार्थकस्य साधनशब्दस्य पुंव्यञ्जनमर्थान्तरम् ।

जुगुप्साव्यक्तौ तथाभूतार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वं यथा—

'लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदष्टाधरः
कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
मुग्धा कुड्मलिताननेन ददती वायुं स्थिता तस्य सा
भ्रान्त्या धूर्ततयाथवानतिमृते तेनानिशं चुम्बिता ॥'

अत्र वायुशब्दोऽपानवायुं स्मारयति । न तु तदर्थतया वाक्यमुपपद्यते । अमङ्गलव्यक्तौ विवक्षितस्यैवार्थस्य तथात्वं यथा—

'मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशा-
द्धनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽद्य जातः ।
रतिविलुलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः
सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्ही ॥'

अत्र विनाशशब्दस्य विवक्षित एवार्थोऽमङ्गलः ।

एवं त्रिषु भिन्नभिन्नप्रकारोदाहरणेन प्रत्येकं त्रिप्रकारत्वमूहनीयम् । न्याय-साम्यात् । दूषकताबीजं त्वनुभवसिद्धरसापकर्षकतादृशार्थोपस्थितिः । नीरसे तु

र्वाहिण इति शेषः । तथाभावो हेतुत्वम् । तथाभूतार्थेति । जुगुप्सालम्बनेत्यर्थः ।

यदन्यस्य न विलोक्यते । असाधारणमित्यर्थः । तस्य धीशालिनो नीतिज्ञस्याराल्तितां कोपेन कुटिलीकृतां भ्रुवं कोऽन्यः सहेतेत्यर्थः । अत्र साधनशब्दः पुंव्यञ्जनरूपार्थान्तरोपस्थापकतया व्रीडादायी । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'लीलेति । अन्यस्य वनितया न त्वन्यया वनितया । तदै '(यै)' व क्रोधातिशयान्निःशङ्कं दष्टोऽधरो यस्य तथाभूतः । कश्चिल्लीलार्थेन तामरसेन कमलेनार्थात्त्ववनितया आहतः सन्केसरैस्तल्लग्नपरागैर्दूषिते आकुले ईक्षणे यस्य तथाभूत इव च्छलेन नेत्रे व्यामील्य स्थितः । ततस्तदीयधूर्तत्वानभिज्ञतया कुड्मलितेन तदाकारीकृतेनाननेन तस्य नायकस्य । 'तत्र' इति पाठे नेत्रयोः । वायुं फूत्कारं ददती स्थिता सा मुग्धा तेन नायकेन नतिमृते प्रणामं विनैवानिशं चिरं चुम्बिता । तत्र हेतुः—भ्रान्त्या धूर्ततयाथवेति । अस्याः कोपोऽपगत इति भ्रान्तिः । कोपानपगमेऽपि सापराधत्वदशायामपि निराबाधं चुम्बनमिति धूर्तता । अत्र वायुशब्दोऽपानवायुस्मारकतया जुगुप्सादायी ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'मृद्विति । विक्रमोर्वशीये उर्वशीविरहिणः पुरूरवस उक्तिरियम् । मृदुना मन्देन पवनेन विभिन्नो विकसितः । घनो निबिडश्चासौ रुचिरश्चासौ कलापो मयूरपिच्छं मत्प्रियाया उर्वश्या विनाशाददर्शनादद्य निःसपत्नः सदृशरहितो जात इत्यन्वयः । सुकेश्याः शोभनकेश्या उर्वश्याः केशपाशे सत्येष बर्हीं मयूरः कं हरेदनुरञ्जयेत् । न कमपीत्यर्थः । विस्तृतकलापसाम्याय विशिनष्टि—रतौ विलुलितः शिथिलो बन्धो यस्य तथाभूते । तथा कुसुमैः सनाथे युक्ते । तेन चन्द्रकसाम्यम् । 'बर्हः' इति त्वपपाठः । 'पिच्छबर्हे नपुंसके' इत्यनुशासनात्' । इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'विगलित' ख-ग. ४. 'बर्हः' ख-ग.

चमत्कारापकर्षकत्वं तस्याः। अथवा तादृशार्थोपस्थित्या श्रोतुर्वैमुख्यं तद्बीजम्। अतः शमकथायां दोषत्वाभावः। तादृशोपस्थितेः शमपोषकत्वात्। भाव्यमङ्गलादिसूचने कामशास्त्रस्थितौ च न दोषत्वम्। वैमुख्याभावात्। शिवलिङ्गभगिनीब्रह्माण्डादिशब्देषु तु [1]संवीतगुप्तलक्षितेष्वसभ्यार्थानुपस्थितेः।

संदिग्धं विवक्षिताविवक्षितोभयार्थोपस्थापनानुकूलस्वरूपद्वयसंदेहविषयः। यथा—

'[2]आलिङ्गितस्तत्रभवान्संपराये जयश्रिया।
आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु॥

अत्र वन्द्यामिति पदं बन्दीशब्दे सप्तम्यन्तं वन्द्याशब्दे द्वितीयान्तं वेति संदेहः। प्रथमे हठगृहीतमहिलायां कृपां कुर्विति, द्वितीये नमस्यामाशीः परम्परामित्यर्थोपपत्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावात्। दूषकताबीजमुद्देश्यनिश्चयाभावः। अतो यत्र संदेह एवोद्देश्यस्तत्र यत्र च वाच्यादिमहिम्ना प्रकरणादिवशेन वा निश्चयस्तत्र चादोषत्वम्।

अप्रतीतमिति नञोऽल्पार्थतया शब्दानुशासनातिरिक्तशास्त्रमात्रप्रसिद्धमित्यर्थः। अत एवाप्रयुक्ताद्भेदः। तस्यान्यत्रापि प्रसिद्धेः। उदाहरणम्—

'[3]सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्गलिताशयताजुषः।
विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्म बन्धनम्॥'

अत्राशयशब्दो मिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थः। स चैवं योगशास्त्र एव प्रसिद्धः। एवं शास्त्रान्तरप्रसिद्धमप्यूह्यम्। दूषकताबीजं तच्छास्त्रानभिज्ञस्यार्थानुपस्थितिः। अत एव यत्र तच्छास्त्राभिज्ञ एव प्रतिपाद्यः स्वयमेव वा परामर्शस्तत्र न दोषत्वम्। प्रत्युत व्युत्पत्तिसूचकतया गुणत्वम्।

मात्रपदेन प्रकृतार्थान्वयित्वव्यवच्छेदः। **संवीतेति**। शिवपदार्थेन संवीतमाच्छादितमिवेत्यर्थः। केवलस्यैव लिङ्गपदस्याश्लीलत्वं न तु शिवपदसंवद्धस्येत्यनुभवात्। भगिनीपदे तु रूढ्याश्लीलार्थो गुप्तः। ब्रह्माण्डपदे त्वण्डपदेन गौण्या लक्षितस्य जगतः प्रतीतेर्नाश्लीलतेति ज्ञेयम्। 'समुन्नीत' इति त्वपपाठः सरस्वतीकण्ठाभरणे 'संवीत' इत्येव पाठस्य दर्शनात्। **स्वरूपद्वयेति**। कवितात्पर्यविषयत्वेन सप्तम्य-

---

१. 'समुन्नीत' ख. २. 'आलिङ्गित इति। संपराये युद्धे जयश्रियालिङ्गितस्तत्रभवान्पूज्यस्त्वमाशीः परम्परामाशीर्वादपरम्परामर्थाज्जितशत्रुप्रयुक्तां कर्णे कृत्वा आकर्ण्य कृपां कुर्विति संबन्धः। तत्र संपराय इति वा। अत्र वबयोरभेदाद्वन्दनीयामित्यर्थकवन्द्याशब्दस्य द्वितीयान्तं रूपं किं वा गृहीतमहिलायामिति कृपाविषयसमर्पकवन्दीशब्दस्य सप्तम्यन्तमिति संदेहः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'सम्यगिति। सम्यग्ज्ञानं तत्त्वज्ञानं तदेव महाज्योतिस्तेन दलितो नाशित आशयो मिथ्याज्ञानवासना यस्य। तत्ताजुषो नरस्य विधीयमानं क्रियमाणमप्येतत्कर्म विहितनिषिद्धरूपं बन्धनं बन्धजनकं न भवेदित्यर्थः। अत्राशयशब्दो मिथ्याज्ञानवासनायां योगशास्त्रमात्रे प्रयुक्त इत्यप्रतीतत्वम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

ग्राम्यं ग्रामे केवले लोके प्रसिद्धं न तु शास्त्रेऽपि । अत एवाप्रयुक्ताद्भेदः' इत्येके । अपरे तु 'देश्यमनेन संगृह्यते । कटिशब्दादयस्तु नोदाहर्तव्याः । किं तु गल्लभल्लादयः' इत्याहुः । तदुभयमप्यसत् । कटिशब्दस्य शास्त्रेऽपि प्रसिद्धस्य व्युत्पन्नस्य चोदाहरणत्वेन दर्शितत्वात् । तस्मात्समस्तलोकप्रसिद्धम् । तस्मिन्देशे सर्वलोकैर्यदाख्यया यद्वस्तु व्यवह्रियते तदित्यर्थः । तेन देश्यमपि संगृहीतम् । अत एवाग्रे खादनपानगल्लादय उदाहरणीयाः । कमलमहिषीदध्यादयश्च प्रत्युदाहर्तव्याः । उदाहरणम्—

'[1]राकाविभावरीकान्तसंक्रान्तद्युति ते मुखम् ।
तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥'

अत्र कटिशब्दः । लोकानभिज्ञं प्रति तदर्थानुपस्थितिर्दूषकताबीजमिति ऋजवः । वस्तुतस्तु नागरोपनागरौ विहाय ग्राम्यशब्दप्रयोगाद्वक्तुरवैदग्ध्योन्नयनेन श्रोतुर्वैमुख्यं तदित्यालोच्यते । अत एव विदूषकादावधमे वक्तरि न दोषत्वम् । तस्य तथैवौचित्येन वैरस्याभावात् । कटिशब्दे तु ग्राम्यताप्रयोजकं नाश्लीलत्वमिति न तत्संकरः ।

नेयार्थं नेयोऽर्थो यस्य तत् । नेयत्वं च—

'निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।
क्रियन्ते चाधुना काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ॥'

इत्यनेन रूढिप्रयोजनाभ्यां विना या लक्षणा निषिद्धा तद्विषयत्वम् । यथा—

'[2]शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियम् ।
करोति ते मुखं तन्वि चपेटापातनातिथिम् ॥'

अत्र चपेटादिपदं निर्जितत्वे लक्षणया प्रयुक्तम् । न च तत्रास्य रूढिर्न वा

न्तद्वितीयान्तत्वादिरूपद्वयप्रकारको यः संदेहस्तद्विषय इत्यर्थः । समस्तेत्यस्य विवरणं **तस्मिन्देश इत्यादि** । नागरो विदग्धमात्रप्रसिद्धः । तत्सदृशस्ततः किंचिदून उपनागरः । **ग्राम्यताप्रयोजकमिति** । व्रीडाद्यालम्बनत्वरूपमश्लीलत्वं न ग्राम्यताप्रयोजकम् । अपि तु विदग्धाविदग्धसाधारणप्रयुक्तत्वमेवेति न सांकर्यशङ्केत्यर्थः । तेन क्वचिदुपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकरान्न दोष इति भावः । **चपेटादीति** । तत्रैकं

---

१. 'राकेति । राका पूर्णचन्द्रा पूर्णिमा तत्संबन्धी यो विभावरीकान्तश्चन्द्रस्तस्य संक्रान्ता द्युतिर्यत्र तथाभूतं तव मुखं, तपनीयस्य सुवर्णस्य शिलायाः शोभा यत्र सा कटिर्नितम्बश्च मनो हरत इत्यन्वयः । अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः । पामरसाधारण्येन प्रयुज्यमानत्वात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'शरदिति । हे तन्वि, ते तव मुखं कर्तृ समुल्लासी यः पूर्णिमासंबन्धी शर्वरीप्रियश्चन्द्रस्तं चपेटापातनस्य करतलप्रहारस्यातिथिं पात्रं करोतीत्यन्वयः । अत्र मुख्यार्थबाधाच्चपेटाशब्देन निर्जितत्वं लक्ष्यते । तथा निर्जितत्वस्य यदापातनं संबन्धस्तत्पात्रं करोतीत्यर्थः पर्यवस्यति । रूढिप्रयोजनान्यतरविरहेणानिषिद्धलाक्षणिकत्वरूपं नेयार्थम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

प्रयोजनम्। मुख्यशब्दार्थातिरेकिणोऽर्थस्याप्रतीतेः। दूषकताबीजं च वृत्त्यभावेनार्थानुपस्थितिरिति नित्योऽयं दोषः।

अथ भवेत्क्लिष्टमित्यादि क्लिष्टादिकं दुष्टं पदं समासगतमेवेत्यभिसंबन्धः। तदयमर्थः—क्लिष्टत्वादिदोषत्रयं पदान्तरसाहित्येनैव संभवति। तथा च यदि तयोः पदयोः समासस्तदैव समासेनैकपद्यात्पददोषता। असमासे वाक्यदोषत्वमेव। इतरेषां तु समासेऽसमासे च पददोषत्वम्। द्वितीयपदैरपेक्ष्येणैव दुष्टत्वादिति।

तत्र क्लिष्टमर्थप्रतीतौ क्लेशवत्। यतो विवक्षितस्यान्वितविशेषस्य प्रतिपत्तिर्विलम्बिता तदित्यर्थः। निहतार्थादौ तु पदार्थोपस्थितिरेव विलम्बितेति ततो भेदः। विलम्बश्चाप्रत्यासत्तेर्वा, सामान्यशक्तात्प्रकरणाद्यभावे विवक्षितविशेषस्य द्रागनुपस्थितेर्वा। आद्ये वाक्यमात्रदोषत्वम् 'धम्मिल्लस्य—' इत्यादौ। अन्त्ये तु पददोषत्वमपि। तद्यथा—

'अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः।
सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितम्॥'[1]

अत्रात्रिलोचनसंभूतेत्यादौ सामान्यतोऽन्वयबोधाविलम्बेऽप्यत्रिलोचनसंभूतेत्यादिना चन्द्रादेर्न द्रागुपस्थितिः। अन्यस्यापि तथाभावान्नियामकस्याभावाच्च। अतः कुमुदैरित्यस्य व्यवधानेनोपस्थितिः। इदमेव च 'अत्रिदृष्टेः समुद्भूतस्योद्द्योतेनावभासिभिः' इति पाठे द्वितीयप्रभेदे वाक्यदोषोदाहरणं द्रष्टव्यम्। दूषकताबीजं प्रतीतिविलम्बः। प्रहेलिकादौ तु तस्येष्टत्वाददोषत्वम्। मत्तोक्त्यादौ तु गुणत्वमपि तदौचित्यात्।

'अविमृष्टविधेयांशम्' अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत्। प्राधान्यं च विधिप्रतीतियोग्यता। सा चानुपसर्जनीभूतत्वे सत्युद्देश्यानन्तर्यम्। अतो 'न्यक्कारो ह्ययमेव–' इत्यादौ 'क्षणमप्यमुक्त–' इत्यादौ वा

लक्षकमितरत्तात्पर्यग्राहकमिति भावः। **मुख्यशब्दार्थेति**। निर्जितमिति मुख्यशब्देन प्रतिपाद्यो योऽर्थस्तद्व्यतिरिक्तस्येत्यर्थः। मुख्यशब्दप्रयोगादलभ्यं हि शैत्यपावनत्वं प्रयोजनं न चेह तथा प्रतीयमानमस्ति। **वृत्त्यभावेनेति**। उक्तहेतुकलक्षणाया एव वृत्तित्वव्युत्पत्तेरिति भावः। अर्थप्रतीतौ वाक्यार्थप्रतीतौ। **पदार्थोपस्थितिरेवेति**। शक्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपदार्थोपस्थितिरेवेत्यर्थः। इह तु शक्यतावच्छेदकस्य प्रकृताप्रकृतसाधारण्यात्तेन रूपेणोपस्थितावप्यन्वितविशेषानुपस्थितिमात्रमित्यर्थः। **अन्यस्यापीति**। चक्षुर्ज्योतिषोऽपीत्यर्थः। आदिना चन्द्रोद्ग-

---

१. 'अत्रीति। हे भूपाल, तव चेष्टितं चरित्रमत्रेर्मुनिविशेषस्य लोचनात्संभूतं यज्ज्योतिश्चन्द्ररूपं तस्योद्गमेनोदयेन भासनशीलैरर्थात्कुमुदैः सदृशमत्यर्थमतिशयेन शोभत इत्यर्थः। अत्र पूर्वार्धेन कुमुदरूपार्थबोधे क्लेशात्क्लिष्टत्वम्' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

नाव्याप्तिः। प्रथमे उक्तरूपप्राधान्याभावेन द्वितीये विधेयस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्यानिर्देशेन विशिष्टविरहसत्त्वात्। उदाहरणम्—

'मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा-
धौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम्।
कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां
दोष्णां चैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः॥'

अत्र नगरीरक्षण एव यत्प्रयासस्तन्मूर्ध्नां महिमा मिथ्येति मिथ्यात्वं विधेयम्। अप्राप्तत्वात्। अत एव च नानुवाद्यम्। प्राप्तत्वे तु मिथ्यामहिम्नामफलत्वमेवोचितम्। अतः किमेतत्फलमित्यादिना नाभिसंबन्धः स्यात्। तच्च बहुव्रीहावन्यपदार्थे गुणीभूतम्। विशेषणप्राधान्ये समासाननुशासनात्। किं चोद्देश्यं विधेयं च यदि पृथक्पदाभ्यामुपतिष्ठते तदा प्राप्तमुद्दिश्याप्राप्तं विधीयते। न च समासे पृथक्पदादुपस्थितिः। अपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पत्तिरिति। एवं समासान्तरेऽप्यविमृष्टत्वं द्रष्टव्यम्। तत्र कर्मधारये यथा—

'स्रस्तां नितम्बादवरोपयन्तीं पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम्।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य॥'

मभासित्वेन कुमुदस्यापि न द्रागुपस्थितिः। चन्द्रविकास्यकुसुमान्तरसाधारण्यादित्युक्तम्। तच्चेति मिथ्यात्वं चेत्यर्थः। **विशेषणेति**। एकार्थीभावभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः। वैरूप्यादप्येकस्मिन्समस्तपदे उद्देश्यविधेयभावो न संभवतीत्याह—**किं चेति**। प्राप्तत्वेनावगतं ह्युद्देश्यम्। अप्राप्तत्वेनावगतं च विधेयम्। न चैकस्मात्पदा-

---

१. 'मूर्ध्नामिति। रामसेनया लङ्कायां वेष्टितायां रावणस्योक्तिः। मम मूर्ध्नां दोष्णां हस्तानां चेहास्मिन्वानरापादानके नगरीरक्षणे यत्प्रयास एतदेव फलं किमित्यन्वयः। किमित्यनेनोक्तमनौचित्यं समर्थयितुं मूर्ध्नां दोष्णां च क्रमेण विशेषणद्वयमाह—उद्वृत्तेत्यादिना। उद्वृत्तमुद्धतं यत्कृत्तं कर्तनं तेनाविरला सान्द्रा गलाद्गलन्ती या रक्तस्य संसक्ता अविच्छिन्ना धारा तया धौतौ प्रक्षालितौ यावीशाङ्घ्री शिवचरणौ तत्प्रसादेनोपनतो लब्धो यो जयस्तेन जगति जातो मिथ्याभूतो महिमा येषामिति मूर्धविशेषणम्। कैलासस्योल्लासने उद्धरणे या इच्छा तस्या व्यतिकरस्य संबन्धस्य पिशुनः सूचकश्चासावुत्सर्पी उत्कटो दर्पस्तेनोद्धुराणां समर्थानामिति दोष्णां विशेषणम्। कैलासेन विमानगतिनिरोधे जाते तमुद्धर्तुमान्दोलितवान्रावण इति पुराणम्। तथा चैवंविधानामेतत्फलमनुचितमित्यतो महिमा मिथ्येति मिथ्यात्वस्य विधेयत्वं विवक्षितम्। अत एव समासे गुणीभावेन तदनिर्वाहादविमृष्टविधेयांशत्वदोषः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'स्रस्तामिति। कुमारसंभवे कामस्य हरं प्रत्यभियोगे सहायभूतां पार्वतीं 'अदृश्यत स्थावरराजकन्या' इति कुलकादिनोपक्रम्यैतत्पद्यम्। कथंभूता स्थावरराजकन्या। नितम्बात्स्रस्तां विगलितां केसरो बकुलस्तत्संबन्धिपुष्पमालारूपां काञ्चीं पुनःपुनर्वारंवारमवरोपयन्ती नितम्बे निवेशयन्ती। कामिव। स्मरेण न्यासीकृतां निक्षेपीकृतां कार्मुकसंबन्धिनीं द्वितीयमौर्वीमिव। अत्रैव किमिति न्यस्ता

अत्र द्वितीयत्वं मौर्व्यामुत्प्रेक्ष्य विधेयम्। तच्च समासे गुणीभूतम्। 'मौर्वीं द्वितीयां' इति पाठे तु निराबाधा प्रतीतिः। नन्वत्र काञ्च्यां द्वितीयमौर्वीत्वं विशिष्टमेवोत्प्रेक्ष्यमतो नोक्तदोषावकाश इति चेत्। न। तथापि हि विशेषणांशस्य द्वितीयत्वस्य प्राधान्यम्। द्वितीयसद्भावे एकस्य न्यासीकरणौचित्यात्। मौर्वीत्वं तु तस्याप्रयोजकम्। अन्यस्यापि सद्वितीयस्य तदौचित्यादिति वस्तुविशेषपरिचायकतामात्रम्। तस्माद्विशिष्टविधावपि विशेषणमत्र प्राधान्येन वक्तव्यम्। अत एव 'आ कडारादेका संज्ञा' इत्यत्रैकत्वस्याप्राधान्यप्रसङ्गभयेन समासो नाकारीति व्याख्यातारः। अन्यथा तत्राप्येकत्र संज्ञिन्युद्देश्ये एकत्वविशिष्टसंज्ञाविधाने दोषो न स्यात्।

बहुव्रीहावेव तद्धितार्थगुणीभूतेऽन्यपदार्थे गुणीभावो यथा—

'वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु।
वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॥'

अत्र वरेषु मार्गणीयानां धर्माणां वैकल्यदर्शनप्रस्तावाज्जन्मन्यलक्ष्यत्वं विधित्सितम्। तच्च समासे न्यग्भूतम्। 'अलक्षिता जनिः' इति पाठे तु पौर्वापर्यविपर्ययसत्त्वेऽपि समासनिबन्धनमप्राधान्यं निवर्तते।

नञ्समासे यथा—

'आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचित्त-
संदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता।

दनेकरूपेणोपस्थितिरित्यर्थः। अयमेव चैकप्रसरताभङ्ग इत्युच्यते। यथा—वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र प्राप्तभक्षानुवादेन प्राथम्यविधौ। तत्राप्येकार्थीभावभङ्गप्रसङ्गेन

नान्यत्रेत्यत आह—स्थानविदेति। आश्रयसाद्गुण्येन गुणप्रकर्ष इत्येतदेव स्थानं समर्पणयोग्यमिति जानतेत्यर्थः। अत्र न्यासीकरणौचित्येन पर्यवसानगत्या द्वितीयस्यैवोत्प्रेक्षणीयत्वात्तस्य च समासे गुणीभावादविधेयत्वदोषः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'वपुरिति। तत्रैव बटुवेषधारिणः शिवस्य पार्वतीं प्रति वचनम्। भो बालमृगाक्षि, वरेषु यद्रूपकुलधनादि समस्तं मृग्यतेऽन्विष्यते त्रिलोचने हरे तद्व्यस्तमेकैकमपि किमस्ति। अपि तु नेत्यर्थः। बालमृगाक्षीतिसंबोधनेनैवंविधसौन्दर्यशालिन्यास्तव विरूपवरप्रार्थनमनुचितमिति व्यज्यते। एकैकस्याप्यभावं दर्शयति—वपुरित्यादिना। विरूपाणि विषमाणि सोमसूर्याग्निरूपत्वाद्भीषणानि वाक्षीणि यस्य तथाभूतं वपुः। अलक्ष्यमज्ञेयं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता। अस्तीति शेषः। दिगम्बरत्वेन नग्नतया वसु धनं निवेदितम्। कथितमित्यर्थः। अत्र जन्मनि विधित्सितमलक्ष्यत्वं समासे गुणीभूतम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. आनन्देति। विरक्तं नायकं प्रति नायिकासखीनामियमुक्तिः। यासत्सखी भवता सर्वदैव क्षणमप्यमुक्ता न त्यक्ता तस्या उदन्तो वार्ता तच्चिन्तापि तव संप्रत्यधुना तान्तिं ग्लानिं तनोति। वैराग्यात्। अतोऽस्मान्धिग्धिक। एवंविधसखीदुःखदर्शित्वादतिशोच्या वयमित्यर्थः। किंभूता

या सर्वदैव भवता तदुदन्तचिन्ता
तान्तिं तनोति तव संप्रति धिग्धिगस्मान् ॥'

अत्रावान्तरवाक्येऽमुक्तेत्यनेन ।

'[1]नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥'

इत्यत्रेव प्रसज्यप्रतिषेध एव विधेयो न तु—

'[2]जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥'

इत्यत्रात्रस्तत्वाद्यनुवादेनात्मगोपनादिवदमुक्तत्वानुवादेनान्यत्किंचिद्विधेयमस्ति । न च समासे नञः प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः किंतु पर्युदास एव । तदुक्तम्—

'विधेर्यत्र प्रधानत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥' इति ।

कथं तर्हि 'अश्राद्धभोजी' इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधलाभः । पर्युदासेनाक्षेपात् । ननु पर्युदासार्थोऽमुक्तत्वमेव विधीयतां फलाविशेषादिति चेत् । भवेदप्येवं यदि तथा सति क्षणमपीत्यनेन संबन्धः स्यात् । स हि मुक्तत्वेनैव प्रतियोगिना

समासानुपपत्तेरुक्तवैरूप्यस्य च प्रसङ्गादिति । **विधेर्यत्रेति** । यत्र विधेः कर्तव्यतायाः प्राधान्यं प्रतिषेधे निवर्तनारूपेऽप्रधानता अविवक्षा स पर्युदासः । यथा 'नेक्षेतोद्यन्तं (आदित्यं)' इत्यादावनीक्षणसंकल्पकर्तव्यताप्राधान्यादीक्षणप्रतिषेधस्य चाविवक्षणात् । एतच्च भवतीत्यपेक्षायामाह—**यत्रेति** । उत्तरपदेनेति स्वोत्तरनामधात्वन्यतरपदार्थेन । संबध्यत इति शेषः । **आक्षेपादिति** । श्राद्धं न भोक्ष्य

सखी । आनन्दस्य सिन्धुः समुद्रः । अतिचापलशालिनश्चित्तस्य संदाननं बन्धनं तस्यैकं सदनं स्थानम् । तत्रैव चित्तस्य विश्रान्तिरिति । अत्रामुक्तेति पर्युदासप्रतीतिर्न तु विधेयस्य मुक्ता नेति प्रसज्यप्रतिषेधस्येत्यविमृष्टविधेयांशत्वदोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'प्रसज्यप्रतिषेधमुदाहृत्य दर्शयति—नवेति । विक्रमोर्वशीये विरहिणः पुरूरवस इयमुक्तिः । अयं नवो जलधरः संनद्धः कवची हन्तुमुद्यतो वा दृप्तनिशाचरो न । भवतीति शेषः । एवमग्रेऽपि विशेषदर्शनेन पूर्वसंजातभ्रमविषयनिषेधो नञो गम्यमानभवनक्रियान्वयाद्द्रष्टव्यः । इदं सुरधनुरिन्द्रधनुर्दूरमाकृष्टं तस्य राक्षसस्य शरासनं न । 'नाम' इति पाठे वितर्के नामेति । अयमपि पटुस्तीव्रो धारासारो धारावर्षः बाणपरम्परा न । कनकस्य निकषः कषणरेखा तद्वत्स्निग्धा दीप्तिमती विद्युत् । मम प्रियोर्वशी न भवतीत्यर्थः । केचित्तु नञ्काका तत्तदारोपपर्यवसितानेव वाक्यार्थानाहुः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. 'जुगोपेति । अगृध्नुरलुब्धः । असक्तोऽनासक्तः । शेषं स्पष्टम् । अत्रात्रस्तताद्यनुवादेनात्मगोपनादेर्विधेयत्वात्पर्युदासेऽपि नाविमृष्टविधेयांशत्वदोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

विवक्षितः। न च पर्युदासे तथा संभवः। नन्वेवमपि नाविमृष्टविधेयांशता। विधेयस्यानुपस्थितेः। किं तु धारणे विदधदितिवदवाचकत्वमेव स्यात्। समासेऽर्थान्तरनिरूढत्वादितिचेत्। न। प्राधान्येनानिर्देशस्य तथाप्यक्षतेः। अत एव 'प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र' इत्याह वृत्तिकृत् न त्वप्राधान्येन निर्दिष्ट इति। तर्हि विदधदित्यस्याप्यत्रैवान्तर्भाव इति चेत्। न। तदर्थस्यानिर्दिष्टस्याप्यविधेयत्वात्। अमुक्तेत्यस्याविमृष्टविधेयांशस्यावाचकप्रवेश इति चेत्। न। उभयोरसंकीर्णस्थलसंभवे क्वचित्संकरेऽप्यदोषात्। दूषकताबीजं च विवक्षितार्थाप्रत्ययः। तस्मान्नित्यदोषोऽयम्।

विरुद्धमतिकृत्पदान्तरसंनिधानेन प्रकृतप्रतीतिन्यक्कारकप्रतीतिजनकम्। तच्चेदमनेकधा प्रवर्तते। क्वचित्समासान्तरविग्रहेण। यथा—

'सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः।
अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे॥'[1]

अत्राकार्यं कार्यमन्तरेण मित्रमिति विवक्षितम्। अकार्ये मित्रमिति तु प्रतीयते। क्वचिन्नामपदयोः समासे विरुद्धार्थनिरूढपदघटनया। यथा—

'चिरकालपरिप्राप्तिलोचनानन्ददायिनः।
कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम्॥'[2]

अत्र कण्ठग्रहार्थतया विवक्षितो गलग्रहशब्दो रोगविशेषे निरूढः। क्वचिद्विवक्षितविशेषपरत्वे पदवैयर्थ्याप्रसङ्गेनाविवक्षितविशेषपरत्वग्रहात्। यथा—

'न त्रस्तं यदिनाम भूतकरुणासंतानशान्तात्मन-
स्तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः।[3]

इति संकल्पस्य व्रतवाचिणिनिप्रत्ययानुरोधेन लक्ष्यमाणत्वात्तस्य च श्राद्धभोजनवर्णनं विनानुपपत्तेरिति भावः। **नन्वेवमपीति**। अभवन्मतयोगप्रसङ्ग एव तत्सांकर्यं स्वयमेव निराकरिष्यति। **पदान्तरेति**। अनेनाश्लीलानुचितार्थनिहतार्थव्युदासः।

---

१. 'सुधेति। सुधाकरश्चन्द्रस्तस्य कराः किरणास्तदाकारं निर्मलतया तत्सदृशं विशारदं प्रगल्भं च विचेष्टितं यस्य सः। असावेकोऽकार्यमित्रं यः कार्ये उपाधौ मित्रं कार्यमित्रम्। पश्चान्नञ्समासेन कार्यनिरपेक्षं मित्रमित्यर्थः। तस्य किं वर्णयामहे। अर्थाद्गुणान्। 'विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ' इत्यमरः। अत्राकार्ये मित्रमिति विरुद्धमतिकृत्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'चिरेति। कान्ता चिरकालाद्या परिप्राप्तिः समागमस्तेन लोचनयोरानन्ददायिनः कान्तस्य गलग्रहं गलस्य ग्रहो ग्रहणमालिङ्गनं विदधातीत्यन्वयः। अत्र गलग्रहशब्दो रूढ्या रोगविशेषोपस्थापकतया विरुद्धमतिकृत्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'नेति। दाशरथिमुद्दिश्य परशुरामोक्तिः। धनुर्व्यारुजता भञ्जता तेन प्रकृतेन दाशरथिना यदि नाम भगवतो भवानीपतेर्देवान्न त्रस्तं भीतं तत्पुत्रस्तु स्कन्दोऽथवा स्कन्द इव प्रियोऽहं शिष्यः कथं विस्मृत इत्यन्वयः। यदिनामशब्दोऽखण्डः संभावनायाम्। एतत्संभाव्यमित्यर्थः। कोपात्तेनेति विशिष्य नामाग्रहणम्। भवानी-

तत्पुत्रस्तु मदान्धतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः
स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥'

अत्र भवस्य पत्नीत्यर्थे भवानीति सिद्धम् । तथा च भवपत्नीपतौ प्रतीयमाने भवातिरिक्तः स द्राक्प्रतीयते । नहि भव एवाभिधेये भवपत्नीपतिरिति प्रयोगो योग्यः सचेतसाम् ।

क्वचित्समासैक्येऽपि समस्यमानपदयोर्व्यर्थतया । यथा—

'गोरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।
सविधे निरहंकारः पायाद्वः सोऽम्बिकारमणः ॥'

अत्राम्बिकारमणपदयोर्गौरीप्रीतिकरत्ववन्मातृस्वामित्वमप्यर्थः । दूषकताबीजं विवक्षितार्थतिरस्कारकार्थोपस्थितिः । अतो यत्र विरुद्धोऽर्थो विवक्षित एव तत्रादोषत्वम् ।

क्लिष्टादिदोषविशेषेषु समासगतत्वनियमविधानाच्छ्रुतिकटुप्रभृतिष्वनियमोऽभ्यनुज्ञातः । तत्रासमासगतमुदाहृतमेव । समासगतेषु श्रुतिकटु यथा—

'सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना ।
बर्हिनिर्ह्रादनार्होऽयं कालश्च समुपागतः ॥'

समासादैकपद्यम् । एवं च्युतसंस्कृत्यादयो द्रष्टव्याः ।

उक्तान्पददोषान्पदैकदेशे वाक्ये चातिदिशति—

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।
वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥ ४ ॥

पतेरत्रासे हेतुगर्भं विशेषणम्—भूतेत्यादि । भूतेषु यः करुणासंतानः कृपासमूहस्तेन शान्त आत्मा यस्य तथाभूतात् । मदान्धो यस्तारकासुरस्तस्य वधाद्विश्वस्य देवगणस्य दत्त उत्सवो येनेत्युत्कर्षगर्भं विशेषणम् । स्कन्द इव प्रिय इत्यनेन धनुर्भङ्गोपेक्षासंभावनाविरहसूचनम् । अहमित्यनेन क्षत्रियकुलान्तकत्वसंक्रमितवाच्येन धनुर्भङ्गकर्तुः साहसकारित्वातिशयो व्यज्यते । अत्र भवानीपतेरिति विरुद्धमतिकृत् । भवस्त्रीपतिरित्यर्थकादस्मात्पत्यन्तरप्रतीतेः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'गोरपीति । सोऽम्बिकाया रमणो महेशो वो युष्मान्पायादित्यन्वयः । स कः, यद्वाहनतां प्राप्तवतो गोर्वृषस्यापि सविधे निकटे सोऽप्यतिक्रूरतया प्रसिद्धोऽपि गिरिसुतायाः पार्वत्याः सिंहो निरहंकारः सौम्यः । भवतीति शेषः । अत्राम्बिकाया मातू रमण इति विरुद्धं प्रतीयते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'सेति । विरहिणो रामस्येयमुक्तिः । सुधायाः सान्द्रास्तरङ्गाः सुधासान्द्रतरङ्गाः सुधासान्द्रतरङ्गाः संजाता ययोस्ते सुधासान्द्रतरङ्गिते तथाविधे विलोचने यस्याः सा सीता दूरे । स्थितेति शेषः । अयं बर्हिणां मयूराणां यन्निर्ह्रादनमव्यक्तशब्दस्तदर्हस्तद्योग्यः कालो घनसमय एव कालोऽन्तकश्च समुपागत इत्यन्वयः । अत्र समासगतं श्रुतिकटुत्वम् । एवमितरेषामपि समासगतत्वं बोध्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

च्युतसंस्कारेत्यादिर्भावप्रधानो निर्देशः । एते श्रुतिकट्वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूताः । श्रुतिकटुत्वादय इत्यर्थः । अत्र यत्र पदान्तरसाहित्येन पदानां दुष्टत्वं स वाक्यदोषः । न चासाध्वसमर्थनिरर्थकानां दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यापेक्षेति तन्त्रितयोपासनमिति संप्रदायः । तदसत् । 'सोऽध्यैष्ट—' इत्यादिश्रुतिकटोर्दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यस्यानपेक्षणीयतया तदुदाहरणविरोधात् । न च तत्रापि तथैवेति वाच्यम् । परुषवर्णारब्धत्वस्य स्वत एव सत्त्वात् । तथात्वेऽपि वा 'स पातु वो दुश्च्यवनः' इत्याद्यप्रयुक्ताद्युदाहरणाव्याप्तिः । न हि तत्रापि दुष्टत्वे पदान्तरापेक्षेति वक्तुमपि शक्यते । किं चावाचकमप्यसमर्थसमानशीलं किमिति नापास्तमिति सर्वव्याख्यानेषु विनिगमकं वक्तव्यमिति ।

अत्र ब्रूमः—विवक्षितधर्मिप्रत्यायकशब्दवृत्तित्वे सति । नानापदवृत्तित्वमेवात्र वाक्यवृत्तित्वमभिप्रेतम् । 'न्यक्कारो ह्ययमेव—' इत्यत्रापि नाव्याप्तिः । उद्देश्यविधेयाभिधायकयोर्द्वयोरपि दुष्टत्वात् । अत एवाविमृष्टविधेयांशमित्यत्रांशपदोपादानम् । 'योऽसौ सुभगे तवागतः' इत्युदाहरणे प्रकाशे स्फुटमेतत् । एवं च युक्तं च्युतसंस्कृत्यादिव्युदसनम् । न चासमर्थसहोदरस्यावाचकस्यापि व्युदासो युक्तः । तेनापि केनचिद्विवक्षितधर्मिज्ञापनात् । यथोदाहृतेन जन्तुपदेन । व्युदस्तेषु पुनर्न कोऽपि प्रभेदो विवक्षितधर्मिप्रतिपादक इति ।

तत्र श्रुतिकटु वाक्यगतं यथा—

'सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनताप्सीत्सममंस्त बन्धून् ।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥'

व्यक्तम् ।

न च तत्रापीति । सोऽध्यैष्टेत्यादावपि वाक्यस्य श्रुतिकटुत्वं पदमात्रगतात्तस्मादन्यदतः सापेक्षमेवेत्याशङ्क्याह—**तथापीति । नहीति ।** अप्रयुक्तत्वस्य पदमात्रधर्मवदिति भावः । ननु वाक्येऽप्यप्रयुक्तत्वादस्त्येवेति वादिनं प्रत्याह—**किंचेति ।** सर्वव्याख्यानेषु दर्शितप्रकारेषु । **विवक्षितेति ।** अत्र विवक्षितधर्मिप्रत्यायकनानापदवृत्तित्वोक्तौ वाक्यनिष्ठावाचकत्वे 'प्राभ्रभ्राड्–' इत्यादावसंभवः । सर्वेषां पदानां विवक्षितधर्मिप्रत्यायकत्वाभावात् । अतः पृथक्सत्यन्तम् । तादृशकिंचिच्छब्दगतत्वाच्च न दोषः । च्युतसंस्कृत्यादित्रयं तु न तथेति तदपासनम् ।

---

१. 'च्युतसंस्कृत्यसमर्थनिरर्थकानपास्योक्तदोषान्वाक्यगतत्वेनोदाहरति—सोऽध्यैष्टेति । भट्टिकाव्यगतमिदं पद्यम् । स राजा दशरथो वेदानध्यैष्टाधीतवान् । त्रिदशान्देवानयष्टापूजयत् । पितॄनताप्सीदतर्पयत् । 'अपारीत्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । 'पृ तर्पणे' इति धात्वनुसारात् । बन्धून्सममंस्त संमानितवान् । षड्वर्गं कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याणां षण्णां वर्गं समुदायं व्यजेष्ट विजितवान् । नीतावरंस्त रेमे । अरीन्समूलघातं न्यवधीच्च । समूलं हतवानित्यर्थः । अत्रानेकपदगतत्वेन श्रुतिकटुत्वस्य वाक्यदोषत्वम् । एवमन्येषामपि ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अप्रयुक्तं यथा—

'स रातु वो दुश्च्यवनो भावुकानां परम्पराम्।
अनेडमूकताद्यैश्च द्यतु दोषैरसंमतान्॥'

अत्र दुश्च्यवनशब्द इन्द्रे, अनेडमूकशब्दश्चैडमूकेऽप्रयुक्तः।

निहतार्थं यथा—

'सायकसहायबाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाधिपतेः।
अब्जरुचिभास्वरस्ते भातितरामवनिप श्लोकः॥

अत्र सायकशब्दः खड्गे, मकरध्वजशब्दः समुद्रे, क्षमाशब्दो भूमौ, अब्जशब्दश्चन्द्रे, श्लोकशब्दो यशसि च प्रयुक्तः। न चैतेषामेतेषु प्रसिद्धिभूयस्त्वम्। अतः प्रसिद्धैः शरमदनक्षान्तिपद्मपद्यैरर्थैर्निहतार्थाः।

अनुचितार्थं यथा—

'कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो
यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नग्नास्तव विभो।
शरज्ज्योत्स्नाकान्तस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा
तथापि त्वत्कीर्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह॥'

अत्र कुविन्द इति तन्तुवायं, पटयसीति पटं करोषीति, गुणेति तन्तुं, नग्नेति वस्त्रहीनं, यश इत्यकारप्रश्लेषादयशः, विगताच्छादनमित्यवसनमित्यर्थाननुपश्लोक्यमानापकर्षद्योतकतयानुचितान्प्रकाशयन्ति।

---

१. 'स रात्विति। स प्रसिद्धो दुश्च्यवन इन्द्रो वो युष्माकं भावुकानां मङ्गलानां परम्परां रातु ददातु। च परमसंमताञ्शत्रूननेडमूकताद्यैर्मूकबधिरताद्यैर्दोषैः करणभूतैर्द्यतु खण्डयतु। नाशयत्वित्यर्थः। 'अनेडमूक उद्दिष्टः शठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति मेदिनी। अत्र दुश्च्यवनानेडमूकशब्दावप्रयुक्तौ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'सायकेति। हे अवनिप राजन्, ते तव श्लोको यशोऽब्जस्य चन्द्रस्य रुचिवद्भास्वरो भातितरां शोभतेतरामित्यन्वयः। कीदृशस्य, सायकः खड्गः सहायो यस्य तथाविधो बाहुर्यस्य तथाविधस्य। मकरध्वजेन समुद्रेण नियमिता परिच्छिन्ना या क्षमा भूमिस्तस्या अधिपतेः। सार्वभौमस्येत्यर्थः। अत्र सायकमकरध्वजक्षमाब्जश्लोकशब्दानां शरमदनक्षान्तिपद्मपद्येषु प्रसिद्धिबाहुल्यात्प्रकृतार्थतिरोधानम्। 'सायकः शरखड्गयोः' इति विश्वः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'कुविन्द इति। राजानं प्रति कवेरुक्तिः। हे विभो, त्वं तावत्कुविन्दः। कुं पृथ्वीं विन्दति लभते इति कुविन्दः। लब्धपृथ्वीक इत्यर्थः। अभितः समन्ताद्गुणानां शौर्यादीनां ग्रामं समूहं पटयसि पटूकरोषि। ख्यापयसीति यावत्। अत एवैते नग्ना बन्दिनो दिशि दिशि तव यशो गायन्ति। तथाप्येवंविधे वैभवे सत्यपि त्वत्कीर्तिः स्त्री इह लोके विगतमाच्छादनमावरणं यत्र तथा भ्रमतीति व्याजस्तुतिः। कुरूपत्वादुपेक्षामाशङ्क्य परिहरति—शरदिति। शरज्ज्योत्स्नावद्गौराणि स्फुटानि दृश्यानि विकटानि सुन्दराणि यानि सर्वाङ्गाणि तैः सुभगा। सुन्दरीत्यर्थः। अत्र कुविन्दस्तन्तुवायस्त्वं गुणग्रामं तन्तुसमूहमभितः सव्यापसव्यतुरीचालनेन पटयसि पटं करोषि। अत

अवाचकं यथा—

'प्राभ्रभ्राड्विष्णुधामाप्य विषमाश्वः करोत्ययम्।
निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम्॥'[1]

अभ्रे भ्राजत इत्यभ्रभ्राड् जलदः। प्रकृष्टोऽभ्रभ्राड् यत्र तद्विष्णुधामेत्यस्य विशेषणम्। अत्र प्राभ्रभ्राडिति प्रकृष्टजलदे, विष्णुधामेति विष्णुपदे, विषमाश्व इति सप्ताश्वे, निद्रेति संकोचे सहस्रपर्णेति सहस्रदले प्रकृष्टजलदत्वादिना प्रकारेणावाचकानि कानिचिच्चात्र धर्मिणि शक्तान्येवेति यथोक्तवाक्यदोषत्वम्।

अश्लीलेषु व्रीडादायि यथा—

'भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना।
तत्तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमादधे॥'[2]

अत्रोपसर्पन्तीति सुरतारम्भं, प्रहरणेति ताडनविशेषं, मोहनमिति निधुवनं चार्थान्तरप्रतिपादयद्व्रीडादायि।

जुगुप्सादायि यथा—

'तेऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गं च भुञ्जते।
इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात्प्रवर्तनम्॥'[3]

अत्र वान्तोत्सर्गशब्दौ छर्दितपुरीषार्थतया, प्रवर्तनमिति पुरीषत्यागार्थान्तरतया जुगुप्सां प्रयच्छन्ति।

एडमूको वाक्श्रुतिहीनः। **शक्तान्येवेति।** विष्णुस्थानत्वरूपयोगे नाकाशवाचकं

एव त्वत्तो लब्धवस्त्रा एते नग्ना वस्त्रहीना दिशि दिशि तव यशो गायन्ति तथाप्येवं वस्त्रसमृद्धावपि त्वत्कीर्तिरूपा स्त्री विगताच्छादनं वस्त्ररहितं भ्रमतीत्यर्थान्तरं स्तूयमानस्य राज्ञोऽपकर्षगमकं प्रतीयत इत्यनुचितार्थत्वम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'प्राभ्रेति। अयं विषमाश्वो विषमसंख्या अश्वा यस्य सः सप्ताश्वः। सूर्य इति यावत्। विष्णुधाम विष्णुपदमाकाशमाप्य प्राप्य सहस्रं पर्णानि पत्राणि येषां तेषां कमलानां निद्रां संकोचं पलायनतत्परां करोति। पद्मानि विकासयतीत्यर्थः। कीदृशं विष्णुधाम, अभ्रे भ्राजत इत्यभ्रभ्राड् जलदः प्रकृष्टोऽभ्रभ्राड्यत्र तथाभूतम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'भूपतेरिति। कम्पना सेना उपसर्पन्त्यागच्छन्ती वामं भ्रकुटीविषमं लोचनं यस्यास्तादृशी। तत्तत्प्रहरणैः शस्त्रैरुत्साहवती च मोहनं व्याकुलीभावमर्थाच्छत्रूणामादधे चकार। अत्र रमणायोपगच्छन्ती कम्पयुता सुन्दरलोचना तत्तत्प्रहरणैः कामशास्त्रोदितजघनादिताडनैरुत्साहवती मोहनं सुरतमादधावित्यर्थान्तरं व्रीडाजनकं प्रतीयते।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'तेऽन्यैरिति। येषां कवीनामितरार्थग्रहे इतरनिबद्धार्थग्रहे प्रवर्तनं प्रवृत्तिः स्यात्तेऽन्यैर्वान्तं छर्दितं समश्नन्ति भक्षयन्ति परेषामुत्सर्गं पुरीषं च भुञ्जते इत्यन्वयः। अत्र प्रवर्तनशब्दः पुरीषोत्सर्गरूपमर्थान्तरं जुगुप्सितं व्यञ्जयति।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अमङ्गलार्थं यथा—

'पितृवसतिमहं व्रजामि तां सह परिवारगणेन यत्र मे।
भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशल्यकम् ॥'

अत्र पितुर्गृहं पावने वंश इति च विवक्षिते पितृवसतिपावकान्वयशब्दौ श्मशानवह्निसंबन्धरूपामङ्गलार्थान्तरौ।

संदिग्धं यथा—

'सुरालयोल्लासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः।
मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेष विलोक्यताम् ॥'

अत्र सुरालयेति देवगृहमदिरामन्दिरयोः प्राप्तपर्याप्तकम्पन इति प्राप्तसैन्यत्वप्राप्तकम्पत्वयोरुपस्थापकम्। एवमग्रेऽपि।

अप्रतीतं यथा—

'तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः।
दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितः सखे ॥'

---

३. 'पितृवसतिमिति। शोकपीडितायाः कस्याश्चिदियमुक्तिः। अहं परिवारजनेन सह तां पितुर्वसतिं गृहं व्रजामि गच्छामि। यत्र पितृवसतौ पावकान्वये पवित्रे वंशे पावकानां पावित्र्यकारकाणां पित्रादीनामन्वये संबन्धे सतीति वा। हृदयं न शेषितं शोकरूपं शल्यकं कुत्सितं शल्यं यस्य तथाभूतं सपदि तत्कालं भवतीत्यन्वयः। पितृवसतिपावकान्वयशब्दौ श्मशानवह्निसंबन्धरूपामङ्गलार्थगमकौ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'सुरेति। सुरालयो देवगृहं मदिरामन्दिरं वा। तत्रोल्लासो हर्षस्तत्परः। प्राप्ता पर्याप्ता पूर्णा कम्पना सेना येन। प्राप्तं पर्याप्तं बहु कम्पनं कम्पो वा येन सः। मार्गणा बाणाः। मार्गणं याचनं वा। तत्र प्रवणो रतः। भास्वन्ती उज्ज्वला भूतिः समृद्धिर्भस्म वा यस्य एवंभूत एष राजा जनो वा विलोक्यतामिति संदेहः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'तस्येति। कस्यचित्सखायं प्रति मित्रवृत्तान्तोक्तिरियम्। हे सखे, तस्यास्मन्मित्रस्य स नायिकाविशेषसंगमविषयको यत्नः प्रियस्य तन्नायिकासंगमस्य प्राप्तौ सत्यां फलितः। किंभूतस्य। अधिका मात्रा प्रमाणं यस्य तथाविध उपायो दूतीसंप्रेषणादिर्यस्य तथाभूतस्य। तथा तीव्रः संवेगस्त्वरा यस्य स तथा तत्ताजुषः। कीदृशो यत्नः। दृढभूमिर्दृढा स्थिरा प्रतिबन्धकानपनेया भूमिर्विषयः संगमरूपो यस्य स इति प्रकृतोऽर्थः। इतरस्तु—हे सखे, तस्य पुरुषस्य स चित्तैकाग्रतास्थितिविषयको यत्नः प्रियस्यात्मसाक्षात्कारस्य प्राप्तौ सत्यां फलितो मोक्षरूपफलभाग्जातः। फलप्राप्तौ हेतुगर्भं विशेषणद्वयमाह—अधिमात्रेति। अधिमात्रं प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवशादुत्कट उपायः श्रद्धादिर्यस्य सः। तथा तीव्रः परमः संवेगो वैराग्यं यस्य स तथा तत्ताजुषः। तदुक्तं पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां वाचस्पतिमिश्रैः—'उपायाः श्रद्धादयो मृदुमध्याधिमात्राः प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवशाद्येषां ते तथोक्ताः। संवेगो वैराग्यम्। तस्यापि मृदुमध्यतीव्रता प्राग्भवीयवासनादृष्टवशादेव' इति। श्रद्धादयश्च 'श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्' इति सूत्रोक्ता वेदितव्याः। एवं च मृदुमध्याधिमात्रोपायानां त्रयाणां प्रत्येकं

अधिमात्रो दृढज्ञानवानुपायो यमादिर्यस्य । तीव्रः परमः संवेगो वैराग्यं यस्य तत्तायुक्तस्य । दृढभूमिर्दृढसंस्कारः । मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपायश्चेति त्रिविधा अपि योगिनः प्रत्येकं मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधाः । अत्राधिमात्रादयः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः ।

ग्राम्यं यथा—

'[1]ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः ।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥'

अत्र गल्लभल्लमानुषखादनपानशब्दा ग्राम्याः ।

नेयार्थं यथा—

'[2]वस्त्रवैदूर्यचरणैः क्षतसत्त्वरजःपरा ।
निष्कम्पा रचिता नेत्रयुद्धं वेदय सांप्रतम् ॥'

अत्र वस्त्रवैदूर्यशब्देनाम्बरमणेर्विवक्षितत्वाद्वस्त्रशब्देन गगनं विवक्षितम् । न चास्य तत्र शक्तिरिति वाचकत्वलक्षणेन शक्यसंबन्धेनाम्बरपदं लक्षयति । तस्माच्च गगनप्रतीतिः । यद्वा स्ववाचकवाच्यत्वलक्षणशक्यसंबन्धेन गगनमेव लक्षयतीति लक्षितलक्षणा लक्षणा चेति वस्तुगतिः । एवं वैदूर्येत्यस्य मणौ चर-

---

विष्णुधामेति तथा प्राभ्रभ्राडित्यपियोगेन । तया विषमाश्व इति चेत्यर्थः । लक्षित-

---

मृदुमध्यतीव्रसंवेगैस्त्रिभिर्भेदैर्नव योगिभेदा भवन्तीति । एवं च 'तीव्रसंवेगानामासन्नें' इति सूत्रात्फलप्राप्तिर्युक्तेति भावः । कीदृग्यत्नः । दृढभूमिः दीर्घकालादनैरन्तर्यसत्कारवत्तया दृढा व्युत्थानसंस्कारैरनभिभूता भूमिर्विषयश्चित्तैकाग्रतास्थितिरूपो यस्य सः । व्युत्थानं च चित्तस्य समाधिशून्यतयावस्थानमिति । अत्र च 'भद्रात्मनः' इत्यादिवत्प्रकृतनायकस्य योगिनिरूपितोपमा व्यज्यते । तत्राधिमात्रादिशब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः । अत्राधिमात्रादिशब्दानां योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वेनाप्रतीतत्वं दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'ताम्बूलेति । ताम्बूलेन भृतः पूर्णो गल्लः कपोलो यस्य सोऽयं मानुषः सदैव यथा खादनं भक्षणं पानं च करोति तथा तु तथैव भल्लं समीचीनं जल्पति । वदतीत्यर्थः । नैसर्गिकत्वं चात्र साधर्म्यम् । अत्र गल्लादिशब्दा ग्राम्याः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'वस्त्रेति । सखीं विबोधयन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिः । हे सखि, वस्त्रमम्बरमाकाशं तस्य वैदूर्यमणिः सूर्यस्तस्य चरणैः पादैः किरणैर्निष्कम्पा निश्चला भूमिः क्षतं निरस्तं सत्त्वरजोभ्यां परं तमो यस्यास्तथाभूता कृता । सांप्रतमधुना नेत्रयोर्युद्धं द्वन्द्वं वेदय बोधय । उद्घाटयेत्यर्थः । अत्र वस्त्रादिशब्दानां स्ववाचकाम्बरादिपदवाच्यत्वरूपशक्यसंबन्धेनाकाशादिपु लक्षणारूढिप्रयोजनान्यतराभावान्निषिद्धेति । अथवा स्वशक्यवाचकत्वसंबन्धेनाम्बरादिपदं लक्ष्यते । तेन च गगनप्रतीतिः । द्विरेफपदलक्षितेन भ्रमरपदेनेव भ्रमरस्य ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

णेत्यस्य पादे सत्त्वरजःपरेत्यस्य तमसि निष्कम्पेत्यस्य चाचलायां भूमौ युद्धमित्यस्य द्वन्द्वे वेदयेत्यस्य बोधने लक्षणैव। न च तद्बीजं रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वम्।

क्लिष्टं यथा—

'धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः।
रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम्॥'

अत्र कुरङ्गशावाक्ष्या धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबन्धे प्रतीतिव्यवधानम्।

अविमृष्टविधेयांशं यथा—

'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः।

---

१. 'धम्मिल्लस्येति। कुरङ्गशावाक्ष्या धम्मिल्लस्य केशपाशस्य शोभां प्रेक्ष्य अपूर्वा अद्भुता या बन्धे व्युत्पत्तिः कौशलं बन्धस्य व्युत्पत्ती रचना वा तस्या हेतोः कस्य मानसं न रज्यति हृष्यतीत्यन्वयः। अपूर्वा बन्धव्युत्पत्तिर्यस्येति धम्मिल्लविशेषणं वा। अपूर्वबन्धेऽर्थाद्धम्मिल्लस्य व्युत्पत्तिर्निपुणता यस्या इति नायिकाविशेषणं वा। अत्रानासन्नतया क्लिष्टत्वम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'न्यक्कार इति। रामेण राक्षसक्षये क्रियमाणे क्षुब्धान्तःकरणस्य रावणस्य स्वाधिक्षेपोक्तिरियम्। अरयो यत्। सन्तीति शेषः। अयमेव मे न्यक्कारो निन्दा। अन्येषां पराभवादिर्मम पुनर्वशीकृतजगत्त्रयस्यारिसत्त्वमेव न्यक्कार इत्यर्थः। बहुवचनेनैतावत्कालमेकोऽपि रिपुर्नासीत्सांप्रतमकस्माद्बहवो जाता इति न्यक्कारातिशयो ध्वन्यते। तत्रापि तेष्वरिषु मध्येऽसौ रामस्तापसः। मुख्य इति शेषः। तापसत्वेन निर्वीर्यत्वं शस्त्रानभिज्ञत्वं च सूच्यते। तथा च तपस्विसहस्रभक्षकस्य ममैकस्तपस्वी रिपुरित्यत्यन्तमेव न्यक्कार इति भावः। सोऽपि तापसोऽप्यत्रैव मत्समीप एव राक्षसकुलं निहन्ति न तु बालवृद्धस्त्रीष्वेकमपि त्यजतीति न्यक्कारातिशयः। अहो आश्चर्यम्। एवं सत्यपि रावणो जीवति। अथवा अहो इति खेदे। रावणो जीवति काका न जीवतीत्यर्थः। शक्रजितं धिग्धिक्। वीप्सया निन्दातिशयः। प्रबोधितवतेति णिजन्ताद्भावे क्तः। ततो मतुप्। प्रबोधनकर्मभूतेनेत्यर्थः। एवंविधेन कुम्भकर्णेन किम्। प्रयोजनमिति शेषः। एवं स्वर्ग एव ग्रामटिका क्षुद्रग्रामस्तद्विलुण्ठनेन वृथोच्छूनैर्वृथा पुष्टैरेभिर्भुजैर्विंशतिसंख्यैः किं प्रयोजनम्। न किमपीत्यर्थः। भुजैरिति बहुवचनेन बहुभिरपि भुजैर्द्विभुजं शत्रुं प्रति प्रतीकाराक्षमतया न्यक्कारो व्यज्यते। अत्र च किंपदेन भुजवैयर्थ्यं वृथापदेन च तदुच्छूनत्ववैयर्थ्यमुक्तमिति न पौनरुक्त्यम्। वृथात्वस्य पूर्वमसिद्धत्वादनुवादासंगतिः वृथोच्छूनतया वैफल्यस्यौचित्यतया तत्त्वात्तदभिधानसंगतिश्च वृत्तिकृतैव दर्शितेति। अत्रायंपदन्यक्कारपदयोरुद्देश्यविधेयार्थकत्वेन विवक्षितयोः पौर्वापर्यविपर्ययो दोषः। 'यच्छब्दयोगः प्राथम्यं' इत्याद्युद्देश्यलक्षणम्। तथा 'अनुवाद्यमनुक्त्वैव नाभिधेयमुदीरयेत्' इत्यादिवृद्धवचनेन तयोः पौर्वापर्यस्य नियमितत्वात्।'' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

धिग्धिक्छक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥'

अत्र प्राप्तमरिसत्त्वमयमित्यनूद्याप्राप्तं न्यक्कारत्वं विधीयते । अतोऽयमेव न्यक्कार इति वाच्यम् । 'अनुवाद्यमनुक्त्वैव नाभिधेयमुदीरयेत्' इति वृद्धवचनात् । अन्यथा तु वैपरीत्येन विलम्बेन वा तथाभावः प्रतीयेत । अयं न्यक्कार इत्युभयोः पदयोर्दुष्टत्वाद्वाक्यदोषत्वम् । अतएव समासगतमेव दुष्टं पदमित्युक्तम् । अपि चात्र वृथोच्छूनैरित्यसंगतम् । उच्छूनत्वमात्रस्यैवानुवादौचित्यात् । न तु वृथात्वविशेषितस्य । किमेभिरित्यनेन वृथात्वस्यैव विधेयत्वात् । अर्थभेदोपगमेऽपि किमेभिरिति वैफल्याभिधानविरोधात् वृथोच्छूनस्य तदौचित्यात् । ननु न्यक्कारोऽयमित्यत्र वैपरीत्येन विधेयत्वप्रत्ययादर्थदोष एवायं स्यादिति चेत्, न खल्वत्र विवक्षितोऽर्थो दुष्टः । किं तु क्रमविशेषादविवक्षितार्थप्रत्यय एवेति शब्दविशेष एवापराध्यति । शब्दान्तरेण तत्प्रतीतेरवैकल्यात् । यथा विरुद्धमतिकृति ।

न केवलं विधेयस्योपसर्जनत्वव्युत्क्रमत्वाभ्यामेवायं वाक्यदोषः । किं तु विधेयानुपस्थित्यापि । यथा—

'अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितं दृशोर्भ्रुवोररालान्तविलासवेल्लितम् ।
विसारिरोमाञ्चनकञ्चुकं तनोस्तनोति योऽसौ सुभगे तवागतः ॥'[1]

लक्षणेति । लक्षितेनाम्बरपदेन गगनबोधनादित्यर्थः । **अर्थभेदोपगमेऽपीति** । उच्छूनतायाः क्षुद्रस्वर्गलुण्ठनं न फलमिति वैयर्थ्यमन्यत्, भुजवैफल्यं तु स्वपराजयदर्शनादन्यदिति भेदाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । एवं चाप्रयुक्तानुवादत्वरूपोऽर्थदोषोऽपि

---

१. 'अपाङ्गेति । नायकागमनोत्सवं निवेदयन्त्याः सख्या इयमुक्तिः । तवेत्यस्य षष्ठ्यन्तत्रयेऽप्यन्वयः । हे सुभगे, यो नायकस्तव दृशोरपाङ्गसंसर्गि नेत्रान्तसंबद्धं तरङ्गितं चालनं तथा भ्रुवोरराले कुटिलेऽन्ते विलासेन वेल्लितं नर्तनं एवं च तनोर्विसारि सर्वाङ्गव्यापि रोमाञ्चनमेव कञ्चुकं च तनोति । यस्मिन्दृष्टे तवैवं भवतीत्यर्थः । असौ नायक आगत इत्यन्वयः । अत्र यस्तनोत्यसावागत इति यच्छब्दार्थानुवादेन तदर्थपरामर्शकतया असावित्यस्य विधेयसमर्पकत्वमभिप्रेतं न संभवति । यच्छब्दसांनिध्येन प्रयुज्यमानस्यादसादेर्यच्छब्दार्थगतप्रसिद्धिबोधकतयानुवाद्यकोटिप्रविष्टार्थकत्वात् । एवं च यच्छब्दः स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दाद्यभावात्साकाङ्क्ष एवावतिष्ठते । तदाहुः—'यत्तदोर्नित्यमभिसंबन्धः' इति । स चायमुपात्तयोः स्पष्ट एव । अनुपादानं तु त्रिप्रकारम्—यच्छब्दस्यैव तच्छब्दस्यैवोभयोर्वेति । तत्र यच्छब्दानुपादानेऽपि प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपात्संबन्धः । क्वचिच्चानुपात्तस्य तच्छब्दस्य यच्छब्देनोत्तरवाक्यगतेनाक्षेपात् । क्वचिदर्थसामर्थ्यादुभयोरप्यनुपात्तयोराक्षेपादिति । तदेतत्तत्र तत्रोदाहरणे स्फुटीकरिष्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्र योऽसाविति पदद्वयमुद्देश्यविधेयार्थकतया विवक्षितम्। उद्देश्यवाचिनो यच्छब्दस्य स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दापेक्षितत्वात्। न चैतत्तत्प्रतिपादकम्। यच्छब्दसांनिध्येनादसादीनां प्रसिद्धपरामर्शकत्वात्। ननु केवलयोरपि यत्तदोः प्रयोगदर्शनात्सापेक्षत्वमेवानयोरसिद्धम्। उच्यते—अनयोः परस्परार्थापेक्षार्थकत्वं नियतमेव। एतदेवोच्यते 'यत्तदोर्नित्यसंबन्धः' इति। स चाभिसंबन्धः शाब्द आर्थो वा। तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः। यथा 'स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः' इति। एकस्य द्वयोरपि वानुपादाने त्वार्थः। अनुपात्तस्यापि सामर्थ्यादेवाक्षेपात्।

तत्र तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपः प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकेन। यथा—

'[1]कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम्।
अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः॥'

अत्र स इति प्रक्रान्तं राजानमाह।

'[2]द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥'

अत्र सेति प्रसिद्धा।

'[3]उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता
ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती।

दर्शितः। **अत्रेति**। उद्देश्यविधेयबोधानुकूलतयाभिप्रेतमित्यर्थः। अनुवाद्यधर्मवत्तया यच्छब्दोपस्थितं तच्छब्देन परामृश्यमिह विधेयं बोध्यते। तच्छब्दस्य च तच्छब्दार्थकेत्यर्थः। यथा—'यो रक्तवासास्तमानय' इत्यादाविति भावः। **यच्छब्दसांनिध्येनेति**। यच्छब्दानन्तरत्वेनेत्यर्थः। तथा च यः प्रसिद्ध इत्युद्देश्यस्यैव

---

१. 'कातर्यमिति। रघुवंशे राज्ञोऽतिथेर्वर्णनम्। कातर्यं कातरता। केवला शौर्यहीना। केवलेति लिङ्गविपरिणामेन शौर्यमित्यनेनापि संबध्यते। सिद्धिमर्थात्कार्यस्य। उभाभ्यां नीतिशौर्याभ्यामन्वियेषान्विष्टवान्। स प्रक्रान्तो राजा। 'चापलचेष्टितम्' इति पाठे चापलं चपलता तत्प्रयुक्तं चेष्टितमित्यर्थः। अत्र प्रक्रान्तार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपादन्वयबोधः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'द्वयमिति। कुमारसंभवे बटुवेषेण पार्वतीं छलयतो महादेवस्योक्तिरियम्। कपालिनः कपालधारिणः शिवस्य समागमप्रार्थनया हेतुभूतया संप्रति तवैवं निश्चये सति द्वयं शोचनीयतां गतं प्राप्तम्। पूर्वं त्वेकैव चन्द्रकला शोच्यासीदित्यर्थः। कलावतश्चन्द्रस्य सा प्रसिद्धा कला अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी आह्लादकतया नेत्रयोश्चन्द्रिकारूपा त्वं चेत्यन्वयः। अत्र गतमिति भूतनिर्देशेनावश्यभाव्यत्वं सूच्यते। कपालिनो नेत्रकौमुदीत्येताभ्यां च शोचनीयत्वस्य युक्तता ध्वन्यते। अत्र प्रसिद्धार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपादन्वयबोधः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. उत्कम्पिनीति। रत्नावल्यां वासवदत्तां (सागरिकां) दग्धां संभाव्य तामनुध्याय शोचतो वत्सराजस्योक्तिरियम्। हे प्रिये, क्रूरेण दहनेन दारुणतया त्वं सहसैवाकस्माद्दग्धा

क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमाञ्चितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥'

अत्र ते इत्यनुभूते। त्रिष्वप्येतेषु यच्छब्दोपादानं नावश्यापेक्षणीयम्। तदभावेऽप्याक्षेपादेव यः पूर्वोक्तगुणवान्, या प्रसिद्धा, ये अनुभूते इति च प्रत्ययाविघातात्। यच्छब्दस्तूत्तरवाक्यगत एव सर्वत्र तच्छब्दाक्षेपसमर्थः। यथा—

'साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके।
उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥'

यथा च मम—

'मातर्भारति वत्सवत्सलतया किं नाम नाचर्यते
मित्राणि स्थिरताविवेकविनयाः कार्यं सुहृत्प्रार्थितम्।
इत्यालोच्य विमुच्य मामिह मनागन्तर्हितं स्थीयतां
यावत्त्वादृशविप्रयोगसुलभा लक्ष्मीर्मया लभ्यते ॥'

पूर्ववाक्यगतस्तु तदाक्षेपासमर्थतया तदुपादानमेवापेक्षते। यथात्रोदाहरणे पूर्वार्धपादयोर्व्यत्यासे।

ननु पूर्ववाक्यगतोऽप्ययं तदाक्षेपसमर्थः। यथा 'तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैः' इत्यादाविति चेत्। सत्यम्। समर्थो न तु सर्वत्र। किं तु यदीत्येतावद्रूपस्त-

---

समर्पकत्वान्न विधेयसमर्पकतेत्यर्थः। **मातरिति**। हे मातर्भारति, वत्से शिशौ या वत्सलता स्नेहवत्वं तया किं नाम नाचर्यते किं त्वकार्यमपि क्रियत इत्यालोच्य विचार्य, तथा भो मित्राणि सुहृदः स्थिरताविवेकविनयाः; सुहृदा प्रार्थितं कर्तव्यमित्यालोच्य इह राजसभायां मां विमुच्य मनागन्तर्हितं यथा तथा स्थीयताम्। कियत्पर्यन्तं तत्राह—यावत्त्वादृशानां विप्रयोगेण विरहेण सुलभा श्रीर्मया लभ्यते। तावदित्यर्थाद्गम्यते। अतस्तदनुपादानेऽपि न दोष इति भावः। **नन्विति**। अयं यच्छब्दः। **तदाक्षेपेति**। तत्रैव पद्ये 'तदा का सुधा' इति तच्छब्दाक्षेपसमर्थः

न वीक्षितासि। सौन्दर्यातिशयशालिन्यास्तव दर्शने सति क्रूरेणापि दहनेन दग्धुमशक्यत्वादिति भावः। अदर्शनहेतुमाह—धूमेति। धूमेनाञ्चितो युक्तस्तेन। 'धूमान्वितेन' इति पाठः स्पष्टार्थ एव। किंभूता त्वम्। उत्कम्पिनी उत्कटकम्पवती। भयेन परिस्खलितोंऽशुकान्तो वसनप्रान्तो यस्याः सा तथाभूता। प्रतिविधुरे कातरे ते अनुभूते लोचने क्षिपन्ती। अत्रानुभूतार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'साध्विति। पुष्करैः पद्मैः साधु कृतं यदभिरामतया सौन्दर्येणाधिके चन्द्रमसि सति मीलितं मुकुलितम्। पुनरिति त्वर्थे। तेन चन्द्रेण तु साहसं धाष्ट्र्यमनुष्ठितम्। कृतमित्यर्थः। किंभूतेन। जयिन्युत्कर्षशालिनि कामिनीमुखे सत्युद्यतोद्यं प्राप्तवता। अत्रोत्तरवाक्यगतेन यच्छब्देन पूर्ववाक्ये तत्साधु कृतमिति तच्छब्दाक्षेपः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

त्पर्यायः। उत्तरवाक्यगतस्तु सकलरूपस्तथेति विशेषः। यद्वा यदीत्यव्ययं न तु यच्छब्दः। तच्च भिन्नस्वभावमेव। एवं चेच्छब्दोऽपि[1]।

द्वयोरप्यनुपादानेऽप्यार्थो यत्तदोः संबन्धः। यथा—

'ये[2] नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी॥'

अत्र य उत्पत्स्यतेऽस्ति वा मम समानधर्मा तं प्रति यत्न इति स्फुटमेवावगम्यते। यथाश्रुते हि न पूर्वार्धेन कथमप्यन्वयः।

यत्तु 'प्रक्रान्ताद्यर्थकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षैव न' इति व्याख्यानं तद्व्यक्तिविवेकाद्यनालोचननिबन्धनं प्रकाशकृदनभिमतं च। यदयं यच्छब्दोपादानं नापेक्षते' इत्याह। न तु 'यच्छब्दं नापेक्षते' इत्यादि। तस्माद्यथाव्याख्यातमेवादरणीयम्। एवं च योऽसौ सुभगे' इत्यत्र तच्छब्दस्यानुपादानादाक्षेपासंभवाच्च यच्छब्दः साकाङ्क्षः।

ननु स्यादेवैतत्। यदि तच्छब्दार्थकोऽयमदःशब्दो न स्यादिति चेत्, तत्किमदसस्तच्छब्दपर्यायता। तथा सति

'असौ[3] मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः॥'

पूर्ववाक्यगतोऽपीत्यर्थः। द्वयोरपीति तु प्रसङ्गादुदाहृतं न तु प्रकृतोपयोगितयेति ज्ञेयम्। **तस्मादिति**। 'शाब्दा साकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते' इति न्यायादपेक्षास्त्येव। परंतु क्वचिन्न्यूनपदत्वरूपो दोषो नास्ति। यत्र प्रक्रान्तार्थकादिषु शीघ्रमध्याहारेण प्रतीतिरित्येतावन्मात्रमेव सम्यगिति भावः। **आक्षेपासंभवाच्चेति**। यच्छब्दस्य

---

१. चेदिति शब्दोऽपि क. २. 'य इति। भवभूतेरियमुक्तिः। न इति 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे बहुवचनम्। तेन ममेत्येकवचनाविरोधः। नामेति क्रोधे कुत्सने वा। 'नामप्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने' इत्यमरोक्तेः। ये नाम केचिज्जना इह लोके ममावज्ञामवधीरणं प्रथयन्ति कुर्वन्ति ते किमपि जानन्ति। अपि तु न किमपीति काका अर्थः। अतस्तान्प्रत्येष यत्नो मालतीमाधवाख्यप्रकरणारम्भरूपो न। भवतीति शेषः। अत्र ग्रन्थस्य परार्थत्वाद्विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञानफलकत्वात्कं प्रतीतिजिज्ञासायामुत्तरार्धम्। कालोऽयं निरवधिरनन्त इति हेतोः कोऽप्येको मम समानधर्मा य उत्पत्स्यते पृथ्वी विपुला विस्तृतेति हेतोश्चास्ति वा तं प्रति यत्न इति यत्तच्छब्दयोर्वाशब्दस्य चाध्याहारेण योजनीयम्। इयता कालेनानुत्पन्नस्य कथमुत्पत्स्यमानत्वं विद्यमानत्वे वा कथमदृश्यत्वमित्याशङ्काद्वयं क्रमेण हेतुद्वयेन परिहृतम्। अत्र यत्तदोरभावेऽप्यर्थसामर्थ्यादुभयाध्याहारेणान्वयः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. 'असाविति। असौ दृश्यमानचिह्नो वसन्तकालो लङ्कातो हनूमानिवागतः। कीदृशः। मरुता वायुना चुम्बिताः

इत्यत्रादश्शब्दस्तच्छब्दार्थमेवाभिदध्यान्न त्विदमर्थम्। अथात्र वैयात्यादिष्टापत्तिमालम्बसे तर्हि—

'[१]करवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमल्लः।
यदि भूपतिना स तत्र कार्ये विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात्॥'

इत्यत्र स इत्येतत्पुनरुक्तं स्यात्। अदश्शब्देन तदर्थाभिधानात्।

नन्वर्थान्तरमस्य न निषेधामः किं त्वनुजानीमस्तदर्थकत्वम्। कथमन्यथा—

'[२]योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्वपुः।
आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम्॥'

इत्यत्रेदंशब्दस्यापि तच्छब्दार्थकता। इदमदसोः समानशीलत्वादिति चेत्, सत्यमात्थ। परंतु यच्छब्दाव्यवहितानन्तरवर्ती समानाधिकरणस्तच्छब्दोऽपि प्रसिद्धिमात्रे निरूढः किं पुनरिदमादिः। यथा—

पूर्ववाक्यगतत्वादिति भावः। **तच्छब्दार्थमेवेति**। एवं च यच्छब्दप्रयोगापत्ति-

---

संस्पृष्टाः केसरा बकुला नागकेसरा वा यस्मिन्सः। हनूमत्पक्षे मरुता पवनाधिष्ठातृदेवतारूपेण पित्रा चुम्बिताः केसराः सटा यस्य। प्रसन्नं यत्ताराधिपस्य चन्द्रस्य मण्डलं तदग्रणीरग्रेसरो यस्य, प्रसन्नताराधिप एव मण्डलाग्रणीर्यस्येति वा। तथाभूतो वसन्तः पक्षे ताराभिधायाः स्त्रियोऽधिपः सुग्रीवस्तस्य मण्डलं राष्ट्रं सैन्यं वा तत्राग्रणीर्मुख्यः। वियुक्ताभी रामाभी रमणीभिरातुरया कातरया दृष्ट्या वीक्षितो वसन्तः। विरहोद्दीपकत्वात्। पक्षे वियुक्तेन रामेणातुरयोत्सुकया दृष्ट्या वीक्षित इत्यर्थः। अत्रासावित्यस्मात्तच्छब्दार्थाप्रतीतेर्नादसस्तदर्थकत्वम्' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'प्रतीतौ विवदमानं प्रति बाधकमाह—करवालेति। योऽसौ प्रसिद्धः कर्णः स भूपतिना दुर्योधनेन यदि तत्र कार्ये सेनापत्ये विनियुज्येत ततस्तदा कृतं पाण्डवराज्यत्यागादि कृतं सफलं स्यादित्यर्थः। कीदृशः। करवालेन खड्गेन करालो भीषणो दोर्बाहुरेव सहायो यस्य तथाभूतः। तथा युधि सङ्ग्रामे विजयार्जुनयोः पार्थकार्तवीर्ययोरेको मल्लः प्रतीकारसमर्थः। विजयनामा योऽर्जुनः पार्थ इति वा। 'विजयार्जनैकमल्लः' इति पाठे विशिष्टस्य जयस्यार्जने संपादने एकमल्लः प्राधान्येन समर्थ इत्यर्थः। अत्रासावित्युक्त्वा पुनः स इति तच्छब्दनिर्देशात्तच्छब्दार्थकत्वं तस्य नास्तीति गम्यते।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'य इति। परमेश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिरियम्। हे ईश, इदं निखिलमर्थमण्डलं प्रपञ्चजातं यः पुरुषोऽविकल्पं विकल्पः संशयस्तद्रहितं यथा स्यात्तथा भवद्वपुर्भवत्स्वरूपं पश्यति। बाधायां सामानाधिकरण्यम्। परमार्थतो ऽसत्त्वेन तद्बोधेन भवन्तमेव पश्यतीत्यर्थः। यथाश्रुते जडस्य प्रपञ्चस्य परब्रह्मस्वरूपत्वाभावादसंगतेः। अस्यात्मैक्यदर्शिनो नित्यसुखिनः प्रकाशमाननित्यानन्दस्यात्मपक्षेणात्मरूपेण जगति प्रपञ्चे परिपूरिते व्याप्ते आच्छादिते बाधित इति यावत्। कुतः कस्माद्भयम्। न कुतोऽपीत्यर्थः। 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' इति श्रुतेः। अत्र यच्छब्दव्यवहितोपात्तत्वादिदंशब्दस्तदर्थपरामर्शकः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

'यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीव्यताक्षैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥'

इत्यादौ । तस्मात् 'योऽविकल्प-' इत्यत्रेव व्यवधानेनादःप्रयोगो युक्तः, न त्वव्यवधानेन ।

कथं तर्हि—'न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्' इत्यत्र तच्छब्दो न प्रसिद्ध्यर्थ इति चेत्, य इत्यत्र विच्छेदेन व्यवधानात् योऽसावित्यत्र तु संधिना यच्छब्दैकनिविष्टैकदेशत्वेनाविच्छेदात् । ननु भवेदेवं यदि यत्तदोर्नित्योऽभिसंबन्धः स्यात् । स एव तु नास्ति । कथमन्यथा "यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे' इत्यत्रैकयत्परामृष्टस्यैकेन तदा परामर्शेऽपि द्वितीययच्छब्दान्निराकाङ्क्षा प्रतीतिः । द्वितीयतत्पदाभावात् । न च तत्राक्षेपोऽपि यदः पूर्ववाक्यगत्वादिति । मैवम् । न खल्वेकेनैव रूपेण यत्तद्भ्यां परामर्शनियम इति ब्रूमः । किं त्वेकस्य ताभ्यां परामर्श इति । तथा चात्रापि पापात्मकं वस्तु येनकेनचिद्विशेषद्वयेन यत्पदाभ्यां परामृष्टं तत्पदेन तु पापत्वेनैकेनेति को विरोधः । वस्तुतस्तु यद्यदिति न पदद्वयम् । किं तु 'नित्यवीप्सयोः' इति सूत्रेण वीप्सायां यदो द्विस्त्वापन्नोऽयमादेशः । तथा चादेशिनैकेन यत्पदेन तत्पदेन च द्वाभ्यामप्येकेनैव रूपेण पापपरामर्शः । आदेशस्तु साकल्येन संबन्धपरताग्राहक इति यत्पदीयेनैव तेन तदुपपत्तौ न तत्पदेऽपि । यत्र तु तत्पदेऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः । किं तूभाभ्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्थानमिति सारम् ।

रिति भावः । **परंत्विति** । 'यत्तया मेलनं' इत्यादिवारणाय समानाधिकरण इति । एवं लिङ्गवचनभेदेऽप्यनेनैव वारणम् । **विशेषद्वयेनेति** । कामकृतत्वाकामकृतत्वादिरूपेणेत्यर्थः । अत्रायं पर्यवसितोऽर्थः—यच्छब्दोपस्थितार्थवृत्तिकिंचिन्निष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासंबन्धेनान्वयबोधे यच्छब्दव्यवहितोच्चरिततच्छब्दजन्योपस्थितिर्हेतुः । एवं तच्छब्दार्थनिष्ठविषयतयान्वयबोधे यत्पदजन्योपस्थितिर्हेतुः । तत्र द्वयोरुपादानं मुख्यम् । अनुपादानं तु यत्रैकेनापराक्षेपस्तत्र प्रतीत्यविलम्बान्न दोषाय । यथा प्रक्रान्ताद्यर्थकतच्छब्दप्रयोगे यच्छब्दस्य । उत्तरवाक्यगतयच्छब्दप्रयोगे च तच्छब्दस्य । अन्यत्र त्वन्यतरानुपादाने न्यूनपदत्वं दोषः । आक्षेपासामर्थ्येन प्रतीतिविलम्बादिति । यत्र तु 'यद्यत्पापं' इत्यादौ यत्पदद्वयं तत्पदं चैकं

---

१. 'यत्तदिति । वेणीसंहारे भीमस्योक्तिः । अस्य भूपतेर्युधिष्ठिरस्य तत्प्रसिद्धं यदूर्जितमुद्भटमत्युग्रं क्षात्रं तेजः प्रतापरूपम् । आसीदिति शेषः । तदा द्यूतसङ्गेऽक्षैः पाशकैर्दीव्यता क्रीडतानेन राज्ञा नूनं तदपि तेजो हारितम् । अर्थाच्छत्रुभिर्गृहीतमित्यर्थः । राज्यं हारितमेव तदैव नूनं तेजोऽपीत्यपिशब्दार्थः । अत्र यच्छब्दानन्तरवर्ती तच्छब्दोऽपि प्रसिद्धिपरामर्शकः । किं पुनरिदमादिरिति योऽसावित्यत्रोक्तदोषो वज्रलेपायित इति सिद्धम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

असमासवत्समासेऽप्यनेकपदगतत्वेनास्य वाक्यदोषत्वम् । यथा—

'[1]किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
मात्रा स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥'

अत्र कलत्रे तातसंबन्धस्यानुजे चार्यसंबन्धस्योत्कर्षाधायकत्वेन विधित्सितयोः समासाद्गुणीभावः । वाक्यदोषत्वं तु यथा तदुक्तम् । सोऽयं षष्ठीतत्पुरुषसमासः । एवं समासान्तरेऽपि ।

विरुद्धमतिकृद्यथा—

'[2]श्रितक्षमा रक्तभुवः शिवालिङ्गितमूर्तयः ।
विग्रहक्षपणेनाद्य शेरते ते गतासुखाः ॥'

तत्र यत्तदद्वयोक्तं धर्मद्वयावच्छिन्नमेकरूपेण तच्छब्देन परामृश्यते । अथवा 'वीप्सायां द्विर्भावः' इत्येकेनैवादेशिना साकल्येनोपस्थितं तत्पदेन परामृश्यते वीप्सा तु तात्पर्यग्राहिकेति न तत्पदेऽप्यपेक्ष्यते । यत्र तु तत्पदेऽप्यावृत्तिस्तत्र नादेशः । उभयत्र तद्वैफल्यात् । अतो रूपभेदेनाभ्यासुपस्थितिरिति । आदेशपक्षे व्यापकत्वप्रतीतिः पक्षान्तरे तु नेति विशेष इति । **तदुक्तमिति** । नानापदवृत्तित्वादिति पूर्वमुक्त-

---

१. 'किं लोभेनेति । रामस्य वनवासे हेतुं चिन्तयतो लक्ष्मणस्योक्तिरियम् । स विनयार्जवादिमत्त्वेन प्रसिद्धो भरतो लोभेन विलङ्घित,आक्रान्तः किम् । येन भरतेनैतद्वनवासादिकमेवं कपटेन मात्रा करणभूतया । मातृद्वारेति यावत् । कृतम् । संपादितमित्यर्थः । येन पुत्रलोभरूपेण हेतुना मात्रा कर्तृभूतया एतदेवं वरप्रार्थनाच्छलेन कृतमिति वा । अनौचित्यकारित्वेन कोपान्नामाग्रहणम् । अथवा मे मध्यमा माता कैकेय्येव स्त्रीणां निसर्गसिद्धां लघुतां क्षुद्रतां गता प्राप्ता किमिति वितर्कः । एवकारेण भरतस्य व्यवच्छेदः । पुनर्विमृश्याह—मिथ्यैतदिति । एतन्मम चिन्ताविषयीभूतं द्वितयमपि भरतस्य लुब्धत्वं मातुः क्षुद्रत्वं च मिथ्या । कुत इत्यत आह—आर्येति । इतिशब्दो हेतौ । असौ गुरुर्भरतः । विमर्शेन कोपापगमान्मान्यत्वेन नामाग्रहणम् । आर्यस्य श्रेष्ठस्य रामस्यानुज इति हेतोराद्यं माता तातस्य दशरथस्य कलत्रं भार्येति हेतोर्द्वितीयं चेत्यर्थः । तर्हि केनैतत्कृतं तत्राह—अनुचितमिति । विधात्रानुचितं कृतमिति मन्ये इति संबन्धः । अत्रानुचिताकरणे हेतुत्वेन विधित्सितस्यानुजे आर्यसंबन्धस्य कलत्रे तातसंबन्धस्य गुणीभावादविमृष्टविधेयांशता दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'श्रितेति । सामोपायलब्धसिद्धीनां राज्ञां वर्णनमिदम् । अद्य ते राजानो विग्रहस्य युद्धस्य क्षपणेन त्यागेन गतमसुखं दुःखं येषां तथाविधाः शेरते । निश्चिन्ततया निद्रां कुर्वन्तीत्यर्थः । कीदृशाः । श्रिता आश्रिता क्षमा क्षान्तिर्यैस्तथाभूताः । रक्तानुरक्ता भूर्लक्षणया तद्गतनिखिलजना येषु तादृशाः । शिवेन कल्याणेनालिङ्गिता मूर्तयो येषां तथाभूता इति । अत्र श्रिता क्षमा भूमिर्यैस्तथा रक्तस्य रुधिरस्य भुवः स्थानानि शिवाभिः क्रोष्ट्रीभिरालिङ्गितमूर्तयो विग्रहस्य

अत्र क्षान्तिमन्तोऽनुरक्तभुवः कल्याणालिङ्गिता युद्धक्षपणेन दुःखाभाववन्तः शेरत इति विवक्षिते भूमिपतिता रुधिरस्थानानि शिवाभिरालिङ्गिताः शरीरक्षपणेन गतप्राणेन्द्रियाः शेरत इति विरुद्धं प्रतीयते । अमतपरार्थे विरुद्धोऽप्यर्थो विवक्षित इति ततो भेदः । न च प्रकाशितविरुद्धसंकरः । तत्रार्थस्यात्र तु शब्दस्य व्यञ्जकतया विशेषात् ।

पदैकदेशे यथासंभवमुदाहरणानि । तत्र श्रुतिकटु यथा—

'[1]अलमतिचपलत्वात्स्वप्नमायोपमत्वा-
त्परिणतिविरसत्वात्संगमेनाङ्गनायाः ।
इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोचयाम-
स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥'

एकत्रपदे वर्णद्वयकटुत्वे पददोषत्वम् । पदस्यैव कटुत्वप्रतीतेः । एकस्यैव तथात्वे पदैकदेशदोषत्वम् । न चैवं 'सोऽध्यैष्ट–' इत्यादौ प्रत्येकं पददोषाभावात्कथं वाक्यदोषतेति वाच्यम् । नहि नानापददुष्टत्वे वाक्यदोषता किं तु नानापदवृत्तितामात्रेण । सा च पदावच्छेदेन तदेकदेशावच्छेदेन वेति को विशेषः । त्वादित्यस्य कटुत्वासंमतौ,

'[2]तद्गच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव ।
अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्ध्यै बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥'

अत्र सिद्ध्यै लब्ध्यै इत्युदाहार्यम् ।

निहतार्थं यथा—

'[3]यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति ।

शरीरस्य क्षपणेन नाशेन गता असवः खानीन्द्रियाणि च येषां तथाभूताः शेरते निद्रान्तीति विरुद्धप्रतीतिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'अलमिति । कस्यांचित्कामिन्यामनुरक्तस्य कस्यचित्कामुकस्येयमुक्तिः । चपलत्वादिहेतवोऽङ्गनासंगमनिष्ठतया योजनीयाः । तथा चातिचपलत्वादस्थिरत्वात्स्वप्नः स्वप्नसृष्टिः मन्त्रादिनासदर्थप्रकाशनं माया तत्सदृशत्वात् । परिणतिविरसत्वाद्विरहादिदुःखानुबन्धित्वाच्चाङ्गनायाः संगमेनालं प्रयोजनाभाव इति तत्त्वं परमार्थं शतकृत्वोऽनेकवारं यदि यद्यप्यालोचयामस्तदपि तथाप्यन्तरात्मा हरिणाक्षीं न विसरतीत्यन्वयः । अत्र त्वादित्येकदेशः श्रुतिकटुः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'तद्गच्छेति । कुमारसंभवे कामं प्रतीन्द्रोक्तिः । हे काम, तत्तस्मात्सिद्ध्यै कार्यसिद्ध्यर्थं गच्छ । कार्यं किं तत्राह—देवानां सर्वेषां न ममैव कार्यं स्कन्दोत्पत्तिरूपं कुरु । शिवयोः संगमैकलभ्येऽस्मिन्नर्थे किं मयेति शङ्कायामाह—अर्थोऽयमिति । अर्थान्तरेणोमामहेश्वरसंगमेन लभ्य एव लभ्योऽप्ययं स्कन्दोत्पत्तिरूपोऽर्थोऽङ्गस्य स्वरूपस्य लब्ध्यै लाभाय प्रत्ययं शिवस्य पार्वतीवशतासंपादनेन कारणमर्थात्त्वामपेक्षते । अत्रोमामहेश्वरसंगमस्य वक्तुमयोग्यत्वादर्थान्तरत्वेनोक्तिः । कः किमिव । बीजाङ्कुर उदयात्प्रागम्भो जलमिव । अङ्गेति कामसंबोधनमिति केचित् । 'प्रत्ययमुत्तमं त्वां' इति क्वचित्पाठः । अत्र चतुर्थ्यन्तपदद्वयैकदेशः कटुः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'यश्चेति । तत्रैव हिमालयवर्णनम् । यश्च

बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥'

अत्र मत्ताशब्दः। स हि क्षीबायां सुप्रसिद्धः।

निरर्थकं यथा—

'[1]आदावञ्जनपुञ्जलिप्तवपुषां श्वासानिलोल्लासित-
प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः संतापितानां दृशाम्।
संप्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो
भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥'

अत्र दृशामिति बहुवचनमविवक्षितार्थमेव वृत्तपूरणायोपात्तम्। एकस्याः कुरङ्गेक्षणाया दृग्बहुत्वाभावात्। 'अलसवलित–' इत्यादिवद्व्यापारभेदाद्बहुत्व-मिति चेत्। न। तत्रेक्षणैरितिवदत्र तदनुपादानात्। न च भावसाधनतया दृक्छब्द एव व्यापारे वर्तते। विशेषणानन्वयप्रसङ्गात्। एवं कुरुत इत्यात्मने-पदमपि निरर्थकम्। प्रधानक्रियाफलसंबन्धस्य कर्तर्यविवक्षणात्। ननु 'आशिषि नाथः' इतिवत्कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभावे आत्मनेपदमसाध्वेव न तु निरर्थकम्। नाथत इत्यपि वा निरर्थकमेव। अविशेषात्। एवं द्वयोरर्थयोर्ब-हुवचनमसाध्वेवेति। उच्यते—'आशिषि नाथः' इत्यनेनाशिष्यात्मनेपदं निय-मयतानाशिषि तदभावो बोध्यते। तस्माद्याचने तस्य युक्तमसाधुत्वम्। 'स्वरित-ञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्यनेन तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलविवक्षायां तन्नि-

---

मित्यर्थः। **प्रधानक्रियाफलेति**। पानक्रियाफलं हि जगज्जयरूपं तत्संबन्धो मन्मथगतत्वेन विवक्षितो न कुरङ्गेक्षणागतत्वेनेत्यर्थः। अवयवाभिप्रायेण प्रत्ययां-

---

हिमालयः शिखरैः करणभूतैर्धातुमत्तां गैरिकादिधातुमतो भावस्तत्ता तां बिभर्तीत्यन्वयः। कीदृशीम्। अप्सरसां विभ्रमार्थं विलासार्थं मण्डनान्यलंकरणानि तिलकपत्रिकादीनि तेषां संपादयित्रीम्। तथा बलाहकानां मेघानां छेदेषु खण्डेषु विभक्तो रागो यस्यास्तथा-भूताम्। अकालसंध्यामिवेत्युत्प्रेक्षा। तदकालेऽपि तद्वद्भासनात्। अत्र मत्तेत्येकदेशः क्षीबार्थे सुप्रसिद्ध इति निहतार्थता।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'आदाविति। रुदत्या विरहातुरायाः कस्याश्चिद्वर्णनमिदम्। कुरङ्गेक्षणा कामम-तिशयेनाश्रुपयसा संप्रत्येव दृशां निषेकं कुरुत इत्यन्वयः। उत्प्रेक्षते। चेतोभुवो देवस्य मदनस्य भल्लीनां बाणविशेषरूपाणां पानकर्मेवेति। इवशब्दस्यार्थवशाद्भिन्नक्रमत्वम्। धारातैक्ष्ण्यायास्त्रं पङ्केन लिप्त्वाग्नौ संताप्य पयसा क्षालनं पानकर्मस्वरूपम्। तत्र लेप-तापयोः संपादनाय दृशां विशेषणमाह—आदावित्यादि। आदौ प्रथममञ्जनपुञ्जेन लिप्तं वपुः स्वरूपं यासां तथाभूतानाम्। भल्लीनामप्यङ्गारचूर्णाञ्जनेन लेपात्तथाभूतत्वम्। ततोऽनन्तरं श्वासानिलेनोल्लासितः संधुक्षितोऽत एव प्रोत्सर्पन्सार्वाङ्गव्यापी यो विरहा-नलस्तेन संतापितानां चेति भिन्नक्रमश्चकारः। भल्लीनां तु भस्त्राश्वासानिलोल्लासितेन प्रोत्सर्पता विरहसदृशेनानलेन संतापितत्वमवसेयम्। अत्र दृशामिति बहुवचनमनर्थकम्' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

यमयता पराभिसंबन्धविवक्षायां तन्निषेधः प्रतिपाद्यत इति तत्रैवासाधुत्वम्। न तु कर्त्रभिप्रेतत्वाभावमात्रे। अत एव 'कर्त्रभिप्राय इति किम्। पराभिप्रेतक्रियाफले मा भूत्' इत्यवोचत्। न तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभाव इति। न चात्र पराभिप्रेतक्रियाफलत्वं द्योत्यम्। किं तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाद्योतनमात्रमिति नासाधुत्वम्। एवं 'बहुषु बहुवचनम्' इत्येतत्सूत्रं बहुवचनं नियमयद्व्येकयोरुपस्थितयोस्तन्निषेधति। न तु बहुत्वविवक्षामात्रे। दृशामित्यत्र च न द्वित्वैकत्वे विवक्षिते येनासाधुत्वं स्यात्। किं तु बहुत्वाविवक्षामात्रमित्यनर्थतैवेति युक्तमुत्पश्यामः। एतेन 'अवयवाभिप्रायेण निरर्थकत्वं समुदायाभिप्रायेण त्वसाधुत्वमेव' इति चण्डीदासमतमनादेयम्।

अवाचकं यथा—

'[1]चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः
शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः।
अस्त्येवैतत्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः॥'

अत्र विजेय इति यत्प्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थे प्रयुक्तस्तत्रावाचकः।

अश्लीलेषु व्रीडादायि यथा—

'[2]अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः।
परमार्थतः स हृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव॥'

अत्र पेलेति पेलवशब्दैकदेशो गुह्याङ्गस्मारकतया व्रीडादायी।

शाभिप्रायेण समुदायः पदम्। **अनादेयमिति**। असाधुत्वस्योक्तरीत्या प्रसक्त्यभावादिति भावः। न च नाथत इत्यत्रापि पदैकदेशदोषत्वापत्तिरिति वाच्यम्।

---

१. 'चापेति। रावणदूतस्य परशुरामं प्रतीयमुक्तिः। हे राम, तव 'चापाचार्यो धनुर्वेदाध्यापकस्त्रिपुरविजयी महादेवः। तथा कार्तिकेयः स्कन्दो विजेयो विजितः। शस्त्रेण व्यस्त उत्सारित उदधिः सदनं गृहम्। पृथिव्यां दत्तायां परशुरामस्य निवासाय शस्त्रतापितेन समुद्रेण भूर्दत्तेति पुराणप्रसिद्धिः। इयं भूः पृथ्वी हन्तकारो ग्रासषोडशकरूपोऽतिथये देयो बलिः। तद्वत्कश्यपाय दत्तेत्यर्थः। एतत्सर्वं प्रशस्तिहेतुरस्त्येव। न कस्याप्यत्र संदेहः। किमु किं तु रेणुकायाः स्वमातुः कण्ठबाधां कण्ठच्छेदनं कृतवता तव परशुना बद्धस्पर्धश्चन्द्रहासनामा रावणस्य खड्गो लज्जत इति भङ्ग्या एवंविधनिन्द्यकर्मकारिणा त्वया सह स्पर्धितुं रावणो लज्जत इत्युक्तं भवति। अत्र विजेय इति यत्प्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽतीतत्वेऽवाचकः।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. अतिपेलवमिति। शठोऽतिपेलवं कोमलमतिपरिमिता अल्पा वर्णा यत्र तथाविधं लघुतरमतिमन्दमुदाहरति वदति। पुनरिति त्वर्थे। परमार्थतस्तु स शठः कालकूटेन विषेण घटितमिव हृदयं वहति। तथा च कृत्रिमतया तद्वाक्यमश्रद्धेयमिति तं प्रत्याप्तस्योपदेशोऽयम्। अत्र पेलेत्येकदेशो लाटभाषायां वृषणरूपगुह्याङ्गबोधकतया व्रीडादायी।' इत्युदाहरणचन्द्रिका

जुगुप्सादायि यथा—

'य[1]ः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थ-
स्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन।
सौजन्यमान्यजनिरूर्जितमूर्जितानां
सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः॥'

अत्र पूयेति पूयव्यञ्जकतया जुगुप्सादायि।

अमङ्गल्यं यथा—

'विनय[2]प्रणयैककेतनं सततं योऽभवदङ्ग तादृशः।
कथमेष स तद्वदीक्ष्यतां तदभिप्रेतपदं समागतः॥'

अत्र प्रेतेति भागोऽमङ्गल्यस्मारकः।

संदिग्धं यथा—

'कस्मि[3]न्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम्॥
अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्बध्यतामिह॥'

अत्र चरभागो 'भूतपूर्वे चरट्' इति चरट्प्रत्ययो वा 'चरेष्टः' इति टान्तश्च-रधातुर्वेति संदेहात्पूर्वं साधुरिति वा साधुषु चरतीति वार्थ इति संदेहः।

नेयार्थं यथा—

'किमु[4]च्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः।
सुदुर्लभं वचोबाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते॥'

आशीरूपप्रकृत्यर्थासंभवप्रयुक्ततया प्रत्ययासाधुत्वस्य पददोषत्वस्य तत्राभ्युपग-

---

१. 'य इति। कस्यचिन्महापुरुषस्य प्रशंसनमिदम्। सोऽयं पूर्वोक्तगुणवान्महापुरुषः कस्यचिदेव पुण्यशालिनः पुंसो दृशोः पतति। गोचरीभवतीत्यर्थः। स कः। यः सुरसरिद्गङ्गा तन्मुखानि तत्प्रधानानि तत्प्रभृतीनि वा तीर्थानि तेषां सार्थे समूहे स्नानेन तथा शास्त्रस्य वेदान्तादेः परिशीलनेनाभ्यासेन यत्कीलनं संस्कारदार्ढ्यं तेन पूयते पवित्रो भवति। कीदृशः। सौजन्यमानयोर्जनिरुत्पत्तिस्थानम्। तयोर्जनिरुत्पत्तिर्यस्मादिति वा। 'सौजन्यमान्य' इति पाठे सौजन्यमान्या जनिरुत्पत्तिर्यस्येत्यर्थः। ऊर्जितानां बलवता-मूर्जितं बलम्। ऊर्जितानां बलानामपि बलमिति वा। अत्र पूयेत्येकदेशो विकृतरुधि-ररूपपूयव्यञ्जकतया जुगुप्सादायी।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'विनयेति। हे अङ्ग, यः सततं विनयप्रणययोरेकं केतनं स्थानं तादृशस्तत्तद्गुणवत्त्वेन प्रसिद्धोऽभवत्। सोऽद्य तस्याभिप्रेतमभिलषितं पदमर्थान्नीचं समागतः प्राप्तः सन् तद्वत्पूर्ववत्कथमीक्ष्यतां दृश्य-ताम्। नीचपदप्राप्त्या गुणलोपादिति भावः। तदेतत्सखायं प्रति कस्यचित्पूर्वप्रवृत्तमै-त्रीकस्य पुरुषस्य वृत्तान्तकथनम्। अत्र प्रेतेत्येकदेशोऽमङ्गलार्थः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका-संक्षेपः. ३. 'कस्मिन्निति। अस्य पुरुषस्य। उत्तपते दीप्यते।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ४. 'किमिति। भूपालमौलीनां माला तत्त्वेनाध्यवसिता पङ्क्तिस्तत्र महामणेर्मेरुस्था-नीयमणेरस्य राज्ञः किमुच्यते किं वर्ण्यते। न किमपि वर्णयितुं शक्यम्। यस्य तेजो

अत्र वचोबाणशब्दो गीर्वाणे विवक्षितः। न च तत्र समर्थः। गीर्वाणशब्दयोरेव समस्तयोस्तदर्थरूढिर्न तु तत्पर्यायान्तराणाम्। अत एव गीःशरादिशब्दोऽपि तत्रासमर्थः। पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात्। तस्माद्वचःशब्देन गीःशब्दो लक्ष्यते न च तत्र रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थता। एवं जलध्यादिशब्देऽपि पदपरिवर्तनं द्रष्टव्यम्। परं तु तत्रोत्तरपदमेव परिवृत्त्यसहम्। वडवानलादौ तु पूर्वपदमेवेति तदन्यपरिवर्तनेऽप्यदोषः। नन्वसमर्थत्वं विवक्षितार्थप्रतीतिसामर्थ्यविरह एवोच्यताम्। स च प्रसिद्ध्यभावात्समयाद्यभावाद्वेत्यप्रयुक्तावाचकनिहतार्थादयोऽप्यसमर्थभेदा एव भवितुमर्हन्तीति किमिति पृथङ्निर्दिष्टा इति चेत्तथ्यमात्थ। परं त्वन्यैरलंकारकारैर्भेदेन दर्शिता इति तथा निर्दिष्टाः। किं च वैजात्याभावेऽपि शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रभेदा वक्तव्या एवेत्यतोऽपि विभज्योक्ता इति।

अथ वाक्यमात्रदोषलक्षणमाह—

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसंधि हतवृत्तम्।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम्॥ ५॥
अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम्।
अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम्॥ ६॥
भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा।

अत्रापि रूढियोगाभ्यामर्थद्वयोपस्थितौ लक्षणवाक्यत्वोपस्थितिः[1]। वाक्यमेव तथा प्रतिकूलवर्णत्वादिकं वाक्य एव दोषो न तु पदादिष्वपीत्यर्थः।

तत्र प्रतिकूलवर्णं विवक्षितरसादेः प्रतिकूला अननुगुणा वर्णा यत्र तत्। अनुगुणत्वं वर्णानां गुणविवेचनावसरे वक्ष्यते। शृङ्गारे यथा—

'अकुण्ठोत्कण्ठया[2] पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम्।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर॥'

मात्। अत्र तु प्रकृत्यर्थाबाधेन तद्वैलक्षण्यादिति। **वाक्यमेवेति**। यद्यप्येक-

---

वचोबाणैर्गीर्वाणैर्देवैः सुदुर्लभं विभाव्यते। ज्ञायत इत्यर्थः। अत्र वचःशब्देन स्वशक्यनिरूपितवाचकत्वसंबन्धेन गीःशब्द एव लक्ष्यते। गीर्वाणशब्दयोरेव मिलितयोर्देवेषु रूढत्वात्। न च शब्दलक्षणायां रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'लक्ष्यलक्षण' क. २. 'अकुण्ठेति। नायिकासंगमोत्सुकस्य कस्यचिदियमुक्तिः। हे कलकण्ठि। कलो मधुरस्वरस्तद्युक्तः कण्ठो यस्यास्तथाविधे इति दूतीसंबोधनम्। विरहातुरतया कोकिलाया वा। मां कम्बुकण्ठ्याः शङ्खसदृशग्रीवाया नायिकायाः कण्ठे क्षणं कुरु। तदालिङ्गनशालिनं कुर्वित्यर्थः। कण्ठस्यार्तिं तदालिङ्गनौत्सुक्यरूपामुद्धरापहर। कीदृशं माम्। आकण्ठं कण्ठपर्यन्तमकुण्ठाप्रतिहता। उत्तरोत्तरवर्धमानेति यावत्। तथाविधा या उत्कण्ठा तया पूर्णम्। व्याप्तमित्यर्थः। अत्र शृङ्गारे 'अटवर्गाः' इत्यादिना प्रतिषेधाट्ठकारः प्रतिकूल इति प्रतिकूलवर्णत्वं दोषः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अत्र टवर्गः शृङ्गारप्रतिकूलः। 'अटवर्गः–' इत्यादिना निषेधात्।

रौद्रे यथा—

'देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्रदाः पूरिताः
क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहात्।
तान्येवाहितहेतिघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे
यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः॥'

अत्र मृदवो वर्णाः प्रतिकूलाः। ओजस्विनि रसे विकटवर्णत्वस्य दीर्घसमासत्वस्य चानुगुणत्वात्। यथा—

'प्रागप्राप्तनिशुम्भशांभवधनुर्द्वेधाविधाविर्भव-
त्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात्।
उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथि-
र्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते॥'

इत्यत्र। यत्र तु न क्रोधश्चतुर्थपादे तत्र शिथिल एव प्रयोगः। अपरुषस्यापि रौद्रादिविरोधितयास्य न श्रुतिकटुभेदत्वम्। न च श्रुतिकटोरेव तद्विशेषत्वम्।

स्मिन्नपि पदे टकारादिसत्त्वे प्रतिकूलवर्णत्वं प्रसज्यते तथापि वाक्यगतत्वेनैव रसा-

---

१. 'देश इति। वेणीसंहारेऽश्वत्थाम्नः कर्णं प्रतीयमुक्तिः। यस्मिन्नरातीनां शत्रूणां शोणितरूपैर्जलैः पञ्चह्रदाः पूरिताः। अर्थात्परशुरामेण। सोऽयं कुरुक्षेत्ररूपो देशः। तातस्य द्रोणस्य केशग्रहाद्धेतोः क्षत्रात्क्षत्रियादेव धृष्टद्युम्नात्तथाविधः कार्तवीर्यार्जुनाज्जमदग्नेरिव परिभवः अहितानां शत्रूणां या हेतयः शस्त्राणि तेषां घस्मराणि भक्षकाणि अतएव गुरूणि श्रेष्ठानि मे मम भास्वन्ति भास्वराणि अस्त्राणि ब्रह्मास्त्रादीनि तान्येव यानि मत्तातेन परशुरामात्प्राप्तानि। अतः क्रोधनो द्रोणात्मजो मल्लक्षणो जनो यद्रामेण परशुरामेण कृतं पितृवैरनिर्यातनं तदेव कुरुत इत्यन्वयः। अत्र रौद्रे मृदवो वर्णाः प्रतिकूलाः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

२. 'प्रागिति। कृतपिनाकधनुर्भङ्गं रामं प्रति भार्गवोक्तिः। स परशुः क्षणात्त्वत्कण्ठपीठातिथिर्भवत्विति संबन्धः। स कः। येनानेन जगत्सु देयो हरः। खण्डपरशुरिति ख्याप्यते प्रसिद्धः क्रियते। हरेण स्वपरशोरेकः खण्डः परशुरामाय दत्त इति प्रसिद्धिः। यद्वा खण्डयतीति खण्डस्तथाभूतः परशुर्यस्येत्येवं ख्याप्यते। रिपुखण्डनेन तन्नामत्वेन प्रसिद्धः क्रियत इत्यर्थः। तेन यद्धनुस्त्वया खण्डितं तत्परशुना त्वमपि खण्डनीय इति ध्वन्यते। कीदृशः परशुः। प्राक्पूर्वमप्राप्तो निशुम्भो नमनं भङ्गो वा येन तथाभूतस्य शांभवस्य धनुषो या द्वेधाविधा द्वैधीकरणं तेनाविर्भवन्यः क्रोधस्तेन प्रेरितो यो भीमो भयानको भार्गवस्य मम भुज एव स्तम्भस्तेनापविद्धः क्षिप्तः। अत एवाशिथिलो वेगवत्तरः। तथा उद्गता ज्वाला दीप्तिर्यस्य तथाभूतः। अत्रागच्छतः परशोरनिवारणीयत्वद्योतनायातिथित्वोक्तिः। तस्य च पीठारोहणौचित्यात्पीठत्वारोप इति बोध्यम्। अत्र चतुर्थपादे गुरुस्मरणेन भावोद्रेकात्तदौचित्येन मसृणवर्णविन्यासः। पादत्रये तु रौद्रप्राधान्यात्तदुचितो विकटवर्णविन्यास इति।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

तस्य सकृत्प्रयोगेऽप्यात्मलाभात् । अस्य तु वाक्यव्यापित्वेन । अत एवास्य न पददोषत्वम् । एकत्र तादृशवर्णप्रयोगस्य रसाविरोधित्वात् । दोषत्वबीजमप्यस्य रसविरोधित्वमेव । अत एव नित्यदोषोऽयम् । नीरसादावात्मलाभाभावात् । श्रुतिकटोस्तु नीरसादावात्मलाभादनित्यत्वमिति महान्भेदः । इदं तु चिन्त्यम्—रौद्रादिरसे श्लोकार्धपर्यन्तं समासेनैकपदे मृदुवर्णप्रायेऽस्य न कथं पददोषत्वमिति । अथान्यसाहित्येन दोषत्वं वाक्यदोषत्वं निरपेक्षदोषत्वं तु पददोषत्वमिति चेत्, न । एवं हि क्लिष्टादावपि पददोषत्वं न स्यात् । किं बहुना यादृशविवक्षया क्लिष्टत्वं पददोषत्वेनोक्तं तयेदमपि तथेति न्यूनः पददोषत्वविभागः ।

उपहतलुप्तविसर्गम् । उपहतविसर्गं लुप्तविसर्गं चेति द्वयमित्यर्थः । उपहता ओत्वं प्राप्ता लुप्ता वा विसर्गा यत्रेति बहुवचनान्तो विग्रहः । एकविसर्गस्य तथात्वेऽवैरस्यात् । उपघातश्चोत्वप्राप्तिः । उपघातान्तरस्य दोषान्तरत्वे प्रवेशात् । तेन[1] नैरन्तर्येणौत्वप्राप्तबहुविसर्गत्वं तथा लुप्तविसर्गत्वं च लक्षणे । द्वयोरेकमुदाहरणम्—

'धीरो[2] विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः ।
यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभान्विताः ॥

दूषकताबीजं बन्धपारुष्येण सहृदयोद्वेगः । अत एवायं नित्यः । अत्रापीदं चिन्त्यम्—'भूयो महीयोऽतियशोविभूषितः' इत्यादौ कथं न पददोषत्वमस्येति ।

विसंधि । विरूपः संधिः संनिकर्षो यत्र । वैरूप्यं च त्रिधा—विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च । विश्लेषस्तु प्राप्तस्य श्लेषस्य संहिताकार्यस्याभावः । स च 'अन्यत्र तु विभाषया' इति वचनादैच्छिक आनुशासनिकश्च । तत्रान्त्यः प्रगृह्यादित्वात्, 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यादिना विसर्गादिलोपासिद्धेर्वा । तेष्वाद्यः सकृदपि वर्तमानो दोषाय । इच्छानिबन्धनत्वेनाशक्तिमूलकतया प्रथमत एव सहृदयोद्वेजकत्वात् । अन्त्यौ त्वसकृत् । आनुशासनिकत्वेनाशक्त्यनुन्नायकतया बन्धपारुष्येणैव हि तस्य दोषत्वम् । तच्चासकृत्प्रयोग एव । त्रैरूप्यवतामनुगमश्चान्य-

---

नुकूल्यप्रातिकूल्ययोरनुभवसिद्धत्वाद्वाक्यदोषत्वमेवेति तात्पर्यम् । **द्वयमित्यर्थ इति** । यद्यप्युपहितलुप्तान्यतरविसर्गत्वमेकं लक्षणं संभवति तथापि गौरवाद्वैरस्यस्य भेदेनानुभवाच्च दोषद्वयमित्युक्तम् । **बहुवचनान्त इति** । वृत्तौ त्वेकवचनं जात्यभिप्रायमिति भावः । उपघातान्तरस्य स्वरूपभ्रंशस्य । **दोषान्तरेति** । लुप्तत्वारूपाद्यदोषेत्यर्थः । **अन्यत्र त्विति** । 'संधिरेकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः ।

---

१ 'तत्तेन' क. २. 'धीरेति । अत्र स इति सावधारणम् । तेनात्र जगति स एव नृपो धीरत्वादिगुणयुक्त इत्यन्वयः । वरः श्रेष्ठ आकारो यस्य सः । यस्य भृत्याः सेवका बलेनोत्सिक्ता दृप्ताः । बुद्ध्या प्रभया तेजसा चान्विता युक्ता इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे रोरुत्वप्राप्तिरूपाद्विसर्गोपघातादुत्तरार्धे च तल्लोपाद्बन्धशैथिल्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'तत्त्रैरूप्य' क.

तमत्वेन। अश्लीलवच्चार्थत्वमेव वा। एवं त्रिप्रकारके विश्लेषे आद्यप्रकारद्वयं यथा—

'राजन्विभान्ति भवतश्चरितानि तानि
इन्दोर्द्युतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः।
धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती
आतन्वती विजयसंपदमेत्य भातः॥'

अन्त्यो यथा—

'तत उदित उदारहारहारिद्युतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः।
निजवंश उदारकान्तकान्तिर्बत मुक्तामणिवच्चकास्त्यनर्घः॥'

दूषकताबीजमस्योक्तम्। अश्लीलत्वं यथा—

'वेगादुड्डीय गगने चलण्डामरचेष्टितः।
अयमुत्तपते पत्री ततोऽत्रैव रुचिं कुरु॥'

अत्र 'चिङ्कु' इत्यश्लीलम्।

नित्यः समासे द्रष्टव्य अन्यत्र तु विभाषया ॥' इति वचनम्। अन्यत्र वाक्ये। असकृदित्यत्र दोषायेत्यनुषज्यते। तत उदित इत्यादौ लुप्तविसर्गत्वं नाशङ्कनीयम्।

---

१. 'राजन्निति। हे राजन्, भवतस्तानि चरितानि विभान्ति शोभन्ते। यानि रसातले पातालेऽन्तर्गभीरप्रदेशे इन्दोर्द्युतिं दधति धारयन्ति। इन्दुवत्प्रकाशमानानि सन्तीत्यर्थः। धीर्नीत्यनुसारिणी बुद्धिः। दोर्बलं बाहुबलं ते उभे विजयस्य संपदं संपत्तिमेत्य प्राप्य भातः शोभेते। किंभूते अतितते अतिविस्तृते। उचितयोरवसरयोरनुवृत्ती अनुसरणे आतन्वती कुर्वाणे। यथोचितावसरानुसारेण प्रवर्तमाने इत्यर्थः। उचितानुवृत्तिम्' इति क्वचित्पाठः। अत्र पूर्वार्धेऽनित्यतया ऐच्छिकः संध्यभावः सकृदपि दोषः। उत्तरार्धे तु 'ईदूदे द्विवचनं प्रगृह्यम्' इत्यानुशासनिकप्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्तत्वादसकृदेव।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'तत इति। पतिंवरां प्रति सख्या इयमुक्तिः। ततः पूर्वोक्तात्पितुरयमुदित उत्पन्नः। क्रमात्क इव। उच्चैरत्युच्चादुदयाचलादिन्दुरिव। कीदृशः। उदारेण महता हारेण हारिणी मनोहारिणी द्युतिर्यस्य सः। इन्दुस्तूदारहारवद्धारिद्युतिः। एवंविधोऽयं निजवंशे मुक्तामणिवच्चकास्ति दीप्यते। मुक्तामणेरपि वंशे समुत्पत्तेः। कीदृशः। उदात्ता उत्कटा कान्ता रमणीया कान्तिर्यस्य तथाभूतः। तथानर्घः श्रेष्ठोऽमूल्यश्चेति। अत्र यलोपासिद्धत्वप्रयुक्तः संध्यभावः।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३ 'वेगादिति। नायकाधिष्ठितं संकेतस्थानं बोधयन्त्या दूत्या इयमुक्तिः। हे सखि, अयं पत्री पक्षी वेगादुड्डीय गगने चलन्नुत्तपते उत्तप्तो भवति। ततस्तस्मादत्रैव प्रवेशे रुचिं प्रीतिम्। अवस्थितिमिति यावत्। कुर्वित्यन्वयः। कीदृशः। डामरमुद्भटं चेष्टितं यस्य सः। 'डामरं डमरुवाद्यं तद्वच्चेष्टितं यस्येत्यर्थः' इत्यन्ये। अत्र चलण्डामरेति रुचिं कुर्विति च संनिकर्षरूपसंध्युपस्थापिताभ्यां लण्डाचिङ्कुशब्दाभ्यां पुंव्यञ्जनयोन्यङ्कुरयोः प्रतीतिरित्यश्लीलः संधिः। लाटदेशभाषायां चिङ्कुशब्देन योन्यग्राभिधानादिति।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

कष्टत्वं यथा—

'उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः।
नात्रर्जुः क्षमते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक्॥'

अत्र दूषकताबीजं पददोषप्रस्तावे उक्तमिति। अत्रापीदं चिन्त्यम्—समासेनैकपद्येऽश्लीलकष्टेच्छानिबन्धनविश्लेषाणामश्लीलकष्टासाधुमध्यप्रवेशे लोपासिद्धिनिबन्धनविश्लेषस्य पदेऽपि सद्भावात्कथमस्य न पददोषत्वम्। यथा—'भूय उच्चैर्मह उदात्तयश उदारः' इति। वयं तु तर्कयामः—सकलप्रभेदभिन्ना एते दोषा दूषणान्तरासंकीर्णा वाक्य एवेति वाक्यमेव तथेति नियमार्थः। अतएव न पददोषविभागन्यूनतापि। तादृशस्यैव पदवृत्तेस्तत्र विभागादिति।

हतवृत्तम्। हतं वृत्तं यत्र तत्। हतत्वं चाश्रव्यत्वं गुरुकार्याक्षमपादान्त्यलघुवर्णत्वं प्रकृतरसाननुगुणत्वं वा। अन्यतमत्वेनैषामनुगमः। अश्रव्यत्वं च लक्षणाननुगमाद्यतिभङ्गात्स्थानविशेषे गणविशेषयोगाच्च। यद्वा हतत्वमश्रव्यत्वमेव। तच्च गुर्वादिनियमरूपलक्षणाननुगमाद्यतिभङ्गात्स्थानविशेषे गणविशेषयोगात्। शिखरिण्यादावन्त्यस्य लघोर्गुरुकार्याक्षमत्वात्प्रकृतरसाननुगुणत्वाच्च। तत्राद्यं यथा—

'यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः।
तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः॥'

तत्प्रयुक्तसंध्यभावस्यैव वैरस्याधायकत्वेन दोषत्वात्। **असाधुमध्यप्रवेशेऽपीति**। ततश्च तेषां पददोषत्वे इष्टापत्तिरित्यर्थः। **दूषणान्तरेति**। पदे तु लोपासिद्धिनिबन्धनविश्लेषस्यासंकीर्णत्वेऽप्यश्लीलकष्टेच्छानिबन्धनानामश्लीलादिसंकरस्योक्तत्वान्न सकलप्रभेदानामसंकीर्णता। एवं प्रतिकूलवर्णत्वमपि शृङ्गारे समस्तपदगतं श्रुतिकटुत्वेनापदस्थसमासत्वेन च संकीर्णम्। तथोपहतलुप्तविसर्गत्वमप्रयुक्तसंकीर्णमिति भावः। तादृशस्यैव दोषान्तरासंकीर्णसकलभेदस्यैव। **लक्षणाननुगमादिति**। वृत्तौ लक्षणानुसरणेऽपीत्यपिना तदननुसरणस्यापि ग्रहणमित्याशयः। अन्यथा छन्दोभङ्गेऽप्यदुष्टकाव्यत्वापत्तेः। अश्रव्यत्वस्य सर्वत्रानुभवाल्लाघवात्तत्त्वमेव दोषः। अन्यत्तु तत्प्रयोजकमित्याह—**यद्वेति**। **यस्मिन्पञ्चेति**। श्रुतिवाक्यमिदम्। अत्र पञ्चजनशब्देन रूढ्या प्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनांस्युच्यन्ते। 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मनो विदुः।' इति वाक्यशेषात्। पञ्चजनाः कतीत्यपेक्षायां पञ्चेति विशेषणम्। तथा च यस्मिन्परमे-

---

१. 'उर्वीति। अध्वगं प्रति कस्यचिदुपदेशोक्तिरियम्। अत्र मरुदेशस्यान्ते समीपे चारुरवस्थितिर्यस्यास्तथाभूता उर्वी महती तर्वाली तरुपङ्क्तिः। अस्तीति शेषः। अत्र ऋजु यथा स्यात्तथा गन्तुं न युज्यते। तत्तस्मान्मनागीषच्छिरो नमय नीचैः कुर्वित्यन्वयः। 'क्षमते' इति पाठे जन इत्यध्याहार्यम्। अत्र संधेः श्रुतिकटुत्वम्।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. एतदुदाहरणं काव्यप्रकाशे नास्तीत्युदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातम्.

अत्र श्लोके पञ्चमस्य गुरुत्वाच्छन्दोभङ्गः ।

यतिभङ्गो वर्णवृत्ते यथा—

'अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा
मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।
सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन्रसान्तरविज्जनो
वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥'

अत्र हरिणीच्छन्दसि षष्ठे दशमे च यतिरुचिता । चतुर्थे तु पादे तद्भङ्ग इत्यश्रव्यता ।

मात्रावृत्ते स्थानविशेषे गणविशेषयोगो यथा—

'जं परिहरिउं तीरइ मणअं पि ण सुन्दरत्तणगुणेण ।
अह णवरँ जस्स दोसो पडिपक्खेहिं वि पडिवण्णो ॥'

अत्रार्यायां द्वितीयतृतीयौ सगणभगणौ । तौ च तथाविधौ छन्दःशास्त्रेण दुःश्रवत्वेन प्रतिपादितौ ।

श्वरे प्राणादयः पञ्च पञ्चजनाख्या आकाशश्च प्रतिष्ठितस्तमेव धीरो ब्राह्मणो विज्ञाय निश्चित्य प्रज्ञां तत्त्वबुद्ध्यभ्यासं कुर्वीतेत्यर्थः । **छन्दोभङ्ग इति** । 'श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्' इति वचनादिति भावः । **चतुर्थे त्विति** । वदतु यदिहेति षष्ठे हकारे यतिभङ्ग इत्यर्थः । यतिरुपरमः । 'वदतु मधुरं यत्स्यादन्यत्प्रिया रदन(दशन)च्छदात्' इति तु युक्तम् । **जं इति** । 'यत्परिहर्तुं तीर्यते मनागपि न सौन्दर्यगुणेन । अथ केवलं यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः ॥' [इति च्छाया] ।

---

१. 'अमृतमिति । अत्र द्वितीयममृतपदं स्वादुतरत्वरूपार्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । स्वादुतरत्वायोगव्यवच्छेदो व्यङ्ग्यः । तथा चामृतममृतं स्वादुतरमत्र कः संदेहः । मधून्यप्यन्यथा न अमधूनि न । मधून्येवेत्यर्थः । मधुराण्येवेति यावत् । चूतस्याम्रस्यापि प्रसन्नरसं स्वच्छरसं फलमधिकमधुरम् । कः संदेह इत्यनुषज्यते । पुनरिति परंत्वित्यर्थकम् । परंतु रसानामन्तरं तारतम्यं वेत्तीति तथाभूतो रसानामान्तरं मर्म वेत्तीति तथाभूतो वा जनो मध्यस्थः पक्षपातरहितः सन्निह जगति प्रियाया दर्शनच्छदादधरात् । तदपेक्षयेत्यर्थः । स्वादु मधुरं यदन्यत्स्यात्तत्सकृदेकवारमपि वदतु । तथा च जगति न तादृशं विद्यत इति भावः । अत्र हरिणीच्छन्दसि षष्ठवर्णे प्रतिपादे यतिरुचिता । चतुर्थपादगते षष्ठे हेतिवर्णे परपदसंधानेन यतिभङ्गादश्रव्यत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'जं परीति । मानवतीं प्रति दूत्याः समाधानोक्तिरियम् । तथाविधमेतत्कामचेष्टितं यत्सौन्दर्यगुणेन रमणीयतारूपेण गुणेन मनागीषदपि परिहर्तुं न तीर्यते न शक्यते । अथ च यस्य दोषः पूर्वोक्तापरिहार्यत्वरूपः प्रतिपक्षैरपि ब्रह्मचार्यादिभिः केवलं प्रतिपन्नोऽङ्गीकृतो न तु परिहृतः । त्वत्कान्तस्य तु कैव कथेति तस्य दैवादन्यवनितासंगमेऽपि कोपातिशयो न विधेय इति भावः । अत्रार्यायां द्वितीयस्य 'हरिउं' इत्यन्तगुरोः सगणस्य 'तीरइ' इति तृतीयस्यादिगुरोर्भगणस्य चाश्रव्यत्वं छन्दःशास्त्रसिद्धम् ।'' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.